

UNIwersytet w Białymstoku
Wydział Filologiczny
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej

STUDIA
WSCHODNIOŚLÓWIAŃSKIE

TOM 16

BIAŁYSTOK 2016

RADA NAUKOWA

Natalia Ananiewa (Państwowy Uniwersytet Moskiewski im. M. Łomonosowa),
Aleksandra Cieślakowa (Instytut Języka Polskiego PAN w Krakowie),
Zofia Czapięga (Uniwersytet Rzeszowski),
Ludmiła Czernyszowa (Państwowy Uniwersytet Białoruski w Mińsku),
Zinaida Charitonczik (Państwowy Uniwersytet Lingwistyczny w Mińsku),
Tatiana Gridina (Państwowy Pedagogiczny Uniwersytet Uralski w Jekaterinburgu),
Milan Harvalik (Czeska Akademia Nauk w Pradze),
László Kálmán Nagy (Uniwersytet Debreczyński),
Czesław Łapicz (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu),
Bogusław Nowowiejski (Uniwersytet w Białymstoku),
Igor Żuk (Państwowy Uniwersytet Grodzieński im. Janki Kupały)

KOMITET REDAKCYJNY

Zofia Abramowicz, Lilia Citko, Jolanta Chomko (sekretarz),
Leonarda Dacewicz (redaktor naczelna), Roman Hajczuk,
Walentyna Jakimiuk-Sawczyńska, Wanda Supa, Halina Twaranowicz,
Władimir Zaika

REDAKCJA JĘZYKOWA

Evguenia Maximovitch, Kirk Palmer, Bazyli Siegień, Urszula Sokólska

ADRES REDAKCJI

„Studia Wschodniosłowiańskie”
15–420 Białystok, Plac Uniwersytecki 1, pok. 69
telefon: 85 745 7450; fax: 85 745 7449
e-mail: studia_wschodnioslowianskie@interia.pl
strona WWW: <http://filologia.uwb.edu.pl/sw/>

Opracowanie graficzne i skład:
Stanisław Żukowski

Korekta:
Zespół

© Copyright by Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2016

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku
15-097 Białystok, ul. Marii Skłodowskiej-Curie 14
tel. 857457120, e-mail: ac-dw@uwb.edu.pl, <http://wydawnictwo.uwb.edu.pl>

ISSN 1642–557X

Druk i oprawa: „QUICK-DRUK” s.c., Łódź

SPIS TREŚCI

LITERATUROZNAWSTWO

Agnieszka Baczevska-Murdzek — Od nonsensu do sensu. Władimira Nabokowa literacka podróż od wolności utraconej do odzyskanej	7
Marzena Grzybowska — Z dziejów białoruskiej prawosławnej prasy na emigracji. Czasopismo „Сarkouny Świetacz” (1951–1988)	23
Irina Isakowa (Ирина Исакова) — Список действующих лиц и костюмы и их функции в пьесе А.Н. Островского <i>В чужом пиру похмелье</i> и одноименном спектакле А. Коршунова, (театр «Сфера», г. Москва)	35
Iwona Krycka-Michnowska — Zinaida Gippius o Kościele i chrześcijaństwie	55
Monika Sidor — Prawość i cierpienie. Rosyjska wersja świętości kobiecej w twórczości Aleksandra Sołżenicyna	69
Martyna Sienkiewicz — <i>Лекции по русской литературе</i> как показатель отношения В. Набокова к творчеству Ф. Достоевского	83
Ewa Stawinoga — Dramat poety, czyli Borysa Popławskiego „zmagania z Bogiem”	95
Wanda Supa — Сатира Юрия Полякова в контексте достижений русской классической сатиры	109
Joanna Tarkowska — “Мoc bowiem w słabości się doskonali” – wizerunek matki w neosentymentalnym opowiadaniu <i>Счастливые</i> Ludmiły Ulickiej	123

JĘZYKOZNAWSTWO

Marta Abuzarowa — Руські апелативні запозичення в основах польських прізвищ польсько-українського прикордоння кінця XVIII – поч. XIX ст.	135
Olga Anchimiuk — О хронотопе житий святого Онуфрия Великого	149
Elżbieta Bogdanowicz — Metafory wartościujące z nazwami własnymi w strukturze (na materiale polskiej i rosyjskiej publicystyki prasowej)	165
Ludmiła Czernyszowa (Людмила Чернышова) — Фрагмент русской динамической картины мира, связанный с вращательным движением	175
Marina Dorofiejenko (Марина Дорофеенко) — Географическая составляющая виконимической картины мира: теоретические основания структурирования	181

Monika Famielec — История города Бреста-над-Бугом, отраженная в названиях улиц	193
Galina Kamlewicz (Галина Камлевич) — Лексические и синтаксические особенности идиостиля Е. Замятина	207
Martyna Klejnowska-Borowska — Zasady konstruowania specjalistycznego słownika dla celów dydaktycznych (na materiale terminologii papierów wartościowych)	215
Igar Klimau (Ігар Клімаў) — Кампетэнцыя князя Андрэя Курбскага як перакладчыка	233
Marcin Kojder — Nazwiska patronimiczne z formantem <i>-owicz/-ewicz</i> w inskrypcjach nagrobnych na wybranych cmentarzach wschodniej Lubelszczyzny	243
Albina Kowtun (Альбіна Ковтун) — Деривати фразеологізмів з релігійними компонентами в українському художньому мовленні	253
Inna Lisowa (Инна Лисова) — Неофициальные формы личных имен: полиаспектный подход	269
Olga Makarowska (Ольга Макаровска) — Концепт <i>ад</i> в русском интернет-анекдоте	279
Eugenia Maksimowicz — О религиозной лексике современного русского языка в лингвистических исследованиях	305
Natalla Snigirowa (Наталля Снігірова) — Намінатыўна-ацэначныя феномены ў паўночна-ўсходніх гаворках польскай мовы: да пытання аб міжмоўных польска-беларускіх карэляцых	315
Olga Szewierinowa (Ольга Шеверинова) — Прецедентное имя в индивидуально-авторской картине мире В. П. Астафьева	325
Kaciaryna Zajcawa (Кацярына Зайцава) — Прозвішчы як рэпрэзентатары гістарычных і духоўных каштоўнасцей народа (на матэрыяле антрапанімікону Бешанковіцкага раёна Віцебскай вобласці)	333
Piotr Zlotkowski — Nazwy młynów i osad młyńskich dawnego starostwa brańskiego	345

KULTUROZNAWSTWO

Leonarda Dacewicz — Struktura i teść notacji metrykalnych kościoła rzymsko-katolickiego w okresie zaboru rosyjskiego w diecezji wileńskiej	365
Agnieszka Dudek-Szumigaj — Życie i śmierć w świetle inskrypcji nagrobnych nekropolii prawosławnych wschodniej Lubelszczyzny	385
Joanna Getka — Świat chrześcijański wobec dziedzictwa słowiańskiego. Wierzenia ludowe w bazylianских <i>Teologiach moralnych</i> (XVIII wiek)	397

RECENZJE

Leonarda Dacewicz: <i>Gdzie bije źródło... Pieśni ludowe pogranicza Polski i Białorusi</i> , red. F. Czyżewski, A. Dudek-Szumigaj, M. Żygalova, Lublin – Wisznice 2015	413
--	-----

Regina Faltyn: Wałentyna Sawczyn, <i>Микола Лукаш – подвижник українського художнього перекладу</i> , Wydawnictwo Latopis, Lwów 2014	415
--	-----

SPRAWOZDANIA

Agnieszka Baczewska — Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Estetyczne modele literatury rosyjskiej”, Białystok, 17–18 września 2015 r.	421
---	-----

CONTENTS

LITERATURE

Agnieszka Baczewska-Murdzek — From nonsense to sense. Vladimir Nabokov’s literary journey from lost to recovered freedom	7
Marzena Grzybowska — From the history of Belarusian religious press in exile. The journal ‘Carkoŭny Svetač’ (1951–1988)	23
Irina Isakowa (Ирина Исакова) — The list of characters, costumes and their functions in A. N. Ostrovsky’s play <i>Hangover at Somebody Else’s Feast</i> and A. Korshunov’s performance (Sphere Drama Theatre, Moscow) . .	35
Iwona Krycka-Michnowska — Church and Christianity seen by Zinaida Gippius	55
Monika Sidor — Suffering and righteousness. The Russian version of female holiness	69
Martyna Sienkiewicz — <i>Lectures on Russian Literature</i> as an indicator of V. Nabokov’s attitude towards F. Dostoyevsky’s writings	83
Ewa Stawinoga — The poet’s drama – Boris Poplavsky’s “ <i>ctrugling with God</i> ”	95
Wanda Supa — The satire of J. Polakov in the context of Russian classical satire achievements	109
Joanna Tarkowska — “Strength is made perfect in weakness” – image of a mother in a neosentimental short story <i>The Happy</i> by Ludmila Ulitskaya	123

LINGUISTICS

Marta Abuzarowa — Ruthenian appellative borrowings in the basis of Polish surnames of Polish-Ukrainian borderlands at the end of 17th – the beginning of 19th centuries	135
Olga Anchimiuk — Chronotope of life of St. Onofrio the Great	149
Elżbieta Bogdanowicz — Evaluative metaphors with proper names in their structures (based on Polish and Russian journalistic writing)	165
Ludmiła Czernyszowa (Людмила Чернышова) — The fragment of Russian linguistic dynamic outlook, connected with revolving	175
Marina Dorofiejenko (Марина Дорофееенко) — Geographical component of vikonic picture of the world: Theoretical bases of the structuring	181

Monika Famielec — The urbanonimical system of Brest-on-the-Bug between the wars	193
Galina Kamlewicz (Галина Камлевич) — Lexical and syntactical peculiarities of Zamiatin's idiosyle	207
Martyna Klejnowska-Borowska — Principles of compiling a specialist dictionary for didactic purposes (on material of securities terminology)	215
Igar Klimau (Ігар Клімаў) — Competence of Prince Andrey Kurbsky as a translator	233
Marcin Kojder — Patronymic surnames with suffix <i>-owicz/-ewicz</i> in tombstone inscriptions on selected cemeteries on the east of Lublin region	243
Albina Kowtun (Альбіна Ковтун) — Derivatives of phraseological units with religious components in the Ukrainian literary language	253
Inna Lisowa (Інна Лисова) — Informal forms of personal names: multidimensional approach	269
Olga Makarowska (Ольга Макаровска) — The concept of <i>hell</i> in Russian Internet jokes	279
Eugenia Maksimowicz — About religious lexis of contemporary Russian language in linguistic research	305
Natalla Snigirowa (Наталля Снігірова) — Nominative-evaluative phenomenon in the north-eastern dialects of polish: on the question of polish-belarusian interlinguistic correlations	315
Olga Szewerinowa (Ольга Шеверінова) — Precedential name in the author's worldview by V.Astafjev	325
Kaciaryna Zajcawa (Кацярына Зайцава) — Surnames as representatives of spiritual and moral values of the people (on the basis of the antroponimikon of Beshenkovichi District, vVtebsk Region)	333
Piotr Zlotkowski — The mill names and mill village names of the former Bransk Starosty	345
CULTURAL STUDIES	
Leonarda Dacewicz — Structure and content of the metrical certificates of the Roman-Catholic Church in Vilnius Diocese in the period of the Russian rule	365
Agnieszka Dudek-Szumigał — Life and death in light of tombstone inscriptions in Orthodox necropolises in eastern Lublin region	385
Joanna Getka — The Christian world against the Slavic heritage. Basilian folk beliefs in Basilian's <i>Moral theologies</i> (eighteenth century)	397
REVIEWS	413
REPORTS	421

LITERATUROZNAWSTWO

Agnieszka Baczevska-Murdzek

DOI 10.15290/sw.2016.16.01

Uniwersytet w Białymstoku

Wydział Filologiczny

Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej

tel.: +48 85 7457450

e-mail: agbacz@wp.pl

Od nonsensu do sensu.

Władimira Nabokowa literacka podróż od wolności utraconej do odzyskanej

Słowa kluczowe: Nabokow, wolność, totalitaryzm, absurd egzystencji, strach

Świadomość uwarunkowań zewnętrznych, której konsekwencją staje się dla Władimira Nabokowa (1899–1977) wypracowanie własnej koncepcji wolności, wynika w dużej mierze z osobistych doświadczeń artysty. Rozpatrując kwestię zniewolenia w jego dziełach, w tym zniewolenia totalitarnego, nie należy zapominać o tym, jak złożyły się koleje losu samego twórcy.

W roku 1919, z powodu „bolszewickiego przewrotu” [Nabokov 1993a, 64], Władimir Władimirowicz Nabokow emigruje wraz z rodziną na Zachód. W kilka lat później, „w Niemczech hałaśliwego Hitlera” [Nabokov 1971, 221], obserwuje narodziny innego dramatu, jakim jest faszyzm¹. Okropności drugiej wojny światowej odciskają na nim większe chyba nawet piętno niż rewolucja.

¹ „Война и Холокост оказали глубокое и серьезное влияние на Набокова и его семью: жена Набокова, Вера, была еврейкой, а сын Дмитрий – полукровкой. Вплоть до 1937 года Набоковы жили в Берлине и были прямыми свидетелями прихода нацистов к власти. Когда Набоков начинал писать «Дар» в Берлине, Гитлер уже расправлялся с политической оппозицией и упразднял гражданские свободы. Вскоре Вера потеряла работу. В мае 1933 года она впервые увидела, как толпа сжигала книги, распевая патриотические песни” [Бродски 2002, online]. Patrz też np. Nabokov [1986, 401], Schiff [1999, 67], Boyd [1990, 400].

W 1946 roku tak oto pisze do swej siostry Heleny:

„(...) tak by się chciało schować w swojej wieżycy z kości słoniowej, są rzeczy, które drażnią zbyt głęboko, np. niemieckie podłogi, palenie dzieci w piecach, – dzieci urzekająco zabawne i kochane, jak nasze dzieci. Uciekam w głąb siebie, ale tam odnajduję taką nienawiść do Niemców, do obozów koncentracyjnych, do wszelkiej tyranii, która jako azyl ce n'est pas grand'chose”² [Nabokov 1985, 41].

Oba „spotkania”, z formami rządów nieliczących się z jednostką nie pozostają bez wpływu na literacką działalność twórcy³. Nie do końca więc chyba słusznie krytyka, dość powszechnie zresztą, zalicza Nabokowa do kręgu twórców sztuki czystej.

„Набоков небрежно и беспечно отказывается принимать всерьез проблемы жизнеустройства, общественно-политические концепции, исторические процессы в эстетической упаковке – все, что он называл литературой Больших Идей” – pisze Mark Amusin [Амусин 2000, online].

Zbigniew Florczak natomiast podkreśla „niezmierną pogardę Nabokowa do utylitarnej traktowania i interpretowania literatury pięknej, sztuki w ogóle” [Florczak 1989, 6].

Powodem, dla którego Władimira Nabokowa wymienia się jako jednego z przedstawicieli sztuki dla sztuki, mogą być, przynajmniej po części, liczne wypowiedzi samego pisarza, w których powszechnie obwieszcza światu swą apolityczność i przedstawia się potencjalnemu czytelnikowi jako wróg sztuki utylitarnej w każdej postaci, a „Literatury Wielkich Idei” [Nabokov 1956]⁴ w szczególności.

I tak, w posłowniu do amerykańskiego wydania *Lolity* Nabokow pisze:

„Dla mnie dzieło literackie istnieje o tyle tylko, o ile dostarcza mi czegoś, co nazwę, jak najprościej rozkoszą estetyczną, czyli poczuciem, że jest się jakoś tam, gdzieś, czymś połączonym z innymi formami bytu, gdzie sztuka (to znaczy ciekawość, wrażliwość, dobroć, harmonia, zachwyty) jest normą. Niewiele jest takich książek. Wszystkie inne to albo tandetna aktualność, albo to co niektórzy nazywają Literaturą Idei, a co bardzo często nie różni się od

² Wojna nie obeszła się też łaskawie z bliskimi Nabokowa: starszy jego brat Siergiej i wielu przyjaciół zostało przez nazistów zgładzonych, młodszego brata Kiryła aresztowano. Zob. Boyd [1991, 14].

³ O relacjach między awangardową sztuką, a polityką szerzej piszą m.in. Piotr Juszkiewicz [1993, 219] i Serge Guibaut [1992].

⁴ Cyt. za: Engelking [1990, 107].

tandetnej aktualności, tyle, że przybiera postać ogromnych gipsowych brył, troskliwie przekazywanych ze stulecia w stulecie, aż ktoś przyjdzie z młotem i należycie grzmotnie w takiego Balzaca, Gorkiego lub Tomasza Manna”. [Nabokov 1991, 410]

Apolityczność Nabokowa powinniśmy traktować chyba jednak raczej jako kolejną mistyfikację, maskę jaką przywdziewa pisarz, by po raz kolejny wywieść w pole łatwowiernego czytelnika⁵.

Wystarczy przypomnieć rozpadający się świat teatralnych dekoracji w *Zaproszeniu na egzekucję* (o czym dokładniej powiemy w dalszej części artykułu), prowadzącą bohatera do konstruktywnych działań metaforę uwięzienia w emigracyjnej windzie⁶ (tę kwestie szerzej omawialiśmy w osobnym artykule⁷), czy krytykę realistycznego iluzjonizmu w dziełach Sirina⁸, by ukazać jak silny wyraz w interpretowanych powieściach uzyskuje idea dochodzenia do wolności.

„Много раз повторявшиеся Набоковым слова о том, что в литературе для него важен только художественный счет, – слова, и не больше”. [Зверев 2001, 390]

Temat totalitarnego zniewolenia staje się w sposób naturalny istotnym aspektem prozy Nabokowa.

W jego utworach nie znajdujemy jednak historii państw totalitarnych⁹. Dzieła pisarza nie są też egzegezą totalitarnych doktryn. Tę część spuścizny, którą poświęca on opisowi licznych przejawów zniewolenia, można by raczej określić jako literacką próbę przedstawienia procesu dochodzenia pojedynczego istnienia do wolności, w tym również do wolności absolutnej¹⁰.

⁵ Por. Толстой [1992, 17].

⁶ „Zatrzymanie unieruchomienie te ciemności. No i czekanie... Usiądźmy sobie na ławce i poczekaјmy” [Nabokov, 1993, 8].

⁷ „Dwóch mężczyzn, z woli autora, zostaje w środku nocy uwięzionych w ciasnej i ciemnej windzie, która staje się tym samym symbolem ich wygnańczego losu. Czują, że niewiele mogą zrobić, że nic tak właściwie nie zależy od nich. Tkwią więc zawieszeni nad przepaścią w oczekiwaniu na „Godota”, który miałby przyjść, by ich wybawić” [Baczewska-Murdzek, 2005, 324].

⁸ Sirin to pseudonim, którym Władimir Nabokow sygnował swoje rosyjskojęzyczne utwory.

⁹ „Поясним: ужасов – нет, Сталина – Гитлера нет, не было и не будет” [Филаретова 2005, online].

¹⁰ Pojęcie to nie jest jednoznaczne. Można się nim posłużyć przynajmniej w dwóch znaczeniach. I tak oto wolność absolutną rozumieć można jako wolność przysługująca Absolutowi, Bogu, ale też pojmować ją można jako najwyższy stopień określonego typu wolności. I w tym właśnie rozumieniu terminem tym będziemy posługiwać się w naszych rozważaniach. Zob. też Krokos [online]. Por. Sartre [1965].

„Podejmowanie pytania czym jest wolność wydaje się przedsięwzięciem beznadziejnym. Natychmiast bowiem odwieczne sprzeczności i antynomie, które jakby czyhały na tę chwilę, wpędzając nasz umysł w rozmaite dylematy, w skutek czego uchwycenie istoty wolności lub jej przeciwieństwa (w zależności od podejścia do problemu) staje się równie niemożliwe jak zrozumienie kwadratury koła. Trudność tę najprościej byłoby przedstawić jako sprzeczność pomiędzy naszą świadomością i sumieniem – które podpowiadają nam, że jesteśmy wolni czy odpowiedzialni – a codziennym doświadczeniem świata zewnętrznego, w którym orientujemy się według zasady przyczynowości... Prawda jest taka, że kryterium przyczynowości (czyli przewidywalności skutków, opierająca się na znajomości wszystkich przyczyn) nie da się zastosować w świecie spraw międzyludzkich”¹¹. [Arendt 1994, 175]

Wolność jest pojęciem wieloznacznym i bywa rozumiana jako wyłamanie się z porządku konieczności, ale też jako autodeterminacja, czy wreszcie sama konieczność. Ważnym elementem w teorii wolności u Hegla jest z kolei „pogodzenie się z rzeczywistością” [Schacht 1975, 71–90]. Wolność to jeden z podstawowych wymiarów jednostkowego doświadczenia w każdej z powyższych wykładni.

„Pragnienie bycia sobą – jak twierdzi Barbara Skarga – należy do samej istoty naszego ludzkiego człowieczeństwa (...)”, „(...) gdy pytam, gdzie szukać początku mego pragnienia bycia sobą, zakładam, że warunkiem takiego pytania jest wolność”. [Skarga 1997, 202]

Kategoria wolności w prozie Nabokowa realizuje się w epifanicznych olśnieniach głównych bohaterów wszystkich powieści pisarza, postaci uświadamiających sobie nie tylko absurdalność otaczającej ich totalitarnej rzeczywistości, ale też rozpoznających istnienie autentyczne, możliwe wyłącznie poza nią.

„Pojęcie „wolność” może wskazywać na indywidualną przestrzeń jednostki do rozwoju” – pisze Arnold Warchał – i, co istotne dla naszych rozważań – „na przekraczanie wszelkich ograniczeń”. [Warchał 2004, 231]

Nie przystając na życie nieautentyczne, główny bohater powieści *Zaproszenie na egzekucję* zostaje oskarżony o najstraszliwszą ze zbrodni: „o gnozeologiczną zgniliznę, rzecz tak rzadką i nieprzyzwoitą, że trzeba się było uciekać do omówień w rodzaju «nieprzenikalność», «nieprzezroczystość»,

¹¹ Por.: „Wolną nazywa się rzecz, która istnieje jedynie z konieczności swej natury i sama siebie tylko determinuje do działania” [Spinoza 1954, 4]. Patrz też: Walicki [1996, 21] czy Kołakowski [1985, 568–569].

«przeszkoda». Skazany za tę zbrodnię na śmierć” [Nabokov 1990, 51], odesłany na granicę ludzkiego świata bohater nie rozplywa się jednak w niebycie, lecz rusza, by doświadczyć „istnienia w stanie czystym”.

„Cyncynat przestał już słuchać oddalającego się dźwięku niepotrzebnego liczenia – i z jasnością dotąd mu nieznaną, początkowo wręcz bolesną przez to, że tak nagle się pojawiła, potem jednak wypełniająca radością całą jego istotę, pomyślał: „dlaczego tu jestem? Dlaczego tak leżę?” – i zadawszy sobie to proste pytanie, odpowiedział na nie w ten sposób, że wstał i rozejrzał się dokoła”. [Nabokov 1990, 164]

Jako jedyna w powieści postać Cyncynat C. zdolny jest wyczuwać stałą obecność innego świata

„On jest mój senny świat, nie może go nie być, bo przecież musi istnieć wzór, skoro istnieje nędzna kopia”. [Nabokov 1990, s. 67]

i nawet od czasu do czasu pograżyć się w nim:

„(...) wyglądało to tak, jakby jedną stroną swojej istoty niepostrzegalnie przechodził w inny wymiar”. [Nabokov 1990, 88]

Ponieważ „większa jego część znajdowała się w zupełnie innym miejscu, a tu, skoncentrowany błąkał się tylko niewielki ułamek” [Nabokov 1990, 87], główny bohater *Zaproszenia...* to jedyny nieprzezroczysty człowiek w totalitarnym świecie „widziadeł, odmieńców, parodii człowieka”.

Nieprzezroczystość to czysto nabokowska metafora, klucz do całej powieści i artystycznej koncepcji wolności. Słowo to odsyła nas równocześnie do powieści innej, napisanej wiele lat wcześniej przez Jewgienija Zamiatina.

To w jego antyutopii *My* po raz pierwszy¹² zabrzmiała myśl o „przenikalności” człowieka przynależącego do totalitarnego społeczeństwa¹³. Rozpływając się w „socumie”¹⁴ i kolektywie, nie ma on i nie może mieć, przed światem żadnych tajemnic.

Nic więc dziwnego, iż brak takiej oto właściwości zaprowadził Cyncynata C. do celi śmierci. Nie jest on przezroczysty, w przeciwieństwie do reszty

¹² Patrz np. Supa [Супа 1998, 50–58].

¹³ Zamiatin „(...) siłą swego talentu przedstawił w *My* uformowane społeczeństwo totalitarne” [Duda 1995, 40].

¹⁴ Mamy tu na myśli powszechne w społeczeństwach totalitarnych redukowanie aktywności psycho-intelektualnej do ściśle sprecyzowanych reguł myślenia, narzucanych przez obowiązujący model dogmatów społecznych i politycznych. Por. Кутинова [2000, 224–225].

współobywateli (co przypominać może sytuację emigracji wewnętrznej), a to już pozbawia władzę pełnej nad nim kontroli¹⁵.

Zaproszenie na egzekucję to, podobnie jak wspomniane przez nas wcześniej dzieło *Zamiatina*, utopia negatywna¹⁶. Słowo utopia ujawnia w dziele Nabokowa oba swoje znaczenia. *Zaproszenie...* z jednej strony podaje pod osąd czytelnika pewną ideę – mrzonkę, z drugiej zaś ukazuje jego oczom rzeczywistość odizolowaną – piętrząca się na potężnej skale twierdzą.

„W dziejach idei społecznych – pisze Leszek Małczak – utopie realizują swój nadrzędny cel, mianowicie projektują wizje idealnych społeczeństw przyszłości. Antyutopie z kolei obnażają utopijne wyobrażenie. Czynią to przez „urzeczywistnienie” tychże wizji i ukazanie ich zgubnych konsekwencji, jakie byłyby następstwem wprowadzenia w życie głoszonych postulatów”. [Małczak 1997, 84–85]

W efekcie przedstawiony przez Nabokowa w *Zaproszeniu...* świat jest bezlitosną satyrą na powszechne „szczęście” w państwie totalitarnym, którego obywatele próbują być szczęśliwi i starają normalnie żyć w nienormalnych warunkach¹⁷. Co prawda: „Czerwoni i niebiescy chłopcy biegli za powozem, a (...) Kilka dziewcząt w kapeluszach, gorączkując się i piszcząc, wykupowało kwiaty od tłustej kwiaciarki z burymi piersiami (...)”, ale już „Żyd-staruszek, (...) od wielu lat łowił nie istniejące ryby, w bezwodnej rzeczce [Nabokov 1990, 159].

„Истинная задача полемики здесь – не опровержение мнимой религии, а обнаружение действительного обмана”. [Ланин 1993, 5]

¹⁵ Пор. „(...) главная причина нарастающих людских несчастий – манипулирование массовым сознанием”. Zob. Афанасьев [online].

¹⁶ Utopia (z gr. u – nie, top(o) – miejsce), dosłownie: miejsce, którego nie ma, „niezmiernie odległe miejsce (okolica, wyspa, kraj itd.) stworzone w wyobraźni”, (...) mrzonka (...) [Kopaliński 1993, 534].

Antyutopia – utopia negatywna, przedstawiająca – zazwyczaj w formie powieści – społeczeństwo nadmiernie zorganizowane, rządzone metodami dyktatorskimi, niszczące w człowieku jego indywidualność. A. są zwykle polemiką z utopiami, z ich ideologią i wiarą w świetlaną przyszłość; to co w utopii jest traktowane jako przejaw idealnej organizacji społeczeństwa, w a. jest przedstawione jako czynnik ograniczający swobodę jednostki, dominacji nad nią systemu i maszyny (...) to, co w utopii wskazywane jest jako wzór społeczeństwa idealnego, a. staje się nieludzkim koszmarem. Zob. Głowiński [1988, 35].

¹⁷ „Antyutopia, w odróżnieniu od utopii, stawia przed sobą pytanie o cenę, jaką będzie musiała zapłacić ludzkość za swoje cywilizacyjne doskonałości, czy człowiek zmuszony do szczęścia to naprawdę osiągnie, czy idealne państwo teorii sprawdzi się w praktycznym działaniu” [Sałajczykowa 1987, 128].

Najważniejsza w przytoczonym przez nas wcześniej fragmencie jest woda, a właściwie zupełny jej brak. Sucha rzeczka, będąca symbolem totalitarnej rzeczywistości, wyobraża świat pozbawiony wszelkiego życia, zaś sytuacja rybaka podkreśla sztuczność i absurdalność wszelkiego w nim istnienia.

Szczęście w tym sztucznym świecie jest tylko pozorne i iluzoryczne. Uwięzieni w nim bohaterowie nie widzą, że ich życie jest kłamstwem. Wy-mowne jest, iż jedynym kolorem, jakim posługuje się Nabokow, kreśląc swych bohaterów w omawianej przez nas „scenie radości”, jest bury. A zatem i w tym przypadku *Zaproszenie...* wyjawia swój antyutopijny charakter.

„Człowiek w tej negatywnej utopii jest nieszczęśliwy, inaczej niż we wszystkich utopiach „pozytywnych”, choć nie zawsze potrafi uświadomić sobie swoją niedolę” [Miklaszewska 1988, 113].

Zaproszenie to powieść opisująca poddane władzy totalitarnego reżimu państwo przyszłości. Obywatele państwa-twierdzy tworzą bezkształtną i bezbarwną masę, która bez słowa sprzeciwu akceptuje narzucony jej styl życia. Wszystkie poza Cyncynatem postaci, wtłoczone w ciasny świat przedstawiony utworu, nie kwestionują słuszności i prawdziwości istniejącego porządku. Natomiast antyutopijne motywy wylaniają się z wielu opisów, w chwili, kiedy realia totalitarnego społeczeństwa doprowadzane są na naszych oczach do absurdu¹⁸.

Nie treści polityczne jednak stanowią istotę dzieła Nabokowa. Wprost przeciwnie, pisarz stara się ograniczyć je do minimum, zapełniając utwór bardziej uogólnionym i filozoficznym kontekstem. Pisarz doprowadza do absurdu mechanizmy utopijnej rzeczywistości, które poprzez swój abstrakcyjny i fantazmatyczny charakter można odnieść do różnych sytuacji życiowych.

„Jeśli utopia rysuje rzeczywistość taką, jaką chce ją widzieć – komentuje podobne zjawisko *J. Łatynina* – to antyutopia opisuje ideał takim, jakim okazuje się on po zrealizowaniu w praktyce. I wtedy okazuje się, że każda poddana absolutyzacji idea skazana jest na to, żeby przekształcić się w swoje przeciwieństwo”. [Jankowska 2004, online].

¹⁸ Antyutopia nie daje żadnego projektu systemu organizacji społeczeństwa, antyutopiści rzadko konstruują swe pozytywne propozycje – społeczeństwo, które prezentują jest nie doskonałością, ale koszmarem, nie idyllą, ale piekłem, nie znajdziemy tu też wiary w postęp społeczny. Antyutopia opisuje chyłącą się ku upadkowi krainę regresu, zapaści i agonii wszystkich sfer życia. Zob. Duda [1995, 34].

Zaproszenie... zawiera nie tylko krytykę komunistycznej utopii. Jest to krytyka utopii w ogóle, wszelkich prób wtłaczania życia w racjonalne konstrukcje przy użyciu przemocy, wzrastająca, zwłaszcza w XX wieku, tendencję do zniewolenia człowieka, „powszechnego lekceważenia praw jednostki, godności ludzkiej” [Chałubiński 1992, 168]”.

„Utopie negatywne, antyutopie, ukazują świat (...) tłumiący skutecznie w jednostkach (z których każda powinna być samoistna i niepowtarzalna) nie tylko potrzebę buntu i niezależności, ale jakichkolwiek wyższych ambicji, porywów marzeń i pragnień”. [Kowalska 1987, 6].

Świat otaczający głównego bohatera przedstawia zatem Nabokow jako tanią dekorację. „Kawałki materiału, kolorowe drzazgi, drobne odpryski pozłacanego gipsu” – oto ile zostaje ze sceny życia w absurdalnym kraju, na chwilę przed tym, jak opadnie kurtyna oddzielając nas ostatecznie od świata, gdzie fałsz i nieprawdziwość wyzieraają ze wszystkich kątów i każdej niemal sytuacji.

„Реальность халтурна, затерта до дыр, лишена логического основания и онтологического оправдания” – twierdzi Mark Amusin [Amusin 2000, online].

Świat, dla większości zapelniających go postaci bezsprzecznie prawdziwy dotąd i niezachwiany, „rozpada się jak stara zmurszała dekoracja teatralna” [Engelking 1986, 19], a zatem okazuje się być jednak atrapą, scenografią, wprowadzającą nas jedynie w scenerię teatru absurdu.

„Po pewnym czasie [do celi Cyncynata – A.B.-M.] wszedł strażnik Rodion i zaprosił go do walca. Cyncynat zgodził się. Zaczęli wirować. Brzęczały zawieszane na skórzanym pasku klucze”. [Nabokov 1990, 8]

„Jego [dyrektora więzienia – A. B.-M.] wybrana bez miłości twarz z tłustymi żółtymi policzkami i nieco przestarzały system zmarszczek była konwencjonalnie ożywiona dwojgiem i tylko dwojgiem wytrzeszczonych oczu. Miarowo przesuając nogi w kolumniastych spodniach, przeszedł odcinek między ścianą a stołem, dotarł niemal do łóżka – lecz, mimo całą swoją dostojną masywność, najspokojniej w świecie zniknął, rozpląnawszy się w powietrzu. Jednak w minutę później drzwi otworzyły się, ze znajomym tym razem zgrzytem – i jak zwykle ubrany w surdut, wypinając pierś wszedł właśnie on”. [Nabokov 1990, 9]

To, co dzieje się z Cyncynatem, i wokół niego, w celi śmierci, to łańcuch niedorzecznych epizodów. Mamy tu do czynienia ze zdarzeniami, których nie

spotyka się w codziennej rzeczywistości. W kryteriach prawdopodobieństwa należałoby je wręcz uznać za nierealne¹⁹.

„Zdemaskowanie gry” dokonuje się zatem poprzez karnawalizację świata przedstawionego, której stopień, zdaniem Dmitra Babicza, dochodzi w utworze do zenitu²⁰. Odwołanie się do ludowych pragnień w konstruowaniu świata fikcji literackiej dokonuje się w powieści po to, by pokazać na ile alogiczna i absurdalna jest „rzeczywistość”, otaczająca bohatera, totalitarny świat w jakim postać ta pozostając cierpi.

Cyncynat pragnie wyrwać się na wolność, która staje się dla niego jego jedynym marzeniem. Boi się przy tym straszliwie śmierci. W żaden sposób nie potrafi wyzwolić się od dręczącego go, doprowadzającego wręcz do wymiotów strachu, który paraliżuje bohatera za każdym razem, kiedy tylko wydaje się mu, iż czas wykonania kary nadchodzi²¹.

A mimo to Cyncynat próbuje wyzbyć się strachu. Tym właśnie wypełnione są dni spędzane przez niego w zamknięciu. I kiedy wreszcie mu się to udaje, w finale utworu, wszystko naraz się kończy. Wrogi świat, który rządził dotąd Cyncynatem i mieszał się nieustannie w jego życie, rozsypuje się jak domek z kart.

„Niewiele pozostało z placu. Pomost dawno już runął”. [Nabokov 1990, 165]

„Przez lędźwie wciąż jeszcze kołyszącego się kata prześwitywała barierka... Widzowie byli zupełnie, zupełnie przezroczyści i nie nadawali się już do niczego, i wszyscy się szamotali i dokądś biegli – jedynie tylne rzędy, te namalowane, pozostały na miejscu”. [Nabokov 1990, 164]

Przezroczyść występujących w utworze postaci, dumnych z tego, że są całkowicie przenikalne, przemienia się w finale w przezroczyść całego świata, który w takiej oto formie nie ma już żadnej władzy nad indywidualnościami podobnymi Cyncynatowi. On sam przekonał się ostatecznie, iż „groza śmierci to nic takiego, że to nieszkodliwe drgawki, może nawet zdrowe

¹⁹ Powieść doskonale wypełnia zatem warunek Wan Doren Sterna, jaki jego zdaniem powinny spełniać wszystkie utwory fantastyczne, to znaczy mieć chociaż jedno założenie, którego nikt nie może przyjąć. Por. Zgorzelski [1980, 16].

²⁰ Patrz Babicz [Бабич 1999, 142–157].

²¹ Zjawisko strachu omawia szczegółowo np. Antoni Kępiński. Badając tę postać lęku, psychiatra zwraca uwagę na pewien istotny jego aspekt, na to mianowicie, iż „(...) na wielkość sygnału lękowego wpływa mechanizm błędnego koła (dodatniego sprzężenia zwrotnego); pod wpływem lęku zostaje wyolbrzymiony przedmiot zagrożenia, co z kolei wywołuje nasilenie lęku itd., właściwie *ad infinitum*” [Kępiński 1977, 236].

dla duszy, zachłystliwy płacz noworodka” [Nabokov 1990, 143]. W Cyncynacie C. rodzi się zatem nowe wyobrażenie śmierci. Nie jest już ona synonimem unicestwienia. Okazuje się być natomiast początkiem nowego życia, progimem, za którym czeka wolność, jaką Andriej Bitow nazywa wręcz nieśmiertelnością [Битов 1996, 136].

„Podczas całej tej podróży Cyncynata pochłaniało jedno: Starał się uporać ze strachem (...) Pojmował, że strach ten wciąga go właśnie w ową fałszywą logikę rzeczy, która stopniowo wytworzyła się wokół niego i od której jeszcze rano udało mu się jakoś uwolnić (...) Cyncynat zdawał sobie doskonale z tego wszystkiego sprawę, ale – jak człowiek, który nie może się powstrzymać od dyskusji z halucynacją, rozumiejąc przecież, że cała maskarada odbywa się w jego własnym mózgu – nadaremnie próbował zwyciężyć w sporze ze strachem, choć wiedział, że w istocie powinien cieszyć się z przebudzenia, którego bliskość czuło się w ledwie zauważalnych zjawiskach (...)”. [Nabokov 1990, 157–158]

A zatem, wolność w świecie przedstawionym dzieł Nabokowa rodzi się w chwili, kiedy postaci wykreowane w poszczególnych utworach uświadamiają sobie nierealność otaczającego świata, zaczyna się ona od odkrycia, że świat „realny”, tu posłużmy się słowami Richarda Shepparda, to „przede wszystkim rewelacją owej „konwencjonalności”, którą bierzemy za realność” [Sheppard 1998, 93, 97].

Fikcyjność realnego świata i prawdziwość nierealnego tworzą w prozie wczesnego Nabokowa jedną krainę sennych wizji. W tym kontekście słowa Cyncynata, które poniżej przytaczamy można śmiało interpretować jako sirinowską deklarację idei nadrealizmu.

„(...) to co wszyscy nazywają snami jest półrzeczywistością, obietnicą rzeczywistości, jej przedsmakiem i tchnieniem, to znaczy, że zawierają one w sobie, w bardzo mętnej i rozcieńczonej postaci, więcej prawdziwej rzeczywistości niż nasza wychwalana jawa, będąca z kolei półsnem, złą drzemką, do której przenikają z zewnątrz (...) obrazy rzeczywistego świata, przepływającego za opłótkami świadomości”. [Nabokov 1990, 66]

Doświadczanie wolności da się, w przypadku bohaterów Nabokowa, zrozumieć jako przeżywanie własnego, innego czasu. Skłonni jesteśmy zatem uznać za w pełni uzasadnione twierdzenie Marcina Króla, że „w poszukiwaniu niezależności Nabokow przypominał Gombrowicza” [Król 1977, 3].

By móc zaznać wolności, postaci powołane do życia przez mistrza Nabokowa na kartach jego książek muszą wystąpić przeciwko absurdowi egzystencji, w tym również egzystowania w totalitarnej rzeczywistości. Nie znaczy to jednak, by miały one zbawiać świat. To, czego pragną bohaterowie Nabokowa-Sirina to uwolnić samych siebie spod jarzma. Tak jak to

deklarował bohater opowiadania *Zagłada tyranów*, w którego pamiętniku czytamy:

„Nigdy nie tylko nie przejmowałem się polityką, lecz nie wiem czy kiedykolwiek przeczytałem choć jeden artykuł wstępny, choć jedno sprawozdanie z posiedzenia. Zadanka socjologiczne nigdy mnie nie interesowały i do tej pory nie mogę sobie wyobrazić siebie biorącego udział w jakimś spisku (...). Nic mnie nie obchodzi dobro ludzkości, i nie tylko nie wierzę w słuszność jakiegokolwiek większości, lecz w ogóle jestem skłonny ponownie rozważyć problem, czy należy dążyć do tego, aby zdecydowanie wszyscy byli półsyci i półpiśmienni. (...) Spośród wszystkich i wszystkiego interesuje mnie tylko jedna osobowość”. [Nabokov 1993, 6]

(...) „Nie mam w sobie nic z obywatela-bohatera, ginącego za swój naród. Ginę tylko za siebie, za swoje dobro i prawdę, za to dobro i tę prawdę, które teraz są zniekształcone i zdeptane we mnie poza mną”. [Nabokov 1993, 9]

I tym razem, jedynym sposobem na wyzwolenie zdaje się być własna śmierć²². To jedyny, na tym etapie wewnętrznego rozwoju bohatera – buntownika, skuteczny sposób na ostateczne zgładzenie tyra. Okazuje się, że totalitaryzm to nie system, a **choroba duszy**, którą stopniowo zaczyna on trawić. Dramat człowieka uwięzionego w świecie dyktatury totalitarnej jest **dramatem świadomości**, która procesom totalizującym powinna zdaniem Nabokowa przeciwstawiać dynamizm interakcji. Wystarczy zatem sięgnąć po rewolwer i wymierzyć go w swoim kierunku.

W tym sensie *Zagłada tyranów* staje się traktatem o solipsyzmie, rozumianym jako skrajna forma subiektywnego idealizmu, w której za realność uznaje się wyłącznie podmiot myślący, dla którego istnieje tylko on sam, zaś wszystko inne jest wyłącznie jego złudzeniem²³.

„Zabijając siebie zabijałem jego, bowiem cały był we mnie, wykarmiony siłą nienawiści. Razem z nim zabijałem stworzony przez niego świat, całą głupotę, tchórzostwo, okrucieństwo tego świata, które wraz z nim rozrosło się we mnie”. [Nabokov 1993, 10]

Takie rozwiązanie, będące polemiką Nabokowa z filozofią autora *Bie-sów*, zgodnie z którą „samobójstwo nie prowadzi ani do uzyskania własnej wolności, ani też do ofiarowania innym ludziom jego świadectwa” [Grzech

²² Na temat nieuchronności śmierci w twórczości Nabokowa zob. Siemionowa [Семенова 1999, 200–2002].

²³ Zob. pr. *Философский энциклопедический словарь* [1983]. Por. Концевев [Концевев, online].

1995, 348], ostatecznie wybiera jednak tylko Cyncynat C, który przewracając dekoracje, schodzi ze sceny teatru życia, „kierując się w stronę, gdzie sądząc po głosach, stały istoty podobne do niego” [Nabokov 1990, 164].

Bohater *Zagłady tyranów* natomiast w przypiływie olśnienia, postanawia odwołać się do zbawczej i oczyszczającej siły śmiechu, który, na co słusznie zwraca uwagę Władimir Propp, jest najokrutniejszą bronią²⁴.

W omawianym tu utworze przedstawia pisarz proces stopniowego dojrzewania jednostki do buntu. Stawką jest zburzenie reguł gry, celem zaś, tak charakterystyczne dla modernisty Nabokowa, wyjście poza utarte tor myślenia.

Utwór pozornie nawiązuje do konwencji tragedii zemsty, jednak główny bohater *Zagłady tyranów*, „ociężały i gruby jak Szekspirowski Hamlet” [Nabokov 1993, 8], nie postępuje zgodnie z jej regułami. W omawianej kreacji, podobnie jak w przypadku szekspirowskiego bohatera, refleksja dominuje nad potrzebą czynu. Postać stworzona przez Nabokowa jest jednostką bardzo wrażliwą, próbującą pojąć sens własnych doświadczeń, zrozumieć motywy ludzkiego postępowania.

Kiedy bohater spostrzega wreszcie groteskowość otaczającego go totalitarnego świata, jego nienaturalność i naznaczenie sprzecznościami, może się wreszcie poczuć wolny, dochodząc w ten sposób do wymiaru wolności wewnętrznej.

„Śmiech właściwie uratował mnie; przeszedłszy wszystkie stopnie nienawiści i rozpacz, osiągnąłem tę wysokość, skąd jak na dłoni widać to, co śmieszne (...)”. [Nabokov 1993, 10]

Okazuje się, że w świecie powieściowym utworu Nabokowa, by być wolnym, potrzeba tak niewiele. Wystarczy wyśmiać tyrana i tym samym go skutecznie zniszczyć.

Śmiech jest dla Sirina środkiem prowadzącym do poznania życia²⁵. Staje się on formą światopoglądu i sposobem na oswojenie świata.

Gdy powtórnie czytam swe notatki, widzę, że starając się przedstawić go straszonym, uczyniłem go jedynie śmiesznym i w ten stary i wypróbowany sposób, skazałem na śmierć. To jest zaklęcie, czary, także od tej chwili niewolę zaczarować może każdy”. [Nabokov 1993, 10]

²⁴ „Смех – самое страшное оружие: смехом можно убить все – даже убийство” [Пропп 1997, 71].

²⁵ Рог. „Если ты исследуешь какое-то явление, то найти, что в нем смешного, и явление раскроется тебе во всей полноте” [Генис, online].

Mamy tu zatem do czynienia z klasycznym przykładem rozbrajania demoniczności poprzez śmiech²⁶, co wiąże się nierozdzielnie z ekspresją jednostki, u podstaw działania której znajduje się kontakt z absurdem.

Odkrycie, że „jedyną bronią wobec niesamowitości świata jest humor” [Lipiec 1961, 184]²⁷, to krok pisarza Nabokowa w stronę „odczarowania świata” [Franczak 2002, 126], krok, który można rozumieć jako ucieczkę **od nonsensu do sensu**, wyzwolenie z nieautentyczności istnienia i świadomość wolności odzyskanej.

Literatura

- Arendt H., 1994, *Między czasem minionym a przyszłym. Osiem ćwiczeń z myśli politycznej*, Warszawa.
- Baczewska-Murdzek A., 2005, *Przestrzeń i satyra w świecie przedstawionym powieści Władimira Nabokowa «Maszeńka»*, [w:] *Satyra w literaturach wschodniosłowiańskich VI. Studia* pod red. W. Supy, Białystok, s. 231–239.
- Chałubiński M., 1992, *Antropologia i utopia. Jednostka, a społeczeństwo w poglądach Ericha Fromma*, Warszawa.
- Duda K., 1995, *Antyutopia w literaturze rosyjskiej XX wieku*, Kraków.
- Engelking L., 1990, *Vladimir Nabokov*, Warszawa.
- Engelking L., 1986, *Vladimira Nabokova „Zaproszenie na egzekucję”*, „Nurt” nr 9, s. 20–22.
- Głowiński M., 1988, *Słownik terminów literackich*, pod red. J. Sławińskiego, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
- Guilbat S., 1992, *Jak Nowy York ukradł ideę sztuki nowoczesnej. Ekspresjonizm abstrakcyjny, wolność i zimna wojna*, Warszawa.
- Franczak J., 2002, *O Rozpaczy Władimira Nabokowa*, [w:] J. Franczak, *Rzecz o nie-rzeczywistości*, Kraków, s. 126–138.
- Florczak F., 1989, *Nabokov, arystokrata literatury*, „Nowe Książki” nr 3, s. 6–7.
- Grzech J., 1995, *Raskolnikow i Kirillov – dwa portrety wolności absolutnej*, „Slavia Orientalis” t. XIV, nr 3, s. 341–349.
- Jankowska M., 2004, *Underground – baśń o Jugosławii*, [w:] M. Jankowska, *Świat według Emira Kusturicy*, Poznań, [online], http://www.literatura.gildia.pl/tworcy/magdalena.jankowska/swiat_wedlug_emira_kusturicy/fragment, [30.10.2015].

²⁶ „Связь смеха со свободой не во всех случаях очевидна, однако она естественна и неразрушима, – мысль, нашедшая особенно впечатляющие художественные подтверждения в литературе, которая выразила опыт жизни в условиях господства тоталитаризма” [Зверев 2000, online]. Na temat związków śmiechu ze złem pisze również Leonid Karasiow [Карасев 1996, 40–59].

²⁷ Cyt. za Janus-Sitarz [1997, 63].

- Janus-Sitarz A., 1997, *Groteska literacka. Od diabła w Damaszku po Becketta i Mrożka*, Kraków.
- Juszkiewicz P., 1993, *Jak Nowy Jork próbował ocalić sztukę przed polityką. O przemianie awangardy w ariergardę*, „Kresy” nr 16, s. 219–223.
- Kępiński A., 1977, *Lęk*, Warszawa.
- Kołąkowski L., 1985, *Jednostka i nieskończoność. Wolność i antynomie wolności w filozofii Spinozy*, Warszawa.
- Kopaliński W., 1993, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa.
- Kowalska A., 1987, *Od utopii do antyutopii*, Warszawa.
- Król M., 1977, *Nabokow*, „Tygodnik Powszechny”, nr 32, s. 3.
- Ks. Krokos J., *O prawdzie i wolności*, [online], http://www.nonpossumus.pl/biblioteka/jan_krokos/o_prawdzie_i_wolnosci/105.php [30.10.2015].
- Lipiec W., 1961, Recenzja: W. Kayser, *Das Groteske in Malerei und Dichtung*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” t. IV, z. 2, s. 140–146.
- Małczak L., 1997, *Miejsce groteski w wizji antyutopijnej*, [w:] *Utopia w językach, literaturach i kulturach Słowian*, pod red. B. Tokarz, Katowice, s. 83–91.
- Miklaszewska J., 1988, *Antyutopia w literaturze młodej polski*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
- Nabokov V., 1991, *O książce zatytułowanej Lolita*, [w:] Nabokov V., *Lolita*, Warszawa, s. 405–413.
- Nabokov V., 1993a, *Patrz na te arlekiny!*, Gdańsk.
- Nabokov V., 1971, *Tamte brzegi*, Warszawa.
- Nabokov V., 1990, *Zaproszenie na egzekucję*, Warszawa.
- Nabokov V., 1993, *Zagłada tyranów*, „Literatura” nr 1, s. 6–10.
- Sałańczykowska J., 1987, *Wyznaczniki gatunkowe antyutopii w powieści Zamiatina „My”*, [w:] *Z zagadnień rozwoju gatunków w literaturze rosyjskiej*, pod red. J. Orłowskiego, Lublin, s. 128.
- Sartre J. P., 1965, *Absolutna wolność bytu ludzkiego*, [w:] *Filozofia egzystencjalna*, Warszawa, s. 346–368.
- Sheppard R., 1998, *Problematyka modernizmu europejskiego*, [w:] *Odkrywanie modernizmu. Przekłady i komentarze*, red. R. Nycz, Kraków, s. 114–117.
- Spinoza B., 1954, *Etyka*, Warszawa.
- Skarga B., 1997, *Tożsamość i różnica. Eseje metafizyczne*, Kraków.
- Walicki A., 1996, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa.
- Warchał A., 2004, *Podmiotowość – złudzenie filozoficznego dyskursu?*, [w:] *Podmiotowość w edukacji ery globalnego społeczeństwa informacyjnego*, red. nauk. M. Wrońska, A. Zduniak, Warszawa – Poznań, s. 231.
- Zgorzelski A., 1980, *Fantastyka. Utopia. Science fiction*, Warszawa.
- Афанасьев Ю., 2002, *Образовательная антиутопия*, „Отечественные записки. Журнал для медленного чтения”, № 1, [online], <http://www.strana-oz.ru/?numid=2&article=124> [28.10.2015].

- Амусин М., 2000, *О несходстве сходного*, „Октябрь”, № 2, [online], <http://magazines.russ.ru/october/2000/2/amusin.html> [29.10.2015].
- Бабич Д., 1999, *Каждый может выйти из зала. Театрализация зла в произведениях Набокова*, „Вопросы литературы” № 5, 142–157.
- Битов А., 1996, *Ясность бессмертия*, „Звезда” № 11, с. 134–139.
- Boyd V., 1991, *Vladimir Nabokov: The American Years*, Princeton, New Jersey.
- Boyd V., 1990, *Nabokov: The Russian Years*, New Jersey.
- Бродски А., 2002, *«Лолита» Набокова и послевоенное эмигрантское сознание*, „Новое литературное обозрение” № 58, с. 260–278, [online], <http://magazines.russ.ru/nlo/2002/58/brod.html> [15.10.2005].
- Генис А., 1998, *Довлатов и окрестности, Главы из книги СМЕХ И ТРЕПЕТ*, „Новый Мир” № 7, [online], http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1998/7/genis.html [18.10.2015].
- Зверев А., 2001, *Набоков*, Москва.
- Зверев А., 2000, *Смеющийся век*, „Вопросы литературы” № 4, [online], <http://magazines.russ.ru/voplit/2000/4/zverev.html> [20.10.2015].
- Карасев Л., 1996, *Философия смеха*, Москва.
- Кончеев А., *Великое Делание (OPUS MAGNUM)*, «Самиздат», [online], http://zhurnal.lib.ru/k/koncheew/vd_polnhtm.shtml [30.10.2015].
- Кутинова Е., 2000, *Социум*, „Петрополь” № 10, с. 224–225.
- Nabokov V., 1956, *On a Book Entitled Lolita*, [online], <https://www.unz.org/Pub/Encounter-1959apr-00073> [29.11.2015].
- Nabokov V., 1985, *Переписка с сестрой*, Ann Arbor.
- Nabokov V., 1986, *The Enchanter*, New York.
- Пропп В., 1997, *Проблема комизма и смеха*, Санкт-Петербург.
- Schacht R., 1975, *Hegel and after*, Pittsburg.
- Schiff S., 1999, *Vera (Mrs. Vladimir Nabokov)*, New York.
- Семенова С., 1999, *Два полюса русского экзистенциального сознания. Проза Георгия Иванова и Владимира Набокова-Сирина*, „Новый Мир” № 9, с. 183–205.
- Супа В., 1998, *Е. Замятина «Мы» в контексте западноевропейской мысли и литературы*, „Дидакт” № 2, с. 50–58.
- Толстой И., 1992, *Набоков и эмиграция. Коллоквиум в Париже*, „Русская мысль” № 3956, с. 17.
- Филаретова Е., 2005, *Родина в романах Набокова “Приглашение на казнь” и “Под знаком незаконнорожденных” (“Бенд синистер”)*, „Нева” № 7, [online], <http://magazines.russ.ru/neva/2005/7/fi29.html> [28.10.2015].
- Философский энциклопедический словарь*, 1983, ред. Л.Ф. Ильичёв, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов, Москва.

FROM NONSENSE TO SENSE.
VLADIMIR NABOKOV'S LITERARY JOURNEY
FROM LOST TO RECOVERED FREEDOM

S U M M A R Y

The subject of enslavement is a relevant aspect of Nabokov's prose. In his works, however, we do not find the history of totalitarian states. The author's literary creation can be generally defined as an attempt to describe a process of seeking freedom by an individual. Freedom in the world presented by Nabokov is born when protagonists of his books start to realize unreality of real life surrounding them. The idea of freedom in the prose of Nabokov is fulfilling itself in epiphany of his main characters that become conscious of absurdity and seem to recognize authenticity in the outside world.

Marzena Grzybowska

DOI 10.15290/sw.2016.16.02

Uniwersytet Warszawski
Wydział Lingwistyki Stosowanej
Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej
tel.: +48 22 553422
e-mail: m.jaloza@uw.edu.pl

Z dziejów białoruskiej prawosławnej prasy na emigracji. Czasopismo „Carkoŭny Świetacz” (1951–1988)

Słowa kluczowe: prawosławie, autokefalia, emigracja, Białorusini

Po II wojnie światowej jednym z największych skupisk emigracji białoruskiej na Zachodzie były Stany Zjednoczone. Pod względem religijnym przeważną większość emigrantów narodowości białoruskiej stanowili wyznawcy Kościoła prawosławnego. Według źródeł wytworzonych na emigracji ich odsetek wynosił przeszło 80%. Życie religijne emigrantów już stanowiło przedmiot dociekań badaczy [Касяк, 1956; Мартос, 1966; Вініцкі, 1994; Гарбінскі, 2009; Mironowicz, 2010, 116–134]. Niemniej jednak temat ten wciąż jest słabo zbadany. Białoruska emigracja prawosławna była jednak podzielona wewnętrznie. Emigranci białoruscy wyznania prawosławnego znajdowali się w jurysdykcji dwóch organizacji kościelnych. Jedną grupę tworzyli zwolennicy Białoruskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej. Do drugiej należeli członkowie wspólnot Białoruskiej Cerkwi Prawosławnej w jurysdykcji patriarchy konstantynopolitańskiego. U podstaw tego podziału leżały względy polityczne. Rozłam kościelny był pokłosiem rozłamu politycznego w białoruskim obozie niepodległościowym na obczyźnie. Parafie autokefalistów skupiały zwolenników Rady Białoruskiej Republiki Ludowej na uchodźstwie z prezydentem Mikołajem Abramczykiem na czele. Utworzenie BACP na emigracji odbyło się w Niemczech w 1948 r. pod auspicjami Rady BRL. Powiązanie BACP z działaczami Rady BRL odtrącało od Bia-

łoruskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej emigrantów, którzy znaleźli się w opozycji wobec prezydenta Abramczyka. Byli oni skupieni wokół Białoruskiej Rady Centralnej z prezydentem Radosławem Ostrowskim na czele. Zwolennicy BCR wyszli z inicjatywą utworzenia Cerkwi Białoruskiej na emigracji niezależnej od autokefalistów. Działania w tym kierunku podjęto dopiero w roku 1950. Podczas zjazdu prawosławnych Białorusinów w South River 23 listopada 1950 r. zawiązał się Białoruski Prawosławny Komitet Cerkiewny w Ameryce (BPKCA). Założyciele tego komitetu postawili sobie za cel uporządkowanie białoruskiego życia cerkiewnego „na zdrowym i stałym gruncie” [„Царкоўны Сьветац” 1951, nr 1, 4]. Wówczas wybrano również zarząd komitetu, w skład którego weszli: Włodzimierz Brylewski (prezes), Światosław Kowsz, Mikołaj Sieńko, Rościsław Zawistowicz, Wiktor Litarowicz, Teodor Wysocki. Organizatorzy uważali, że uzyskanie niezależności Białoruskiej Cerkwi Prawosławnej jest możliwe jedynie w oparciu o patriarchę ekumenicznego. W związku z powyższym zwrócono się do egzarchy patriarchy konstantynopolitańskiego na Amerykę Północną i Południową arcybiskupa Michała o przyjęcie białoruskiej wspólnoty prawosławnej w swoją jurysdykcję. Egzarcha, który miał siedzibę w Nowym Jorku, uczynił zadość emigrantom białoruskim. Kolejnym krokiem stało się uznanie wspomnianego komitetu przez władze amerykańskie, co umożliwiło organizatorom legalną działalność. Uzyskano m.in. prawo do budowania świątyń i cmentarzy, zakładania szkół, uprawiania działalności wydawniczej, prowadzenia działalności misyjnej [„Царкоўны Сьветац” 1951, nr 1, 4–5]. Egzarcha patriarchy ekumenicznego pieczołowicie otoczył wiernych białoruskich opieką pasterską. Co roku arcybiskup składał życzenia Białorusinom z okazji świąt bożonarodzeniowych i wielkanocnych. Duchowieństwo greckie uczestniczyło w nabożeństwach świątecznych. Przykładowo w marcu 1952 r. w greckiej katedrze metropolitarnej w Nowym Jorku egzarcha patriarchy ekumenicznego arcybiskup Michał celebrował nabożeństwo dziękczynne w intencji święta niepodległości Białorusi [„Царкоўны Сьветац” 1952, nr 2, 10]. Biskupi greccy w asyście księży Białorusinów dokonywali poświęceń nowo otwartych świątyń. Nie ulega wątpliwości, że najliczniejsza parafia białoruska pod wezwaniem św. Eufrozyny Połockiej w jurysdykcji patriarchy konstantynopolitańskiego powstała w miejscowości South River (stan New Jersey). Proboszczem tej parafii był ks. Mikołaj Łapicki, absolwent Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego, znany białoruski działacz religijny i społeczny. Duchowny ten położył bardzo duże zasługi na niwie białoruskiego życia religijnego na emigracji [Garbiński, Turonek 2003, 221–223; zob. również: Ляпіцкі 2005]. 5 czerwca 1954 r. arcybiskup Michał podniósł proboszcza parafii w South River ks. Mikołaja Łapickiego do god-

ności protoprezbitera z prawem noszenia mitry [„Царкоўны Сьветач” 1954, nr 1, 12–13]. Zdając sobie sprawę z ciężkiej sytuacji materialnej emigrantów białoruskich władca zwolnił parafię w South River z podatku diecezjalnego. Nie powinno więc dziwić to, że śmierć władcy w 1958 r. głęboko poruszyła wiernych – Białorusinów [„Царкоўны Сьветач” 1958, nr 1, 1–5].

Parafia w South River wykazywała dużo energii w rozwoju organizacyjnym, religijnym i kulturalno-oświatowym. Obok aktywności charytatywnej i kulturalno-oświatowej rozwinęto również działalność wydawniczą. Od 1951 r. zaczęto wydawać pismo „Carkoŭny Świetacz”, które ukazywało się nieprzerwanie do 1988 r. Wydawcą był wspomniany wcześniej Białoruski Prawosławny Komitet Cerkiewny w Ameryce. W rzeczywistości główny ciężar pracy związanej z wydaniem czasopisma spoczął na barkach ks. Łapickiego. Wydanie czasopisma było możliwe dzięki ofiarności wiernych, którzy wpłacali środki na fundusz wydawniczy. Po wydaniu pierwszego numeru czasopisma redakcja apelowała do czytelników o czynne wsparcie: *“Царкоўны Сьветач” выдаецца высылкам модзей добрае волі, якія з сваіх скромных заробкаў складаюць пасільную ахвяру ў наш выдавецкі фонд. Гэтая ахвярнасьць і дала нам магчымасці выпусціць у свет першы нумар нашага часопісу. Мы верым у тое, што на гэтую ініцыятыву адгукнецца наша грамадзкасць і дасць нам магчымасьць прадаўжаць выдавецтва “Царкоўнага Сьветача”, пры чым у будучыні мы маем замер перайсьці з дзешавейшага фатаграфічнага на даражэйшы літаграфічны тып* [„Царкоўны Сьветач” 1951, nr 1, 22]. Czasopismo ukazywało się raz lub dwa razy do roku w zależności od możliwości finansowych. Przez cały ten czas nie uporano się z trudnościami natury materialnej. Niemniej nigdy nie przerwano i nie zawieszono wydawania.

Periodyk ten stanowi niezwykle cenne źródło do badań nad historią białoruskiego życia prawosławnego na Zachodzie. Na łamach czasopisma publikowano teksty o treści religijnej, społecznej, historycznej, kulturalnej. Za sprawą periodyku w sposób szczegółowy można odtworzyć dzieje życia prawosławnego emigracji białoruskiej w Ameryce. Dotyczy to nie tylko parafii św. Eufrozyny Połockiej, lecz również innych wspólnot białoruskich, nie tylko prawosławnych. Czasopismo „Carkoŭny Świetacz” można uznać również za świetne źródło dotyczące historii stosunków międzykościelnych na emigracji. Ukazuje ono cały wachlarz kontaktów i współpracy pomiędzy diasporą białoruską a emigrantami greckimi, bułgarskimi, albańskimi, serbskimi. Na łamach czasopisma pisano m.in. o organizacji parafii białoruskich w Kanadzie, Australii, Wielkiej Brytanii. Do redakcji docierały informacje z odległej Kalifornii, Chicago i innych miejsc, gdzie działały or-

ganizacje i grupy białoruskie. Zamieszczano także utwory literackie. Na łamach czasopisma „Carkoŭny Świetacz” dużo miejsca poświęcano dziejom prawosławia na ziemiach białoruskich. Ukazywały się artykuły okolicznościowe z okazji jubileuszów i świąt religijnych. Oczywiście nie uszła uwadze wydawców czasopisma pięćsetna rocznica cudu pojawienia się Ikony Matki Bożej Żyrowickiej [„Царкоўны Сьветач” 1970, nr 1(19), 5–9]. Tworzono martyrologię męczenników za wiarę i Cerkiew Białoruską, w której poczesne miejsce zajmowała postać metropolity Melchizedeka (Pajewskiego) [С. К., 1957, 10–12; Высочки 1960, 10–12]. Poczesne miejsce w panteonie bohaterów zasłużonych dla Cerkwi prawosławnej zajmowała również postać księcia Konstantyna Ostrogskiego [Ляпіцкі 1958, nr 1, 8–12]. Przeważały publikacje o charakterze popularnonaukowym mające na celu promocję historii. Niemniej jednak zdarzały się również artykuły o wartości naukowej, oparte na solidnej literaturze przedmiotu [zob.: Белямук 1980, nr 29, 18–25]. Zamieszczano także artykuły poświęcone historii i tradycji chrześcijaństwa. Informowano o wydarzeniach zachodzących w życiu Kościoła chrześcijańskiego, jak również o relikwiach chrześcijańskich (np.: sallow turyński, relikwie św. Mikołaja w Bari) [Турынская... 1981, nr 30, 6–7; 900-годзьдзе... 1988, nr 41, 13–24].

Informowano na bieżąco o życiu diaspory białoruskiej. Autorzy ustosunkowywali się zwłaszcza do spraw religijnych emigrantów. Informowano o życiu „konkurencyjnej” Białoruskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej. Pisano m.in. o konflikcie wewnątrz autokefalistów, do którego doszło w latach osiemdziesiątych [Беларуская... 1980, nr 29, 30–31]. Stosunki z wiernymi i duchowieństwem BACP cechowała nieufność i niechęć. Działacze skupieni wokół czasopisma „Carkoŭny Świetacz” uważali BACP za fikcję i etap przejściowy z prawosławia do katolicyzmu. Reaktywację BACP na uchodźstwie określano „intrygą watykańską”. Wychodzono z założenia, że niekanoniczność BACP będzie dyskredytować Białorusinów w oczach innych. Z kolei „autokefaliści” zarzucali „kanonistom” rzekome wyrzeczenie się zasad autokefalii i przejście na łono obcego kościoła. Posądzano ich o tendencje rusofilskie, co jednak nie było zgodne z prawdą. Na łamach prasy wydawanej przez obydwie strony roilo się od wzajemnych zarzutów i oskarżeń. Ks. M. Łapicki na łamach swojego czasopisma potrafił w sposób stanowczy odpierać zarzuty adwersarzy. Problematyka poruszana na łamach czasopisma doskonale oddaje atmosferę panującą w środowisku powojennej emigracji białoruskiej na Zachodzie. Emigracja była podzielona i zwaśniona. Podziały polityczne nierzadko nakładały się na podziały wynikające z ambicji poszczególnych przywódców emigracyjnych. Prowadzone z zawziętością i zaciekłością dyskusje nierzadko przybierały cechy osobistych wycieczek.

Dużo miejsca poświęcano również własnym sprawom i troskom. Na czoło spraw wysunęła się kwestia powołania diecezji białoruskiej z własnym biskupem w jurysdykcji patriarchy ekumenicznego. Zdawano sobie sprawę, że utworzenie episkopatu białoruskiego na obczyźnie podniosłoby rangę parafii do statusu autonomicznej diecezji (lub cerkwi) w jurysdykcji patriarchatu konstantynopolitańskiego. 10 października 1951 r. arcybiskup Michał przyjął w związku z tą sprawą delegację białoruską. 26 listopada 1957 r. wizytę arcybiskupowi Michałowi złożyli prezydent Białoruskiej Rady Centralnej R. Ostrowski i ks. M. Łapicki. Oficjalnie po raz pierwszy idea mianowania biskupa Białorusina poruszona została podczas zjazdu prawosławnych Białorusinów – duchowieństwa i wiernych w Ameryce, który odbył się 31 sierpnia 1958 r. w South River [*Рэзалюцыя...* 1958, nr 1, 5]. Z upływem lat problem ten nie przestał być aktualny dla wiernych białoruskich. Świadczy o tym fakt, że 27–28 marca 1970 r. w South Rover odbył się zjazd prawosławnych Białorusinów, na którym wystosowano list do patriarchy Atenagorasa I z prośbą o wyświęcenie biskupa białoruskiego [*Яго сьвяцейшаму...* 1970, nr 1, 31–34]. Z analizy dostępnych źródeł i literatury przedmiotu wynika, że cel ten nie został zrealizowany z powodu braku odpowiednich kandydatów na biskupa [Гардзіенка 2009, 167].

Na łamach „Carkoŭnogo Świetacza” zabierano również głos w sprawach statusu Białoruskiej Cerkwi Prawosławnej. W sprawach kościelnych zazwyczaj na łamach swego czasopisma wypowiadał się sam redaktor naczelny. Wbrew zarzutom o wrogi stosunek do autokefalii, które często padały pod adresem ks. M. Łapickiego, duchowny ten był konsekwentnym zwolennikiem niezależności Cerkwi białoruskiej. Nie wyrzekał się autokefalii jako najlepszej formy egzystencji Cerkwi białoruskiej. Uważał jednak, że osiągnięcie tej autokefalii nie może nastąpić za wszelką cenę. Podkreślał, że w tym względzie nie ma drogi „na skróty” z pominięciem kanonów i podstawowych zasad Kościoła powszechnego [Ляпіцкі 1967, nr 1, 7–13]. W jednym z artykułów duchowny pisał m.in.: „*Праваслаўная Беларуская Царква – гэта Царква нашых прадзедаў, дзядоў і бацькоў. Пад яе духоўнай апекай падобна як у мінулым так і цяпер мы зможам заставіцца як нацыя, служыць Богу і змагацца за Вольнасьць і Незалежнасьць Беларусі.*” [Ляпіцкі 1957, nr 1 (8), 9]. Ks. M. Łapicki obstawał przy poglądzie, że ustanowienie Białoruskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej musi nastąpić na zdrowym i kanonicznym gruncie. Utworzenie parafii białoruskich w jurysdykcji patriarchatu konstantynopolitańskiego uważano za pierwszy krok na drodze do autokefalii [Ляпіцкі 1953, nr 1(4), 12]. Przejście pod jurysdykcję patriarchy ekumenicznego uważano za powrót na łono Kościoła Matki. Uzasadniano to tym, że na ziemiach białoruskich chrześcijaństwo

rozpowszechniło się z Bizancjum. Poglądy księdza wymownie oddają jego słowa: „*Ад Праваславнай Грэцкай Царквы з Бізанцыі ўвесь беларускі народ прыняў Праваслаўную Веру. З Бізанцыі, а не з Рыму прыйшло да нас на Беларусь Хрысціянства, а з ім хрысціянская мараль і культура (...)* Грэцкая Праваслаўная Царква (...) зьяўляецца маткай Беларускай Праваслаўнай Царквы. Лучнасьць Грэцкай Праваслаўнай Царквы-Маткі з Беларускай Праваслаўнай Царквой існуе на працягаў ўсіх стагодзьдзяў і ў хвіліну патрэбы Царква-Матка аказвае сваю духоўную дапамогу” [Ляпіцкі, 1951/1952, nr 2, 7]. Odwoływano się również do dziejów Kościoła prawosławnego Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej upatrując w nich początki autokefalii białoruskiej. Za datę ukształtowania tej autokefalii uważano rok 1415, kiedy to odbył się sobór biskupów w Nowogródku, na którym proklamowano utworzenie metropolii litewskiej z metropolitą Grzegorzem Cemblakiem na czele [Грэцыя... 1951, nr 1, 7–9].

Napięte stosunki były również z duchowieństwem rosyjskim. O ile nie odnotowano krytycznych artykułów pod adresem duchowieństwa Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego za Granicą, o tyle wypowiedziano się krytycznie na temat polityki patriarchy moskiewskiej wobec Białorusi. Zdecydowanie odrzucano rosyjski charakter prawosławia na ziemiach Białorusi. Odmawiano również prawa hierarchom rosyjskim do zwierzchnictwa nad Kościołem prawosławnym na Białorusi. W tych sprawach autorzy „Carkoŭnego Świetacza” polemizowali z przedstawicielami rosyjskiego prawosławia. Proklamowanie z błogosławieństwem patriarchy moskiewskiej w 1970 r. nowego kościoła autokefalicznego Amerykańskiego Kościoła Prawosławnego spotkało się z dezaprobatą i krytyką Białorusinów [Ляпіцкі 1970, nr 1(19), 10–14].

Na łamach czasopisma poruszano również kwestię relacji z innymi kościołami chrześcijańskimi, a przede wszystkim z Kościołem katolickim. Stosunki z przedstawicielami innych wyznań religijnych, w tym z katolikami, na ogół były poprawne. Świadczy o tym współpraca ks. Łapickiego z przedstawicielami białoruskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego na obczyźnie. Niósł on bratnią pomoc rodakom wyznania katolickiego, którzy nie posiadali własnej świątyni. W związku z powyższym pomagał ks. Franciszkowi Czerniawskiemu w organizacji nabożeństw dla Białorusinów – katolików. Za jego zgodą w drukarni w South River wydawano periodyk katolicki „Siaubit”. Duchowny wypowiedział się z szacunkiem i życzliwością na temat rodaków wyznania rzymskokatolickiego. Wyznawał zasadę, że jako że nie należy do Kościoła katolickiego, nie powinien mieszać się w sprawy wewnętrzne katolików. Oczekiwał również tego samego od strony przeciwnej [3 da-

клады... 1960, nr 1, 14]. Utrzymywano również przyjazne stosunki z Ukraińskim Kościołem Greckokatolickim. Inaczej sprawy się miały jeśli chodzi o stosunki z białoruskim duchowieństwem katolickim obrządku wschodniego. Wzajemne relacje cechowała niechęć, a nawet wrogość względem siebie. Świadczy o tym bogata polemika pomiędzy obydwoma stronami na łamach swojej prasy. Przeradzała się ona niekiedy w wycieczki osobiste i oskarżenia [Загонак 1958, nr 1, 13–16]. Sprawę tę należy rozpatrywać w szerszym kontekście. Należy pamiętać, że stosunki wyznaniowe na ziemiach wschodnich II RP, skąd pochodziła większość emigrantów białoruskich, były bardzo złożone i nie były wolne od uprzedzeń i konfliktów. Wyniesione z kraju doświadczenia towarzyszyły wiernym również na emigracji. Po II wojnie światowej na Zachodzie znalazła się grupa księży katolickich obrządku bizantyjsko-słowiańskiego, którzy prężnie rozwinęli działalność misyjną wśród emigrantów. Powstały ośrodki misyjne w Londynie i Paryżu. Tymczasem warto zaznaczyć, że wśród emigrantów – Białorusinów, jak również wśród ich rodaków w kraju, unicy stanowili znikomy odsetek. Działalność misyjna postrzegana była przez ks. M. Łapickiego i jego zwolenników jako wtrącanie się w sprawy wewnętrzne innego kościoła oraz działania mające na celu rozbić spójność emigracji białoruskiej, która w przeważającej większości składała się z prawosławnych [Гардзіенка 2010, 381]¹. Niewątpliwie dołał oliwy do ognia wywiad dla prasy brytyjskiej udzielony przez ks. Czesława Sipowicza z Białoruskiej Misji Katolickiej (obrządku wschodniego) w Londynie, w którym duchowny oświadczył, że przybył do Anglii w celu nawracania emigrantów na katolicyzm. Wydarzenie to wywołało wielką burzę krytycznych komentarzy w środowisku emigrantów białoruskich [Гардзіенка 2010, 381].

Dodatkowo atmosferę nieufności podsycił fakt, że księża katolicycy byli związani z Radą BRL i jej prezydentem M. Abramczykiem, podczas gdy wydawcy i czytelnicy „Carkoŭnego Świetacza” należeli do obozu popierającego Białoruską Radę Centralną. Podziały polityczne nakładały się na różnice w postrzeganiu pewnych wydarzeń historycznych. W odmienny sposób interpretowano na przykład rolę unii brzeskiej 1596 r. w dziejach narodu białoruskiego. Działacze imigracyjni sympatyzujący z Radą BRL byli skłonni

¹ Natalia Hardzijenka słusznie zaznacza: „Idea unii często była odbierana przez Białorusinów bardziej negatywnie niż katolicyzm, ponieważ widziano w niej niebezpieczeństwo rozszerzenia władzy Watykanu na środowiska prawosławnych. Jest zrozumiałe, że działalność misyjna księży greckokatolickich wśród imigrantów białoruskich, których większość stanowili prawosławni, nie mogła nie być niedostrzeżona przez inne osoby duchowne”.

gloryfikować to wydarzenie upatrując w nim sposób na przezwycięzenie podziałów wyznaniowych wśród Białorusinów. W otoczeniu prezydenta BRL na uchodźstwie nie brakowało apologetów unii, którzy uważali, że ideę tę należy wskrziesić wśród emigrantów. Pomysł ten nie obcy był m.in. prezydentowi M. Abramczykowi, który wykazywał pewne zainteresowanie rozwojem akcji neounitów [Jałozza 2011, 34–36]. Przeciwni temu byli emigranci skupieni wokół BRC. Ksiądz M. Łapicki dał się poznać jako zdecydowany i konsekwentny przeciwnik unii. Duchowny bardzo krytycznie oceniał rolę unii brzeskiej w historii Białorusinów podkreślając jej negatywne cechy. Uważał unię kościelną za źródło poważnych problemów dla narodu białoruskiego i utożsamiał ją z działalnością czynników wrogich Białorusinom. Uważał, że jest ona szkodliwa zarówno dla białoruskich interesów religijnych, jak i narodowych. Przestrzegał również przed negatywnymi skutkami działalności duchowieństwa neounickiego mogącymi prowadzić do kolejnych rozłamów i podziałów wśród emigrantów. Należy zaznaczyć, że tej problematyce poświęcano dość dużo miejsca na łamach „Carkoŭnego Świetacza”. Publikowano artykuły zarówno historyczne, jak i dotyczące wydarzeń bieżących. W jednym z numerów „Carkoŭnego Świetacza” ukazała się odezwa duchowieństwa i wiernych Białoruskiej Cerkwi Prawosławnej na obczyźnie w jurysdykcji patriarchatu konstantynopolitańskiego do emigrantów białoruskich różnych wyznań, w której wzywano rodaków do przeciwstawienia się próbom rozniecania wewnętrznych konfliktów religijnych wewnątrz środowiska emigracyjnego. Apelowano również o solidarność emigrantów białoruskich różnych wyznań i trzymanie się zasad poszanowania tolerancji religijnej. Powodem do wydania odezwy stało się wyświęcenie na biskupa w sierpniu 1960 r. wspomnianego wcześniej ks. Cz. Sipowicza. Podkreślano, że istnieje potrzeba organizacji duszpasterskiej dla Białorusinów wyznania rzymskokatolickiego, którzy pozbawieni byli własnych parafii na emigracji. Wyświęcenie biskupa dla bardzo nielicznej grupy emigrantów białoruskich katolików obrządku wschodniego traktowano jako przygotowanie do krucjaty misyjnej Watykanu [*Беларуская...* 1960, nr 1, 1–3; zob. również: Bokc 1960, nr 1, 4–9].

Na łamach „Carkoŭnego Świetacza” zajmowano także stanowiska w sprawach zachodzących w życiu politycznym na świecie. Dawała się odczuć atmosfera zimnowojenna panująca w ówczesnym społeczeństwie. Tak na przykład w 1955 r. zamieszczono obszerny artykuł w związku ze zwróceniem się patriarchy moskiewskiego Aleksego I i trzech biskupów Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej do wspólnoty międzynarodowej w sprawie bezpieczeństwa. Apel hierarchów rosyjskich określano jako kolejną kpina reżimu komunistycznego z Kościoła [K.S., 1955, nr 1 (6), 2–5.]. Pisano również o naj-

ważniejszych wydarzeniach zachodzących w życiu Kościoła prawosławnego na świecie. W jednym z numerów „Carkoŭnego Świetacza” solidaryzowano się z przywódcą Greków cypryjskich arcybiskupem Makariosem I, który 25 listopada 1958 r. wystąpił na forum ONZ w obronie rodaków zamieszkujących wyspę [M. A. 1958, nr 1 (8), 12]. Z dumą pisano również o ustanowieniu regulaminu dla kapelanów wyznania prawosławnego w siłach zbrojnych Stanów Zjednoczonych [*Праваслаўная...* 1980, nr 29, 26]. Wydawców i autorów „Carkoŭnego Świetacza” łączyły braterskie i przyjazne stosunki z duchowieństwem i wiernymi Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej w Ameryce. Tak na przykład 20 czerwca 1956 r. z okazji święta Żywotycznej Ikony Matki Bożej arcybiskup Paladiusz przekazał proboszczowi parafii w South River ks. M. Łapickiemu cząstkę kamienia, na którym objawił się święty obraz [*Сьвятая...* 1956, nr 1 (7), 1–2]. Nie tracono z pola widzenia wydarzeń w kraju. Pisano m.in. o powrocie do Wilna w 1947 r. relikwii Świętych Męczenników Wileńskich [*Беларуская...* 1957, nr 1 (8), 24]. Zasługuje na uwagę również artykuł ks. M. Łapickiego na temat monasteru w Supraślu. Autor zwrócił uwagę na powrót „Kodeksu z Supraśla” do Polski w 1968 r. [Ляпіцкі 1968, nr 29, 4–9]. Nie uszło również uwadze autorów „Carkoŭnego Świetacza” wizyta patriarchy ekumenicznego Dimitriosa I do Polski i Watykanu w listopadzie 1987 r. [*Усяленскі...* 1988, nr 41, 18–19].

Po śmierci ks. Łapickiego (1976 r.) dzieło wydania periodyku kontynuował ks. Światosław Kowsz, następny proboszcz parafii św. Eufrozyny Połockiej w South River. Duchowny ten w 1977 r. został administratorem wszystkich parafii białoruskich USA i Kanady w jurysdykcji patriarchatu konstantynopolitańskiego. Dzięki jego staraniom czasopismo ukazywało się jeszcze przez kolejnych kilka lat. Po objęciu stanowiska redaktora naczelnego nie uległ zmianie charakter czasopisma. W dalszym ciągu omawiano sprawy historyczne, religijne i społeczno-polityczne. Wówczas białoruskie prawosławie na emigracji stanęło w obliczu nowych problemów i wyzwań. Jednym z nich był brak duchowieństwa i własnego biskupa. Ksiądz Ś. Kowsz zaznaczał jednak, że problemem tym nękani byli nie tylko wierni Cerkwi Białoruskiej, lecz również emigranci innych narodowości i wyznań religijnych [*Сабор...* 1985, nr 39, 7].

W roku 1988 r. ujrzał światło dzienne ostatni numer „Carkoŭnego Świetacza”. Tym samym dobiegł końca kolejny – bardzo ważny – etap w dziejach białoruskiego prawosławia na emigracji. Czasopismo „Carkoŭny Świetacz” należy do jednych z najdłuższych ukazujących się periodyków religijnych diaspory białoruskiej w XX wieku. Jak już wspomniano, stanowi on niezwykle cenne źródło dotyczące historii emigracji białoruskiej po II wojnie światowej. Odegrał on niebagatelną rolę w życiu emigrantów-Białorusinów

wyznania prawosławnego. W białoruskiej społeczności emigracyjnej religia prawosławna stała się jednym z głównych czynników zachowania tożsamości narodowej. Stopień identyfikacji diaspory z prawosławiem był bardzo wysoki. Nie przypadkowo organizacje religijne wykazywały się nieporównanie większą żywotnością niż organizacje polityczne czy jakiegokolwiek inne. Na zakończenie warto przytoczyć słowa redakcji „Carkoŭnogo Świetacza” napisane w piątą rocznicę istnienia parafii w South River: „*На самай справе, чым сталася Беларуская Праваслаўная Царква у Саут-Рывэры для беларускага эмігранта на першай і яшчэ цяперашняй стадыі яго прабывання ў Новым Свеце? Адказваючы каротка – усім: супольным месцам малітваў, нацыянальным яднаньнем, кавалачкам староў Бацькаўшчыны*” [С.М. 1956, nr 1 (7), 9]. Myślę, że te słowa z pewnością można odnieść do czasopisma „Carkoŭny Świetacz”, ponieważ w owych warunkach zapotrzebowanie na własne słowo drukowane poświęcone problematyce religijnej też było ogromne.

Literatura

- Garbiński J., Turonek J., 2003, *Białoruski ruch chrześcijański XX wieku. Słownik biograficzno-bibliograficzny*, Warszawa, s. 221–223.
- Jaloza M., 2011, *Życie religijne uchodźców białoruskich wyznania katolickiego w Niemczech Zachodnich w latach 1945–1951*, „Studia Interkulturowe Europry Środkowo-Wschodniej”, t. 6, s. 34–36.
- Mironowicz A., 2010, *Życie religijne prawosławnej emigracji białoruskiej po II wojnie światowej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” nr 33, s. 116–134.
- Белямук М., 1980, *Царкоўная архітэктура Панёманшчыны*, „Царкоўны Сьветац”, nr 29, s. 18–25.
- Вініцкі А., 1994, *Матэрыялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939–1951 гадох*, Мінск.
- Вокс, „*Сьцеражыцца ілжэпракаў, каторыя прыходзяць да вас у авечай скуры, а ў сярэдзіне ёсьць ваўкамі хіжымі*”, „Царкоўны Сьветац” 1960, nr 1, s. 4–9.
- Высочкі Ф., 1960, *Жыцьцё Прэпадобнамучаніка Афнасія Берасьцейскага*, „Царкоўны Сьветац”, nr 1, s. 10–12.
- Гарбінскі Ю., 2009, *Беларускі рэлігійны друк на Захадзе, 1945–2005*, Nowy Jork–Warszawa.
- Гардзіенка А., 2009, *Беларускі кангрэсава камітэт Амэрыкі (БККА)*, Smoleńsk.
- Гардзіенка Н., 2010, *Беларусы ў Вялікабрытаніі*, Мінск.

- Касяк І., 1956, *3 гісторыі Праваслаўнай Царквы беларускага народу*, Nowy Jork.
- Коўш А. С., 1970, *500-годзьдзе зьяўленьня Цудадзейнае Іконы Жыровіцкае Божае Маці*, „Царкоўны Сьветач”, нр 1(19), s. 5–9.
- К.С., 1957, *Высокапрэсьвяшчэньнейшы Мелхісэдэк, мётрапаліт менскі і беларускі*, „Царкоўны Сьветач”, нр 1 (8), s. 10–12.
- К.С., 1955, *Чарговы зьдзек бальшавікоў над Праваслаўнаю Царквою*, „Царкоўны Сьветач”, нр 1 (6), s. 2–5.
- Лапіцкі М., 2005, *У служэньні Богу ў Беларусі*, Nowy Jork – Warszawa.
- Лапіцкі М., 1958, *350-гадовы юбілей Кн. Канстантына Канстантынавіча Астроскага*, „Царкоўны Сьветач”, нр 1, s. 8–12.
- Лапіцкі М., 1970, *Амэрыканска-Маскоўская „Аўтакефалія”*, „Царкоўны Сьветач”, нр 1, s. 10–14.
- Лапіцкі М., 1957, *Беларуская Аўтакефальная Праваслаўная Царква і яе гістарычныя даты дваццатага стагодзьдзя*, „Царкоўны Сьветач”, нр 1 (8), s. 9.
- Лапіцкі, М., 1968, *Беларускі праваслаўны манастыр у Супрасьлі і яго „Супрасьская рукапіс”*, „Царкоўны Сьветач”, нр 29, s. 4–9.
- Лапіцкі М., 1967, *Дваццаціпяцігодзьдзе Беларускага Аўтакефальнага Праваслаўнага Сабору. Менск – 1942*, „Царкоўны Сьветач”, нр 1, s. 7–13.
- Лапіцкі М., 1953, *У імя праўды*, „Царкоўны Сьветач”, нр 1 (4), s. 12.
- Лапіцкі М., 1951/1952, *Беларуская Аўтакефальная Праваслаўная Царква*, „Царкоўны Сьветач”, нр 2, s. 7.
- М.А., 1958, *Кіпрская праваслаўная царква. Прыклад любові да сваёй царквы і нацыі*, „Царкоўны Сьветач”, нр 1 (8), s. 12.
- Мартос А., 1966, *Беларусь в исторической, государственной и церковной жизни*, Buenos Aires.
- Загонак К., 1958, *Ні Рым, ні Масква, а незалежны Менск*, „Царкоўны Сьветач”, нр 1, s. 13–16.
- С. М., 1956, *Адзначаючы пяцігодзьдзе*, „Царкоўны Сьветач”, нр 1 (7), s. 9.
- Беларуская Аўтакефальная Праваслаўная Царква інзноў на судовай дарозе*, „Царкоўны Сьветач” 1980, нр 29, s. 30–31.
- Беларуская праваслаўная царква ў юрысдыкцаі канстантынопальскай патрыярхіі. Адозва*, „Царкоўны Сьветач” 1960, нр 1, s. 1–3.
- Беларуская хроніка*, „Царкоўны Сьветач” 1957, нр 1 (8), s. 24.
- Беларускі Праваслаўны Царкоўны Камітэт у Амэрыцы*, „Царкоўны Сьветач” 1951, нр 1, s. 4–5.
- Грэцыя – крыніца веры нашых продкаў*, „Царкоўны Сьветач” 1951, нр 1, s. 7–9.
- Да нашых чытачоў*, „Царкоўны Сьветач” 1951, нр 1, s. 22.
- Добры пастыр*, „Царкоўны Сьветач” 1958, нр 1, s. 1–5.
- Дзень Сьв. Езфрасіньні Полацкае ў Саўт Рывэр*, „Царкоўны Сьветач” 1954, нр 1, s. 12–13.

- З дакладу а. протапрэсвіцера Мікалая Лапіцкага, „Сучаснае становішча Беларускай Праваслаўнай Царквы ў вольным свеце і патрэбныя мерапрыемствы для ўзьяцяцця царкоўнага жыцця”, прачытанага на Зьездзе беларусаў ЗША і Канады ў Торонто (Канада) дня 4 верасня 1960 г., „Царкоўны Сьветач” 1960, нр 1, s. 14.*
- Праваслаўная царква ўключана ў рэгулямін амэрыканскае арміі, „Царкоўны Сьветач” 1980, нр 29, s. 26.*
- Рэзалюцыя зьезду праваслаўных беларусаў: духавенства і вернікаў з Амэрыкі і Канады з дня 31 жніўня 1958 году у Сайт Рывэрры, Нью Джэрсі, СШПА, „Царкоўны Сьветач” 1958, нр 1, s. 5.*
- Сабор беларускае праваслаўнае епархіі ў Паўночнай Амэрыцы 18 траўня 1985 г., „Царкоўны Сьветач” 1985, нр 39, s. 7.*
- Сьвятая і дарагая беларускаму сэрцу рэліквія, „Царкоўны Сьветач” 1956, нр 1 (7), s. 1–2.*
- Турынская плашчаница, „Царкоўны Сьветач” 1981, нр 30, s. 6–7*
- Усяленскі Патрыярх на Беларусі, „Царкоўны Сьветач” 1988, нр 41, s. 18–19.*
- Яго сьвяцейшаму патрыярху Афінагору I, „Царкоўны Сьветач” 1970, нр 1, s. 31–34.*
- 900-годзьдзе перанясеньня мошчаў сьв. Мікалая, „Царкоўны Сьветач” 1988, нр 41, s. 13–24.*

FROM THE HISTORY OF BELARUSIAN RELIGIOUS PRESS IN EXILE.
THE JOURNAL ‘CARKOŬNY SVETAČ’ (1951–1988)

S U M M A R Y

After World War II the United States was one of the largest centres of Belarusian emigrants in the West. Belarusian Orthodox emigration, which composed the majority among emigrants of Belarusian nationality (80%) was divided internally. Belarusian emigrants of the Orthodox faith were within the jurisdiction of two church organizations: the Belarusian Autocephalous Orthodox Church and the Belarusian Orthodox Church under the jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople. The largest Belarusian parish in the jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople was the parish of St Eufrozyna Polocka in South River (New Jersey), where Nicholas Lapicki was the parish priest. There were conducted organizational, religious, cultural and educational activities, including publishing one. In 1951–1988 the journal ‘Carkoŭny Svetač’ was issued, at first by pr. Nicholas Lapicki and since 1976 by pr. Sviataslav Kovš, the next parish priest of St Eufrozyna Polocka in South River. It belonged to one of the longest published religious periodicals of the Belarusian diaspora in the 20th century. In the journal the texts with religious, social, historical and cultural content were published. Thanks to the ‘Carkoŭny Svetač’ it is possible to reconstruct in detail the history of the Orthodox life of Belarusian emigrants in America.

Ирина Исакова

DOI 10.15290/sw.2016.16.03

Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова
Филологический факультет
Кафедра теории литературы
tel.: 89057164738
e-mail: mandala-1@yandex.ru

**Список действующих лиц и костюмы и их функции
в пьесе А.Н. Островского *В чужом пиру похмелье*
и одноименном спектакле А. Коршунова
(театр «Сфера», г. Москва)**

Ключевые слова: драматургия, спектакль, список действующих лиц, имя, принцип именования, характеристика, костюм, жесты, А. Н. Островский, *В чужом пиру похмелье*.

Драматургия в отличие от любого другого литературного рода предполагает формирование довольно подробной установки восприятия произведения. Это связано с тем, что пьеса, даже если она создается как драма для чтения, предполагает возможность сценической постановки. Зритель в отличие от читателя не имеет возможности вернуться, перечитать, остановиться, чтобы осмыслить произведение. Поэтому драматургу необходимо создать у зрителя некоторое представление о характерах персонажей, о происходящих событиях еще до того, как начался спектакль. Эту функцию выполняет в первую очередь список действующих лиц или афиша. Для литературы второй половины XIX века характерно стремление писателей ориентироваться на принципы классической драмы и одновременно драмы для чтения.

Одним из ярких примеров является пьеса А. Н. Островского *В чужом пиру похмелье*. Стоит отметить, что здесь впервые в творчестве драматурга список действующих лиц дается к каждому действию. В дальнейшем такой принцип будет использоваться почти во всех пье-

сах, выполняя характерологическую и одновременно сюжетную функции, поскольку перегруппировка персонажей в ходе пьесы напрямую связана с тем, насколько они сами могут решать свои судьбы и насколько их поступки определяют ход событий [Исакова 2009, 310–321]. Наличие списка действующих лиц к каждому действию актуально для читателя, перед которым постепенно разворачивается система персонажей. Зритель же в программке видит сразу всех героев, для него важна последовательность, которую предпочтет режиссер. В списке действующих лиц характерологическую функцию несут имена, а также другие номинации персонажей. Заметим, что программка в современном смысле слова оформляется поздно, в конце XIX века [Пави, 1991, 254], однако современные Островскому зрители могли найти эти характеристики (хотя и не всегда) в афише, большую роль играли также имена актеров, поскольку театралы имели достаточно четкое представление об амплуа того или иного актера. Например, на афише к первой постановке *Грозы* был напечатан список действующих лиц, однако в дальнейшем в афише могли быть указаны только имена персонажей и фамилии актеров. В любом случае некоторое представление о характерах, сюжете формировалось еще до начала просмотра. Однако для читателя список действующих лиц имеет очень важное значение, позволяя составить самое общее представление о характерах героев и основном конфликте пьесы.

1. Имена и принципы именования персонажей. Имена персонажей в пьесе *В чужом пиру похмелье* в первую очередь указывают на социальный статус каждого из них. Имена купцов близки к крестьянским, что соответствует реальной антропонимической норме: *Настасья Панкратьевна, Тит Титыч, Капитон, Ненила Сидоровна*. Важно также использование народной формы имени: не *Анастасия*, а *Настасья*. Имена мещан и слуг также простые: *Аграфена Платоновна, Захар Захарыч, Луша*. Причем все эти имена не встречались в дворянской среде (или были очень редкими, например, *Платон*). На этом фоне выделяется *Андрей*, его имя характерно для дворянского сословия. В пьесе всячески подчеркивается, что герой совсем не похож на своего отца, он тянется к культуре, мечтает получить образование, т.е. его ценности близки к дворянским. Неслучайно Андрей влюбляется в девушку из иной среды: он глубоко и искренне уважает ее, стремится хоть немного приблизиться к ее уровню духовного развития.

Главная героиня носит также типичное дворянское имя, драматург дает его в народной форме: *Лизавета*. Заметим, что такая форма бытовала и в дворянской среде, хотя имела оттенок простонародности.

Однако писатели могли дать имя *Ли́за* и простым девушкам, крестьянкам, служанкам. Эта традиция восходит к повести Н. М. Карамзина *Бедная Ли́за*. Писатель дал героине имя, с одной стороны, дворянское, с другой – иностранное, а, следовательно условное, «литературное» оно «сумело преодолеть связанную с ним условность и литературную этикетность, пробиться в жизнь, обрести новые смыслы и функции и, покинув свой избранный, но тесный круг, присоединиться к именам, которые скоро станут определяющими в русской литературе: Маша, Даша, Наталья, Татьяна и др.» [Топоров, 1995, 402]. Однако вопреки расхожему мнению имя *Ли́за* в художественной литературе XIX в. в основном получают героини благородного происхождения, хотя, возможно, и обедневшие. По данным Национального корпуса русского языка [Национальный корпус русского языка] имя *Ли́за* встречается в 38 художественных произведениях, изданных с 1800 по 1856 г. (год создания комедии *В чужом пиру похмелье*), и только в 3 из них так зовут крестьянок, служанок и пр. Причем, чаще всего встречаются формы *Ли́за*, *Лизавета*; официальная форма *Елизавета* очень редкая, возможно, воспринималась тогда как маркированная, относящаяся к императорской семье (во всяком случае в художественной литературе имя *Елизавета* часто обозначает членов императорской семьи).

Однако Островский, вероятно, следует традиции Карамзина и отчасти Грибоедова, часто дает имя *Ли́за* простым девушкам. Например, в пьесе *Бедность не порок* (1853) так зовут купеческую дочку, подругу главной героини, в пьесе *Воспитанница* (1859) – горничную. Однако ни одна, ни другая ни разу не названы полными именами. Островский всегда противопоставлял полную форму имени и уменьшительную, для него это знак уровня развития личности. Например, в пьесе *Доходное место* (1857) две сестры последовательно называются *Юлинька* и *Полина*: Юлинька живет по правилам, навязанным ей матерью и средой, Полина способна самостоятельно мыслить. Итак, называя героиню *Лизаветой*, Островский подчеркивал, что она больше похожа на барышню.

На первый взгляд, Лизу Карамзина и Островского почти ничего не объединяет, кроме имени и отсутствия денег. Но в действительности имя помогает драматургу сопоставить Лизавету с ее литературной предшественницей и одновременно противопоставить. Обе Лизы – сироты, однако героиня Карамзина живет со старой матерью, а героиня Островского – с отцом. Заметим, что обе девушки – поздние дети. Мать Лизы живет на свете шестой десяток лет, Ивану Ксенофонтычу – 60 лет. При этом героиня повести вынуждена работать, чтобы обес-

печить себя и мать, героиню пьесы обеспечивает отец, конечно, в будущем ей придется самостоятельно зарабатывать на жизнь, но пока этого не произошло. Кроме того, Иван Ксенофонтыч защищает дочь, активно вмешивается в интригу, сплетенную Аграфеной Платоновной, карамзинскую же Лизу никто не мог защитить, мать даже не знала, что у дочери роман с молодым дворянином.

В обоих произведениях на первом плане любовные истории: крестьянка и дворянин, дочь учителя и купеческий сын. Конечно, и в одном, и в другом случае это неравные отношения, но если брак дворянина с крестьянкой – вопиющий случай, то брак дочери учителя и купца в целом возможен с социальной точки зрения, ведь часто в купцы выбивались мещане, зажиточные крестьяне. Пропасть между героями пьесы лежит уже не в материальной сфере, а в духовной. Этот мотив уже был и в повести Карамзина, хотя и в несколько ином плане, где Лиза изображена как воплощение душевной чистоты и искренности, которую ценит Эраст, но до которой не может подняться. Андрей демонстрирует не меньшее благородство, чем Лизавета, но он необразован, некультурен, и именно этот фактор переворачивает отношения между героями по сравнению с повестью Карамзина. Уже не героиня чувствует, как далека она от своего возлюбленного, а герой понимает, что ему никогда не подняться на уровень своей возлюбленной. И поэтому в отличие от Эраста он не свободен в проявлении своих чувств, он не смеет даже мечтать о браке с ней. Кроме того, Андрей не свободен в своих решениях, так как не может выйти из-под воли своего отца. Таким образом, в психологическом плане бедным оказывается герой, а вовсе не героиня.

И наконец, в повести Карамзина неизбежна трагическая развязка, тогда как в комедии Островского появляется возможность счастливого финала. Благородство семьи Ивановых оценил не только Андрей, но и его отец Тит Титыч, который решил, что лучшей невестой для сына будет Лизавета. И это особенно показательно, ведь он уже выбрал сыну невесту, видимо, купчиху, но готов изменить свое решение. Заметим, что и у Лизы Карамзина тоже оказывается богатая соперница, на которой Эраст женится не по любви. Таким образом, Островский сохраняет основные мотивы карамзинской повести, но «переворачивает» их: его Лизавета уже далеко не такая бедная. Андрей для нее оказывается скорее сопоставлен не с Эрастом, сколько с богатым крестьянином, который сватается за нее и за которого она вовсе не желает выходить замуж. Героиня Островского пока вообще не видит достойного кавалера.

Вероятно, Иван Ксенофонтыч, давая дочери благородное имя, хотел подчеркнуть, что она совсем не такая, как те, кто ее окружает. Полная форма *Елизавета* фигурирует только один раз в расписке (т.е. в официальной ситуации), *Лизой* называет героиню только отец. Один раз так ее называет Аграфена Платоновна, но это, очевидно, переход на точку зрения Иванова, ведь она говорит *ваша Лиза*. В остальных случаях используется антропоним *Елизавета Ивановна*, т.е. герои относятся к девушке с уважением, ни разу не используются уменьшительно-ласкательные суффиксы (вряд ли случайно, что и героиня Карамзина тоже Ивановна, хотя, разумеется, ее отчество ни разу никем не употребляется). В ремарках она также называется *Елизаветой Ивановной*, значит, читателю она наверняка запомнится как *Елизавета*, тогда как зритель может запомнить ее и как *Лизу*, в пьесе обе формы имени встречаются по 11 раз.

Если в образе Лизы Островский подчеркивает индивидуальность, самостоятельность, то в образах сыновей Брускова – полную зависимость от родителей: Андрея и Капитона часто называют *Андрюша*, *Андрюшка*, *Купидоша*, так подчеркивается, что они дети. Неудивительно, что Андрей не может выбрать себе невесту, все зависит от решения, а чаще от прихоти Тита Титыча. Отец смотрит на сына свысока, ругает его по любому поводу, унижает, что в частности выражается в использовании пренебрежительной формы имени *Андрюшка*. Дети считают такое отношение нормой, показательно, что брата Андрей называет *Капитоша*, но тем сильнее герой чувствует пропасть между собой и Лизой, понимает, что недостойн ее. «Такие девушки не про нас-с. Где нам, дуракам! Мы их и понимать-то не умеем», – с сожалением говорит Андрей матери.

Фамилия *Иванов* указывает на простое происхождение персонажа, отчество *Ивана Ксенофонтыча* заставляет предположить, что дед его, давший необычное имя своему ребенку, скорее всего, получил образование. Заметим, что это имя, хотя и было довольно редким, все же встречалось среди интеллигенции. Иванов ничего не говорит о своих родителях, однако уверен, что Лиза пойдет по его стопам, станет учительницей. Возможно, и он сам когда-то последовал примеру своего отца.

2. Семантика имени в целом не очень учитывается в данной пьесе, хотя одно имя, безусловно, является говорящим – *Иван Ксенофонтыч*. Отчество заставляет вспомнить о древнегреческом историке и философе Ксенофонте, который прославился своими историческими сочинениями, а также дидактическим историческим романом

Киропедия. Философские сочинения Ксенофонта интересны тем, что в них учение Сократа применяется к обыденной жизни. Итак, отчество персонажа, с одной стороны, намекает на его увлечение античностью, а следовательно, отрыв от современности, он, так сказать «сын древнего автора». Однако есть и существенная разница между персонажем Островского и исторической личностью: если Ксенофонт пытался применить философские учения к реальной действительности, также он известен и как талантливый военачальник, то Иванов подчеркнута оторван от реальности. Этот мотив проходит через всю пьесу: в самом начале Аграфена Платоновна отмечает, что герой не знает живого разговорного языка, когда они обсуждают Брускова:

Аграфена Платоновна. Самодур.

Иван Ксенофонтыч. Самодур! Это черт знает что такое! Это слово неупотребительное, я его не знаю. Это *lingua barbara*, варварский язык.

Аграфена Платоновна. Уж и вы, Иван Ксенофонтыч, как погляжу я на вас, заучились до того, что русского языка не понимаете. Самодур – это называется, коли вот человек никого не слушает, ты ему хоть кол на голове теши, а он все свое. Топнет ногой, скажет: кто я? Тут уж все домашние ему в ноги должны, так и лежать, а то беда...

Иван Ксенофонтыч. O tempora, o mores! [О времена, о нравы! (лат.)] [Островский, 1950, 9].

Латинские изречения в сочетании со словом *самодур* звучат комично. В дальнейшем Лиза говорит с сожалением, что ее отец провел почти всю жизнь за книгами, поэтому стал немного странным. Сам Иван Ксенофонтыч противопоставляет себя окружающим: по любому поводу он произносит слово *невежество*, которое звучит 8 раз (1 раз *невежа* и еще 1 раз *необразованность*) в течение пьесы, Аграфену Платоновну он трижды называет *глупой*. Семантика имени *Ксенофонт* (греч. *голос чужестранца, иноземца* [Петровский, 2005, 170]) подчеркивает оторванность персонажа от своей культуры, от живой жизни, его воспринимают почти как «иностранца». Обычная, очень распространенная фамилия (единственный случай во всем творчестве Островского), как и имя, контрастирует с редким отчеством, снижая тем самым образ Иванова.

3. Социальное положение персонажа обозначено прежде всего с помощью принципа именования (одночленный, двучленный, трехчленный). И купец Брусков, и учитель Иванов обладают трехчленными антропонимами, а фамилия стряпчего остается неизвестной. Во второй половине XIX века стряпчий не мог не иметь фамилии, значит, отсутствие ее – художественный прием. Так Островский подчеркивает неса-

мость персонажа, его полную зависимость от купца Брускова. Помимо этого персонаж находится на низкой степени духовного развития. У Захара Захарыча нет моральных норм: ради денег он готов на все. Неслучайно Островский делает его еще и пьяницей, подчеркивая, что это совсем пропащий человек¹. Однако Тит Титыч обращается к нему в основном по имени-отчеству, в чем можно видеть отражение реального функционирования имен в языке, но не знак уважительного отношения, тем более, что имя всякий раз искажается. Заметим, что за глаза Тит Титыч называет стряпчего просто Захаром (так он его воспринимает на самом деле), понимая, что он стоит значительно ниже на социальной лестнице. Разумеется, обратиться к нему просто по имени он не может, тем более, что он все-таки нуждается в помощи стряпчего, и исковерканное имя является единственным способом выразить свое отношение к собеседнику. Хотя социальное положение Ивана Ксенофонтыча и Захара Захарыча сходное, между ними пропасть в нравственном отношении, что подчеркивается Островским с помощью трехчленного и двучленного антропонимов.

Двучленные антропонимы имеют все три пожилые женщины: *Аграфена Платоновна*, *Настасья Панкратьевна* (правда, ее фамилия восстанавливается из контекста, так что в определенном смысле можно говорить о трехчленном антропониме), *Ненила Сидоровна*. Здесь отражается положение женщины в обществе, которое определяется мужем или отцом. Фамилия не указывается ни у купчихи, ни у вдовы губернского секретаря (разумеется, в действительности фамилии были у обеих), хотя объясняться это может по-разному. Муж Ненилы Сидоровны упоминается, значит, положение героини определяется им. Но главное: наличие фамилии противопоставило бы двух приятельниц (подчеркнуло бы большую самостоятельность, уровень развития личности одной).

Отсутствие фамилии у Аграфены Платоновны, видимо, связано с тем, что она, хотя и является вдовой, не решает ни одну проблему, которые обычно решали мужчины. В творчестве Островского уже встречались вдовы-мещанки: *Незабудкина*, *Хорькова (Бедная невеста)*, *Анна Ивановна (Бедность не порок)*. Но Незабудкина и Хорькова решают судьбы своих детей, также Незабудкина ведет давнишнюю тяжбу, правда, не очень успешно. Анна Ивановна помогает Торцовой во

¹ Заметим, что Островский уже изображал пьяницу стряпчего в пьесе «Свои люди – сочтемся!» *Сыся Псоича* Рисположенского. Трехчленный антропоним указывает на более высокий статус персонажа: ведь Подхалюзину, задумавшему интригу, не обойтись без помощи стряпчего.

время приема гостей, встречается с Яшей Гуслиным, но выйти замуж за него может, только получив благословление Гордея Торцова, т.е. героиня не вполне самостоятельна и не показана ни в одной ситуации, где бы она решала какой-нибудь жизненно важный вопрос. Аграфена Платоновна вроде бы пытается решить судьбу Лизаветы, но в результате только вредит, ее помощь отвергает и Иван Ксенофонтыч, и Лизавета, ее «деловая операция» полностью проваливается.

В пьесе последовательно называются отчества детей: *Андрей Титыч*, *Капитон Титыч*, *Лизавета Ивановна*, при этом в списке действующих лиц они всегда названы после отцов, отмечено, что они их дети, т.е. нет необходимости указывать отчества. Так подчеркивается их самостоятельность или хотя бы стремление к ней. Особенно хорошо это видно на примере Андрея и Капитона: оба не хотят жить так, как живут родители. Андрей тянется к культуре, мечтает об образовании, Капитон при малейшей возможности стремится в театр, а не, например, в кабак (куда частенько заходит его отец), и даже дома изображает сцены из виденных им спектаклей. Показательна реакция Ненилы Сидоровны, не приемлющей другую жизнь: «Что это, матушка! Что это такое! Страсть какая! Он у вас, должно быть, порченый!». Очевидно, перед нами уже совершенно иное поколение купцов, этот тип в дальнейшем будет развит в Василькове (*Бешеные деньги*), в Прибыткове (*Последняя жертва*) и др.

Служанка *Луша* названа только по имени, что соответствовало реальной антропонимической норме, и имя ее типично крестьянское.

4. Антропонимические пары как способ характеристики персонажа. Для драматургии в целом характерен принцип парности, когда персонажи, близкие по характеру, сюжетным функциям наделяются похожими именами: *Бобчинский* и *Добчинский* (Н. В. Гоголь *Ревизор*), *Стародум* и *Правдин* (Д. И. Фонвизин *Недоросль*), в одном случае имена отличаются одной буквой, в другом – семантически близки. Фонетическое сходство подчеркивает комичность персонажей, которые во всем похожи друг на друга, семантическая связь наоборот свидетельствует, что персонажи – духовно развитые личности, во многом отличающиеся друг от друга, но основные их принципы во многом совпадают.

В первой законченной пьесе Островского этот принцип парности имен соблюдается четко и последовательно, причем как в именах действующих лиц, так и в именах внесценических персонажей [Исакова, 2013]. В пьесе *В чужом пиру похмелье* также почти все они формируют пары.

В антропонимах *Тит Титыч* и *Захар Захарыч*² можно заметить удвоение имени в отчестве. Герои нужны друг другу: купцу необходим стряпчий, чтобы помогать ему в делах; стряпчий живет за счет купца. В пьесе имена обоих коверкаются: *Кит Китыч*, *Сахар Сахарыч*, что является источником комизма и одновременно характеризует как самого персонажа, так и говорящего. *Сахаром Сахарычем* называет стряпчего сам Тит Титыч. В этом можно видеть проявление самодурства: произношу имя, как хочу, приравниваю человека к еде. Сам же Захар Захарыч старается во всем угодить, выполнить любой каприз своего благодетеля, т.е. он как бы становится «сладким». Антропоним *Сахар Сахарыч* выступает только в функции обращения, когда Брусков требует к себе стряпчего он называет его *Захарычем* (дважды), это лишний раз подчеркивает, что оно осознанно искажает имя, придумывает форму (ее нет среди народных форм имени *Захар*³). Когда Брусков недоволен стряпчим, понимает, что ради выгоды тот готов его втянуть в сомнительную историю, он называет его просто *Сахарычем*.

Обращение *Кит Китыч* звучит из уст Настасьи Панкратьевны, которая ни разу не произносит его имя правильно. Кит в христианстве символизирует дьявола, в то же время в Ветхом Завете кит символизирует также смерть и перерождение. Также кит – это самое большое животное океана. Так Настасья Панкратьевна подчеркивает безжалостность, самодурство, стремление к обогащению своего мужа; а поведение его обусловлено тем, что ему здесь нет равных. В то же время производимое впечатление не вполне отражает характер героя, в конце пьесы он как бы перерождается, показательно, что решение женить сына на Лизе приходит после долгого размышления, внутренней работы. Сложно сказать, насколько это понимает Настасья Панкратьевна, но для Островского, безусловно, это важный штрих в портрете Тита Титыча.

Коверкается также имя *Ненила – Немила*, что явно указывает на отношение Настасьи Панкратьевны к своей гостье. Показательно, героиня ни разу не произносит ее имя правильно. У Ненилы Сидоровны дочери, которых она должна выдать замуж. Возможно, ее внимание к знакомой, желание ей помочь, в частности «победить наваждение»,

² Близок к ним и антропоним *Иван Ксенофонтыч Иванов*, где удваиваются имя и фамилия. Фактически в антропонимах всех взрослых мужчин используется прием удвоения.

³ Суперанская А.В. приводит форму *Сахар* как производную от имени *Иссахар*.

под влиянием которого находится Андрей, вовсе не бескорыстно: героиня рассматривает его как завидного жениха, неслучайно все ее вопросы касаются сыновей Брусковой, в первую очередь старшего, который будет главным наследником. Настасья Панкратьевна это понимает и дает понять приятельнице, что она ей «немила». В спектакле Коршунова Настасья Панкратьевна использует две формы: *Ненила* и *Немила*, причем вторая появляется тогда, когда речь заходит об Андрее, в остальных случаях звучит правильная форма имени. Таким образом, Коршунов подчеркивает, что Настасья Панкратьевна относится к своей приятельнице в целом хорошо, ей не нравится только желание Ненилы Сидоровны посватать своих дочерей замуж за Андрея.

Стоит отметить, что для мужа и жены Брусковых характерно коверкание имен. Причем в большей степени для Настасьи Панкратьевны, которая три имени ни разу не произносит правильно. Это можно объяснить и отсутствием образования, и близостью к народной культуре, и самодурством, которое характерно не только для самого Брускова, но и для его жены. Конечно, Настасья Панкратьевна полностью подчиняется мужу, но в ее отношении к нему нет чувства страха, которое прослеживалось, например, в образе Аграфены Кондратьевны, жены купца Большова («Свои люди – сочтемся!»). Обе героини показаны в сходной ситуации: отец семейства неожиданно меняет свое решение выдать сына / дочь за ту / того, кого собирался. Но если Аграфена Кондратьевна только плачет, узнав, что дочь пойдет замуж за приказчика, то Настасья Панкратьевна, хоть и мягко, но все же спорит с мужем. Большая независимость Настасьи Панкратьевны подчеркивается тем, что она, а не Брусков едет к Иванову свататься. Наконец несколько иначе выстраиваются отношения Настасьи Панкратьевны с детьми. Если Аграфена Кондратьевна всецело потакала дочери, баловала ее, то Настасья Панкратьевна с иронией относится к младшему сыну.

Впервые в творчестве драматурга широко используется прием искажения имени, представляющий собой последовательную языковую игру, потому что каждое искажение – это слово, существующее в языке. Антропонимы *Немила*, *Купидон* [Суперанская, 2009, 218, 175] прямо выражают отношение Настасьи Панкратьевны к героям. При этом к сыну она, очевидно, относится с любовью, хотя и называет дурачком (показательно ее ласковое обращение *Купидоша*⁴); свою знакомую она

⁴ Настасья Панкратьевна называет сына *Купидошкой* один раз в разговоре с Андреем, когда выражает свое недовольство сыном.

явно недолюбливает, но не может не общаться с ней. Формально между женщинами сохраняются дружеские отношения, и в разговоре нет ни одной реплики, которая бы позволяла усомниться в этом; в действительности же Настасью Панкратьевну раздражает Ненила Сидоровна, которая не замечает этого (или делает вид, что не замечает?). Брускову, очевидно, раздражает муж, но прямо выразить свое отношение к нему она не может, поэтому вынуждена прибегать к метафоре. Важно, чтобы муж не понял игры слов. Очевидно, Настасья Панкратьевна достигает своей цели.

У *Ивана Ксенофонтыча* и *Аграфены Платоновны* отчества, отсылающие к античной культуре⁵, причем оба указывают на необоснованные претензии героев. Отчество героини указывает, что она обладает мудростью, в контексте пьесы – знанием жизни, чего, по ее мнению, абсолютно лишен Иван Ксенофонтыч. В действительности это далеко не так, ведь в результате ее интриги Иванов едва не оказался в тюрьме. Оба имени редкие, при этом имя *Платон* употреблялось чаще среди простых людей, *Ксенофонт* – часто в привилегированной среде, но не у дворян (интеллигенции, состоятельных мещан, купцов). Итак, отчества персонажей указывают, что Аграфена Платоновна обладает народной мудростью, знанием жизни, а Иван Ксенофонтыч – носитель сугубо книжной культуры. Вряд ли случайно, что оба героя пытаются просвещать, воспитывать друг друга, причем полностью отвергая позицию собеседника.

Фонетический принцип лежит в основе пары: *Настасья Панкратьевна* и *Ненила Сидоровна*. В имени и отчестве в обоих случаях ударный один и тот же гласный: *а*, *и*; также совпадают предупредительный и ударный, т.е. в основе имен лежит прием ассонанса, кроме того, как это нередко бывает в творчестве Островского, имена начинаются на одну букву. Оба антропонима построены по метрическому принципу: *Настасья Панкратьевна* – амфибрахий, *Ненила Сидоровна* – ямб, обратим внимание, что в обоих случаях ударным оказывается второй слог. Между этими героинями происходит самый длинный диалог, в ходе которого имена звучат соответственно 4 и 11 раз, и могут следовать друг за другом:

⁵ Заметим, что само по себе отчество *Платоновна* такой отсылки не несет, ассоциация возникает исключительно в паре с отчеством Иванова – *Ксенофонтыч*, имя это было крайне редким, в то время как *Платон*, хотя и не входило в число широкоупотребительных, регулярно встречалось, причем среди представителей разных сословий.

Настасья Панкратьевна. Видно, матушка, *Ненила Сидоровна*, всякому своя ноша тяжела. Вот вы об дочерях, а я об сыновьях. Что у кого болит, тот о том и говорит. А по-моему, дочери все-таки легче.

Ненила Сидоровна. Глаз да и глаз нужно, *Настасья Панкратьевна*. Ведь нынче время-то какое! Люди-то какие! Верите ли, боишься в сад выпустить.

Настасья Панкратьевна. Что дочери! Дочерей и запереть можно, да и хлопот с ними меньше, ни учить, ни что. Ну, конечно, замуж выдавать хлопотно, возни много. А вам и то с пол-горя, *Ненила Сидоровна*, ведь вы денег много даете за дочерьми-то, так вам нечего бояться, что в девках засидятся» [Островский, 1950, 25] (Курсив мой. – И.И.).

Зритель, скорее всего, уловит и ассонансы, и метрическую структуру имен, тем более, что ямб является самым распространенным размером в русской поэзии. Таким образом, имена ему запомнятся.

Имя младшего сына Брусковых *Капитон*, в семье его зовут *Купидоном*. Такое искажение имени сложно ожидать в устах купчихи, вряд ли знакомой с литературной и театральной культурой. Возможно, таким образом мать подчеркивает странную любовь сына к театру. Однако купидон в первую очередь намекает на любовные страдания, которых, очевидно, Капитон не испытывает (хотя, возможно, хотел бы испытать; это может быть одно из объяснений его увлечения театром, где в то время ставилось много пьес любовного содержания), но которые в полной мере испытывает его брат Андрей, безнадежно влюбленный в Лизу. Итак, здесь можно увидеть своего рода перенос характеристики одного персонажа на другого. Важно учитывать, что искаженное имя всегда создает комический эффект, который явно был не нужен Островскому при изображении Андрея. Заметим, что сам Андрей всегда произносит имя брата правильно: он его понимает, не иронизирует над ним, дает ему денег на билет в театр. Да и сам Капитон относится к Андрею с большей симпатией, чем к родителям.

5. Список действующих лиц выполняет важную характерологическую и сюжетообразующую роль. Впервые в пьесе *В чужом пиру похмелье* драматург дает список действующих лиц к каждому действию, в дальнейшем этот прием будет использоваться почти во всех пьесах. Место персонажа в списке действующих лиц определяется в соответствии с традицией, с одной стороны, его социальным положением, а с другой – ролью в сюжете. Дети за редким исключением всегда идут после родителей, жены – после мужей, так подчеркивается семейная иерархия.

В данной пьесе лица первого и второго действия существенно отличаются. Во втором действии нет Лизы, Аграфены Платоновны, зато появляются жена и младший сын Брускова, а также Ненила Сидоровна и служанка Луша. Таким образом, читатель в большей степени, чем зритель сравнивает две совершенно разные семьи: Иванова и Брускова. Если Иван Ксенофонтыч один растит дочь, то у Андрея есть и отец, и мать. Если Ивановы, видимо, ни с кем не общаются, то к Брусовым приходит гостья. В списке действующих лиц ко второму акту Иванов стоит после Ненилы Сидоровны и перед Захаром Захарычем. С одной стороны, это можно объяснить его социальным положением, с другой – ролью в сюжете: он принимает решение вернуть деньги в обмен на расписку, которую тут же рвет.

В данной пьесе используется прием двойного введения персонажа – Андрея. В списке действующих лиц к первому акту сказано, что он сын Брускова, в списке действующих лиц ко второму акту, отмечено, что Капитон и Андрей – сыновья Брускова. Таким образом, привлекается внимание читателя к герою, а также постепенно раскрывается его положение в семье.

Но, конечно, основную нагрузку несут характеристики, они указывают в первую очередь на социальное положение персонажей: *отставной учитель; вдова, губернская секретарша, хозяйка квартиры, занимаемой Ивановым; богатый купец; стряпчий*. Почти во всех случаях это помогает понять характер того или иного героя. Наиболее подробно охарактеризовано положение Аграфены Платоновны. У ее мужа была сравнительно высокая должность, видимо, у героини есть имущество, она сдает квартиру внаем, что также свидетельствует о наличии у нее практической хватки, которая в полной мере проявится по ходу пьесы. Будучи хозяйкой квартиры, она может позволить себе поучать Иванова, вмешиваться в его дела. Кроме того, подробная характеристика привлекает внимание зрителя / читателя, выделяет ее среди других: именно ее поступки во многом определяют ход событий в пьесе.

Учитель Иванов, очевидно, образованный человек, он явно противопоставлен богатому купцу, не получившему образование. Кроме того, Иванов продолжает учить, воспитывать тех, кто его окружает. Богатый купец привык, что все ему подчиняются. Однако Брусов вводится в пьесу в большей степени с помощью характеристик, которые ему дает Аграфена Платоновна (*крутой сердцем, самодур*), диалог с Ивановым помогает зрителю запомнить эти характеристики. Андрей подробно рассказывает Лизе о своем отце, отмечая не только нрав его, но и воин-

ствующее невежество. Эмоциональная реакция героини также должна помочь закрепить у зрителя / читателя представление о Брускове.

Помимо социального положения в списке действующих лиц отмечается возраст Иванова и Лизы, 60 и 20 лет. Островский подчеркивает, что Иванов уже старик (неслучайно эта номинация применяется в пьесе в основном к нему, в том числе является и автономинацией), ему сложно понять Лизу.

В программке спектакля *В чужом пиру похмелье*, поставленном в году в московском театре «Сфера», список действующих лиц несколько изменен. Во-первых, он один⁶, значит, включает всех персонажей (сначала указываются персонажи первого действия, потом второго, т.е. на первый план выдвигается сюжетно-композиционная роль персонажей, чего не было у драматурга). У Островского Иванов, Брусков, Андрей фигурировали в списках к обоим действиям, так подчеркивалась их роль в сюжете, т.е. они могут восприниматься как главные герои. В программке спектакля Иванов и Лиза, открывающие список действующих лиц, воспринимаются как главные герои. В то же время более четко видны две семьи. Итак, у Островского благодаря двум спискам действующих лиц четче сопоставлены две семьи, два уклада, таким образом, пьеса воспринимается не столько как история двух молодых людей, сколько как попытка общения людей, принадлежащих к двум абсолютно разным со всех точек зрения социальным средам. В спектакле же на первый план выдвигается семья Ивановых.

Однако важнее другое: характеристики некоторых персонажей сильно сокращены, что в целом соответствует общей тенденции в современных постановках. Нет указания на возраст персонажей, следовательно, Иванов не понимает дочь не столько в силу возраста, сколько потому, что живет книгами и уроками. Социальное положение Аграфены Платоновны остается неизвестным зрителю, остается только указание на то, что она хозяйка квартиры, которую снимает Иванов. Впрочем, далеко не каждому современному зрителю понятно, что значит *губернская секретарша*, а вот отсутствие характеристики *вдова* существенно меняет восприятие характера героини: с одной стороны, не подчеркивается ее самостоятельность, с другой, нет указания на то, что она была замужем, т.е. в целом ее женская судьба сложилась неплохо.

⁶ Вообще в программке сложно представить себе список действующих лиц, поделенный на два действия: у зрителя такая форма, очевидно, вызовет глубокое недоумение.

6. Костюмы и декорации помогают зрителю составить представление о характерах персонажей. В XIX веке по костюму можно было легко определить социальное положение и даже профессию персонажа, в наше время это весьма затруднительно: представители разных профессий одеваются часто сходным образом, по одежде мы можем судить в первую очередь о вкусе человека. Кроме того, одежда со второй половины XIX века претерпела существенные изменения. Режиссер, с одной стороны, должен ориентироваться на моду XIX века, учитывать социально-знаковую функцию костюма того времени, с другой – быть понятным современному зрителю, обычно имеющему слабое представление о быте изображаемой эпохи. В современных классических постановках режиссеры стараются придерживаться правила: если та или иная реалья непонятна современному зрителю, то лучше заменить ее на понятную. Важнее производимое впечатление, а не полная верность деталям ушедшей эпохи.

В спектакле Коршунова костюмы персонажей выполняют в первую очередь социально-знаковую функцию. В одежде Настасьи Панкратьевны и Ненилы Сидоровны причудливо сочетаются мода середины XIX века и народные элементы. У них пышные юбки на кринолине из ярких красивых тканей, у Ненилы Сидоровны двухслойная: верхний слой из кружевной ткани, кружевами отделаны также рукава, обе носят чепчики с рюшами. Но... у обеих на плечах павлово-посадские шали, а у Настасьи Панкратьевны даже не платье, а сарафан с бантом на лифе и кофта с широкими рукавами. Все это детали народного костюма. Примечательно, что сарафан и кофту с широкими рукавами носит и горничная Брусковых Луша. Стоит отметить, что женщины пьют чай не из чашки, а из блюдца, как это принято в крестьянских семьях (этой детали нет у Островского, но она удачно вписывается). Таким образом, Коршунов подчеркивает связь купеческого сословия с народной культурой и бытом, и делает это с помощью средств, понятных современному зрителю.

Народные элементы в одежде мужчин почти не заметны, это неудивительно: во второй половине XIX века купцы начинают подражать дворянам. Герои носят жилеты, сюртуки, но одеваются в яркие, бросающиеся цвета, что невозможно в дворянской среде. Заметим, что розовый сюртук Андрея – вопиющий анахронизм, так режиссер, видимо, хотел подчеркнуть дурной вкус купцов. При этом сюртук всегда растегнут, из-под него выглядывает зеленый жилет. Для начитанного зрителя или заядлого театрала это знаковое сочетание цветов, заставляющее вспомнить *Трех сестер* Чехова, где мещанка Наташа одевает

на праздник платье с розовым поясом, что не могло не остаться незамеченным сестрами.

В то же время есть существенные отличия в одежде Тита Титыча и его сыновей: старый купец не носит сюртук, у него пальто, отороченное мехом, рубашка с воротником-стойкой, напоминающая крестьянскую, которую он одевает навыпуск, что немыслимо в привелигированной среде. Тит Титыч говорит, что «мальчишкой из деревни привезен, на все четыре стороны без копейки пущен», дети же его уже воспитывались иначе. Это подчеркнуто с помощью одежды. Прическа Тита Титыча также заслуживает внимания: его волосы завиты. Зритель воспринимает это как претензию на франтовство, которая придает персонажу комичный вид. Это было уловлено зрителями: когда Тит Титыч появился на сцене, кто-то в зрительном зале прошептал с улыбкой: «Карабас-барабас».

Народные элементы можно заметить и в костюме Аграфены Платоновны: у нее платье из ярких, цветастых тканей, правда, фасон напоминает не русский, а европейский народный костюм. Платье героини нарядное: на рукавах банты, горловина и карманы отделаны рюшами, но при этом на ней фартук – знак того, что она всегда занята домашней работой. Это подчеркнуто: в начале спектакля Аграфена Платоновна чистит яблоки (в пьесе Островского этой детали нет, но она полностью соответствует образу героини). Интересно, что героиня носит чепчик, сшитый из той же ткани, что и платье, видимо, самостоятельно (чепчики купчих белые, обшитые рюшами, явно купленные в модном магазине). Таким образом, зритель видит некоторую параллель между костюмом Аграфены Платоновны и купчих. Складывается ощущение, что она стремится им подражать. Однако элементов моды конца XIX века в костюме Аграфены Платоновны не удалось обнаружить, видимо, героиня не может позволить себе дорогое модное платье, да и неудобно в юбке на кринолине заниматься домашними делами. Поэтому героиня выбирает «компромиссный вариант»: пусть ее костюм будет народным, но не русским, а европейским.

Иванов и Лиза одеты просто и бедно. Зритель сразу же замечает темные цвета: черный пиджак, брюки и шарф Иванова, темно-коричневое платье Лизы, белый воротничок которого заставляет современного зрителя подумать, что она учительница. Темное платье и белый воротничок войдут в моду значительно позднее, но современный зритель вряд ли воспримет эту деталь как анахронизм. Заметим, что Иванов не носит форменную одежду, как это было принято в XIX веке, возможно, потому, что он уже в отставке, зато Захар Захарыч одет в вицмун-

дир: он все еще служит. Старая шляпа Иванова, почти потерявшая форму, составляет яркий контраст с модным, новым цилиндром Тита Титыча. Но черный шарф Капитона Титыча неожиданно сближает его с Ивановым. Таким образом, на уровне зрительного ряда подчеркнута стремление юноши к интеллигенции. Таким образом, костюмы персонажей, с одной стороны, напоминают о том, как одевались в середине XIX века, с другой – существенно осовременены.

Контраст темных и светлых тонов заметен также в интерьерах: у Иванова преобладают желто-коричневые оттенки, у Брусковых – пастельные тона. Обои в квартире Иванова простые и, видимо, старые; у Брусковых – новые, с затейливым рисунком, дверные проемы отделаны тканевыми драпировками разного цвета и фасона с богатой бахромой. В квартире же Иванова дверные проемы закрыты простенькими шторами светло-коричневого цвета.

В спектакль введена важная деталь: Лиза проверяет тетрадки, когда к ней приходит Андрей. У Островского Иванов только говорит, что в будущем Лиза станет зарабатывать себе на жизнь уроками, у Коршунова это уже произошло. Конечно, режиссер допускает анахронизм, но так подчеркнута бедность Иванова, а также желание Лизы помогать отцу. Важно, что и Иванов, и Лиза носят очки. Очки у молодой девушки – явный анахронизм, но для современного зрителя скорее знак образованности, интеллигентности. Коршуновым введена еще одна важная деталь: Иванов и Лиза, придя домой, моют руки. В отличие от всех остальных они соблюдают гигиену.

Таким образом, имена, номинации в списке действующих лиц, костюмы персонажей, жесты, обычные занятия, декорации демонстрируют социальную и духовную пропасть между Ивановым, Лизой и средой, в которой они живут. В то же время намечается желание молодого поколения купцов выйти из своей среды, сблизиться с интеллигенцией, это начало формирования нового типа купцов, образованных, культурных людей.

В постановке А. Коршунова с помощью сценических средств (костюмы, декорации, жесты и пр.) создается в целом то же самое впечатление, причем отдельные мотивы акцентируются (например, в пьесе Островского Иванов говорит, что Лаза станет учить детей, в спектакле Коршунова это уже произошло). Костюмы сыновей Брускова свидетельствуют об их желании походить на дворян или интеллигентов. Режиссер допускает анахронизмы, но для нынешнего зрителя они вряд ли могут быть очень заметны, зато таким образом достигается то впечатление, которое должна была произвести пьеса на современ-

ников Островского. В то же время в постановке Коршунова появляются и некоторые дополнительные смыслы: подчеркивается желание купцов подражать дворянам, с другой – их прочная связь с народной культурой. Если дворяне являются образцом для купцов, то мещане ориентируются на купечество. В спектакле также более ярко проявляются игры с именами, поскольку Настасья Панкратьевна называет свою знакомую и *Немилрой* и *Ненирой*.

Литература

- Исакова И.Н., 2013, *Антропонимические пары в ономастическом пространстве пьесы А.Н. Островского «Семейная картина»*, [в:] *Щельковские чтения 2013*, Щельково, с. 192–206.
- Исакова И.Н., 2009, *Литературный персонаж как система номинаций*, Москва *Национальный корпус русского языка*, [online], <http://www.ruscorpora.ru/>, [08.10.2014]
- Островский А.Н., 1950, *В чужом пиру похмелье*, [в:] *Полн. собр. соч. В 16 т.*, т. 2, Москва.
- Пави П., 1991, *Словарь театра*, Москва.
- Петровский Н.А., 2005, *Словарь русских личных имен*, Москва.
- Суперанская А.В., 2009, *Словарь народных форм русских имен*, Москва.
- Топоров В.Н., 1995, *«Бедная Лиза» Карамзина. Опыт прочтения*, Москва.

THE LIST OF CHARACTERS, COSTUMES AND THEIR FUNCTIONS
IN A. N. OSTROVSKY'S PLAY *HANGOVER AT SOMEBODY ELSE'S FEAST*
AND A. KORSHUNOV'S PERFORMANCE
(SPHERE DRAMA THEATRE, MOSCOW)

S U M M A R Y

Functions dramatis personae and costumes of characters in the perceptions of readers and viewers of A. N. Ostrovsky's play *Hangover at Somebody Else's Feast* and of the eponymous play by A. Korshunov put in the staged at the Moscow Drama Theatre "Sphere".

Summary: The readers' / audience's perception of A. N. Ostrovsky's play *Hangover at Somebody Else's Feast* depends greatly on the dramatis personae (the names of the characters and the naming principles applied to them are as important as their characterization). The names of the characters often hint at their main personality traits, the naming principles (monomial, binominal, trinomial) help to

indicate the characters' social position in the first place, as well as sometimes the level of their intellectual development (the use of the names in their full form as opposed to the shortened one). The characters often distort names in order to show their attitude towards their interlocutor.

In A. Korshunov's version put on the stage of the Moscow Drama Theatre "Sphere" ("Sfera") the same impression is achieved with the help of different stage means. Some anachronisms committed by the director can be justified as they enable the modern audience vaguely acquainted with the XIX century way of life imagine more clearly the personalities of the characters. Costumes, stage scenery, gestures and so on help to emphasize the gap between the intelligentsia and the merchants. But this gap is more evident in the older generation, in the younger generation it is narrowed. The costumes emphasize the bond between the merchants and the peasants, which the former try to break imitating the nobles.

Iwona Krycka-Michnowska

DOI 10.15290/sw.2016.16.04

Uniwersytet Warszawski

Wydział Lingwistyki Stosowanej

Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej

tel.: +48 22 5534223

e-mail: iekrycka@uw.edu.pl

Zinaida Gippius o Kościele i chrześcijaństwie

Słowa kluczowe: nowy Kościół, chrześcijaństwo, odrodzenie, dziennik

Podążając za myślą Ottona Weininger, Władisław Chodasiewicz utrzymywał, że Zinaida Gippius (1869–1945) – poetka i prozaik, publicystka, esekistka i autorka dzienników oraz wspomnień – ma naturę po kobiecemu uległą i naśladowczą, zaś jej opinie i sądy stanowią jedynie pochodną poglądów jej męża Dmitrija Mierieżkowskiego [Ходасевич 2008, 638–639]. Wbrew tej opinii liczne ego-dokumenty współczesnych pisarki dowodzą, że była ona nie tylko pierwszą czytelniczką, krytykiem oraz korektorką prac autora *Chrystusa i Antychrysta*, ale też pomysłodawczynią wielu przedsięwzięć oraz idei, które następnie Mierieżkowski rozwijał i opracowywał [Белый 1990, 475, Злобин 1970, 20–21, Волкогонова]. Tezę tę potwierdza diarystyka Gippius, która wskazuje ponadto, że wraz z mężem pisarka była jedną z inicjatorek renesansu religijnego w Rosji na przełomie XIX i XX wieku.

Dążąc do ożywienia rosyjskiego życia religijnego, Mierieżkowscy stali się prekursorami „nowego chrześcijaństwa”. Rozczarowani prawosławiem propagowali doktrynę „nowej świadomości religijnej”¹, której centrum sta-

¹ Termin ten jest zazwyczaj używany w znaczeniu szerszym na oznaczenie religijnego ruchu modernistycznego w Rosji na przełomie wieków oraz węższym – na określenie doktryny stworzonej przez Mierieżkowskiego [Воронцова 2010, 51–61].

nowiła idea o mistycznej jedności i jednakowej wartości ducha i ciała, oraz podjęli działania zmierzające do realizacji marzenia o „Kościele prawdziwie powszechnym” [Мережковский 2000, 208–209]. Wraz z krytykiem i publicystą Dmitrijem Filosofozem zawiązali tajne kółko, które miało w praktyce ucieleśnić ideę „nowego Kościoła”, stać się jego załączkiem i pierwowzorem społeczeństwa przyszłości. Ów „domowy” czy też, jak pisała Gippius, „wewnętrzny” Kościół „bez papieża i cezara” [Pachmuss 1972, 170] miał być przeciwwagą dla zinstytucjonalizowanych „Kościołów historycznych” oraz załączkiem Kościoła niezależnego od państwa, opartego na równości, miłości chrześcijańskiej i wolności osobistej. Cenną inicjatywą Mierieżkowskich, która wpisała się w ducha renesansu religijnego w Rosji, była także organizacja Spotkań Religijno-Filozoficznych (1901–1903) w Petersburgu².

W odróżnieniu od racjonalistycznych teorii postępu społecznego, podobnie jak Władimir Sołowjow, Mierieżkowscy stworzyli koncepcję religijnego uzasadnienia biegu dziejów: historię interpretowali jako następstwo kolejnych epok religijnych, nieustanną wędrówkę ludzkości ku Bogu, proces doskonalenia się, prowadzący w ostatniej fazie do absolutnej wolności duchowej [Гиппиус 2002, 434]. Odwoływali się do poglądów chiliastów, zwłaszcza zaś do eschatologii historii średniowiecznego kalabryjskiego cystersa Joachima z Fiore. Za autorem *Ewangelii wieczystej* wyróżniali trzy wielkie etapy w historii ludzkości, inspirowane i zdominowane kolejno przez jedną osobę Trójcy Świętej: sytuujące się w przeszłości Królestwo Boga Ojca (Królestwo Starego Przymierza), istniejące współcześnie Królestwo Syna Bożego (Nowego Przymierza) oraz Królestwo Ducha Świętego (Królestwo Trzeciego Przymierza), które stanie się udziałem przyszłej ludzkości.

Jak zauważa Andrzej Walicki, idea stadiów objawienia w różnych wariantach była obecna także w myśli Friedricha Schellinga, mesjanistów polskich czy też romantycznych socjalistów francuskich. Tak więc Mierieżkowscy mogli czerpać inspirację również z tych źródeł [Walicki 2005, 735]. Szczególną wagę przypisywali spodziewanemu objawieniu Ducha Świętego, ucieleśnionemu, ich zdaniem, w Bogurodzicy-Dziewicy. Sądzili, że Bogurodzica, kojarzona przez nich z Wieczną Kobięcością, Wieczną Kobiętą-Matką, Matką Niebieską i Sofią stanowi dopełnienie Trójcy Świętej, jest przejawem Świętego Ducha i Świętego Ciała zarazem. Oczekiwali nowej doskonałej epoki, w której zostanie pokonana śmierć, i która, dopełniając chrześcijaństwo,

² Projekty te opisała Zinaida Gippius w dziennikach *О Бывшем (1899–1914) (О Тум, со было (1899–1914))*, *Contes d’amour. Dzienniku historii miłosnych (1893–1904)*, w zapiskach *Парижская аждаха (Terminarz paryski)*, we wspomnieniach *Дмитрий Мережковский (Dmitrij Mierieżkowski)*, w swej korespondencji oraz eseistyce.

odsłoni tajemnicę płci oraz zniweluje wszelkie antynomie³. Mierieżkowski głosił:

Первый Завет, откровение Отца, – тезис; Второй Завет, откровение Сына, – антитезис; совершенный синтез Первого и Второго Завета в Третьем, последнее соединение Отца и Сына в Духе не могло произойти прежде, чем не раскрылась совершенная противоположность Отчей и Сыновней ипостаси. Кажущиеся неразрешимыми противоречия христианства – вечные антиномии плоти и духа, земли и неба, мира и Бога – суть в действительности не противоречия неразрешимые, а только противоположности неразрешённые, но разрешаемые в последнем соединении Двух во Едином, в последнем откровении Троицы [Мережковский 1914, 154].

Po opuszczeniu Rosji wskutek przewrotu bolszewickiego Zinaida Gippius i Dmitrij Mierieżkowski propagowali swe poglądy religijno-filozoficzne, głównie koncepcję chrześcijaństwa apokaliptycznego na emigracji. Mimo fiaska działalności religijnej, czego wyrazem był rozpad trójbraterstwa założonego wspólnie z Filozofowem na przełomie wieków, pisarka nie odżegnała się od przeszłości i istoty swych poszukiwań. Starając się urzeczywistnić swe ideały, już na początku lat dwudziestych zainicjowała powstanie stowarzyszenia religijnego a zarazem politycznego – Sojuszu Nieprzejednanych. Głównym celem, jaki stawiali przed sobą odrzucający bolszewizm, materializm i ateizm członkowie Sojuszu, miało być uduchowanie, przebóstwienie świata i ludzkości na fundamencie braterstwa, wolności, równości, miłości chrześcijańskiej, a także wzajemnego szacunku i ofiarności. Owi „poszukiwacze światła” starali się kontynuować zapoczątkowaną na przełomie wieków utopijną misję urzeczywistnienia Królestwa Bożego na ziemi. Pierwszym krokiem ku temu miały być wspólnoty Ducha, związki i stowarzyszenia w rodzaju Sojuszu Nieprzejednanych, które w przyszłości winny się zjednoczyć w „Bogoludzkość” [Гиппиус 1990, 218].

Podsumowaniem i wykładnią rozbudowywanego przez kilka dziesięcioleci systemu religijno-filozoficznego Zinaidy Gippius jest dziennik *Выбор?* (1929–1930) (*Wybór?*), który stanie się głównym przedmiotem rozważań. Dziennik ten uogólnia przemyślenia pisarki w sferze teologii, odsłania jej spojrzenie na Chrystusa i chrześcijaństwo oraz Kościół i Królestwo Boże na ziemi. Tradycyjna egzegeza biblijna, interpretacja fragmentów Nowego Testamentu oraz nauczania Ojców Kościoła i mistyków chrześcijańskich konfrontowana jest tu z doświadczeniem czy też objawieniem wewnętrznym, myślami epifanicznymi autorki.

³ Więcej na ten temat zob. Krycka-Michnowska [2013, 37–50] oraz Krycka-Michnowska [2014, 9–19].

Przedmiotem dyskursu w dzienniku, którego forma zbliża go do eseju filozoficzno-religijnego, są fundamentalne pojęcia chrześcijańskiej teologii, eschatologii i soteriologii: cierpienie, zbawienie, odkupienie, wieczność, zmartwychwstanie, wolna wola. Zarówno twierdzenia o charakterze aksjomatów, jak i własne intuicje oraz oparte na nich teorie diarystka ujmuje w formie hipotez, nie starając się ich zdogmatyzować. Rozpoczyna dziennik wyjaśnieniem swej metody dochodzenia do prawdy:

Это всего только логическая схема. Вероятность, предположение, что *оно так*. Исключать возможность, что оно так, обойти эту мысль, или взять её поверхностно, не до дна и конца – невозможно. Я, по крайней мере, не могу. Да и никто, если понять её действительно изнутри [Гиппиус 2005, 148].

Ów „schemat logiczny” buduje za pomocą zdań warunkowych i trybu przypuszczającego, używa spójników „jeśli” lub „gdyby” oraz przysłówków „prawdopodobnie” bądź „przypuszczalnie”. Na hipotetyczny charakter przedstawianych wywodów wskazuje również zawarty w tytule znak zapytania. Tym samym pisarka wskazuje na niepewność przytaczanych przez siebie powszechnie przyjmowanych twierdzeń oraz warunkowość czy też życzeniowość własnych domysłów i przypuszczeń; sugeruje, że nie są one oczywiste, lecz jedynie możliwe.

Zasadniczo w dzienniku wyróżnić można dwie główne części: w pierwszej autorka prezentuje nauczanie Kościołów chrześcijańskich dotyczące zbawienia i prowadzącej do niego drogi, w drugiej – wyraża własne stanowisko religijne. Szczególna rola przypada sporządzanym podczas kolejnych odczytań tekstu uwagom na marginesach, stanowiącym komentarze do jego poszczególnych części. Diarystka prowadzi dialog sama ze sobą i ewentualnymi oponentami. W komentarzach z perspektywy czasu rozmaicie ocenia to, co napisała. Dążąc do obiektywizmu, wysuwa zastrzeżenia, stawia znaki zapytania, przyznaje się do niepewności i niewiedzy. Zastanawia się, czy jej sprzeciw wobec tego, w co wygodniej i łatwiej byłoby wierzyć, nie jest jedynie odwiecznym nierozumnym buntem przeciwko Prawdzie:

От „не хочу” я не отрекаюсь. Но, ради полнейшей объективности, укажем, что ещё такое может быть возражение: „не хочу” – ничего не стоит в устах всякого, кто опытно не знает полноты того, что даётся „взамен”, кто не нашёл, не увидел „жемчужины”, ради которой всё остальное сделалось ему действительным *néant*. Самое вот это „не хочу”, [...] – только доказательство слепоты, неведения и недостаточного *пленения*.

Испытай, тогда посмотрим, скажешь ли „не хочу”.

Может быть, и не скажу Наверно не скажу. Я, другой, третий, *каждый* пленённый [...]. Но это ничего не меняет, ничего! До такой степени не меняет, что я, может быть, и пленяться не хочу, *если оно так*. Всякому

„хочется” вырваться из „проклятого” места, самому-одному. Но „не хочу” больше, глубже, переее, важнее, человечнее „хочется-не хочется” [Гиппиус 2005, 166].

Autorka rozwija swe koncepcje w dialogu z myślą i tradycją chrześcijańską. Wielokrotnie odwołuje się do Biblii, która stanowi główny punkt odniesienia dla jej rozważań. Często cytuje a następnie interpretuje jej fragmenty, zwłaszcza – przypowieści Jezusa i *Kazanie na Górze*, przywołuje biblijne obrazy i postacie. Przytacza słowa mistyczki katolickiej św. Teresy z Avila.

Początkowo Gippius sporządzała notatki „dla nikogo”, czyli dla siebie, próbując skonfrontować wszystkie „za” i „przeciw” drogi do Boga, którą obrała; dziennik był wyrazem jej dążenia do usystematyzowania własnej koncepcji religijno-metafizycznej. Z biegiem czasu zapragnęła, aby z zapiskami zapoznali się jej najbliżsi, rozważała też możliwość ich poprawienia i publikacji. Oprócz dominującej w dziennikach duchowych czy też religijno-filozoficznych postawy wyznania w notatkach diarystycznych rosyjskiej pisarki dopatrzeć się można postawy wyzwania [Czermińska 2000, 19–52]. Autorka, która manifestowała tam poglądy w wielu kwestiach odmienne od powszechnie przyjętych, rzucała światu wyzwanie w formie osobistego „nie chcę”.

Punktem wyjścia refleksji Zinaidy Gippius jest dualizm metafizyczny oraz antropologia chrześcijańska. Pisarka zakłada współistnienie dwóch przeciwstawnych, a zarazem dopełniających się, nierozłącznych bytów, które nawzajem się przenikają, stanowiąc całość: to z jednej strony ograniczone ramami przestrzenno-czasowymi „tu” i „teraz”, z drugiej – wyższa rzeczywistość, „tam”. Jednocześnie jest przekonana, że stworzony „na obraz i podobieństwo” Boga człowiek jako istota duchowo-cieleśna ma przecucie istnienia innej, niepoznawalnej rzeczywistości. Nosi w sobie jej załóżek, co umożliwia mu komunikację z transcendencją, spotkanie z Absolutem. Doznaje odmienności a zarazem mistycznej jedności bytów, co jest przyczyną jego tragedii.

Diarystka czerpie inspirację z myśli Henriego Bergsona o czasie rzeczywistym, czasie abstrakcyjnym i przestrzeni [Skarga 1982, 30–56]. Podobnie jak ten filozof zakłada, że przeszłość (i przyszłość) trwa, a więc jest obecnością. Zwraca uwagę na ograniczone zdolności poznawcze człowieka, który może myśleć tylko w kategoriach przestrzennych. W taki zniekształcony sposób intelekt ujmuje zanurzony w trwaniu świat, który nieustannie się przekształca. Idąc tropem francuskiego myśliciela, Gippius abstrahuje od fizykalnego wyobrażenia czasu i przestrzeni na rzecz ich metafizycznego ujęcia; wiąże w ten sposób ziemską i pozaziemską rzeczywistość:

„та реальность” не может быть втянута в эту, ибо она уже в этой, но наши глаза должны открыться (или сердце, или вся наша внутренность) на их неразделимость и неслиянность во всём. И это откроет Утешитель [Гиппиус 2005, 158].

Doświadczenie mistyków chrześcijańskich: świętej Teresy od Jezusa, św. Jana od Krzyża czy też św. Serafina z Sarowa pozwala pisarce wierzyć, że „teraz” i „potem”, „przed” i „po” śmierci nie istnieje; „tamten świat” może być również „tu”, na ziemi. Przede wszystkim jednak Zinaida Gippius przywołuje postać Chrystusa, który, zmartwychwstając, „rozerwał zasłonę nad tajemnicą” łączącą obydwie byty. Powołując się na mistyków katolickich i prawosławnych, pisarka prowadzi ekumeniczny dialog. Poszukuje wspólnego mianownika czy też uniwersalnych punktów odniesienia dla duchowości Wschodu i Zachodu. Taka postawa była zgodna z atmosferą okresu porewolucyjnego, gdy na emigracji znalazło się wielu wybitnych rosyjskich teologów i filozofów.

Głównym tematem dziennika jest zbawienie. Zinaida Gippius analizuje wskazaną przez Jezusa drogę do zbawienia prowadzącą poprzez cierpienie. Próbuje dociec jego istoty, posługuje się metaforycznym językiem. Cierpienie porównuje do nieruchomej, niedającej się rozbić czary, w której wrze świat. Dzieje ludzkości natomiast interpretuje jako rozciągniętą w czasie, nieustanną, lecz bezskuteczną walkę z nim. Przytacza świadectwa świętych, którzy przekonywali, że pogłębia ono miłość do Chrystusa. Zwraca uwagę na wyjątkową rolę chrześcijaństwa w przewartościowaniu stosunku do cierpienia jako doświadczenia pozytywnego oraz podejmuje propagowaną przez nie myśl o konieczności przyjęcia krzyża w imię miłości do Zbawiciela, który jest „drogą i prawdą, i życiem” [*Ewangelia według św. Jana* 14, 6]. Odtąd sposobem na przezwyciężenie cierpienia stało się dobrowolne przyjęcie go: człowiek nie powinien walczyć z cierpieniem bądź przed nim uciekać, lecz wyjść mu naprzeciw, przeniknąć w jego głębię:

надо повернуться лицом к страданию [...]. А повернувшись – двинуться к нему; а подойдя – прикоснуться к нему; а прикоснувшись – проникнуть в него, в самую глубь или толщу, чтобы пройти, *сквозь* и *через*, туда, где находится победное оружие [Гиппиус 2005, 152–153].

Sięgając istoty chrześcijaństwa, diarystka przypomina, że Chrystus otworzył drogę do zbawienia i wiecznego zmartwychwstania tym, którzy zechcą uwierzyć w Niego, pokochać Go i przyjąć cierpienie. Podkreśla zarazem, że stworzony na podobieństwo Boga człowiek jest także obrazem Boga: wolności, posiada zatem nieograniczoną możliwość wyboru: może przyjąć lub odrzucić wolę Stwórcy. Obdarzony wolną wolą – może dokonywać

wyborów, ale wybór, który proponuje chrześcijaństwo, jest, jak twierdzi Gippius, pozorny. Polegać ma bowiem na odwróceniu się od świata, wyklęciu go i osądzeniu, co narusza tajemną więź między dwoma bytami – realnym i idealnym. Budzi to sprzeciw pisarki; przede wszystkim jednak autorka zapisków nie chce pogodzić się z myślą o zbawieniu jedynie dla wybranych. Wyraża przekonanie, że Chrystus, czyli doskonała, nieskończona Miłość, swym cierpieniem odkupił cały świat. Upomina się zwłaszcza o tych, którzy nie mogą usłyszeć wołania Boga bądź nie umieją dokonać właściwego wyboru:

но вот с чем не мирится лучшая часть человеческого существа: пусть *каждому*, „имеющему уши, чтобы слышать”, и очи, чтобы видеть, открыт путь спасения от страданий, путь самый верный, самый необманный; и пускай даже каждый из этих каждых, если не захочет выбрать путь, не „обратится” (лицом к страданию) – погибнет бессмысленно и страшно под упавшей на него башней; но разве „мир” и есть лишь сумма *этих* „каждых”? А другие? Другие и всё другое, кто и что *не могут*, наверно, совсем и никак, услышать зова, вообще никак сделать выбора, до такой степени, – что этот выбор им как бы даже и не предлагается? Это „*всё*” (живое), наполняющее и составляющее „мир сей”, – с ним вместе отставляется; оно-то и обрекается на уже безысходные (проклятые) страдания. Этого „иного” обречённого куда больше, чем всех „каждых”; – дети, да вся „тварь стенающая”... нет, она „каждыми” не спасается [...]. „Билет” Достоевского – это и есть отречение одного из „каждых” от своих преимуществ, если „спасутся только некоторые” (каждые). [...] в этом уже всё; уже ясно, почему *я не хочу* верить, что именно этот Христос указывал нам именно на этот путь; чтобы Истина и Путь (Христос) были именно таковы [1929, 161–162].

Przejawia się tu maksymalizm i skrajny idealizm pisarki. Jej postawa wyraża indywidualistyczny bunt, niemniej u jego podłoża – jak przekonuje – leży ogólnoludzkie „nie chcę”. Odwołując się do autorytetu Fiodora Dostojewskiego, diarystka przypomina postać indywidualisty i krytyka chrześcijaństwa Iwana Karamazowa, który podejmuje decyzję o „zwróceniu biletu” do harmonii, jeśli ta miałaby być osiągnięta za cenę lzy chociażby jednego niewinnego dziecka [Dostojewski 2004, 333–314]. Podobnie jak bohater Dostojewskiego nie chce wizji raj, do którego inni mieliby nie uzyskać dostępu. Nawiązuje także do idei apokatastazy, nauczania o zbawieniu powszechnym. Nadzieja powszechnego zbawienia, charakterystyczna dla myśli wschodniej, była obecna w refleksji teologów i filozofów rosyjskich, takich jak: Nikołaj Bierdiajew, Siergiej Bułgakow [Bułgakow 1992, 197–201] czy Nikołaj Łoski. Także Paweł Jewdokimow dowodził, że prawosławne teksty liturgiczne kierują nadzieję wierzących ku bezgranicznemu miłosierdziu Bożemu. Nie

jest to jednak pewność doktrynalna, ale wiara w możliwość jej zaistnienia [Evdokimov 1964, 362–373], [Evdokimov 1979, 70–72].

Zinaida Gippius nie godzi się również na cierpienie ludzkości. Nie chce, by po Odkupieniu, zbawczym dziele Jezusa Chrystusa, ktokolwiek cierpiał. Wybiera raczej własne cierpienie niż cierpienie innego człowieka, zwłaszcza tego, kogo kocha:

да, *я не хочу*, чтоб за меня кто-нибудь страдал, а любимый – совсем не хочу, не могу вытерпеть. Чем совершеннее любовь – тем это невыносимее. Уже лучше самому страдать *за*. Отсюда, из глубин этого „лучше”, является, [...] *страсть* к страданию, подобному Христову (и больше, если можно) *у святых*, с их великой любовью ко Христу. Страсть ко кресту. [...] Да, „лучше” самому страдать *за*, и это просто говорит Любовь [...]. Тем невыносимее, чем больше любишь Христа [...], смотреть на Его Страдание, да ещё знать, что оно было (значит, и есть) *за* тебя [Гиппиус 2005, 163–164].

Pisarka powraca do kwestii cierpienia również kilka lat później w korespondencji ze swą przyjaciółką Gretą Gerell, dowodząc, że podobnie jak śmierć i grzech pochodzi ono nie od Boga, który jest Miłością i Wolnością, lecz od Jego wroga. Po raz kolejny nawiązując do myśli Dostojewskiego wyrażonej w legendzie o Wielkim Inkwizytorze, łączy kategorię cierpienia z kategorią wolności. Przekonuje, że słaby człowiek nie jest jeszcze w stanie unieść wolności, która jest darem, a zarazem brzemieniem:

Бог допускает страдание не потому, что Он желает перехода человека от Дьявола к Богу через своё страдание. Бог не пользуется этим средством; нет, потому что Он – Бог Свободы. Он любит свои создания; хочет, чтобы они были во всем свободны; их страдание печалит Его; даже больше – Он страдает с нами. Он жалеет нас, но никогда не переделяет того, что было Им уже создано; [...] Бог создал человека свободным, но человек не заслужил ещё этой свободы.

Страдание и смерть не от Бога, и человек должен бороться против них [Пахмусс 2002, 213].

W dzienniku *Wybór?* Zinaida Gippius konfrontuje ortodoksyjną wykładnię chrześcijaństwa z jego modernistyczną koncepcją. Podobnie jak Dmitrij Mierieżkowski, moderniści katolicy czy wcześniej John H. Newman, opowiada się za ewolucjonistyczną koncepcją dogmatyki chrześcijańskiej oraz ideą rozwoju doktryny wiary [Dessain 1989]. Wysuwa przypuszczenie, że formuły teologiczne nie odzwierciedlają w sposób idealny rzeczywistości Bożej, lecz ukazują jej rozumienie zgodne z terminologią danej epoki. Stąd, jej zdaniem, potrzeba ożywienia doktryny, która powinna reago-

wać na problemy współczesnego świata, próbować odsłaniać to, co w pełni zostanie odkryte dopiero w przyszłości.

Pisarka podkreśla wyjątkową rolę wszystkich Kościołów chrześcijańskich w głoszeniu testamentu Chrystusa: wskazywaniu jednego obrazu Odkupiciela oraz jedynej drogi do zbawienia. Jednak Kościoły te ujmuje wyłącznie jako chrześcijaństwo osoby. Już w 1906 r. w artykule *Без мира (Bez świata)* głosi:

христианства общего, общественного, всечеловеческого, церковного в высшем смысле, – не было, не могло и не может быть, потому что *христианство не церковно* [...]. Я не знаю, я не могу постичь, что отнимет у христианина, то есть у человека с личной, искренней верой во Христа [...] признание, что „христианство” и есть именно полная, личная вера в одну Божественную Личность? Если мы скажем, что Христос открыл нам только эту необходимейшую „правду о личности”, „правду о человеке”, которая не есть ещё соединение отдельных людей, познающих лишь себя и Единого, в одно новое тело, если мы скажем, что Христос только *Путь* к такому соединению всех, – умалит ли это Христа? Христианство не церковно, но оно – путь к церкви, путь самоуглубления в одинокой ещё, личной вере, – и этому пути человеческая история не изменила [Гиппиус 2003, 147].

Przekonuje, że odsłaniają one przed każdym człowiekiem pełnię prawdy o osobie, o „jednym”, proponując każdemu indywidualne zbawienie i jedyną drogę do niego – przez Kościół. Sądzi, że „historyczne chrześcijaństwo” nastawione jest na samodoskonalenie, wzrastanie indywidualne, dążenie do osobistej świętości, zaś w liturgii „dla wielu” samotnych, nic niewiedzących o sobie nawzajem osób, gubi się aspekt wspólnotowy – istota agapy [Pachmuss 1972, 493].

Nawiązując do myśli sformułowanej przez Mieriezkowskich już na początku wieku, pisarka stawia hipotezę, że „Kościoły historyczne” nie umożliwiają zbawienia całemu światu; ma to wynikać z faktu, że nie odsłoniły one idei prawdziwej jedności, „soborowości”, nie potrafiły stworzyć autentycznej braterskiej wspólnoty, komunii ludzi, lecz jedynie o nich mówią. Opisywana sytuacja ma być skutkiem tego, iż nie odkryły one przekazanego przez Chrystusa skarbu – ujętej w formie dogmatu prawdy o „Troistości Boga”, świata i człowieka. Wielka misja odsłonięcia tajemnicy Świętej Trójcy leży przed apokaliptycznym Kościołem przyszłości [Pachmuss 1972, 170]. Zdaniem pisarki „Kościoły historyczne” koncentrują się na głoszeniu nauki Chrystusa, zaś jedynie w obrzędach wspominają o Bogu Ojcu i Duchu Świętym. Z drugiej strony indywidualną wiarę w Jezusa uznaje za niezbędny warunek powszechnej wiary w Boga Ojca i Ducha Świętego.

Jak niegdyś Zinaida Gippius wyraża tęsknotę za „Kościołem powszechnym” ujmowanym jako doskonała, zintegrowana wiara w Boga i wzajemną miłością wspólnota ludzi; Jednia, która pogodzi postawę indywidualistyczną i kolektywizm oraz da poczucie ciągłości jednostki z ludzkością. Analizując doktrynę chrześcijańską, dopuszcza możliwość omyłki, sugeruje, że w ciągu wieków nauczanie Chrystusa mogło być nieprawidłowo interpretowane, zaś Ewangelie – „nieodczytane/niedoczytane”. Podobnie jak powołujący się na apokryfy Dmitrij Mierieżkowski, wysuwa hipotezę, że ludzkość ciągle jeszcze nie poznała Jezusa, a „chrześcijaństwo historyczne” nie odkryło Jego prawdziwego oblicza (bądź też odsłoniło tylko część prawdy o Nim) [Мережковский, 1932]:

Воскресение Спасителя – победа над страданием, которому он пошёл навстречу, над смертью, – а что, если это мы опять, по невозможности понимать что-либо иначе, – поместили его *во времени*? Что, если воскресение – истина, но прикоснуться к ней, воспринять её мы-то можем – только в *подобии*? [...].

Замыкается круг, полнота победы над страданием и смертью, – это и есть *вечное* воскресение. Не „момент” (время кончилось), а *вечность* [Гиппиус 2005, 156].

Konfrontując własne intuicje dotyczące istoty Boga z tradycją chrześcijańską, jak już była mowa, pisarka nie stara się formułować aksjomatów, dopuszcza możliwość własnej pomyłki, ale też – niepełną interpretację nauczania Jezusa przez „historyczne chrześcijaństwo”. Prawdopodobnie odwołując się do nauki hezychastów dowodzących, że choć istota Boga jest niepoznawalna, to Bóg przejawia się w swych energiach, m.in. w światłości, diarystka sugeruje, iż jej blask mógł oślepić ludzkość, jak niegdyś oślepił Szawła.

Zinaida Gippius wierzyła w rozwój Kościoła, w to, że zgodnie z duchem czasów będzie on odsłaniał prawdy zawarte w dogmatach, a zarazem przeciwstawiała się zinstytucjonalizowanemu chrześcijaństwu kościelnemu. Opowiadała się za prawem każdego człowieka do wolności wyboru. Broniła własnej drogi religijnej, którą nazwała drogą „od Chrystusa przez chrześcijaństwo do Kościoła” [Pachmuss 1972, 483]. Miała nadzieję, że jej intuicje teologiczne w przyszłości zostaną potwierdzone.

Analiza dziennika *Wybór?* systematyzującego poglądy religijno-filozoficzne Zinaidy Gippius, pokazuje, że jego autorka niemal do końca życia pozostała wierna marzeniom o wielkiej odnowie chrześcijaństwa oraz własnej w nim misji, zwłaszcza zaś – koncepcji „jednego, nowego Kościoła powszechnego”. Głosiła potrzebę stworzenia autentycznej wspólnoty, sojuszu

serc i umysłów wszystkich wierzących, konieczność ożywienia wiary i wyeksponowania w niej znaczenia Hipostazy Ducha Świętego, przysłoniętego, jak mniemała, kultem Chrystusa. Propagowała ideę trynitarności, potrzebę przeniknięcia w tajemnicę Trójcy Świętej i doświadczalnego uwidocznienia więzi Syna z Ojcem i Duchem ujętej dotychczas w formie niedostępnego dogmatu. Wystąpiła jako krytyk „Kościołów historycznych” oraz propagatorka idei duchowego odrodzenia ludzkości.

W dochodzeniu do prawdy opowiedziała się za pluralizmem epistemologicznym. Nie kierowała się autorytetem bądź literą prawa, lecz rozumem oraz głosem wewnętrznym, intuicją, umożliwiającą, jak sądziła, uchwycenie istoty rzeczy i kontakt z Absolutem. Jej bazą etyczną stały się idee „nowej świadomości religijnej”, zmierzające do pogodzenia doświadczenia religijnego i zmysłowego (świętości ducha i ciała) oraz szczególne pojmowanie roli chrześcijaństwa w przebudowie struktury społecznej i politycznej. Zapiski poświęcone refleksji religijnej prezentują nie tylko odwagę poznawczą autorki, ale też wątpliwości i obawy – lęk przed pobłędzeniem i wyciągnięciem pochopnych wniosków, jak i przed zaniechaniem poszukiwania prawdy.

W postawie pisarki ujawnia się „swoisty anarchizm rosyjski na gruncie religijnym”, jak to ujął Nikołaj Bierdiajew, mając, co prawda, na myśli samego siebie [Bierdiajew 2002, 231]. Niegdyś bliska Bierdiajewowi Zinaida Gippius, podobnie jak on, była modernistką religijną w chrześcijaństwie upatrującą religię wolności i twórczości, a nie autorytetu i tradycji.

Literatura

- Bułgakow S., 1992, *Prawosławie. Zarys nauki Kościoła prawosławnego*, przeł. ks. H. Paprocki, Warszawa.
- Czermińska M., 2000, *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*, Kraków.
- Dessain Ch.S., 1989, *John Henry Newman: pionier odnowy Kościoła*, przeł. M. Stebart, Poznań.
- Dostojewski F., 2004, *Bracia Karamazow*, przeł. A. Wat, oprac. J. Smaga, t. 1 Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Evdokimov P., 1964, *Prawosławie*, przeł. ks. J. Klinger, Warszawa.
- Evdokimov P., 1979, *Od śmierci do życia*, „Novum” nr 11, s. 60–74.
- Ewangelia według św. Jana* 14, 6.
- Krycka-Michnowska I., 2013, *O „Świętej Wspólnocie”, rewolucji i Antychryście. Poszukiwania religijne inteligencji rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku*, „Przegląd Rusycystyczny” nr 4 (144), s. 37–50.

- Krycka-Michnowska I., 2014, *W poszukiwaniu Boga. O odrodzeniu religijnym i „nowym Kościele” w diarystyce Zinaidy Gippius*, [w:] *Doświadczenie świata w literaturach słowiańskich epoki pre-, modernizmu i post-modernizmu*, red. D. Szymonik, R. Mnich, Siedlce – Banská Bystrica, s. 9–19.
- Pachmuss T., 1972, *Intellect and Ideas in Action. Selected Correspondance of Zinaida Hippus*, München.
- Skarga B., 1982, *Czas i trwanie. Studia o Bergsonie*, Warszawa.
- Walicki A., 2005, *Zarys myśli rosyjskiej. Od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków.
- Белый А., 1990, *Начало века*, подгот. текста и коммент. А.В. Лаврова, Москва.
- Волкогонова О., *Религиозный анархизм Д. Мережковского*, [online], <http://lib.philosophical.ru/volk/merez.html> [11.09.2015].
- Воронцова И.В., 2010, *Основополагающие черты христианского модернизма (конец XIX – начало XX в.)*, „Вопросы философии”, s. 51–61.
- Гиппиус З.Н., 2003, *Без мира*, [w:] Тејџе, *Собрание сочинений*, т. 7. *Мы и они. Литературный дневник. Публицистика 1899–1916 гг.*, Москва, s. 140–149.
- Гиппиус З.Н., 2002, *О любви*, [w:] Тејџе, *Мечты и кошмар. Неизвестная проза 1920–1925 годов*, Санкт-Петербург, s. 433–459.
- Гиппиус З.Н., 1990, [О „Союзе Непримируемости”], [w:] Т. Пахмусс, *Из архивов Зинаиды Николаевны Гиппиус. Ранние годы эмиграции*, „Записки Русской академической группы в США” т. 23, s. 217–222.
- Гиппиус З.Н., 2005, *Собрание сочинений*, т. 9. *Дневники 1919–1941. Из публицистики 1907–1917 гг. Воспоминания современников*, Москва.
- Злобин В., 1970, *Тяжёлая душа*, Вашингтон.
- Мережковский Д., 1914, *Последний святой*, [w:] Тегоџ, *Полное собрание сочинений*, т. 13, Москва, s. 98–157.
- Мережковский Д.С., 1932, *Иисус Неизвестный*, Белград.
- Мережковский Д.С., 2000, *Л. Толстой и Достоевский*, изд. подг. Е.А. Андрущенко, Москва.
- Пахмусс Т., 2002, *Зинаида Гиппиус. Нуратия двадцатого века*, Frankfurt a. Main.
- Ходасевич В., 2008, *О форме и содержании*, [w:] З.Н. Гиппиус: *pro et contra. Личность и творчество Зинаиды Гиппиус в оценке современников и исследователей. Антология*, сост., вступ. ст., коммент. А.Н. Николюкина, Санкт-Петербург, s. 636–646.

CHURCH AND CHRISTIANITY SEEN BY ZINAIDA GIPPIUS

S U M M A R Y

The topic of this paper are the religious-philosophical views of Zinaida Gippius expressed in the diary *The Choice?* Analysis of the diary proves that on the emigration almost at the end of her life Gippius remained faithful to the idea of a great revival of Christianity and its own mission, and especially – the concept of “new ecumenical Church”. The diary presents the writer as a critic of “historical Churches” and a promoter of the idea of spiritual rebirth of humanity, which strive to the development of Christianity, especially the dogmas of the Church. The diary presents Gippius as a religious modernist who sees in Christianity a religion of freedom and creativity, and not of authority and tradition.

Monika Sidor

DOI 10.15290/sw.2016.16.05

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Wydział Nauk Humanistycznych
Katedra Literatury Rosyjskiej
tel.: +48 81 4454310
e-mail: monika.sidor@kul.pl

**Prawość i cierpienie.
Rosyjska wersja świętości kobiecej w twórczości
Aleksandra Sołżenicyna**

Słowa kluczowe: kobieta, świętość, „prawiednik”, szaleniec Chrystusowy

„Ludzie zapomnieli Boga – i stąd to wszystko” [Солженицын 1995, 447] – tak w słynnej mowie Temptownowskiej określał Sołżenicyn przyczynę wszelkich współczesnych nieszczęść – począwszy od wojen, a skończywszy na konfliktach społecznych i problemach socjalnych. Tymi samymi słowami lud rosyjski zwykł komentować tragedie, które w przeszłości dotyczyły Rosję. Autor *Czerwonego Koła* (*Красное Колесо*, 1971–1991) stwierdził zaś, że formuła ta może służyć jako uniwersalne wyjaśnienie najbardziej palących problemów całego świata.

Sołżenicyn pozostawił po sobie sławę moralisty i wiernego obrońcy prawdy, stąd też naturalne jest poszukiwanie w jego utworach przesłania etycznego, które było już wielokrotnie przedmiotem badań polskich naukowców [Suchanek 2013, 317–330; Źejmo 2000, 96–159; Przebinda 2003, 187–236; Kowalska 2011] jednak wiele aspektów tego zagadnienia ciągle czeka na dostrzeżenie i interpretację. Trzeba przyznać, że kwestie etyczne w twórczości Sołżenicyna są raczej rzadko odczytywane w perspektywie religijnej, częściej mówi się o humanizmie czy tradycyjnej moralności ludowej [Przebinda 2003, 197–200; Źejmo 2000, 95–104]. Wypada jednak zauważyć, że od lat 70. prozaik oficjalnie określał się jako wyznawca prawosławia i aktywnie włączał się w pracę na rzecz zachowania identyfikacji

religijnej swoich rodaków¹. Te właśnie wysiłki zostały dostrzeżone na Zachodzie i stały się powodem przyznania Sołżenicynowi nagrody im. Templtona. W związanym z uroczystością wręczenia owego wyróżnienia przemówieniu, którego fragment był tu wcześniej cytowany, Sołżenicyn przyznał, że został wychowany w duchu prawosławia i boleje nad statusem religijności we współczesnym świecie, a w szczególności w państwie sowieckim [Солженицын 1995, 447]. W owych rozważaniach pisarz potwierdził również, że zagadnienia religijne były zawsze obecne w jego twórczości. Jednym z ciągle mało zbadanych problemów dotyczących tej strony spuścizny autora *Oddziału chorych na raka* (*Раковый корпус*, 1968) jest kwestia świętości kobiecej, która w ostatnich czasach wydaje się bardzo aktualna w związku z rozwojem badań nad problemami tożsamości kobiet czy płci kulturowej. Przy okazji warto wspomnieć, że według tego ostatniego podejścia Sołżenicyn jest uważany za pisarza męskiego, w twórczości którego dominuje maskulinistyczny punkt widzenia świata [Темпест 2013, 454]. Nie ulega jednak wątpliwości, że obraz kobiety i związane z nim zagadnienia kulturowe przyciągały uwagę twórcy i jego dzieła zawierają wiele kunsztownie skonstruowanych postaci kobiecych.

Jeśli chodzi o Sołżenicynowskie podejście do kwestii świętości, to podobnie jak w wielu innych zagadnieniach, pisarz pozostaje zasadniczo wierny ujęciu tradycyjnemu, które ma swoje początki w kulturze staroruskiej i tradycji religijno-ludowej [Урманов 2005, 376]. W jego utworach widoczne są przecież odwołania do ukształtowanego w ten sposób typu duchowości na poziomie tematów, motywów, stylu i sposobu widzenia świata [Урманов 2000, 50]. Mimo że rzadko ukazuje on świętość w z perspektywy *stricte* religijnej, to na pewno w jego ujęciu pobrzmiewa długa tradycja hagiograficzna i uformowana przez wieki w prawosławnej kulturze rosyjskiej. Przypomnijmy, że przemożne dążenie do osiągnięcia zbawienia zostało utrwalone już w zabytkach piśmiennictwa staroruskiego [Топоров 1995, 7–11; Андрусiewicz 1994, 80–85; Аверинцев 1988, 215–216]. Naukowe zaś próby systematyzacji postaci świętych ruskich, którzy zostawili trwały ślad w kulturze, zaowocowały propozycjami swoistych typologii świętości, gdzie, mimo różnorodności podejść badawczych, można wyróżnić pewne stałe elementy, na przykład wzorce: księcia, mnicha, męczennika w imię Chrystusa czy „jurodiwego”. Wraz z rozwojem prawosławia na Rusi zestaw typów świętości powiększał się, a proces ten przebiegał nieprzerwanie, mimo różno-

¹ Dowodem tej działalności jest szereg wystąpień publicystycznych, zapoczątkowanych przez *List do Patriarchy Pimena*.

rakich zawirowań historycznych. Badania nad wzorcami osobowymi świętych w kulturze rosyjskiej były z tych samych, historycznych, powodów bardzo utrudnione, niemniej jednak prowadzono je nawet w niezwykle niesprzyjających warunkach porewolucyjnych [Charewicz 2013, 130–132]. Popularyzacja wzorców osobowych świętych i same rozważania na temat duchowości rosyjskiej swobodniej mogły rozwijać się na emigracji, gdzie powstawały i były wydawane nie tylko w różnym stopniu beletryzowane, rozmaite nowe wersje żywotów świętych, tworzonych nieraz przez znanych pisarzy, ale także prowadzono ożywione badania nad samą istotą rosyjskiej świętości czy to w perspektywie teologicznej, czy kulturowej, czy wreszcie obyczajowo-mentalnościowej [Sidor 2009, 79–82].

Po upadku ZSRR ów kierunek refleksji naukowej bardzo się rozwinął i nadal ma przed sobą długą perspektywę rozwoju [Charewicz 2013, 130]. Warto zauważyć, że w dotychczasowych ujęciach tematu w galerii ruskich świętych trudno doszukać się szczególnej roli postaci kobiecych. Georgij Fiedotow w swej fundamentalnej pracy *Święci Dawnej Rusi (Святые древней Руси)* podaje, że cerkiew rosyjska czciła tylko 12 świętych-kobiet. Badacz zauważa przy tym, że większość z obdarzanych kultem należała do rodów książęcych i nie wyróżniała się osobliwym heroizmem cnót [Федотов 1990, 215–217]. Joann Kologriwow w powstałym w latach 60. opracowaniu odnotowuje zaś tylko pięć świętych-kobiet, z czego tylko trzy przypadki określa jako udokumentowane. Niemniej badacz sam zauważa, że religijność ludowa uzupełnia tę listę następnymi imionami, bez względu na to, czy ich prawdziwość historyczna jest udowodniona [Кологривов 1961, 251]. Kologriwow jest skłonny przypisywać skromną liczbę kobiet wśród rosyjskich świętych mentalnej spuściznie po jarzmie mongolskim, ale dopuszcza także taką ewentualność, że wśród wiernych prawosławnych na Rusi po prostu nie było kobiet zasługujących na otaczanie szczególną czcią [Кологривов 1961, 256]. Można zdaje się dodać jeszcze, że kwestia płci świętych nie stanowiła zwykle szczególnego przedmiotu zainteresowania hagiografów. Z jednej strony, historyczny podział ról społecznych nie budził wątpliwości, a z drugiej, wydaje się, że nikt nie miał zamkniętej drogi do świętości. To przecież księżna Olga, nazwana „równą apostołom”, według podań była pierwszą osobą spośród ruskich książąt, która przyjęła chrzest [Sidor 2012, 420]. Zainteresowanie problemem kobiecej świętości w dawnej rosyjskiej kulturze duchowej pojawia się więc dopiero *ex post*, z perspektywy wieków późniejszych.

Trzeba jeszcze dodać, że naturalne nawarstwianie się kulturowych przekazów o świętych, powstawanie nowych wersji żywotów i uzupełnianie galerii świętych przez nowe postaci zostało w Rosji później gwałtownie zahamo-

wane przez wydarzenia historyczne. Nie będziemy wglębiać się w niezwykle trudną sytuację, z jaką spotkała się Cerkiew Prawosławna po rewolucji bolszewickiej, kiedy wielka rzesza wiernych i duchownych znalazła się na emigracji, warto jednak podkreślić tragiczne konsekwencje kulturalne sztucznego odrzucenia w oficjalnym dyskursie radzieckim duchowych podstaw światopoglądowych. Mimo że, jak dowodzą źródła historyczne, praktyka uznawania świętości nie została zawieszona i wśród kandydatów do grona świętych dodawano ciągle nowe postaci, to proces ich wprowadzania do ogólnego strumienia kultury został zupełnie powstrzymany. O ile bowiem emigranci rosyjscy, jak to już zostało zauważone, z wielką atencją pielęgnowali pamięć o swoich duchowych korzeniach i chętnie odwoływali się do kanonizowanych przez cerkiew postaci, to w Związku Radzieckim cała gałąź religijnej twórczości artystycznej została zupełnie zlikwidowana. Żywoty świętych w oficjalnej kulturze nie mogły być niczym więcej niż zabytkami literackimi, a nowi „prawiednicy” nie znajdowali miejsca w kulturze zdominowanej przez socrealizm.

W okresie, gdy Sołżenicyn zdobywa swoje pisarskie szlify, postaci świętych po prostu nie istnieją w literaturze, wyparte przez nowy typ bohatera socjalistycznego. Przyszły laureat nagrody Nobla zrazu zdaje się nie odczuwać z tego powodu specjalnych niedogodności. Sposób widzenia świata, jaki autor *Jednego dnia Iwana Denisowicza* reprezentuje w czasie swego debiutu literackiego zupełnie koresponduje z założeniami socrealizmu i próżno udowadniać, że w pierwszych utworach pisarz reprezentował inny model twórczości artystycznej. Niemniej jednak, warto zauważyć, że pozostając w kręgu panującej podówczas doktryny literackiej, Sołżenicyn uwzględniał w swojej twórczości także idee odwołujące się do ludowego systemu wartości, osadzonego głęboko w tradycjach prawosławnych.

W spuściźnie artystycznej rosyjskiego pisarza dwudziestowiecznego spotykamy więc wypracowany przez literaturę staroruską model świętości kobiecej, podkreślający wagę codziennej pracy na rzecz innych. Wśród czytelników i krytyków twórczości Sołżenicyna panuje przekonanie, że najbliższa temu typowi rosyjskiej świętości jest Matriona Wasiliewna – bohaterka utworu *Zagroda Matriony* (*Матренин двор*, 1963), a to dzięki odwołaniu do mądrości ludowej, zawartej w tekście opowiadania: „nie stoi sioło bez prawiednika” [Suchanek 1994, 39]. Zaraz po publikacji owego utworu wśród wpływowych krytyków literackich i czytelników wybuchła dyskusja nad oceną świata duchowego bohaterki i istnieniem odwołań religijnych w utworze. Przy przesłaniu ogólnie zgodnym z ideami socrealizmu Sołżenicyn postąpił raczej ryzykownie, umieszczając w zakończeniu dzieła odwołanie do „prawiedniczestwa”. Władimir Łąkszyn, biorąc niejako z urzędu – jako jeden

z redaktorów miesięcznika „Nowyj mir”, gdzie opowiadanie się ukazało – w obronę utworu i zamysł artystyczny Solżenicyna zauważył:

Близоруких критиков смутило и перепугало слово «праведник» – так пугались слова «жупел» купчихи у Островского. Можно, конечно, спорить относительно уместности применения автором этого слова – слишком сросся с ним религиозно-поучительский смысл [Лакшин 2009, 83–85].

Wprowadzenie do utworu wyraźnej perspektywy religijnej dyskryminowałoby nie tylko samo dzieło, ale także i wydawcę, który takowe treści dopuściłby do druku. Łakszyn więc w swoich artykułach krytycznoliterackich odnoszących się do *Zagrody Matriony* powołuje się obficie na odpowiednie wypowiedzi Lenina i stwierdza jednoznacznie: „Матрена – прежде всего труженица” [Лакшин 2009, 85].

Przychylni Solżenicynowi krytycy podkreślali więc, że Matriona nie jest religijna, zachowuje jedynie niektóre ludowe obyczaje, a ogólnie reprezentuje najcenniejszą – bo zdrową moralnie – część społeczeństwa socjalistycznego². W rzeczy samej nie można oderwać Matriony od warunków historycznych, w której przyszło jej żyć. Z tym, że warunki te, jak się wydaje, nie stanowią o charakterystyce wewnętrznej bohaterki, a tylko ją uzupełniają³. Z drugiej strony, zaakcentowanie w postaci Matriony cech właściwych osobom wyniesionym na ołtarze wcale nie implikuje pełnej realizacji ideału. Solżenicyn nie przedstawia bowiem świętości odizolowanej od życia, właściwej ikonowym wyobrażeniom świętych, których wzrok utkwiony jest w inną, niebiańską rzeczywistość. Indywidualny czyn heroiczny – „podwój”, który według zasad kościelnych jest powodem uznania danej osoby za świętą – pisarz przedstawia jako codzienne życie, pełne trosk i pracy. Solżenicyn u właścicielki talnowskiej zagrody uwydatnia cechy znane na przykład z siedemnastowiecznego żywotu Julianii Osorinej Łazariewskiej. Bohaterka *Zagrody Matriony* odznacza się wielką pokorą w przyjmowaniu nieszczęść życiowych. Godzi się na przykład z zaginięciem męża i śmiercią dzieci. Taka sama żałoba, przypomnijmy, jest także elementem wyeksponowanym przez Drużynę Osorina w opowieści o jego matce [Łużny, 1971, 134]. Godny podziwu jest także trud, jaki Matriona wkłada w organizację swojego codziennego życia, w przygotowanie opału, zebranie paszy dla kozy czy

² Fragmenty artykułów krytycznoliterackich z tego okresu patrz w: [Лакшин 2009, 82].

³ W rozważaniach o specyficznym kobiecym typie „prawiednika” rozwinięte zostały niektóre myśli przedstawione w artykule: *Aktualizacja staroruskiego obrazu świeckiego naśladowcy Chrystusa w postaciach kobiecych prozy dwudziestowiecznej (utwory Aleksiego Riemiżowa i Aleksandra Solżenicyna)* [Sidor 2012, 426–427].

zgrupowanie zapasów na zimę. Żmudne te obowiązki, które – jak pisze narrator – nie omijają nikogo w Talnowie, Matriona wykonuje bez szemrania, nie tracąc pogody ducha. Bohaterka utworu cierpi z powodu nawracającej choroby, a jednak nie odmawia nigdy bezinteresownej pomocy. Chętnie wspiera swoją pracą sąsiadki i nie żąda wysiłku nawet w kolchozie, mimo świadomości panujących tam nadużyć. Bez względu na zepsucie otaczającego świata, Matriona pozostaje więc wierna pewnemu nienaruszalnemu systemowi wartości. Podejście do codzienności i gotowość pomocy innym jest dla Sołżenicyna podstawą do nazwania Matriony rosyjskim człowiekiem prawym – „prawiednikiem”. Wprowadzenie tego terminu do tekstu utworu nie było więc tylko zabiegiem stylistycznym – jak starali się to przedstawić ówczesni sowieccy obrońcy dzieła – ale w pełni świadomym wyborem pisarskim, uznającym heroizm cnót bohaterki i stawiającym ją w szeregu osób zasługujących na naśladowanie. Ciekawym rysem, który także ma znaczenie w kontekście naszych rozważań jest fakt, że świętość na Rusi często wiązała się z dobrowolnym przyjęciem odrzucenia i pogardy, a nawet pozornym szaleństwem [Wodziński, 2000, 20–21]. Ten aspekt świętości ujawnia się także u Sołżenicyna, gdyż po śmierci bohaterki, otoczenie piętnuje jej zbytnią gotowość do pomocy, naiwność, małe przywiązanie do majątku, a nawet nie waha się otwarcie zarzucić jej głupotę. W ten sposób Sołżenicyn zaznaczył osamotnienie Matriony, której wysiłki pozostały niezrozumiane przez otaczających ją ludzi. To osamotnienie jest uznawane przez badaczy zjawiska „szaleństwa Chrystusowego” za jeden z czołowych wyznaczników postawy świętego-jurodiwego [Лихачев, Панченко 1984, 4–5]. Przez wprowadzenie motywu naśmiewania się czy kpin ze sposobu życia zmarłej Matriony pisarz dwudziestowieczny zbliża się do konwencji żywotu „błogosławionego szaleńca”. Śmiech otoczenia bowiem, w literaturze hagiograficznej poświęconej tego typu postaciom, faktycznie, w ostatecznym rozrachunku, nie dotyka wyśmiewanej postaci i zwraca się przeciwko wyśmiewającym. Jurodiwy swoją śmiesznością, która jest grą z ogólnie przyjętymi normami, obnaża zaś nawet najgłębiej skrywane przywary społeczeństwa, pośród którego żyje i działa [Wodziński, 2000, 218–220].

W galerii kobiet występujących w utworach Sołżenicyna nie tylko właścicielka domu w Talnowie zasługuje na wspomnienie przy okazji rozważań nad heroizmem cnót. Warto wspomnieć tutaj także o postaciach kobiecych w powieści *Krąg pierwszy (В круге первом, 1968)*. W pierwszym rzędzie należy zwrócić uwagę na dość zagadkową figurę Agnii, która stanowi ewidentne odwołanie do dawnych wzorców hagiograficznych [Лопухина-Родяко 1974, 102]. Sołżenicyn tak komponuje tę postać, aby od razu, od pierwszego pojawienia jej w utworze podkreślić maksymalizm etyczny dziewczyny.

Эта девушка была откуда-то не с земли. По несчастью для себя, она была утончена и требовательна больше той меры, которая позволяет человеку жить [Солженицын 2009, 175].

Olivier Clément, omawiając wyznaczniki światopoglądu utrwalonego w dziełach Sołżenicyna, w opisach Agnii odnajduje echa kultu „Wiecznej Kobiecości” spod znaku Włodzimierza Sołowjowa [Clément 2012, 101]. Rzeczywiście cechy zewnętrzne dziewczyny i jej sposób bycia wyraźnie odróżniają ją od innych postaci utworu, uwikłanych w codzienność i skoncentrowanych na ziemskiej egzystencji. Doskonale tę odmienność Agnii odczuwa Jakontow, który, mimo pragmatycznego usposobienia i skonkretyzowanych planów na przyszłość, nie może oprzeć się jej dyskretnemu urokowi. System priorytetów Agnii zupełnie rozmija się z wartościami, które ceni Jakontow, lecz jej tajemniczość i czystość sprawiają, że właśnie tę postać przywołuje on we wspomnieniach po wielu latach – w chwili największego kryzysu wewnętrznego, będąc już wysokim przedstawicielem aparatu władzy. Agnia reprezentuje niewątpliwie odchodzący świat odrzuconych wartości prawosławnych. Bez widocznego powodu dziewczyna wychowana w środowisku ateistycznym angażuje się w życie religijne i odkrywa niebiańskie piękno nabożeństw cerkiewnych. Narzeczona Jakontowa nie poprzestaje jednak na czysto estetycznym zainteresowaniu wiarą, lecz czuje potrzebę przekazania tej swoistej „dobrej nowiny” innym. W ten sposób realizuje się zauważony przez Clémenta proces przekazywania wiary. Francuski teolog prawosławny zauważa bowiem, że kobiety rosyjskie od wieków spełniają rolę pokornych świadków i krzewicieli wiary – nowych apostołów:

Te kobiety – niektóre, zdaje się, że wiele z nich – przekazują społeczeństwu sowieckiemu dobroć, miłość czynną, których ono bardzo potrzebuje, a i nasza cywilizacja techniki, ideologii, narkotyków tak bardzo potrzebuje na Zachodzie, jak i na Wschodzie. W Rosji jednak kobiety odegrały szczególną rolę: one przekazały wiarę [Clément 2012, 90].

Cechy osobowości Agnii Sołżenicyn dodatkowo podkreślił przez znaczące imię, nawiązujące do sedna wiary chrześcijańskiej – ofiary Baranka. Dziewczyna jest nie tylko jedyną postacią w powieści, która świadomie opowiada się po stronie religii. Jednocześnie jest ona gotowa ponieść ofiarę zgadzając się na małżeństwo z Jakontowem. Jednak trzeba zauważyć, że poświęcenie, które zostało zapisane w imieniu Agnii jest cechą szeregu innych kobiet, występujących w utworze Sołżenicyna. Postać Agnii może być kluczem do interpretacji historii wielu żon więźniów ukazanych i lub tylko wspomnianych w fabule *Kręgu pierwszego*. Narrator podkreśla tragizm losu

towarzyszek życia skazańców, które muszą samotnie borykać się z trudami codzienności, znosić intrygi sąsiadów i wbrew presji otoczenia nie wyrzekać się mężów. Dobrym przykładem jest Natalia Pawłowna Gierasimowicz, której już pierwsze pojawienie się w utworze zwraca uwagę narratora ku trudnej doli żony „wroga narodu”: „Глаза подведены впалыми обводками, у глаз и губ – морщины, кожа лица дряблая” [Солженицын 2009, 295].

Zewnętrzny i w istocie szczątkowy opis, ograniczający się tylko do twarzy, nawiązuje do malarstwa ikonowego. Jednak w danym przez Solżenicyna portrecie nie ma nieziemskiego światła w oczach i nie ma nadziei, co pozwala uwydatnić martyrologię wszystkich kobiet reprezentowanych przez Natalię Pawłownę. Solżenicyn przedstawia również krótką dramatyczną historię bohaterki, sprowadzającą się do ciągłego oczekiwania i strachu. W scenie więziennego widzenia z mężem Natalia wybucha płaczem, podkreślając, jak bardzo trudno jest jej akceptować swój los. Ta niewypowiedziana skarga nie może być interpretowana jako przejaw rezygnacji, ale warto ją skojarzyć z żalami biblijnego Hioba, bolejącego nad swym nieszczęściem, a zarazem gotowego dalej trwać w ufności względem Boga. Zrekapitulowana wcześniej przez narratora historia Natalii Pawłownej pozwala bowiem sądzić, że niezależnie od cierpień, jakie ją czekają, dalej będzie ona wiernie znosić rozstanie.

Kobiety doświadczone przez system sowiecki – pozostawione bez mężów i dźwigające na swoich barkach ciężar utrzymania rodziny, zmuszone do zachowania milczenia i utrzymania pozorów normalności, osamotnione i zdane wyłącznie na siebie – są w istocie męczennicami, które znoszą upokorzenia w imię miłości do drugiego człowieka. Taka sytuacja przypomina przedstawiony przez Annę Achmatową w słynnym poemacie *Requiem*, obraz kobiet stojących w wielogodzinnych kolejkach do urzędów i więzień w oczekiwaniu na uzyskanie jakiegokolwiek wiadomości o aresztowanych synach i mężach – kobiet, które zostały przyrównane przez poetkę do Matki Boskiej Bolesnej. Solżenicyn okazuje podobne uszanowanie dla losu matek i żon zeków, który w wielu przypadkach jest równie ciężki jak los samych uwięzionych. Powołaniem tych kobiet jest zachowanie pamięci o normalnym życiu, można powiedzieć – „przechowanie” czy „ratowanie” życia. Dlatego Rita Brackman określa żeńskie postaci przedstawione przez Solżenicyna w powieści *Krąg pierwszy* „wybawicielkami” (ros. *спасительницы*) [Бракман 1983, 67].

Warto zwrócić uwagę, że w wielu wypadkach to, co zostało tu nazwane świętością kobiecą u Solżenicyna jest w istocie obrazem heroicznej walki z trudną codziennością i własnymi słabościami. Ukazane przez proza-

ika kobiety ulegają wszelkiego rodzaju pokusom i poddają się presji świata, a jednak w jakiś sposób zachowują zupełnie niepojętą czystość duszy, która czyni je otwartymi na ludzki ból i wiernymi wybranej drodze życiowej. Właśnie cierpienie jest, jak się wydaje, kwestią wyróżniającą kobiety, które w utworach Solżenicyna utożsamiają chrześcijańskie cnoty. Jest to zarazem odmiana ruskiego tradycyjnego typu cierpiętnika, („strastotierpca”) – człowieka, który przyjmuje mękę, poniżenie, a nawet śmierć. Ten typ duchowy bardzo przypomina słynny literacki obraz Soni Marmieladowej z powieści *Zbrodnia i kara* Fiodora Dostojewskiego, kontynuację którego można znaleźć w literaturze dwudziestowiecznej na przykład w utworach *Siostry krzyżowe* Aleksego Riemizowa lub *Złoty wzór* Borysa Zajcewa. Ów specyficzny typ świętości rozpoznał w twórczości Solżenicyna John Dunlop analizując postaci bohaterów występujących w dziele *Archipelag Gułag* (*Архипелаг ГУЛлаг*, 1973–76). Według amerykańskiego uczonego główną cechą wyznaczonego modelu świętości jest nie tylko akceptacja cierpienia, ale także postawa „moralnego protestu”, to znaczy sytuacja, kiedy człowiek nie zgadzając się wewnętrznie z rzeczywistością akceptuje niesprawiedliwie przypadające mu w udziale cierpienie. Takie zachowanie, według Dunlopa, Solżenicyn ceni wyżej niż otwarty sprzeciw, a źródła podobnej postawy tkwią w prawosławnej tradycji duchowej:

Хотя Солженицын искренне сочувствует стихийным выступлениям бесстрашных людей, ему самому по духу гораздо ближе протест чисто моральный. Такая форма сопротивления злу характерна для восходящей к святым Борису и Глебу русской духовной традиции, основанной на идеях непотворения злу и самопожертвования. Солженицын, по-видимому, различает два типа духовного сопротивления несправедливости и все-проникающей лжи – инстинктивное, когда человек отказывается лгать вместе со всеми, просто встаёт и говорит: «Нет!» – и продиктованное мировоззрением [Данлоп 2010, 410].

Owa nietypowa świętość nie oznacza życia bez grzechu, ale gotowość służenia innym, przyjmowania cierpienia i przebaczenia win. O cnotliwości człowieka, niezależnie od grzechów, które popełnił w przeszłości, decyduje bowiem to, jak odnosi się on do innych ludzi i jak przyjmuje swoje życie. Można nawet powiedzieć, że grzech jest kolejnym cierpieniem, które święty człowiek dobrowolnie przyjmuje na siebie po to, aby pomóc innym w osiągnięciu zbawienia. Tę w istocie graniczną wersję świętości, kiedy człowiek godzi się przyjąć na siebie piętno grzeszności, Solżenicyn wprowadza wprost w cykl powieściowym *Czerwone Koło* (*Красное Колесо*, 1971–1991). W jednym z nieco oderwanych tematycznie od reszty utworu

rozdziałów, wprowadzających w prywatne doświadczenia pojedynczych bliżej nieznanych osób, Solżenicyn przybliża mistyczne przemyślenia pewnej kobiety. Ukazana jest ona w sytuacji rozpamiętywania swoich błędów i żalu za grzechy. Narrator zrazu pokazuje ją w owej scenie bez wstępnego przedstawienia jej historii – wiadomo jedynie, że kobieta ma na imię Zina. Dopiero później bardzo pobieżnie, w formie wewnętrznej spowiedzi, zarysowane zostają niektóre momenty z przeszłości dziewczyny, uznanej przez środowisko za upadłą kobietę i wyrodną matkę. Zina ze skrucą, ale także z poczuciem wielkiej odpowiedzialności stwierdza:

Святой – быть легко. Но грешную понять невозможно. Женщине не испытывавшей – понять испытывающую невозможно [Солженицын 2006, 520].

W tej wypowiedzi Solżenicyn jasno ukazuje, że grzech Ziny powinien być rozpatrywany w perspektywie cierpienia, którego doświadcza grzesznik zdając sobie sprawę, że swoim postępowaniem skrzywdził innych ludzi. Przewinienia wobec innych są tu przedstawione jako bagaż doświadczeń, które jak niegojąca się rana ciągle sprawiają Zinie ból. Grzech jest więc tu trudnym doświadczeniem, które paradoksalnie może doprowadzić na wyższy stopień rozwoju duchowego. Staje się on swoistą ofiarą, którą Zina akceptuje w imię miłości. W postaci wzgardzonej i cierpiącej z powodu swoich przewin kobiety zawiera się więc swoista wersja błogosławionej winy – *felix culpa*. Idei, która, prócz wspomnianych wyżej pisarzy (Dostojewskiego czy Riemizowa), zainspirowała wielu myślicieli rosyjskich, w tym na przykład Mikołaja Bierdiajewa czy Lwa Szestowa [Špidlik 2000, 307].

Trzeba przyznać, że Solżenicyn nie stosuje jednak nigdy gotowych schematów i w swoich odwołaniach do tradycji zawsze wprowadza pewien własny rys, dodatkowy element, który sprawia, że jego podejście do tematu jest nowe i indywidualne. Wystarczy spojrzeć na inne typy kobiecej świętości, ukazane w epopei *Czerwone Koło*. Wśród setek przedstawionych tam postaci można znaleźć liczne przykłady kobiet, które poświęciwszy swoje osobiste ambicje dla dobra rodziny, przyjmują pokornie los odrzuconych i zapomnianych żon w imię kariery zawodowej mężów lub też zgadzają się na życie w poniżeniu z powodu miłości do ukochanego mężczyzny. W istocie losy przedstawionych kobiet przypominają chwilami fabuły tanich romanów. Jednak w obyczajowych perypetiach bohaterki na czoło wysuwa się nie miłość czy szczęście, ale właśnie ofiara, żal lub świadome poświęcenie. Można powiedzieć, że Solżenicyn po prostu w losie kobiety odnajduje cechy, które predestynują ją do świętości – oznaczającej w tym miejscu poświęcenie i zgodę na wszelkie trudy. Takim właśnie typem kobiety gotowej do przyjęcia cierpienia jest Likonia, która wyrzeka się niezależności i pozy-

cji w towarzystwie w imię miłości do żonatego mężczyzny. Zaś młodzietka Wiera staje się ofiarą gwałtu w imię ideałów rewolucyjnych. Wobec tego, trudno się nie zgodzić ze stwierdzeniami niektórych badaczy twórczości Sołżenicyna, że świat w *Czerwonym Kole* jest rządzony przez mężczyzn. Rola kobiet jest rzeczywiście drugoplanowa i sprowadza się w większości przypadków do wypełniania obowiązków rodzinnych i zapewnienia opieki dzieciom. Lecz funkcje te traktowane są przez Sołżenicyna z wielką powagą i ukazane w jego eposie kobiety w rzeczywistości odznaczają się wielkim heroizmem moralnym. W kobiecości przedstawionej przez Sołżenicyna jest coś mistycznego, co pozwala skojarzyć jego pojmowanie owego fenomenu z poglądami Włodzimierza Sołowjowa. Sołowjowowska „Wieczna Kobiecość” [Sołowjow 2002, 32–45] jest zresztą przywołana w *Czerwonym Kole* na zasadzie zaprzeczenia. Tzw. „Nowa Kobieta” lansowana przez Aleksandrę Kołłątaj jest w istocie odwrotnością maksymalistycznego, heroicznego obrazu, do którego odwołuje się Sołżenicyn w konstruowaniu postaci współczesnej świętej-cierpięniczki. Wypowiadane przez Kołłątaj hasła emancypacji moralnej kobiet są przedstawione przez narratora cyklu z dużą dozą ironii, a sam typ kobiety skoncentrowanej na swoich potrzebach seksualnych zostaje w *Czerwonym Kole* po prostu wyśmiany.

Podobnie w charakterze kontrastu Sołżenicyn przywołuje także obraz świętej oficjalnie kanonizowanej przez cerkiew prawosławną – cesarzowej Aleksandry Fiodorowny. W odróżnieniu jednak od całej rzeszy kobiet cierpiących, w stosunku do tej postaci narrator zachowuje rezerwę. Na pewno w figurze imperatorowej docenione jest jej oddanie mężowi i dzieciom, jednak prócz tego narrator akcentuje cały szereg negatywnych cech, które z trudem można zaakceptować u postaci oficjalnie uznanej za świętą. Aliks jest bowiem zazdrosna, dumna, skłonna raczej do dewocji niż prawdziwej religijności, nie stroni od intryg i łatwo popada w rozdrażnienie, a ze względu na swoją przesadność staje się częstą ofiarą różnego typu szarlatanów. W tym obrazie trudno znaleźć cechy uzasadniające wyniesienie rosyjskiej cesarzowej na ołtarze, aż do momentu, gdy dotyka jej prawdziwe cierpienie w postaci odrzucenia ze strony własnych poddanych, po abdykacji Mikołaja II. Sołżenicyn zresztą uzupełnił charakterystykę rodziny carskiej zawartą w *Czerwonym Kole* pewnymi wypowiedziami publicystycznymi. W jednej z nich stwierdził:

А канонизация царской семьи у меня лично как человека, много занимавшегося историей России, встречает противодействие вот в каком отношении. Ведь канонизация царской семьи происходит не в равномерном ряду десятков тысяч погубленных, она выделяет царскую семью на первостепенное место [Струве, Москвин 2005, 39].

Bohaterki Solżenicyna niezwykle rzadko przedstawione są w kontekście, który można uznać za religijny, lecz nie wyklucza to swoistego mistycyzmu owych obrazów. Analizowane wyżej postaci z utworów pisarza nie realizują ściśle dawnych wzorców świętości kobiecej i często oddalają się one od ustalonych schematów, ale przez to zawierają więcej elementów uniwersalnych. W tak sformułowanym charakterze Solżenicynowskich kobiet można odnaleźć powiązania z różnymi postaciami kobiecymi znanymi z literatury rosyjskiej. Dokładniejsze przeanalizowanie tych odniesień zapewne wydatnie uzupełniłoby powyżej przedstawione rozważania. Można ogólnie stwierdzić, że zmodyfikowany obraz kobiety prawej i cierpiącej doszedł do Solżenicyna przez długą rosyjską tradycję duchową – ludową i literacką – jednak pisarz uzupełnił go własnymi elementami. Kobieta doła, pełna niepewności, obawy o bliskich i wiernego oczekiwania, jest według twórcy dobrym punktem wyjścia do osiągnięcia nieoficjalnej, codziennej wersji świętości, w której główną rolę odgrywa cierpienie i służba na rzecz innych. Przywoływanie takich wzorców ma na pewno znaczenie terapeutyczne, niezmiernie aktualne w czasach upadku tradycyjnych wartości, dlatego w sumie można Solżenicynowskie obrazy współczesnych prawiednic i cierpiętnic uznać za swego rodzaju drogowskazy w świecie, gdy „ludzie zapomnieli Boga”.

Literatura

- Andrusiewicz A., 1994, *Mit Rosji. Studia z dziejów i filozofii rosyjskich elit*, t. I, Rzeszów.
- Bebis E., 1999, *Święci Kościoła*, [w:] *Prawosławie. Światło wiary i źródło miłosierdzia*, red. K. Leśniewski, J. Leśniewska, Lublin.
- Charewicz J., 2013, *Współczesny stan badań nad prawosławną hagiologią*, „Elpis” XV (XXVI), z. 27 (40), s. 129–137.
- Clément O., 2012, *Solżenicyn na nowo odczytany*, przeł. K. Rottenberg, Warszawa.
- Kowalska M., 2011, *Aleksander Solżenicyn: homo sovieticus i człowiek sprawiedliwy*, Toruń.
- Literatura staroruska. Wiek XI–XVII. Antologia*, 1971, opr. W. Jakubowski i R. Łużny, Warszawa.
- Przebinda G., 2003, *Między Moskwą a Rzymem. Myśl religijna w Rosji XIX i XX wieku*, Kraków.
- Sidor M., 2009, *Rosja i jej duchowość. Proza „pierwszej fali” emigracji rosyjskiej*, Lublin.

- Sidor M., 2012, *Aktualizacja staroruskiego obrazu świeckiego naśladowcy Chrystusa w postaciach kobiecych prozy dwudziestowiecznej (utwory Aleksego Riemiżowa i Aleksandra Solżenicyna)*, [w:] *Chrześcijański Wschód i Zachód. Formy dialogu. Wzory kultury. Kody pamięci*, red. I. Lis-Wielgosz, W. Józwiak, Poznań, s. 419–429.
- Sołowjow W., 2002, *Sens miłości*, tłum. H. Paprocki, Kęty.
- Špidlik T., 2000, *Myśl rosyjska. Inna wizja człowieka* *Inna wizja człowieka*, przeł. J. Dembska, Warszawa.
- Suchanek L., 1994, *Aleksander Solżenicyn. Pisarz i publicysta*, Kraków.
- Suchanek L., 2013, *Filozofia polityczna Aleksandra Solżenicyna*, [w:] *Kultura literacka emigracji rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej XX wieku. Konteksty – estetyka – recepcja*, red. A. Woźniak, Lublin.
- Wodziński C., 2000, *Św. Idiota. Projekt antropologii apofatycznej*, Gdańsk.
- Żejmo B., 2000, *Problemy etyczne we współczesnej prozie i publicystyce rosyjskiej. Lata 60.–90.*, Łódź.
- Аверинцев С. С., 1988, *Византия и Русь: Два типа духовности*, „Новый мир” № 9, s. 227–239.
- Бракман Р., 1983, *Выбор в аду: жизнеутверждение солженицынского героя*, Ann Arbor.
- Данлоп Дж. Б., 2010, *«Архипелаг ГУЛАГ»: Альтернатива идеологии*, [в:] *Солженицын: Мыслитель, историк, художник. Западная критика: 1974–2008*, red. Э.Э. Эрикссон, Русский путь, Москва.
- Иеромонах Иоанн (Кологривов), 1961, *Очерки по истории русской святости*, Брюссель.
- Лакшин В., 2009, *Александр Солженицын и колесо истории*, сост. С. Н. Кайдаш-Лакшина, Москва.
- Лихачев Д.С., Панченко А.М., Поньрко Н.В., 1984, *Смех в Древней Руси*, Ленинград.
- Лопухина-Родяно Т., 1974, *Духовные основы творчества Солженицына*, Frankfurt/Main.
- Солженицын А., 2009, *В круге первом*, Москва.
- Солженицын А. И., 1995, *Публицистика: в трех томах*, сост. и пояснения Н. Солженицыной, т. 1, *Статьи и речи*, Ярославль.
- Солженицын А. И., 2005, *Беседа с Витторио Страда. 20 октября 2000*, [в:] *Между двумя юбилеями (1998–2003), Писатели, критики и литературоведы о творчестве А.И. Солженицына*, ред. Н.А. Струве, В.А. Москвин, Москва.
- Солженицын А.И., 2006, *Собрание сочинений в 30 томах*, т. 10, *Октябрь Шестнадцатого*, Москва.
- Темпест Р., 2013, *Фермопилы Георгия Воротынцева: солженицынская концепция мужественности*, [в:] *Жизнь и творчество Александра Солженицына: на пути к „Красному Колесу”*, ред. Л. Сараскина, Москва.

- Топоров В. Н., 1995, *Святость и святые в русской духовной культуре*, т. 1, Москва.
- Урманов А.В., 2000, *Поэтика прозы Александра Солженицына*, Москва.
- Урманов А.В., 2005, *Концепция эроса в творчестве А. Солженицына*, [в:] *Между двумя юбилеями (1998–2003), Писатели, критики и литературоведы о творчестве А.И. Солженицына*, ред. Н.А. Струве, В.А. Москвин, Москва.
- Федотов Г. П., 1990, *Святые древней Руси. X–XVII ст.*, вступ. Д. С. Лихачев, А. В. Мень, Москва.

SUFFERING AND RIGHTEOUSNESS.
THE RUSSIAN VERSION OF FEMALE HOLINESS

S U M M A R Y

The article deals with the issue of religious interpretation of A. Solzhenitsyn's works of art. The reason for this kind of research consists in the writer's interviews and essays where he presented his attitude toward religion. The author of the paper focuses on the issue of holiness in its feminine version. The examples of saint women could be observed even in the first Solzhenitsyn's writings, but because of political and ideological situation in the writer's native country critics used to consider such themes in the context of national folk ethic.

The analyses show that folk sense of righteousness is an inseparable element of Solzhenitsyn's ethical conception, but it is always combined with Russian Orthodox religious tradition.

Martyna Sienkiewicz

DOI 10.15290/sw.2016.16.06

Uniwersytet Warszawski
Wydział Lingwistyki Stosowanej
tel.: +48 22 5534221
e-mail: sienkiewiczmartyna@gmail.com

Лекции по русской литературе
**как показатель отношения Владимира Набокова
к творчеству Федора Достоевского**

Ключевые слова: Достоевский, Набоков, лекции, отношение, связь.

Литературная критика – это интеллектуальная деятельность, принципами которой являются дискуссия, оценка и интерпретация не только литературных произведений, но также литературы как таковой; это форма литературной деятельности на грани искусства и науки о литературе. Она занимается «анализом, истолкованием и оценкой произведений литературы. Это особый литературный жанр, преимущественно журнальный, посвящённый разбору текущей художественной литературы» [Кузнецов 2000, 378]. Существуют разные критики, одни – теоретики литературы, не пишущие своих собственных произведений, а другие – активные деятели искусства.

Писатель, выступающий в роли критика – частое явление, так как критика, оценка произведения всегда занимает важное место в творчестве. Собственные и чужие произведения во время чтения соединены сложной связью, которая отличается своеобразным взаимопроникновением; они непосредственно влияют на восприятие читателя (и создателя одновременно). В произведениях других авторов, по мнению Барбары Стемпчинской [Stempczyńska 2011, 10], писатель ищет подтверждения собственных идей, ощущений, интересов, мировоззрения, а прежде всего подтверждения своих творческих выборов. Язык крити-

ческого текста может быть похож на язык литературных произведений писателя, а может быть немного другой, не так сильно переполненный литературными приёмами и методами.

Когда чистое творчество и интерпретация других произведений соединяются в критическом тексте, образуется неполноценное произведение искусства. Впоследствии этот полухудожественный текст обрабатывают другие критики и исследователи литературы. Так же случилось с университетскими лекциями Владимира Набокова.

Автор *Приглашения на казнь* создал около двух тысяч страниц рукописи, посвященных русской литературе, благодаря чему он мог «счастливно функционировать в Уэлсли и Корнелл двадцать академических лет» [Nabokov 1973, 5].

Набоков поставил себе цель: воспитать новый тип читателя, который *правильным* образом понимает и усваивает прочитанный текст. Набоков хочет показать единственный, соответствующий его представлению, способ чтения произведений русских и западноевропейских писателей и делает это, по его мнению, вне всевозможных литературоведческих школ вместе с их «ужасными общими идеями», не позволяющими найти настоящую истину, того, что является самым главным в литературе («детали, комбинации, чувственность») [Stempczyńska 2011, 11]. Он хочет показать, как живут и работают приёмы в литературе. Автор подчеркивает и осведомляет читателя, который должен сознательно переживать книгу. Вследствие чего, его высказывание полно остроумных приёмов, а более того, оно отличается поэтическим концептуализмом, который создает, свойственный только Набокову, способ интерпретации.

Кроме того, критическая деятельность Набокова свидетельствует о его желании сохранить непрерывность развития русской литературы, укрепить знание о ней в чужом обществе, в котором пришлось ему жить [Stempczyńska 2011, 11]. Итак, *Лекции по русской литературе* немного отличаются от *Лекций по литературе*. В записках о европейских авторах Набоков не занимался подробностями их биографий и не пытался даже понемногу интерпретировать произведений, которые не находились в списке обязательной литературы. Зато, к русским авторам он всегда добавлял краткий биографический очерк, характеристику других произведений и только после этого, переходил к подробному анализу главной книги [Bowers 2002, 6–7].

Свои лекции Набоков, скорее всего, написал в 1940–1941 годах (период от приезда в США до его первого выступления на летних курсах в Станфордском университете). В форме книги они были опубликованы

в 1981 (на английском языке). Их публикация оказалась довольно сложной задачей, так как большинство лекций было рукописью со многими отсылками, дописками, отброшенными автором фрагментами и добавлениями. Подготовка к печати была связана со многими трудностями, касающимися структуры и стилистики, использованной Набоковым. Кроме того, лекции характеризуются разной степенью законченности. Некоторые партии были переписаны Верой (женой писателя) на пишущей машинке и еще раз улучшены Набоковым, а другие были краткие и недописанные [Bowers 2002, 13].

Педагогический метод писателя отличался необыкновенным желанием заразить студентов своей любовью к высшему творчеству, перенести их в другой мир, который, как образ искусства, Набоков чувствовал и знал лучше, чем обычную жизнь.

Однако надо помнить, что кроме всех педагогических, художественных качеств, его записки, прежде всего, исследователи должны рассматривать как критическое высказывание о других авторах. Естественной формой литературной критики является состояние кризиса и несогласия, а эти ценители искусства не должны быть одновременно знатоками в области интерпретационного метода [Jarzębski 2007, 5–6].

В настоящей работе мы решили присмотреться и проанализировать отношение Набокова к творчеству Федора Достоевского, выраженное в *Лекциях по русской литературе*. Критичный, полный отрицания и несогласия подход писателя-эмигранта к классику замечается также во многих его произведениях, причем его высказывания всегда полны противоречий. Тем не менее в этой статье мы решили сосредоточиться именно на его *Лекциях по русской литературе*.

Перед анализом содержания лекции стоит вспомнить о её композиции. В начале Набоков приводит фрагмент письма Белинского к Гоголю, в котором тот пишет о России, о том, что страну спасти могут не проповеди и молитвы, а успехи цивилизации. Затем он определяет свое отношение к Достоевскому: «Я испытываю чувство некоторой неловкости, говоря о Достоевском» [Набоков 1999, 170] и переходит к атаке. По мнению Набокова, Достоевский – это не великий, а едва посредственный писатель, со «(...) вспышками непревзойденного юмора, которые, увы, чередуются с длинными пустошами литературных банальностей» [Набоков 1999, 170–171]. Потом он почти прямо называет творчество классика псевдолитературой, которая может казаться лучше, чем низкопробные американские исторические романы. Затем Набоков переходит к короткому описанию жизни классика, его литературного дебюта. Кроме того, автор *Лекций...* часто оценивает характер Достоевского,

как будто знал его лично и пишет о нём как о «наивном», «неотесанном» и «плохо воспитанном» [Набоков 1999, 173] человеке. Набоков говорит о перемене политических взглядов автора *Бедных людей*: сначала он склонялся к западникам, но потом, в связи со ссылкой в Сибирь, он находит покой в «болезненном» христианстве, а его политическое кредо стало заключаться в трёх словах: «православие, самодержавие, народность». В дальнейшем он пишет о влиянии сентиментальных и готических романов на произведения Достоевского, которое отражается, по его мнению, в сочетании содержания с «(...) религиозной экзальтацией, переходящей в мелодраматическую сентиментальность» [Набоков 1999, 176]. Потом Набоков вычисляет психические заболевания, которыми страдали герои сочинений Достоевского (эпилепсия, старческий маразм, истерия, психопатия) и, наконец, переходит к анализу самих произведений классика: *Преступления и наказания*, *Записок из подполья*, *Идиота*, *Бесов*, и *Братьев Карамазовых*.

Одним из самых интересных фрагментов *Лекций...* является тот, в котором Набоков пишет об искусстве, о его восприятии и правилах, которые оно должно соблюдать. Сначала он утверждает, что литературу надо принимать «мелкими дозами», не «глотать залпом, как сладость», в награду мы (читатели) получим удовольствие и все «(...) размельченные частицы вновь соединятся воедино в нашем сознании и обретут красоту целого, к которому вы подмешали чуточку собственной крови» [Набоков 1999, 179]. После этого фрагмента наступает ряд противоречий, замысел которых сложно понять. По мнению Набокова, мир, созданный художником может быть вполне нереален, но существует одно обязательное условие (мера гения): пока этот мир существует, он «(...) должен вызывать доверие у читателя или зрителя» [Набоков 1999, 180]. «В сущности, подлинная мера таланта есть степень непохожести автора и созданного им мира, какого до него никогда не было, и что еще важнее – его достоверность» [Набоков 1999, 180]. В следующем абзаце он противоречит тому, что написал раньше и говорит, что искусство – это божественная игра, и оно им остаётся так долго, как читатель помнит, что это игра, а не реальная жизнь. Оба высказывания относятся к Достоевскому, итак, получается, что автор *Преступления и наказания* – гений и создатель «смешных мелодрам» одновременно. Затем Набоков продолжает противоречить самому себе, и легко замечаем парадокс между его словами в *Лекциях* и героями его произведений. Набоков обвиняет Достоевского в том, что его «путешествия в глубь больных душ» не перевешивают эстетического наслаждения, которое вызывают другие приемы, и, что читателю

крайне нелегко в таком герое заметить настоящие человеческие признаки (в силу чего, такой персонаж не вызывает доверия). Довольно сложно понять его позицию, учитывая героев, которых он сам создал, например, чувствительного педофила и душевнобольного убийцу.

Стоит задержаться и обратить внимание на то, как построен фрагмент, в котором Набоков развивает тему психических заболеваний, которыми страдают герои произведений Достоевского. Форма его рассуждения очень странная и недостаточно профессиональная. Краткие предложения, они часто обрываются, кончаются многоточием или выражением «и тому подобное (и т.п.)». Эта часть лекции находится на очень низком уровне по сравнению с другими фрагментами, как будто Набокову не хотелось писать. Он обещал, что его обсуждения, касающиеся Достоевского, будут в такой же степени качественные, как те, которые он посвятил другим классикам. Его стиль меняется, когда он начинает писать о психопатах, но все равно он не пишет ничего особенного, достойного большего внимания. Только в конце появляется интересный, противоречивый фрагмент.

Раз и навсегда условимся, что Достоевский – прежде всего автор детективных романов, где каждый персонаж, представший перед нами, остается тем же самым до конца, со своими сложившимися привычками и черточками; все герои в том или ином романе действуют, как опытные шахматисты в сложной шахматной партии. Мастер хорошо закрученного сюжета, Достоевский прекрасно умеет завладеть вниманием читателя, умело подводит его к развязкам и с завидным искусством держит читателя в напряжении. Но если вы перечитали книгу, которую уже прочли однажды и знаете все замысловатые неожиданности сюжета, вы почувствуете, что не испытываете прежнего напряжения [Набоков 1999, 184].

Этот фрагмент – не что иное, как только контрастное следование принципу белое – черное: Достоевский мастер – дешёвый журналист; автор детективных романов. Набоков ценит мастерство, умение автора *Бесов* создать великолепную интригу, а строку спустя он упрекает классика в том, что эта неожиданность сюжета не кажется такой интересной, когда перечитываешь книгу. Вопрос в том, как интрига может быть такой же интересной, какой была во время первого чтения? Вывод Набокова нелогичен и преувеличен, как будто он в какой-то момент забыл, что, по его мнению, Достоевский – посредственный, а даже плохой писатель, и увидел в нём мастера, вслед за чем он быстро опомнился и вернулся к раньше принятому отношению.

Первое произведение, анализом которого занялся Набоков – это *Преступление и наказание*. Сначала автор сообщает, что он прочи-

тал это произведение четыре раза. Впервые, когда ему было двенадцать, – он решил, что это могучая и великолепная книга. Потом мнение Набокова менялось, но, по его словам, он только после последнего прочтения, готовясь к лекциям в американских университетах, понял, что его «коробит» в ней. Этим «изъяном, трещиной» является фрагмент, в котором Раскольников и Соня вместе читают о воскресении Лазаря в Новом Завете. По мнению Набокова, там находится фраза, «не имеющая себе равных по глупости во всей мировой литературе» [Набоков 1999, 185]:

Огарок уже давно погасал в кривом подсвечнике, тускло освещая в этой нищенской комнате убийцу и блудницу, странно сошедшихся за чтением вечной книги [Достоевский 1981, 341].

Автор *Лолиты* упрекает Достоевского в соединении героев и Библии в бессмысленный треугольник, затем отрицает все «звания», которыми исследователи и любители достаивают классика.

Я полагаю, что ни великий художник, ни великий моралист, ни истинный христианин, ни настоящий философ, ни поэт, ни социолог не свели бы воедино, соединив в одном порыве фальшивого красноречия, убийцу – с кем же? – с несчастной проституткой, склонив их столь разные головы над священной книгой [Набоков 1999, 185].

Как ни странно, Набоков нечаянно открывает адресатам лекций свой интерес к «несчастливым проституткам»¹. Кроме того, по мнению Новиковой [Новикова 2007, 354], лекция переполнена симпатией к «проститутке» и (контрастно) неприязнью и враждой к убийце. Следование теме «блудниц» обнаруживается также в другом стихотворении Набокова – *L'inconnue de la Seine (Незнакомка из Сены)*, – в котором особенно две строки последней строфы ассоциируются с Соней из *Преступления и наказания*: «Плечи худенькие, молодые, / Черный крест шерстяного платка (...)» [Набоков, online].

По мнению Набокова, сопоставление такого «треугольника» нельзя считать художественной связью или «шедевром высокой патетики и набожности», а «низкопробным литературным трюком».

После этого, автор *Лекций...* продолжает обвинять Достоевского и умножает свои возражения против его творчества. Упрекает классика в отсутствии художественного равновесия, в том, что читатель

¹ Тема появляется также в его стихотворении *Meretrix (Блудница)*, входящим в цикл *Капли красок*, опубликованном в сборнике *Горний путь* в 1923 году.

вынужден поверить автору на слово (несмотря на то, что сам Набоков считает себя творцом-диктатором, самостоятельно создающим своих героев). Кроме того, он считает, что Достоевский по поводу спешки, торопливости, в которой было создано это сочинение, слишком мало внимания посвятил перемене, которая произошла в Раскольникове. В конце анализа Набоков меняет свое отношение к «душевной проститутке» и включает ее в «семью заламывающих руки героинь», созданных Достоевским.

Очередным произведением, которое «развенчивает» Набоков – это *Записки из подполья*. По его мнению, это сочинение является «квинтэссенцией достоевщины». Автор упрекает Достоевского в том, что вещественные факты тот заменяет общими фразами, неясными намёками. Затем следует полная отрицания и вражды, но точная характеристика подпольного человека, причем Набоков замечает некоторые художественные особенности и одобряет их. С другой стороны, ему не нравится, что читатель не может узнать, что привело подпольного человека к такому, а не другому состоянию. Далее он цитирует фрагмент произведения и критикует стиль Достоевского:

Назойливое повторение слов и фраз, интонация одержимого навязчивой идеей, стопроцентная банальность каждого слова, дешевое красноречие отличают стиль Достоевского [Набоков 1999, 192].

Кроме стиля, он не одобряет концепции «выгоды», которую подпольный человек выдвинул на примере хрустального дворца-общества.

По мнению Набокова, Достоевский (в манере шестидесятых годов XIX века) пользуется публицистическим стилем, переполненным аллюзиями и символами (название второй части «По поводу мокрого снега»; часто появляющийся в творчестве Достоевского мотив мокрого или жёлтого снега). Автору *Пнина* не нравится то, как указаны исторические реалии – они ему кажутся невнятными и неясными.

Набоков мало того, что не оставляет без внимания сцены встречи подпольного человека с его школьными товарищами, он даже называет ее одной из лучших у классика. Затем появляется странный, двусмысленный и немного противоречивый комплимент, который является квинтэссенцией отношения Набокова к Достоевскому.

Он обладал замечательным чувством смешного, вернее, трагикомического, его можно назвать исключительно талантливым юмористом, но юмор у него все время на грани истерики, и люди больно ранят друг друга в бурном обмене оскорблениями [Набоков 1999, 198].

Главу, в которой находится эта сцена, он называет «отличнейшей», а затем напоминает о позднейшем появлении Лизы – очередной «душевной проститутки». Все внимание, посвященное этому произведению обрывается словами «Вот и все».

Следующее сочинение, которое анализирует Набоков – это *Идиот*. Краткий очерк сюжета и характеристика персонажей поместились на трех с половиной страницах. Словом, которое по поводу частоты употребления бросается в глаза, является «Христос». Набокова раздражают религиозные темы и рассуждения (он считает их «тошнотворными»), возникающие в тексте произведения. В его воображении христианство Достоевского довольно сомнительное, кроме того, он утверждает, что классик «(...) постоянно навязывает читателю свое толкование православия и, распутывая любой психологический или психопатический клубок, неизбежно приводит нас к Христу, вернее, к его собственному пониманию Христа и православия (...)» [Набоков 1999, 204].

Набоков критикует всех персонажей, которые расстраивают его тем, что они не произносят ничего «(...) предварительно не побледнев, не зардевшись или не переступив с ноги на ногу» [Набоков 1999, 205]. В конце рассуждения опять одновременно хвалит и упрекает Достоевского в одном и том же:

Однако сам сюжет построен искусно, интрига разворачивается с помощью многочисленных искусных приемов. Правда, иные из них, если сравнить с Толстым, больше смахивают на удары дубинкой вместо легкого касания перстами художника; впрочем, многие критики, возможно, не согласятся со мной [Набоков 1999, 206].

Затем Набоков переходит к интерпретации *Бесов*. Он очередной раз подчеркивает, что приемы, которыми пользуется Достоевский, типичны для драматургов. Набоков находит «прелестный шарж» на Тургенева в одном из героев этого произведения (в писателе Карамзине) и называет его «ловким уколом» [Набоков 1999, 207]. Даже в таком коротком анализе автор не забыл удостоить Достоевского новым интересным комплиментом:

Здесь все персонажи «Бесов», в том числе и двое, только что прибывшие из-за границы. Какой невероятный вздор, но вздор грандиозный, достигший своего пика, со вспышками гениальных озарений, освещающих весь этот мрачный и безумный фарс! [Набоков 1999, 208].

С одной стороны, сцена создана Достоевским, – это вздор, а с другой – тончайшее мастерство и гениальный художественный прием.

Вслед за тем автор *Приглашения на казнь* опять критикует стиль классика; пишет о «бесконечных повторах», «уходах в сторону; словесных каскадах», а затем наносит самый сильный удар, который, как и другие обвинения, неоднозначный и с положительным оттенком. В одном предложении признает Достоевского как великого правдоискателя, гениального исследователя большой человеческой души и отрицает его как великого художника, которыми, по его мнению, были другие. Он пишет «(...) (Достоевский) не великий художник в том смысле, в каком Толстой, Пушкин и Чехов – великие художники» [Набоков 1999, 208]. Итак, получается, что, по мнению Набокова, Достоевский, однако, великолепный мастер, но в другом смысле (как исследователь духовной сферы человека, тончайший юморист, создатель захватывающего сюжета).

Потом следует ряд возражений против романа, таких как отсутствие гармонии, и экономии приемов, которые, по его мнению, работают механически в стиле Достоевского. Как ни странно (помня о том, в чем писатель утверждал раньше в своих *Лекциях...*), Набоков обвиняет классика также в отсутствии юмора и в том, что даже если он появляется, то «весьма язвителен».

Последнее произведение, анализированное Сириным-лектором это *Братья Карамазовы*. Набоков считает это сочинение великолепным примером детективного жанра и признается к вызванному романом любопытству. Через весь фрагмент собирает доказательства на подтверждение своего тезиса и обнаруживает очередные связи романа (и творчества Достоевского) с детективным жанром. Даже «заботу» и память о читателе (поясняющие отступления от темы и непосредственные обращения к читателю), свойственны русской литературе и самому Набокову², относит прямо к криминалам. Кроме того, Набоков очень невнимательно интерпретирует *Братьев...* – ошибается, путает одно из заглавий. Все-таки, он замечает некоторые интересные моменты и комментирует их типичным ему образом.

В каждом сочинении Достоевского он находит то, что больше всего остального раздражает его. В этот раз особенную неприязнь Набоков испытывает к Алеше и утверждает, что стиль Достоевского значи-

² Напр., Герман (*Отчаяние*) и Гумберт (*Лолита*) постоянно обращаются к читателю.

тельно меняется, когда речь идет об этом герое. Когда классик пишет о Дмитрии «(...) его перо обретает исключительную живость (...)» [Набоков 1999, 214], а при изображении Алеши появляется «неприятный елеинный холодок», который вводит читателя в мир, покинутый *гением искусства*.

Лекции по русской литературе – пример интересного и необычного метода анализа произведений. Л. Сараскина в своей статье [Сараскина 1997, 542–570] утверждает, что практически все претензии автора *Лекций* субъективны и малодоказательны. К тому же она опровергает и легко находит доказательства неправоты Набокова. За высший критерий в анализе произведений Достоевского он принял «нравится или нет», несмотря на то, что сказал раньше: «Тем не менее я в своем курсе собираюсь подробно разбирать произведения действительно великих писателей – а именно на таком высоком уровне должна вестись критика Достоевского» [Набоков 1999, 171]. Набоков сопоставляет мелодраматическую сентиментальность и способность тонко чувствовать: первое – считает типичным Достоевскому, а второе приписывает себе. Такое поведение недопустимое по нормам и законам литературной критики.

Сараскина замечает еще одну особенность [Сараскина 1997, 545]. Набоков перечислил болезни, которыми страдают герои Достоевского, назвал классика исследователем больных душ. Но почему он не сделал такой список при анализе сочинений Чехова? Там ведь целая палата душевнобольных. Он проходит мимо того, что его так бесит и раздражает в отношении к Достоевскому, анализируя других писателей. «Не скрою, мне страстно хочется развенчать Достоевского» [Набоков 1999, 171] – пишет Набоков и пытается это сделать резкостью тона и грубостью анализа, а не остроумными доказательствами.

Кроме того, *Лекции...* переполнены противоречиями и двусмысленными высказываниями о классике, которые еще более уменьшают качество и достоверность суждений Набокова. Он утверждает, что в произведениях Достоевского практически отсутствуют описания природы, одежды героев, что их внутренний характер не меняется [Набоков 1999, 178], что они просто куклы [Набоков 1999, 207]. А потом внезапно на следующих страницах находим цитированные Набоковым описания природы [Набоков 1999, 206], замечания, касающиеся точных описаний одежды и наружности персонажей [Набоков 1999, 195, 212] (раньше он утверждал, что Достоевский один раз описав внешность героев, больше к ней не возвращается), дальше оказывается, что, од-

нако, в Раскольникове заходит какая-то перемена [Набоков 1999, 187]. Сверх того, оказывается, что персонажи – не куклы – они живы (чрезвычайно часто бледнеют, преступают с ноги на ногу, и т.п.) [Набоков 1999, 205].

Лучшим произведением Достоевского Набоков считает *Двойника*. Как ни странно, автор не посвящает даже одной страницы анализу этой повести. Зато, произведение *Записки из подполья*, которое, по его мнению, является квинтэссенцией неодобряемой им достоевщины, интерпретирует на двенадцати страницах, в силу чего, обращает на него больше внимания, чем на другие романы.

Фрагмент *Лекций...*, посвященный творчеству Достоевского, отлично и точно иллюстрирует отношения Набокова к знаменитому классику. Оно полно противоречий, нелогичных высказываний и суждений. Набоков очень эмоционально относится к творчеству классика, что ярко выражено в его *Лекциях по русской литературе*. Легко ухватываемая посторонним читателем, но отрицаемая и ненавидимая русско-американским писателем связь пробивается через анализ каждого отдельного сочинения и становится ключом к интерпретации его собственных произведений.

Литература

- Достоевский Ф., 1981, *Преступление и наказание*, Москва.
- Кузнецов С., 2000, *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург.
- Набоков В., 1999, *Лекции по русской литературе*, Москва.
- Набоков В., *Незнакомка из Сены*, [online], <http://www.vilavi.ru/pod/300711/300711.shtml> [22.09.2015].
- Новикова Е., 2007, *В.В. Набоков и Ф.М. Достоевский: Дискурс «личного отчаяния»*, [в:] *Достоевский и XX в.*, Москва, Т. 1, с. 347–357.
- Сараскина Л., 1997, *Набоков, который бранится*, [в:] *В.В. Набоков: Pro et contra*, Санкт-Петербург, т. 1, с. 542–570.
- Bowers F., 2002, *Od wydawcy*, [в:] *Wykłady o literaturze rosyjskiej*, Warszawa, с. 6–7.
- Jarzębski J., 2007, *Krytyka: kilka słów wstępu*, [в:] *Dyskursy krytyczne u progu XXI wieku: Między rynkiem a uniwersytetem*, Kraków, с. 5–6.
- Nabokov V., 1973, *Strong opinions*, New York: McGraw-Hill.
- Stempczyńska B., 2011, *Próby czytania*, [в:] *Rosyjska krytyka literacka: próby czytania*, Katowice, с. 7–14.

LECTURES ON RUSSIAN LITERATURE
AS AN INDICATOR OF V. NABOKOV'S ATTITUDE
TOWARDS F. DOSTOYEVSKY WRITINGS

S U M M A R Y

In this paper we decided to look closer and to analyze Nabokov's attitude towards Fyodor Dostoyevsky writings, expressed in *Lectures on Russian literature*. Critical, full of negation and disagreement approach, of immigrant writer, towards classic is visible in many his works. Fragment of *Lectures...*, denoted to Dostoyevsky works, perfectly and accurately illustrate relations of Nabokov to famous classic writer. It is full of contradictions, illogical expressions and judgments. Nabokov treats works of classic writer very emotionally, which is brightly expressed in his *Lectures on Russian literature*. Easily detected by a reader, but denied and hated by Russian-American writer connection, surfaces through analysis of each separate work of him, and become a key to interpretation of his own works.

Ewa Stawinoga

DOI 10.15290/sw.2016.16.07

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Wydział Humanistyczny
Instytut Filologii Słowiańskiej
tel.: +48 81 5372627
e-mail: ewa-stawinoga@wp.pl

Dramat poety, czyli Borysa Popławskiego „zmagania z Bogiem”

Słowa kluczowe: Borys Popławski, pierwsza fala emigracji, Bóg, kryzys duchowy

W tytule referatu użyto sformułowania „zmagania z Bogiem”, gdyby jednak chcieć dokładnie trzymać się wersji oryginału, należałoby powiedzieć: „romans z Bogiem” („роман с Богом”). Ta „niewielka korekta” słów rosyjskiego poety zasadniczo nie zmienia tego, co pod nimi się kryje, a oddaje wewnętrzny dramat, jaki całe życie rozgrywał się w jego duszy.

„Роман с Богом” – to formuła w naturalny sposób wyrażająca poszukiwanie Boga; naczelną ideą, której Popławski, podporządkował całe swoje życie, co poświadcza najbliższy przyjaciel – Nikołaj Tatiszczew¹; to wreszcie główny temat jego dzienników, twórczości poetyckiej i prozatorskiej, stanowiącej, zdaniem Dmitrija Tokariewa, fragment „той «переписки с Богом», которую Поплавский вел на протяжении своей жизни” [Токарев 2011, 117].

Niniejsze rozważania chcielibyśmy jednak rozpocząć od przybliżenia duchowej sylwetki autora *Wierszy automatycznych*. Już na samym początku należy podkreślić, że jego stosunek do Boga i religii jest daleki, a chwilami

¹ „Главную, единственную тему своей жизни Поплавский называл «романом с Богом»” [Гатищев 1993, 92].

nawet sprzeczny z oficjalną nauką Kościoła. Z tego względu, podobnie jak Lermontowa czy Sołoguba, można go zaliczyć w poczet bogoburców. Mamy tu jednak na myśli takie znaczenie tego terminu, w jakim został użyty przez Dmitrija Mierieżkowskiego; chodzi tu mianowicie o „святое богоборчество” [Мережковский, online], czyli o walkę z Bogiem, ale nie przeciwko Niemu, nie odrzucenie i nie zaprzeczenie Jego istnieniu. Analizując twórczą biografię Lermontowa przywódca rosyjskiego symbolizmu dochodzi bowiem do wniosku, że wiodąc spór z Bogiem² był on bliżej Niego, niż ci, co pozostawali wobec Boga obojętni: „Никто никогда не говорил о Боге с такою личною обидою, как Лермонтов (...). Никто никогда не обращался к Богу с таким спокойным вызывом (...). Никто никогда не благодарил Бога с такою горькою усмешкою” [Мережковский, online].

Sam Popławski w jednym z listów do Ilii Zdaniewicza przyznawał, że jest chrześcijaninem: „Да, я христианин, хотя Вам кажусь лишь подлецом, с позором покидающим «храбрый народец»” [Поплавский 2009k, 469]. Uważał się ponadto za osobę głęboko wierzącą, regularnie chodził do cerkwi, zwłaszcza po emigracji z Rosji, co dawało mu poczucie wspólnotowości i przynależności do utraconej ojczyzny i tradycyjnych wartości. Jak pisze Hélène Menegaldo, „для разъединенного общества церковь являлась местом общения: обеспечивая постоянство традиции, она предоставляла возможность сохранить чувство национального единства” [Менегальдо 2007, 220]. Ten stan rzeczy nie trwał długo. Poeta stopniowo oddalał się od Cerkwi, twierdząc, że jest zbyt zinstytucjonalizowana i podlega władzy świeckiej, a co za tym idzie utraciła swoją pierwotną duchowość. Wzorem religijności pozostawali dla niego pustelnicy, asceci, tzw. „starcy”³ oraz biedni i w pełni oddani modlitwie kapłani:

(...) официальной, исторической церкви Поплавский противопоставлял Церковь идеальную, которая воплощала бы дух православия. Эта иная Церковь, в сущности, уже имеется вне всяких иерархий и догм. Эта Церковь – бедные деревенские священники, странники, старцы, святые люди, бесчисленная масса преданных вере, воплощенной в них⁴ [Менегальдо 2007, 223].

² Por. słowa Bierdiajewa: „Богу совсем не нужны покорные и послушные рабы, вечно трепещущие и эгоистически занятые собой. Богу нужны сыны, свободные и творящие, любящие и дерзновенные” [Бердяев 1926, 37].

³ Starcami w tradycji prawosławnej nazywa się mnichów nieposiadających święceń kapłańskich.

⁴ Sam poeta w jednej ze swoich recenzji pisze: „Что такое православие? – Это нищая религия. Неизвестная и неизданная мистическая поэзия, разоренные храмы, смиренные священники” [Поплавский 2009d, 84].

W Cerkwi przeszkadzał mu ponadto formalizm, czyli wszelkiego rodzaju obrzędy, uniemożliwiające, jego zdaniem, bezpośredni, osobisty kontakt z Bogiem. Popławski stał bowiem na stanowisku, że człowiek powinien dążyć do spotkania z Bogiem w sposób indywidualny, bez żadnych pośredników – kapłanów, czy przewodników duchowych, których uważał za przeszkodę w budowaniu tego rodzaju relacji⁵. Można zatem rzec, że reprezentował ten typ chrześcijaństwa, który Nikołaj Bierdiajew nazywał „nowym”, twórczym i przeciwstawiał chrześcijaństwu ortodoksyjnemu, konserwatywnemu⁶ [Бердяев 1932, 17]. Twórcze chrześcijaństwo, zdaniem rosyjskiego filozofa, zakłada aktywność zarówno obiektu religijnego (Boga), jak i podmiotu (człowieka). A zatem wiara nie sprowadza się tu tylko do przedmiotowego bycia we wspólnocie, nie jest dana z góry, narzucona przez normy i społeczność, w jakiej wyrosliśmy⁷, lecz ma charakter podmiotowy. W relacji z Bogiem istotne jest osobowe przeżycie (a więc bez pośrednictwa instytucji) oraz oryginalne (tzn. odsyłające do źródła) doświadczenie duchowe i intuicja, które Bierdiajew definiuje jako „прорыв к первоисточнику, (...) стояние перед Богом, перед тайной бытия без социального опосредствования” [Бердяев 1932, 22–23].

Łada Syrowatko światopogląd Popławskiego określa z kolei mianem „nowego chrześcijaństwa” [Сыроватко 2004, 165], gdyż poeta praktykował nie tylko prawosławie, ale należał również do członków Towarzystwa Teozoficznego, ezoterycznego Zakonu Gwiazda Wschodu; nieobcy mu był także mistycyzm, gnostycyzm⁸, a nawet okultyzm [Zob. Поплавский 2009e, 212]. Niewątpliwy wpływ na jego duchowe poszukiwania wywarła atmosfera domu rodzinnego, a zwłaszcza zainteresowania matki – dalekiej krewnej Heleny Bławackiej oraz zwolenniczki ideologii Rudolfa Steinera. Do obowiązkowych lektur młodego twórcy zaliczyć należy *Kabałę*, prace wspomnianego Steinera, Bławackiej, Krishnamurti, Leadbeatera, Böhmeo, Nietzschego,

⁵ Jest to bez wątpienia wpływ mistycyzmu, którym Popławski się interesował. „Mistycy – pisze Radosław Czarnecki (...) przeczą zasadności egzystencji „pośredników” (instytucjom, biurokracji, hierarchii) kontaktu *indywiduum* z najwyższym *sacrum*” [Czarnecki, online].

⁶ Kwestię tę szczegółowo omawia Maria Cymborska-Leboda [Zob. Cymborska-Leboda 2014, 497–511].

⁷ Por. „(...) вера слишком часто объясняется социологической зависимостью, она не оказывается чистым стоянием религиозного субъекта перед религиозным объектом” [Бердяев 1932, 23].

⁸ Dmitrij Tokariew w monografii poświęconej Popławskiemu pisze, że najbardziej prawdopodobnym źródłem wiedzy poety o gnostycyzmie była książka Eugène de Faye – *Gnostiques et gnosticisme. Etude critique des documents du gnosticisme chrétien aux IIe et IIIe siècles*, Paris 1925. [Zob. Токарев 2011, 227].

Schopenhauera, Hegla, Kanta, Bergsona, czy wreszcie św. Jana od Krzyża, św. Teresy z Ávila, św. Teresy z *Lisieux* (*od Dzieciątka Jezus*), itp.⁹

Wymienione wyżej systemy religijne i poglądy miały wskazać pocię drogę do upragnionego, fizycznego kontaktu z Bogiem, zjednoczenia się z Nim¹⁰. Wykorzystywał on w tym celu również ascezę, medytacje, narkotyki oraz modlitwy. Nie wystarczało mu bowiem zapewnienie, dogmat o istnieniu Boga; podobnie, jak św. Tomasz, chciał Go dotknąć, obcować z Nim w sposób bezpośredni, namacalny. Pragnął tej bliskości i pełni miłości, jakich nie otrzymał od najbliższych – matki, ukochanej kobiety, przyjaciół. Czy nie z tego właśnie powodu relację łączącą człowieka (duszę) i Boga określa mianem „romansu”, sprowadzając ją do aktu seksualnego (zjednoczenia płciowego – совокупление)?¹¹. Naszym zdaniem, to wynik głębokich studiów mistycznych¹² oraz ezoterycznych; tego rodzaju paralele obecne są przecież w ramach wymienionego typu myślenia, na przykład w mistyce oblubieńczej [Zob. Kłoczowski 2003, 99–112; 219–241]. Już w starotestamentowej

⁹ Dokładny spis tego, co poeta czytał odnajdujemy na kartach jego dzienników [Zob. Поплавский 2009e, 153–250].

¹⁰ Władimir Warszawski podkreśla, że Popławski nie tylko marzył o bezpośrednim, fizycznym spotkaniu z Bogiem, ale też głęboko wierzył w taką możliwość [Zob. Варшавский 1993, 57].

¹¹ „(...) монастырь, молитва и особенно келья и есть альков для совокупления с самим Богом, причем Бог всегда мужчина, а душа – женщина, раскрывающаяся, поднимающаяся горбом к Богу, Белусу, солнцу, Создателю мира ...” [Поплавский 2009b, 378]. W innym miejscu zaś pisze: „Святость есть никому не необъяснимые личные отношения с Богом, наподобие супружеской любви, в «качество» которой никто извне проникнуть не может, а извне «что они делают, душа с Богом или муж с женой?» – «Да все то же самое»” i dalej: „(...) ибо я знаю, что у каждого, абсолютно каждого есть свой неповторимый личный заговор с Богом, свои физические, сексуальные отношения с ним (...)” [Поплавский 2009f, 122, 132]. W dziennikach zaś czytamy: „(...) человек был сотворен как жена Бога, однако Бог захотел испытать ее верность, дать ей возможность свободно определить себя к нему, и поэтому он отделился от нее, прекратил с ней непрестанное до того половое сердечное общение. И тогда Люцифер ее научил изменить Богу с ним, воспользоваться совокуплением не для утверждения жизни, а для наслаждения ею” [Б. Поплавский 2009g, 320].

¹² Rog.: „Мистики используют множество образов и символов, а также особых выражений и форм специальной речи, пытаясь выразить с помощью языка то, что лежит за его пределами. Эротические любовные образы – поцелуй, объятие, воспоминание о встрече, даже **сексуальный контакт**, – являются предпочтительными способами выражения мистического союза” [Макгинн, online]. Podobną myśl odnajdujemy w tekście znanego rosyjskiego kompozytora Aleksandra Skriabina: „Quand [le Dieu-personne] atteint le plus haut niveau de la montée, et ce temps approche, il communiquera sa béatitude à tout l’organisme. Comme l’homme au moment de l’acte sexuel, dans la minute de l’extase perd *conscience*, et tout son *organisme* dans tous ses points vit la béatitude, ainsi le Dieu-homme, en vivant l’extase, remplira l’univers de beatitude et allumera l’incendie” [Scriabine 1979].

Pieśni nad pieśniami odnajdujemy porównanie uczucia kochanków do relacji duszy z Bogiem, zaś w tekstach średniowiecznych mistyków, a zwłaszcza mistyczek – pisze ojciec Jan Andrzej Kłoczowski, nabierają one charakteru sensorytywnego, by nie powiedzieć erotycznego (np. u św. Katarzyny ze Sieny, czy Mechtyldy z Magdeburga) [Por. Kłoczowski 2003, 228]. To również dramatyczne wołanie osamotnionego i nieszczęśliwego człowieka, marzącego o miłości i intymnej więzi, a także, jak się wydaje, próba zwrócenia na siebie uwagi¹³. Popławski (jak sam o sobie myślał), to bowiem typ zakompleksionego, zamkniętego w sobie nadwrażliwca, chowającego się za czarnymi okularami, a jednocześnie muskularny bokser, który dla uciechy tłumy urządza dzikie awantury, upija się, a swoim czytaniem i elokwencją przyćmiewa największe gwiazdy paryskiej bohemy. U znawczyni twórczości „rosyjskiego Rimbaud” – Hélène Menegaldo rodzą się w związku z tym wątpliwości. Francuska badaczka stawia pytanie, czy w przypadku Popławskiego nie mamy aby do czynienia z „pozą świętości”? [Zob. Менегальдо 2007, 254].

Poeta poświęcał Bogu i modlitwie bardzo wiele czasu, o czym świadczą chociażby jego zapisy w dziennikach:

25.8.21

Рано утром **молился**, в 12 в маленький французский ресторан. **Молился** опять. В театре. Ресторан. Рисовал. Большая радость. Вечером **молился** 3 раза.

26.8.21

Утром рисовал Сахарова. Зубной врач ... Домой ... Обедал в маленьком ресторанчике. **Молился 2 раза (...)**.

27.8.21

Папа уезжает, складывали вещи, был у баронессы. Рисовал папу и побежал за такси. Поехали, **молился** перед отходом в разгромленной комнате. Прощались с баронессой. Домой, **молился**¹⁴ [Поплавский 2009e, 198].

Jednak, jak sam przyznawał, jego rozmowy z Bogiem były puste, pozbawione łaski: „(...) медитировал на мокрых улицах и дома. Отсутствие **благодати. Молитва впустую**” [Поплавский 2009c, 430–431]; w innym miejscu: „Долгая **бесплодная молитва**, наполовину наяву, наполовину во сне (...)” [Поплавский 2009c, 445]. Modlitwa zaś to łaska, możliwość dialogu z Bogiem, przy czym, jak podkreśla biskup Jan Szkodoń, człowiek sam z siebie nie potrafi się modlić. Potrzeba działania Ducha Świętego, który

¹³ Por. „Поплавский не любил пребывать незамеченным или же быть безразличным для других. Ему всегда необходимо привлекать внимание, покорять, обольщать, внушать восторг – словом, торжествовать (...)” [Менегальдо 2007, 186].

¹⁴ Tu i w dalszej części tekstu wyróżnienia moje – E. S.

uzdolni nas do tego, aby z Bogiem rozmawiać [Zob. Szkodoń 2003, 151]. Popławskiego tymczasem interesowała przede wszystkim technika, pozwalająca mu zrealizować spotkanie z Bogiem. W tym celu studiował pisma hinduskich mistrzów oraz chrześcijańskich mistyków. Jednak ani asceza, ani próby wprowadzenia się w stan ekstazy przy pomocy praktyk kontemplacyjnych i narkotyków nie przyniosły zamierzonego efektu. W prawdziwie chrześcijańskiej modlitwie nie chodzi bowiem o metody – pisze Ojciec Grzegorz Ginter, gdyż wówczas staje się ona pustą techniką. „Najważniejsze – kontuuje znany jezuita – jest być z Jezusem, tak jak zakochani są ze sobą i często komunikują się bez słów. To zdanie sobie sprawy, że tak często wystarczy tylko kochające spojrzenie – moje na Boga i Boga na mnie, tak jak zakochanym wystarczy patrzeć na siebie” [Ginter, online]. Popławski zaś traktował modlitwę tak, jak swoje ćwiczenia z hantlami; przyrównywał ją zresztą do gimnastyki [Zob. Поплавский 2009с, 435]. Nie chodziło w niej o wielbienie Boga¹⁵, tylko o bezlitosną tresurę ciała; no bo jak nazwać wielogodzinne wyczerpujące medytacje, wywołujące krwotoki?¹⁶ To wszystko, jak również chęć upodobnienia się do swoich ulubionych mistyków i Chrystusa, poprzez świadomy wybór życia w ubóstwie, rodzi wrażenie, że poeta pragnął przykuć uwagę Stwórcy [Zob. Менегальдо 2007, 215], podobnie jak awanturycznym trybem życia chciał zapewnić sobie atrakcyjność wśród znajomych i przyjaciół. Jego próby kontaktu, komunii z Bogiem, z góry skazane były na niepowodzenie, dlatego że miały jedynie charakter zewnętrzny („внешний аскетизм” [Менегальдо 2007, 252]). Nikołaj Bierdiajew w związku z tym powie, iż największe nieszczęście Popławskiego tkwiło w tym, że nie poszukiwał prawdy, tylko czegoś niezwykłego, nadprzyrodzonego [Zob. Бердяев 2010, 14]. „Святость – pisze rosyjski myśliciel – для него была прежде всего необыкновенностью, она должна была увести его от реальности, с которой он никак не мог привести себя в соответствие” [Бердяев 2010, 9].

¹⁵ Por. „(...) każda dobra modlitwa zawiera w sobie wyraźnie lub pośrednio akt poddania się najwyższemu Panu. Prócz tego modlitwa udoskonala wszystkie te akty, gdyż na niej korzystamy się przed Boskim Majestatem, by **Go wielbić** i błagać o nowe łaski, konieczne do dalszego postępu w doskonałości” [Tanquerey 2003, 288].

¹⁶ Badaczka twórczości Popławskiego pisze: „Поплавский ежедневно молился, воспринимая молитву как аскезу, о чем свидетельствует его дневник. Любопытно, что это походило у него на некое спортивное занятие; суть заключалась в том, чтобы упражнения доходили до самого предела сил, одним словом – побивали прежний рекорд. В юношеские годы он приучился молиться несколько часов кряду, что вызывало состояние чрезмерной слабости и, как следствие, шум в ушах и кровотечение из носа” [Менегальдо 2007, 249].

Prawdziwy dramat poety rozpoczął się jednak wówczas, gdy do upragnionego mistycznego miłosnego połączenia nie doszło – „бесконечные молитвы без ответа” [Поплавский 2009с, 439] / „Невроз, невроз и невроз. Раскаленные дни, лицом к лицу с Богом и с дьяволом в молчани Бога (...)” [Поплавский 2009с, 442]. Nieudana próba zdobycia nieba, czyli nieureczywistniony „romans” oraz związany z tym bolesny powrót na ziemię (домой с небес¹⁷) wywołują u Popławskiego duchowy kryzys. Zniecierpliwiony¹⁸ i zawiedziony¹⁹ poeta, zamiast pogłębić swoją relację z Bogiem, obraża się na Niego²⁰ i czyni Mu wymówki: „кто знает, сколько мне Бог уже стоил, сколько я уже лишился из-за Бога, чтобы под конец и лишиться Бога” [Поплавский 2009h, 309]. Za chwilę zaś znów Go przyzywa, prosząc o pomoc: „Господи, помоги умирающему” [Поплавский 2009e, 234]. Używając erotycznej semantyki, jaką w odniesieniu do relacji ze Stwórcą stosuje autor *Флагов*, można by rzec, że jego kontakty z Bogiem sprowadzały się do ciągłych „zdrad” i powrotów, które odzwierciedlały wewnętrzny konflikt, toczony w jego duszy. Praktykowany przez Popławskiego synkretyzm religijny nie tylko go wzmacniał, ale i stopniowo wypaczał prawdziwy obraz Boga oraz chrześcijański ideał świętości. Bóg – dotychczasowy obiekt pożądania i tęsknoty przybrał z czasem oblicze złego demiurga, pozbawionego miłosierdzia i współczucia sędziego, który, obdarzywszy człowieka niewyobrażalnie ciężkim darem wolności i odpowiedzialności, skrywa się z powrotem w niebiosach, zostawiając swoje stworzenie na pastwę losu w złowrogiej, pełnej niebezpieczeństw i pokus materialnej rzeczywistości:

Страшный, ужасающий, холодный, яркий мир вокруг: все как будто сделано из железа, из замерзшего кала, все выдуманно, вылеплено назло. Каждое уродство – живой, ходячий, бесполезный упрек мне... и Богу [Поплавский 2009с, 439].

¹⁷ To jednocześnie tytuł drugiej powieści Popławskiego.

¹⁸ Рог. „Это конвульсивное стремление к святости соседствует с великой нетерпеливостью, которая выявляется у Поплавского на каждой странице дневника: он жаждет святости теперь же или никогда и раздражается, что милость Божья медлит явиться” [Менегальдо 2007, 256].

¹⁹ Рог. „(...) он испытывает постоянное разочарование. Он хотел бы достигнуть экстаза. Не достигая экстаза, он Бежит от Бога и потом опять возвращается к Богу” [Бердяев 2010, 10].

²⁰ „(...) темные, долгие, упорные молитвы без толку, однообразная жвачка, упрек Богу, обида на Него. Может быть, возврат к очевидности греха” [Поплавский 2009с, 439].

Co więcej: poeta – i nie on pierwszy – uważał, że to właśnie Bóg, a nie człowiek jest odpowiedzialny za zło i jego rozprzestrzenienie się; oskarża Go²¹ o to, iż poprzez swój egoistyczny akt stwórczy naruszył pierwotną jedność i tym samym zainicjował grzech. Należy jednak podkreślić, iż Popławski, obciążony tradycją mistyczną spod znaku Bławackiej, wyraźnie mitologizuje postać Boga i rozpatruje go w kontekście innych ekstazytycznych bóstw mitologicznych, o czym może świadczyć poniższy fragment dziennika, w którym wspomniany akt twórczy przyrównywany jest do aktu ekstazy:

(...) Христос плакал, он плакал от стыда за Творение, за Бога, который, опьяненный любовью, как Парис на пиру богов, опьяненный амброзией при рождении Афродиты, не учтя мук, закрыв глаза на муки, сказал: «Да будет свет», – и свет отделился от тьмы, разрушив первичное спокойное небытие²² [Поплавский 2009i, 345].

Przez to niewątpliwe obwinienie, skierowane pod adresem Najwyższego, prześwieca jednak inna pierwotna prawda, którą poecie podsuwa głęboka mistyczna intuicja, mianowicie, że Bóg stworzył świat z nadmiaru miłości do człowieka – „опьяненный любовью”²³. Mimo to, w innym miejscu swojego dziennika pysznie twierdzi, że byłby o wiele lepszym stwórcą, a jego dzieło okazałoby się na pewno piękniejsze:

Я наверное сделал бы вселенную гораздо красивее и удобнее, чем Бог. Звезды напр. сделал бы всех цветов. Деревья с синими, фиолетовыми и шоколадными листьями а также с членами и влагалищами, человека сделал бы с крыльями и т. д. Вселенная не остроумна и не корректна. Земля скучна и неприлична и все это пахнет неудачей, дилетантством, неврастением и спешкой (...) [Поплавский 1927, online].

Pisarz, w ślad za swoimi gnostyckimi mentorami (Marcjonem, Bławacką), odrzuca Boga na niebiosach, uważając Go za zwykły wymysł; oddziela

²¹ „(...) что я могу сказать против Бога? Да, против, ибо мука мира глубока” [Поплавский 2009c, 431].

²² W innym miejscu swego dziennika Popławski pisze: „Бог кажется мне неудачником, мучеником своей любви, которая, подобно похоти, заставляет его, вынуждает творить” [Поплавский 2009c, 431].

²³ Por. „When we see what Christ’s very nature is *cruciform* – that the exhilarating joy of Good is to always pour Himself out – we learn something about who we really are as well. (Мы видим, что действия и личность Христа одно и то же. Когда мы видим, что природа Христа *крестообразна*, что опьяняющая радость Бога – всегда изливать Себя, мы узнаем также, кто мы есть на самом деле)” [Por. Crowder 2014, 19].

złego Boga Starego Testamentu – małego, zazdroznego bożka²⁴ od Chrystusa, którego z kolei sprowadza do rangi cierpiénika, dzielącego wraz z człowiekiem okrutny los zgotowany przez mściwego Jehowę: „Распятие, его смысл. 1. Жертва для утишения гнева Иагве” [Поплавский 2009j, 287]. W momentach szczególnego załamania poeta wątpi również w miłość Jezusa, zastanawiając się nad tym, czy rzeczywiście jest tylko niewinną ofiarą Stwórcy, czy może raczej kłamcą, gdyż będąc synem Jahwe, musiał uczestniczyć w procesie kreacji, który, jak pamiętamy, Popławski uważał za źródło zła. Jego wątpliwości wypowiada główny bohater powieści i kolejne alter ego – Апполон Безобразов:

Ребенок он, твой Христос. Он Отца не видел никогда. Ему его доброта Отца заслонила. Вот он и сказал: «Я и Отец одно» (...) Если одно, то Христос обманщик: Он мир творил, Он невинных убивал, Он крокодиловые слезы проливал, лицемеря с косою в руке. И его вина горше всех. Если же не одно, то не знал ничего о Боге, ибо много лучше Бога был. Почему Отец его и предал²⁵ [Поплавский 1996, 372].

W obu przypadkach, o jakich mowa w przytoczonym cytacie, Chrystus pozbawiony zostaje swojej prawdziwej natury. Jawi się jako okrutny demiurg, udający przyjaciela ludzi, bądź jako bezgranicznie dobra, ale bezwolna, słaba, strachliwa istota²⁶, nie znająca pojęcia szczęścia²⁷,

²⁴ Oleg – główny bohater powieści *Домой с небес* i alter-ego Popławskiego mówi o Bogu w sposób następujący: „Олег чувствовал, что Бог боится его, ужасается его храбрости и любит его таким, как сейчас, совсем другой, страстной и страшной, любовью, а не покровительственной и мирной, которую он любил Олега женатого, бородатого, примиренного с жизнью, добродушно-молчаливого, безопасного. Нет, Бог снова любил в нем храбреца, девственника, аскета, пророка, Люцифера, как любит владыка красивейших, гордейших девушек племени, предназначав их для своего гарема, долго упорно борясь с их метафизической строптивостью. Он чувствовал грозное, напряженное, как сталь, облако божественной ревности над собою, преследующее его, как Израиль в пустыне. Как лебедь преследовал Леду, как бык ластился к Европе, как золотая туча спускалась к Данае” [Поплавский 2009b, 419].

²⁵ Б. Поплавский, *Апполон Безобразов. Первый вариант финала*, [w:] Б. Поплавский, *Неизданное: Дневники, статьи, стихи, письма*, сост. и коммент. А. Богословского и Е. Менегальдо, Москва 1996, с. 372.

²⁶ „И чему Иисус, неученый, низкого происхождения, дрожащий от страха, водящийся с порочными, их научит? (...) У Иисуса же смиренные друзья, как и Он сам, растерянные, ругающиеся, усажающиеся, путающиеся, но... – соблазн! – не стыдящиеся своих страданий, копающиеся в них (...) Друзья Иисуса (...) всегда побиваемы, ставлены в неловкое положение, прерываемы, лишаемы голоса, запугиваемы, и Сам Иисус такой же был часто” [Поплавский 2009s, 427].

²⁷ „Ибо Он (Chrystus – E. S.) любит, но и Он не знает, что такое счастье, и Он не знает, чему научить тех, кто к Нему обращаются ... обливаясь слезами, только утешить ...” [Поплавский 2009c, 432].

której rola ogranicza się do współczucia. „Gnostycka pokusa” („гности-ческое искушение”) [Менегальдо 2007, 240] przywodzi poetę w ślepy za- ułek. Stąd nie ma już wyjścia, a właściwie jest tylko jedno – śmierć, przy czym śmierć wieczna, bez nadziei na zmartwychwstanie, gdyż, jak przy- znaje Menegaldo, Popławskiemu obca jest Tajemnica Krzyża [Zob. Ме- негальдо 2007, 232]. Dostrzega w nim jedynie cierpienie, zapominając o tym, że jego konsekwencją i darem jest zbawienie. Łada Syrowatko zaś stwierdza:

Для него Благая Весть – не в том, что Бог воскрес, а в том, что умер, стал мертвым среди мертвых из любви–жалости к живым, чтобы живые могли любить и жалеть его. Смертью Бога человек бунтующий навсегда с ним примирен [Сыроватко 2004, 175].

Autor *Флагов*, podobnie jak jego ogołocony z boskości, uniżony i umę- czony Chrystus, nie potrafił czerpać radości z życia, nie umiał się nim cie- szyc: „Ничто, буквально ничто меня не радует” [Поплавский 2009s, 431]. Dlatego, analogicznie jak jego wielki poprzednik – piewca śmierci i bogobur- ца – Fiodor Sologub, swoją nieodłączną towarzyszką i muzą uczynił właśnie śmierć, którą postrzegał jako wybawienie i szczęście:

*Ты с луны мне говоришь о счастье.
Счастье – смерть*²⁸

Pani z białą kosą nie przyniosła jednak pocieszenia żadnemu ze swoich wiel- bicieli. Pozbawiając się zasady i źródła życia, jaką jest Bóg, mogli już tylko na nią czekać. Wydaje się, że zarówno Popławski, jak i Sologub [Соло- губ 1997, 576] ostatecznie zdali sobie sprawę z tego, iż ich droga okazała się mylna. „Rosyjski Rimbaud” na rok przed śmiercią w swoim dzienniku zapisuje słowa zdające się to poświadcząć:

Ты слишком поверил в медитацию, в железную лапу грубого деланья. Ты зазнался в Боге, и вот расплата – полная потеря жизни, и вдруг просыпа- ющийся в сердце голос: «Пути без возврата». [Поплавский 2009s, 439]

Reasumując, Popławski stał się ofiarą własnych dążeń do świętości [Бер- дяев 2010, 9], zaś jego „romans z Bogiem” przerodził się w „dramat z Bo- giem”. Z kolei śmierć, którą wysławiał, tak mocno się z nim „żyła”, że

²⁸ Б. Поплавский, *Мистическое рондо I (Флаги)* [Поплавский 2009a, 190].

przyszła zdecydowanie za wcześnie, przybierając postać narkotycznego snu, błógiego snu, o jakim marzył:

*Спать. Уснуть. Как страшно одиноким.
Я не в силах. Отхожу во сны.
Оставляю этот мир жестоким,
Ярким, жадным, грубым, остальным*²⁹

Literatura

- Crowder J., 2014, *Still drunk on the gospel*, tłum. C. Астапова, „The Ecstatic Magazine”, spring-summer.
- Cymborska-Leboda M., 2014, *Русский православный «модернизм»: Николай Бердяев в споре об «ортодоксии», ереси и христианской вселенскости*, „Slavia Orientalis” nr 4, s. 497–511.
- Czarnecki R., *Mistycy – wyrutki realnego świata*, [online], <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,3937/k,3> [06.04.2015].
- Ginter G., *Prawdziwie chrześcijańska modlitwa*, [online], <http://www.odnowa.jezucici.pl/> [05.04.2015].
- Kłoczowski J. A., 2003, *Drogi człowieka mistycznego*, Kraków.
- Scriabine A., 1979, *Notes et réflexions, Carnets inédits*, Klincksieck. Cyt. za: B. Lassauzet, *Faute de Mystère, il reste l'extase*, [w:] *Renaissances du Mystère en Europe fin XIXe siècle – début XXIe siècle*, Strasbourg 2015.
- Szkodoń J., 2003, *Odpowiedzi na 101 pytań o duchowość w życiu codziennym*, Kraków.
- Tanquerey A., 2003, *Zarys teologii ascetycznej i mistycznej*, t. 1, tłum. P. Mańkowski, Warszawa.
- Бердяев Н., 1926, *Спасение и творчество (два понимания христианства)*, „Путь” № 2, с. 26–46.
- Бердяев Н., 1932, *Два понимания христианства (к спорам о старом и новом в христианстве)*, „Путь” № 36, с. 17–43.
- Бердяев Н., 2010, *По поводу «Дневников» Б. Поплавского*, [w:] Б. Поплавский, *Метафизический граммафон*, Санкт-Петербург.
- Варшавский В., 1993, *Монпарнасские разговоры*, [w:] *Борис Поплавский в оценках и воспоминаниях современников*, сост. Л. Аллен, О. Гриз, Санкт-Петербург.
- Макгинн Б., *Мистический союз в иудаизме, христианстве и исламе*, [online], <http://old.drugie.ru/page/1/3916/reading/> [25.04.2015].

²⁹ Б. Поплавский, *Il neige sur la ville* [Поплавский 2009а, 268].

- Менегальдо Е., 2007, *Поэтическая вселенная Бориса Поплавского*, Санкт-Петербург.
- Мережковский Д., М. Ю. Лермонтов. Поэт сверхчеловечества, [online], lermontov.rhga.ru/upload/iblock/61b/24_Merezhkovs... [23.04.2015].
- Поплавский Б., 1996, *Аполлон Безобразов. Первый вариант финала*, [w:] Б. Поплавский, *Неизданное: Дневники, статьи, стихи, письма*, сост. и коммент. А. Богословского и Е. Менегальдо, Москва.
- Поплавский Б. 2009а, *Собрание сочинений в трех томах. Стихотворения*, т. 1, Москва.
- Поплавский Б., 2009b, *Домой с небес*, [w:] Б. Поплавский, *Собрание сочинений в трех томах. Проза. Аполлон Безобразов. Домой с небес*, т. 2, Москва.
- Поплавский Б., 2009с, *Из дневников. 1928–1935*, [w:] Б. Поплавский, *Собрание сочинений в трех томах. Статьи. Дневники. Письма*, т. 3, Москва.
- Поплавский Б., 2009d, *Рецензия на Путь. № 24 и 25 УМСА-Press. Париж*, [w:] Б. Поплавский, *Собрание сочинений в трех томах. Статьи. Дневники. Письма*, т. 3,
- Поплавский Б., 2009е, *Дневник. 1921–1922. Константинополь – Париж*, [w:] Б. Поплавский, *Собрание сочинений в трех томах. Статьи. Дневники. Письма*, т. 3,
- Поплавский Б., 2009f, *Человек и его знакомые*, [w:] Б. Поплавский, *Собрание сочинений в трех томах. Статьи. Дневники. Письма*, т. 3,
- Поплавский Б., 2009g, *Из дневника. 1932. Париж*, [w:] Б. Поплавский, *Собрание сочинений в трех томах. Статьи. Дневники. Письма*, т. 3,
- Поплавский Б., 2009h, *Письмо мокрое от слез*, [w:] Б. Поплавский, *Собрание сочинений в трех томах. Статьи. Дневники. Письма*, т. 3,
- Поплавский Б., 2009i, *Из дневника. 1933. Париж*, [w:] Б. Поплавский, *Собрание сочинений в трех томах. Статьи. Дневники. Письма*, т. 3,
- Поплавский Б., 2009j, *Из дневника. 1929–1931. Париж*, [w:] Б. Поплавский, *Собрание сочинений в трех томах. Статьи. Дневники. Письма*, т. 3,
- Поплавский Б., 2009k, *Письма И. М. Зданевичу (4)*, [w:] Б. Поплавский, *Собрание сочинений в трех томах. Статьи. Дневники. Письма*, т. 3,
- Поплавский Б., *Дневник 1927* (публ. и коммент. Е. Менегальдо), „Новый Журнал” 2011, № 263, [online], <http://magazines.russ.ru/nj/2011/263/po14-pr.html> [18.08.2014].
- Сологуб Ф., 1997, *Как я с Тобой ни спорил, Боже*, [w:] М. Павлова, *Неизданный Федор Сологуб: стихи, документы, мемуары*, Москва.
- Сыроватко Л. В., 2004, *Самоистязание двух видов («новое христианство» Бориса Поплавского)*, [w:] *Русское зарубежье: приглашение к диалогу. Сборник научных трудов*, ответственный ред. Л. В. Сыроватко, Калининград.
- Татищев Н., 1993, *О Поплавском*, [в:] *Борис Поплавский в оценках и воспоминаниях современников*, сост. Л. Аллен, О. Гриз, Санкт-Петербург.

Токарев Д., 2011, «Между Индией и Гегелем». Творчество Бориса Поплавского в компаративной перспективе, Москва.

THE POET'S DRAMA – BORIS POPLAVSKIJ'S “STRUGGLING WITH GOD”

S U M M A R Y

The foregoing article constitutes an attempt at analyzing the principal idea of Boris Poplavskij's artistic output, i.e. the so-called “romance with God”. The subject of our scientific investigations is mainly the contents of that talented poet's diaries, as well as of his critical articles and letters, on the basis of which we tried to outline the spiritual silhouette of the author of *Флагу* (*Flags*), showing his attitude to God and religion.

Analysis of the listed sources revealed the poet's internal – spiritual and existential drama, mainly resulting from his religious syncretism (the Orthodox faith, esotericism, mysticism). It was established that the writer, after his Gnostic mentors, rejects the principle of the good God, who, in his consciousness undergoes a sort of involution – transferring from the object of desire into a bad demiurge, responsible for the evil and its spreading around the world.

Wanda Supa

DOI 10.15290/sw.2016.16.08

Uniwersytet w Białymstoku
Wydział Filologiczny
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej
tel.: +48 85 7457450
e-mail: wsupa@op.pl

Сатира Юрия Полякова в контексте достижений русской классической сатиры

Юрий Поляков является одним из широко известных современных русских писателей, к которому критика и читатели прикрепили этикет сатирика¹. Анализ произведений первого (до конца 80-х г.) и второго этапов его творчества дает возможность проследить смысловое поле, приписываемое термину «сатира» некоторыми писателями, критикой и читательской публикой. Сатирическими часть критиков считала уже ранние, обличительные произведения Полякова из-под знака «позднего соцреализма», написанные им в начале 80-х г., но опубликованные несколько лет позже в период перестройки. Автор детально освещал в них явления большинству читателей незнакомые, как армейская «дедовщина» (*Сто дней до приказа*, 1980, публикация 1987), кулисы рутинной деятельности районного комитета комсомола (*ЧП районного масштаба*, 1981, 1985), проблемы советской школы *Работа над ошибками* (1986), используя реалистические, с аксиологически-эмотивной точки зрения почти нейтральные приемы изображения (правдоподобие,

¹ В 2013 г. Поляков получил премию им. Салтыкова-Щедрина за «ироническую» трилогию *Гипсовый трубоч*. В ответном слове на торжестве вручения приза он подтвердил, что его учителями являются Щедрин, Гоголь и Булгаков. [Ю. Поляков, интервью А. Каскову, online].

достоверность по отношению к внелитературному миру, даже «скучноватая бытовуха»).

Например, повесть *ЧП районного масштаба* с ее поэтикой, припоминающей структуру производственной прозы (писатель детально знакомит читателя с делами, которыми занимается районный комитет комсомола и его секретарь в частности, типа организация слетов молодежи, пропагандистских собраний в предприятиях, и т. п.), могла восприниматься и как в меру объективное изображение фрагмента советской действительности, или, в зависимости от мировоззрения реципиента, как некомическая сатира, не покушающаяся на устои системы, а лишь на наиболее явные ее пороки. Но одновременно это пример, наглядно иллюстрирующий, что в длительном процессе восприятия, когда меняются основные конгредиенты жизни (политический строй, юрисдикция, материальные условия существования, условия доступа к источникам информации), слагаемые литературных произведений сами по себе «генерируют» категорию юмора и приобретают другой смысл (иногда даже вопреки воле автора), т. е. пафосное, серьезное может превращаться в них в смешное, похвала в критику и т. п. Например, современных читателей, в т.ч. студентов русской филологии, смешат слова о безошибочности КПСС или о гениальности советских вождей, встречаемые в официальной литературе советского периода. Категорию сатиры укрепляет в таких произведениях прежде всего новая оценка недавнего прошлого, увеличивающая абсурдность того, что долгие годы считалось нормальным, или ничтожность и опасность многих тогдашних ценностей. И так, в обсуждаемой повести в наши дни смех вызывают фрагменты, подчеркивающие преданность главного героя Шумилина делу партии, его усилия, направленные на реализацию навязанной сверху программы, штамповость и схематизм этой программы, оторванность от жизни. Деятельность районного комитета комсомола воспринимается как «искусство для искусства», т. е. как явление большинству общества совершенно ненужное и даже вредное для него. Произведение представляет собой случай, когда носителями сатиричности «второй степени» стали достоверные² описания обстоятельств и поведения действующих лиц, реализованные при помощи слов, не наделенных непосредственно оценочным оттенком, благодаря тому, что исчезли их внелитературные, реальные соответствия, а пе-

² Поляков знал по собственному опыту дела Комсомола, так как некоторое время был секретарем этой организации в московском отделении Союза писателей. См., напр., биографические данные [Курицын 1994, т. 1, 488–505; Румянцев, online].

реоценка ценностей обнажила парадоксальность. Кстати, в произведениях, показывающих недавнее прошлое с перспективы новой эпохи, вырабатывается своеобразный, аксиологически негативный, архетип советскости.

Но в творчестве Ю. Полякова вскоре появилась и «полноценная» сатира, понимаемая как высмеивание отрицательных сторон определенной действительности при помощи уже канонических приемов: гиперболизации, иронии, карикатуры, пародии, гротеска или абсурда [см. шире: Supra 2002, 16–19]. Конечно, не все из перечисленных приемов являются необходимыми для создания сатиры, достаточно хотя бы двух из них. Первым произведением интересующего нас писателя с уже заметными элементами сатиры, близкой классической, считается роман *Апофегей* (1989), в котором встречаем карикатурный портрет партийного руководителя, припоминающего Бориса Ельцина и деградирующие афоризмы в обобщающей функции, которые впоследствии станут «знаковыми» для Полякова-сатирика; самым удачным из них в *Апофегее* кажется следующий: «школьная программа по истории – сказки тетушки КПСС». А начиная с повести *Парижская любовь Кости Гуманкова* (1991) сатирические элементы в его творчестве значительно обогащаются, в первую очередь за счет включения в повествование и прямую речь героев миниатюрных жанров: кроме афоризмов юмористически-сатирических анекдотов, шуток, острот, функционирующих в соседстве традиционных, выступающих почти в каждом сатирическом произведении слагаемых – метких снижающих определений, гипербол и карикатур.

Главный герой (одновременно повествователь) *Парижской любви...*, в некоторой мере *porte parole* реального автора, это тонкий иронист, остроумно комментирующий и условия жизни в СССР 80-х г. (бюрократизм, недостаток всего необходимого, доходящая до абсурда партийная бдительность) и двойственную мораль советского человека. Сюжет основан на приеме столкновения сознания *homo sovieticus* с западной действительностью³. На этот раз предметом обличения избран один из основных тезисов советской пропаганды, укоренившийся в сознании миллионов людей – превосходство всего советского над западным. Разоблачает этот миф история поездки типичной советской тургруппы в Париж, изобилующая в ряд комически-грустных сюжетных ситуаций, в которых участвуют и персонажи в общем положительные, но, в первую очередь, целый ряд идеологических демагогов и подхали-

³ Анализ этого произведения см.: [Jankowski 1998, 182–188].

мов, так как группа состоит из партийных руководителей, представителей творческой и технической интеллигенции, рабочего, колхозницы, генеральской жены. Все знают, что среди них есть «сексот». Гуманков даже пытается разгадать, кто это, что вносит в повествование элемент сенсации. Несмотря на тщательную идеологическую подготовку и постоянный контроль, члены группы в столкновении с реальностью «потребительского общества», т. е. с обилием товаров в парижских магазинах, пережили большее или меньшее потрясение, а впервые попавшая за границу бригадир доярок из колхоза «Красная заря» даже сильный шок. Герой-повествователь констатирует:

В супермаркете я почувствовал себя папуасом, который всю жизнь молился на свои единственные стеклянные бусы и вдруг неожиданно негаданно попал в лавку, доверху набитую всевозможной бижутерией. Здесь было все, о чем только смеет мечтать советский человек, о чем он не смеет мечтать и даже то, о чем мечтать ему не приходит в голову [Поляков, *Парижская любовь...*, 27, online].

Таким образом в забавной форме на конкретных примерах показаны трещины в мироощущениях, которые в какой-то мере привели к слому казалось бы вечной политической системы.

Сатирическую окраску изображаемого (поведение советского человека в своей стране и за границей, карикатурные портреты гомо советикус) усиливает в повести именно каскад анекдотов, рассказываемых Гуманковым и его соседом из гостиничного номера, бывалым журналистом, оказавшимся доносчиком. Например:

- А знаешь анекдот? – оживился Спецкор – значит, мужик на Красную площадь на очередные похороны ломится. Милиционер спрашивает: «Пропуск». А мужик: «У меня абонемент».
- А знаешь другой анекдот? – подхватил я. – Очередь в железнодорожную кассу. Первый просит: «Мне билет до города Брежнева!». Кассир – «пожалуйста!». Второй просит: «А мне до города Андропова!». Кассир – «пожалуйста!». Третий просит: «А мне до города Черненко!» Кассир – «Предварительная продажа билетов за углом» (с. 38).

Анекдоты в общем приписываются «народу языкотворцу» и отражают фольклор эпохи застоя и смеховую культуру этого времени, но критики подчеркивают и «обратную связь», т. е. факт, что многочисленные языковые «изобретения» Полякова (кстати, его афоризмы уже изданы отдельно в двух томах) обогащают современный русский язык, его смеховой потенциал. Анекдоты, прежде всего политические, это по-

пытка определить и оценить факты и явления в миниатюрном, концентрированном сюжете или комментарии с помощью приема метафорических совпадений и ассоциаций иногда далеких по смыслу понятий. Благодаря краткости и емкости способной сигнализировать глубокий смысл это очень эффектная форма передачи информации с эмотивной, в данном случае сатирической, нагрузкой.

Незадолго после публикации *Парижской любви...* появились два произведения Полякова, в которых сатира играет роль доминанты в конструировании их художественного мира: повесть *Демгородок* (1993) и роман *Козленок в молоке* (1995). Первое из названных выше произведений представляет собой политическую сатиру с элементами гротеска⁴, сатиру уже на посткоммунистический период, в первую очередь на затянувшиеся в России поиски демократических норм правления страной и организации общественной жизни и затем на возрождающийся неототалитаризм. Картина мира построена в этом произведении на фантастическом антиутопическом допущении, на синтезе избранных явлений прошлого, настоящего и экстраполяционного будущего. Главным «героем» на этот раз является вымышленный город-лагерь, место ссылки для поверженных представителей самой высокой власти – экс-президентов, их жен и сотрудников. Текст открывает эпиграф из *Страшной мести* Гоголя говорящий о том, что самым тяжёлым грехом считается тайное предательство земли русской, и можно предполагать, что именно такое преступление совершили и бывшие, и современные представители номенклатуры, которые «разворовывали отечество». Россией правит самозванец адмирал Рык, захвативший власть после военного переворота и присвоивший себе звание «Избавителя Отечества». Как властелин он концентрируется на разоблачении «злодеяний периода Демократической смуты», «врагоугодников и отчизнопродавцев» и создании нового пропагандистского языка, дающего возможность воспевать мнимые достижения.

Конечно, портрет адмирала Рыка вмещает черты многих деспотов разных времен: и царей, с которыми он мечтает породниться через женитьбу на «Рюриковне», и Сталина, и Ельцина и современных глав тоталитарных государств, так как ему свойственно вульгарное остроумие, слабость к алкоголю, показные скромность, либерализм и демократизм, а на самом деле мечты о невероятном возвышении (поощ-

⁴ В работах посвященных творчеству Полякова, не до конца обоснованно, функционирует даже термин «гротесковый реализм Полякова». См.: [Поляков – Пересторонин 2005, online].

рение литературной «рыкианы») и экстремальная жестокость (надоевших оппозиционеров он прагматически продает Западу «на запчасти», т. е. для пересадки органов). Кроме того, в повести подчеркивается безрезультатность правительственных затей, и то при затрате огромных финансовых и человеческих ресурсов. Текст содержит многочисленные аллюзии к русской и мировой истории 80-х и начала 90-х гг., напр., к взлетам и упадкам высоких государственных чиновников, к планированным, но не проведенным реформам, конфликтам, которых можно было избежать, но также и футурологические прогнозы⁵. Например, на тему предполагаемых отношений России с Украиной Поляков в начале 90-х г. написал следующее:

С Украиной ... дело чуть не дошло до войны! Даже объявили частичную мобилизацию. Но тут оказалось, что министр обороны России – украинец, а министр обороны Украины – русский, российская армия на 21% состоит из украинцев, а украинская на 38% из русских. Кроме того восстал Крым и объявил себя независимым курортно-профилактическим государством, шахтеры Донбасса с месячным запасом сала и хлеба спустились в забой и объявили голодовку; наконец, в Одессе, где был запрещен русский язык, Дерибасовскую перегородили баррикадой из русско-украинских словарей и разговорников. В довершение всего украинский президент имел неприятное объяснение со своей женой – кацапкой, а Иван Петрович бурно посоветовался со своей супругой хохлушкой [Поляков, *Демгородок*, 39].

Писатель, между прочим, обратил внимание на «конфликтогенные» последствия совместной истории, когда на территории бывших советских республик перемешались нации и экономические интересы, но не настолько, чтобы у жителей сложились общие, мирные планы на будущее. В повести опасность братоубийственного кровопролития легко и «гениально» предотвратил Избавитель Отечества чисто вербальным путем, предложив ради «сохранения славянского единства»... переименовать «Московскую область в Залесскую Украину, а Украину и впредь считать Русью, как это и было при Рюриковичах». К сожалению, в реальной действительности все сложнее, и забавного не так уж много, а неосторожно активизированные конфликты делятся годы и десятилетия.

Кроме традиционных способов конституирования сатиры, применяемых Поляковым уже в предыдущих произведениях, таких как: сни-

⁵ Критик Бондаренко называет даже Полякова полушутя «литературным Нострадамусом» [Бондаренко 2001, online].

жающие определения, нелепые ситуации, диалоги, обнажающие пороки персонажей и изъяны политической системы, в *Демгородке* использованы, как уже сигнализировалось, условные формы – сплав правдоподобного с антиутопической фантастикой, образующие категорию сатирического гротеска, укрепленного абсурдом. Кроме того, в этой повести находим изобилие иронических афоризмов, деградирующих персонажей, в первую очередь тех, кто их произносит, но нередко используемых и в функции определителей явлений глобальных или вечных. Например, фальшивый демократизм диктатора Рыка разоблачают его на первый взгляд остроумные фразы о сущности демократии, России и народа: «Демократия, это разновидность полового извращения»; «Народу, у которого соборность в крови, партии не нужны»; «Россия, такая страна, где без самодержавия не разберешься» и т. п.

Автором вводятся также многозначные фамилии и прозвища, смешные аббревиатуры (напр., «помнацбес» – помощник Избавителя Отечества по национальной безопасности), нередко создаваемые как пародия сокращений, распространенных в языке советской эпохи, и пародийные отсылки к разным текстам. Ключевое в содержании заглавное слово «демгородок» вписывается в традицию щедринской, замятинской и оруэловской сатиры, так как ему придан смысл прямо противоположный по отношению к буквальному, что усиливают слова, производные от него, напр., «демократизаторы» – дубинки, которыми снабжены солдаты, стерегущие изолянтов.

Поляков в своих поисках, аналогично как и постмодернисты, к которым иногда относят и его, тяготеет не только к классической (Гоголь, Щедрин, Булгаков), но и к массовой литературе, заимствуя из нее то, что является в какой-то мере гарантией популярности. *Демгородок* это пример синтеза разнообразных жанровых форм, так как политически-социальная проблематика уживается в нем с моделью сенсационной литературы, точнее шпионского детектива, но и любовного романа, и то с романтической концепцией любви. Примерно в половине текста читатель узнает, что никто из героев не является тем, за кого выдавал себя: влюбленный ассенизатор Курьлев давно завербован в спецслужбы и выполняет спецзадание, сержант Хузин оказывается главой борющейся за власть оппозиционной партии и т.д. Шпионская интрига, вездесущность и осведомленность сотрудников внутренних служб обогащают и усиливают сатирическую экспрессию, а любовный сюжет с трагическим окончанием расширяет эмоциональный пласт изображаемого, соединяя временное и индивидуальное с универсальным.

Очередное сатирическое произведение Полякова – роман *Козленок в молоке* переносит читательское внимание из области политики на литературную и окололитературную среду, на современных властелинов умов и диктаторов эстетических вкусов, т. е. на тех, от кого зависит, что появится на книжном рынке, кого из литераторов провозгласят гением, а кого уничтожат после дебюта. Как основа замысловатой интриги использован «бродячий» сюжет, выступающий уже, напр., у Валентина Катаева (комедия *Случай с гением*) и в массовой культуре, сюжет о временном возвышении ничтожества. Романным автором упомянутой затеи является главный герой-повествователь, у которого нет ни имени, ни фамилии. Это умный, эрудированный, находчивый, но не талантливый писатель, которому удалось напечатать лишь один роман из серии «История фабрик и заводов» и окказиональные графоманские стихи. Именно с его точки зрения оценивается текущий литературный процесс, механизмы человеческого поведения в писательской среде и отношения к ценностям в переходные эпохи. Герой *Козленка* гораздо злее Гуманкова из *Парижской любви...*, поэтому повествование в романе насыщено иронией, очень часто переходящей в сарказм. Уничижительные оценки, базирующиеся чаще всего на издевательских метафорах, распространяются и на жизнь в целом («мир стоит на трех огромных свиньях, грязных, смердящих и прожорливых») [Поляков, *Козленок в молоке*, 5, online] и на литературу и литераторов. Сартр для героя является «тошнотворным», лауреаты нобелевской или буковской премий графоманами. Для убедительности своей характеристики Поляков не щадит в глазах читателя, как можно предполагать, именно ради игры и повышения занимательности произведения, и самого себя, создав несколькими штрихами свой иронический автопортрет эпизодического персонажа (своеобразная «материализация» отчуждения от себя самого), наделив его рядом отвратительных черт. Читаем в повести:

(...) вслед за секретарем писательского парткома «семенил, озираясь бессмысленной комсомольской улыбкой, кудрявый юноша с ранним, но уже вполне обвисшим брюшком – лидер писательского комсомола, насчитывавшего в своих рядах четырех членов – больше взять было негде, так как средний возраст члена Союза в ту пору превышал шестьдесят восемь лет»; «Кто мог тогда подумать, что, воспользовавшись начатыми мной переменаами, этот пузатый мерзавец через несколько месяцев достанет из стола и опубликует скандальную повестушку «ЧП районного масштаба» и не оставит на комсомоле, вскормившем его своей грудью, живого места!» (*Козленок...*, с. 131).

Как видим, автор смеется и над своей внешностью, и над фрагментом биографии, и над оценкой своей (без)нравственности, но зато вводит вполне лестную оценку одной из своих книг, используя на этот раз «иронию наоборот», т. е. критику героя-повествователя в функции похвалы.

Характеристику столичной литературной жизни в романе дополняют информации о функционировании правления Союза писателей, профсоюзного ресторана (воскрешение атмосферы Дома Грибоедова из булгаковского *Мастера и Маргариты*) и издательств. Читатель узнает, что решения о публикации новых произведений принимаются редакторами совершенно необъективно. Иногда могут помочь обстоятельства, к литературе отношения не имеющие, напр., отдельная квартира, которую можно предоставить для любовных свиданий влиятельным людям из литературного бизнеса, романы с «литературными бабушками», т. е. авторитетными писательницами пожилого возраста, иногда сотрудничество с КГБ или деньги, вручаемые его агентам. В общем, изображенная в романе литературная среда состоит из беспетальных карьеристов, пьяниц, развратников и развратниц, завистливых и мстительных чудовищ. Герой убежден, что русская «писательская действительность изобилует случаями, когда слава выбирает и возносит на своих перепончатых крыльях таких умственных заморышей, что хочется плакать» (с. 40). Именно такая оценка литературных дел с точки зрения человека, мечтающего быть не «бумагомарателем», а «вседержителем, придумывающим живых людей» (с. 39) стала импульсом к замыслу вывести в литературные гении мало грамотного парня, который самостоятельно не написал ни строчки, и таким образом свести счеты за собственные неудачи. При помощи тщательно продуманного имиджа (авторская дань силе *publice relation*) и словаря в неполных 30 слов (переключка с известным приемом Ильфа и Петрова в концепции их людоедки Элочки), в состав которого вошли, м.п., многозначные фразы типа «вестимо», «амбивалентно», «скорее да, чем нет» и наоборот и сентенция «не вари козленка в молоке матери его», фальшивых комплиментов и маленьких интриг мистификация сработала и был создан забавный фантом оригинального писателя «из народной гущи».

Кроме подробных описаний явлений, сатирическую нагрузку несет динамическое действие, изобилующее в комические ситуации и неожиданные повороты. Возвышение профана в гении оказалось возможным прежде всего потому, что ни редакторы издательств, ни признанные в данное время писательские авторитеты, ни чиновники из Союза писа-

телей, которые распространяли суждения о гениальности романа Акашина не только его не читали, но даже не открыли папку, в которой вместо текста хранились листы чистой бумаги. Но когда, наконец, в Америке наступило разоблачение и компрометация авторитетов, нелепую ситуацию попытался спасти один из обманутых критиков, продажный Любин-Любченко, «теоретик авангарда и практик андеграунда», придумав на ходу теорию «табулизма» как нового творческого метода. В теории подчеркивалось, что чистая страница это шифр для «выхода сознания в надсознание – к астральным сгусткам информационной энергии, где безусловно есть и сочиненный, но не записанный роман» (с. 165).

Кроме наплевательского отношения к обязанностям по работе среди работников сектора культуры, корыстности и эгоизма (сатирические темы из числа вечных) Поляковым высмеиваются и более сложные злободневные явления, прежде всего беспомощность настоящих эстетических и этических ценностей в столкновении с псевдоценностями в мире лжи, обмана, стремлений к комфорту, манипулирование общественным мнением, вплоть до утверждения в рекламах и публикациях парадоксального смысла [Большакова 2014, 177].

Ради создания сатирической образности Поляковым используются и широко распространенные в современной прозе решения, кроме уже сигнализированных сближений с попкультурой также возможности интертекстуальности. Писатель на разных уровнях конструкции произведений ведет свой диалог с классикой, с советской и постсоветской литературой, вводя аллюзии и намеки, припоминающие известных персонажей и сцены, обыгрывая цитаты, пародируя литературоведческие теории, в т.ч. погоню за новаторством как самоцель и т.п. Например, в *Козленке* читаем и о том, что представительницы московской богемы стремятся «переплавлять оргазм в поэзию», что теоретики создают нелепые программы типа «табулизм» или «контекстуализм» (его основа это утверждение «каков текст – таков контекст»), встречаем травести известных заглавий, напр., горьковское «*С кем вы, мастера культуры?*» – у Полякова «*С кем вы, подмастерья культуры?*» (с. 49) получает явно отрицательный аксиологический оттенок, а «*Бостон – город хлебный*» – иронически насмешливый и мстительный.

Еще один сатирикообразующий прием, на который стоит обратить внимание, это активизация традиционных литературных кратких форм, в первую очередь, «эпиграммусечек», которые сочиняет главный герой, напр.: «Если сидишь над романом, пупея, // Это уже не

роман – эпопея» (с. 49), которые обильно цитируются в тексте, рядом с графоманскими стихами и фрагментами прозы эпигонских или конъюнктурных авторов. Такие «авто-цитации» в данном случае выступают в функции прямой речи, т. е. сатирической самохарактеристики персонажей.

В произведениях о современности Поляков любит эпилоги со своеобразным *harry end*-ом, показывающим, каким образом политические перемены влияют на судьбу героев, т. е. на «мутации гомосоветикуса» [Большакова 2009, online], в том числе временные упадки партфункционеров и рождение новых сильных мира сего, новых властелинов жизни. В проекции судеб в постсоветское время и в *Парижской любви...*, и в *Козленке в молоке* мечты о справедливости уступают силе обстоятельств, натиску зла. Хотя карьеристы в роде Горынина отправлены в отставку, их место занимают те, кого можно считать жертвами прежней системы (обходчик Гера), но они ничуть не лучше прежних. Союз писателей и вообще государство перестали быть «гигантской кассой взаимопомощи», но в литературе мало что изменилось – по-прежнему ощущается спрос на услуги умеющих подхалимничать – при новом строе главный герой пишет «эпиграммшечки» то для диктаторов из бывших республик, то для «новых» русских. Хорошее по-прежнему перемешивается с плохим, человеческие судьбы остаются непредвиденными.

В следующих своих произведениях, напр., *Замыслил я побег* (1999), *Грибной царь* (2005), *Гипсовый трубоч* (2012) и др., посвященных исследованию эпохи слома прежней системы и утверждения новых, не всегда лучше, чем старые, форм жизни, Поляков применяет богатый арсенал эпических, лирических и публицистических (философские раздумья) способов изображения, заботясь при этом о занимательности своих текстов (детективные интриги). Писатель использует в этих произведениях и возможности сатирической типизации, но, как и у многих других современных писателей сатира выполняет в них незначительную роль. Сам автор считает, что с обретением свободы сатира утратила свой прежний статус воспитательницы дум, так как сатирическое мироощущение и в писателе, и в читателе сильнее развито в эпоху несвободы [Поляков 2012, online], с чем однако трудно согласиться, так как новая действительность несет с собой не меньше отвратительного и абсурдного, как в социальной, так и аксиологической сфере, чем предыдущие эпохи, и современные национальные литературы ищут способы отражения и осмысления этих явлений. Конечно, меняется сущность и статус смешного и вслед за тем сатирического.

Очередной, после «гомосоветикуса» сатирический герой русской литературы это «новый» русский.

Поляков обязан предшественникам довольно многим, прежде всего аналогичными темами, персонажами и ситуациями. Для изображения новых реалий он соединяет явления противоположные, напр., лиризм и трагизм, высокую и массовую культуру (сенсационные сюжеты), обильно использует анекдоты и авторские афоризмы, благодаря чему он в некоторой степени обогатил возможности сатирической типизации.

Литература

- Большакова А., 2014, *В. Распутин и современный литературный процесс*, [в:] *Творчество Валентина Распутина. Ответы и вопросы*, ред. И. Плеханова, Иркутск.
- Большакова А., *Время и временщики в мире Юрия Полякова*, [online], www.zpu.yornal.ru/e-zpu/2009/5/bolshakova [10.09.2014].
- Бондаренко В., 2001, *Одинокий беглец на длинные дистанции*, „Завтра”, 3 декабря, [online], zavtra.ru/content/view/2001-12-046 [15.09.2014].
- Jankowski A., 1998, *O satyrycznej powieści Jurija Polakowa „Paryska miłość Kosti Gumankowa”*, [w:] *Satyra w literaturach wschodniosłowiańskich*, Białystok, t. 3, s. 182–188.
- Курицын В., 1994, *Феномен Юрия Полякова*, [в:] Ю. Поляков, *Избранное*, Санкт-Петербург, т. 1, с. 488–505.
- Поляков Ю., 2008, *Демгородок*, Москва, [online], http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art.=122694 [10.09.2014].
- Поляков Ю., интервью А. Каскову, [online], www.ks.gazeta.ru/index.php/sobytia3/643/ [10.09.2014].
- Поляков Ю., 2005, *Гротесковый реализм Юрия Полякова*, „Вятский край”, 8 ноября, интервью, [online], www.vk-smi.ru/2005/novtm05/wknovo500503.htm [16.09.2014].
- Поляков Ю., 2008, *Козленок в молоке*, Москва, [online], http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art.=122876 [18.09.2014].
- Поляков Ю., 2012, *Недовольство людей растет*, „Московский комсомолец”, 6 декабря, [online], polyakov.lgz.ru/news/81.php [16.09.2014].
- Поляков Ю., *Парижская любовь Кости Гуманкова*, [online], www.newlibrary.ru/author/poliakjv_yrii.html [16.09.2014].
- Румянцев, В., *Поляков Юрий Михайлович*, [online], <http://www.za-libr.ru/Persons/000/Src/0010/84b8df74.shtml> [15.10.2014].
- Supa W., 2002, *W kręgu pojęć „satyra” i „groteska”*, [w:] *Satyra w literaturach wschodniosłowiańskich*, Białystok, t. V.

THE SATIRE OF J. POLAKOV
IN THE CONTEXT OF RUSSIAN CLASSICAL SATIRE ACHIEVEMENTS

S U M M A R Y

The article presents the analysis of the satirical works of J. Polakov: *Парижская любовь Кости Гуманкова*, *Демгородок*, *Козлёнок в молоке* in which the author laughs at the Soviet and the post-Soviet reality, especially pseudodemocracy and moral corruption in the literary circles. Polakov refers to achievements of the classical satire and in some way expands the possibilities of satirical depiction by using some solutions from the popular literature (anecdotes, sensational and romance themes).

Joanna Tarkowska

DOI 10.15290/sw.2016.16.09

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Wydział Humanistyczny
Instytut Filologii Słowiańskiej
Zakład Literatury i Kultury Rosyjskiej XX–XXI wieku
tel.: +48 81 5372627
e-mail: joanna_tarkowska@o2.pl

„Мощь боюм в слабости ся doskonяли”¹ –
wizerunek matki w neosentymentalnym opowiadaniu
Счастливые Ludmiły Ulickiej

Słowa kluczowe: neosentymentalizm, bajka, mit, archetyp, postmodernizm

W opowiadaniu *Счастливые*, z cyklu *Бедные родственники*², stykamy się, zgodnie z postmodernistycznym neosentymentalnym paradygmatem, z typem bohaterki ściśle odpowiadającym wizerunkowi „małego człowieka”. Typowa dla rosyjskiej „prozy kobiet” faktograficzność, tzw. twardy realizm («жесткий реализм») jednoczy się tu z wysublimowanym liryzmem, właściwym wszystkim wczesnym opowiadaniom Ludmiły Ulickiej. W nich też odnajdujemy te same bohaterki, uwikłane w przeróżne, niekiedy dramatyczne życiowe sytuacje, przy czym zasadniczą cechą szczególną cyklu (*Счастливые*, *Бедные родственники*, *Бронька*, *Генеле – сумочница*, *Дочь Бухары*, *Лялин дом*, *Гуля*, *Народ избранный*) jest, typowa dla autorki, zdolność do wpisywania pozornie prostych, powszednich zdarzeń w kontekst ogólnoludzki, egzystencjalny. Jej oczywista predylekcja do mitologizacji jest widoczna nie tylko w powieści, ale również, jak postaramy się wykazać, w tzw. małej prozie. Dlatego celem poniższych rozważań jest

¹ *Drugi list św. Pawła do Koryntian*, 2003, [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia*, Poznań s. 1332.

² W roku 1993 opublikowana we Francji, zaś w 1994 – w Rosji.

próba prześledzenia na przykładzie jednego opowiadania autorki *Sonieczki* sposobu w jaki dokonuje się mitologiczno-biblijna semantyzacja postaci kobiety matki w kontekście neosentymentalnej poetyki analizowanego tekstu, w tym zasadniczego motywu opowiadania *Счастливые*, tj. śmierci dziecka.

Nawiązując do wspomnianej neosentymentalnej orientacji tekstów Ulickiej, Olga Ryżowa ironicznie skonstatowała: „В писательском «младенчестве» Улицкая поливала свои произведения любимыми приторными соусами – лишь бы было больше скорбного и «жалостливого»» [Рыжова 2004, 4–7]. Po opublikowaniu *Sonieczki* (1992) Ulicka wręcz zyskała przydomek „генератор сентиментального”. Niemniej to właśnie we wczesnych opowiadaniach, w tym w tekście *Счастливые*, dominuje typowy dla sentymentalizmu i poruszający do głębi dialog autorki z czytelnikiem, odzwierciedlający pragnienie przeniknięcia, używając słów Bachtina, do „внутреннего человека” [Бахтин 1997, 304] oraz dążność do przedstawienia emocji i namiętności w sposób „трогающий сердце” [Бахтин 1997, 304]. Przy tym celowi temu jest podporządkowany również dobór bohaterów. Jak autorka przyznaje w jednym z wywiadów: „[...] меня занимает не советский человек, а, как правило, люди, которые оказались вне нашего общества. Больные, старики, инвалиды, сумасшедшие” [Улицкая 1995, 3]. Dodajmy, że jak podkreślał Bachtin, „экстерриториальность человека сентиментализма... вне мира сего, вне жизненной колеи” [Бахтин 1997, 304]. Neosentymentalna postawa autorki jest zauważalna już na poziomie tytułu cyklu *Бедные родственники* (*Ubodzy krewni*), nie tyle nawiązującego do pozycji społecznej i sytuacji materialnej bohaterów, ile odzwierciedlającego pragnienie litości i współczucia. W oczywisty sposób również rzeczownik „krewni” można interpretować jako wyrażenie istotnej w sentymentalizmie idei pokrewieństwa „внутренних связей между людьми” [Бахтин 1997, 304]. Wobec powyższego, tytuł *Бедные родственники* brzmi niemalże jak definicja sentymentalizmu i na zasadzie aluzji może być bezpośrednim odniesieniem zarówno do *Biednej Lizy* (*Бедная Лиза*) Nikołaja Karamzina, jak i do *Biednych ludzi* (*Бедные люди*) Fiodora Dostojewskiego.

Bohaterowie opowiadania *Счастливые* przestają na małym, na tym, co jest niezbędne dla duszy i ciała. Pozbawieni są kompleksów na tle materialnym, choć żyją nader skromnie. Dzięki miłości, trosce i umiejętnościom Berty ich dom jest azylem tchnącym czystością i ciepłem: „[...] старое чистое полотенце, стульчик, бумажная веревка, недорогое пальто, плащ, жакетка, чиненная Матисом сумка, узелок, они передвигаются на редко идущем трамвае. Все это знаки принадлежности героев к миру бедных людей” [Кононова 2012, 4]. Zatem w odniesieniu do Berty i jej męża

należałoby mówić o biedzie nie w kategoriach społecznych, lecz ontologicznych, ponieważ ich życie, miłość i szczęście zostały wystawione na próbę. Pozbawiono ich syna, ciepła i radosnych doznań płynących z jego obecności.

Jak wspomniano, w analizowanym utworze postaci bohaterki, a także jej męża przystają do znanego klasycznego typu „małego człowieka” z jego powszednimi problemami i prozą życia. Wydaje się, że sensem istnienia Berty są zwykle coniedzielne wizyty na cmentarzu, przy grobie tragicznie zmarłego synka. Fabuła utworu jest zatem nieskomplikowana i skonstruowana tak, jakby kobieta nie miała wpływu na własne życie, którym zdaje się rządzić przypadek. W jego kategoriach należałoby rozpatrywać zarówno śmierć jedynego dziecka pod kołami ciężarówki, jak i fakt zajścia w ciążę w wieku czterdziestu siedmiu lat. Poza radością i wstydem, a potem nagłym poczuciem utraty nic więcej w opowiadaniu się nie wydarza. Jest tylko retrospektywny oniryczny powrót Berty do czasu sprzed wypadku.

Oczywiście, nie sposób analizować wspomnianego tekstu, ignorując fakt, że Ulicka tworzy w duchu postmodernizmu. Celem opowiadania jest więc nie tyle opis tragicznego zajścia i jego konsekwencji, ile, ze względu na usytuowanie tekstu w określonej tradycji i nadanie mu cech dialogu z nią, wniesienie nowych treści, propozycji nowej ich interpretacji, przede wszystkim w odniesieniu do postaci matki. To z kolei będzie stanowić cel naszej dalszej analizy, która będzie się skupiać na mitologiczno-biblijnym kontekście utworu, w tym również na semantyce śmierci.

Zasadnicza problematyka opowiadania odnosi się do opozycji dwóch kategorii: cudu życia, tajemnicy narodzin – i tajemnicy śmierci. Egzystencjalna problematyka sprawia, że treści zawarte w niewielkim opowiadaniu zyskują głęboko filozoficzny, ogólnoludzki wymiar. Motywy bezdzietności, późnego macierzyństwa, dramat utraty syna, poprzedzające ów fakt przeżycia matki oraz skontrastowany z nimi spokój już po śmierci dziecka pozwalają przypuszczać, że tego typu doświadczenia Ulicka zaczerpnęła z już istniejących wzorców. Trudno oprzeć się wrażeniu, że w danym przypadku odniosła się, między innymi, do tradycji staroruskiej, w szczególności do bohaterów *Повести о Петре и Февронии Муромских*, niosących przesłanie o małżeńskiej miłości bezdzietnej pary, o delikatności, wzajemnej trosce, ascezie i bliskości duchowej. Dla Berty, w równym stopniu co i dla świętej Fiewronii, sens małżeństwa sprowadza się do poszanowania męża oraz życia w imię obopólnego szczęścia i miłości. Zatem, podobnie jak w staroruskim podaniu, żona Matiasa jawi się niczym kobieta sprawiedliwa (праведница), posłuszna, kochająca, pełna nadziei i szczęśliwa, mimo przeżytej tragedii.

Kreując postać Berty oraz jej leciwego męża, Ulicka wykorzystuje, niewątpliwie, elementy mitologiczne. Opowiadanie *Счастливые* zdaje się „pa-

miętać”, że niegdyś było bajką, gdyż autorka zachowuje typowy schemat historii dziecka niespodziewanie trafiającego do pary starszuchów i równie nagle, bez bólu i cierpienia, znikającego w zagadkowych okolicznościach (*Дюймовочка, Мальчик с пальчик, Снегурочка* i in.). Przy tym dziecko zjawia się jakby po to, by na krótki czas wnieść radość w życie samotnego małżeństwa oraz w perspektywie dobre wspomnienia i nadzieję. W danym kontekście Berta jawi się jako odpowiedniczka bajkowej „baby”, radośnie matkującej dziecku „ni to z drewna, ni to z rzepy”, które porzuca starych rodziców tylko po to, by pojawić się w kolejnej bajce. Zarówno bowiem w świecie bajki, jak i w swoistej przestrzeni życia-śmierci stworzonej przez bohaterów opowiadania śmierci nie ma (o czym dalej). Postać bohaterki jest jawnym powieleniem mitologicznego schematu, a w związku z tym, jak pisze Clarissa Pinkola Estés, staje się nawiązaniem do funkcjonującego w naszej podświadomości, a zatem i w świecie bajek typu prakobiety:

[...] безмолвной, наделенной даром предвидения и инстинкта, *cantadoras* называют ее мудрой или знающей природой. Иногда говорят о «женщине, живущей на краю времени» или «на краю света». [...] Она и друг, и мать для всех заблудших, нуждающихся в обучении, мучающихся загадками, уходящих в леса и пустыни ради поисков и скитаний. В действительности Первозданная Женщина так безгранична, что в психоидном бессознательном – на том уровне, откуда она исходит, – остается безымянной. Однако порождая все важнейшие оттенки женственности, здесь, на Земле Первозданная Женщина награждается множеством имен, и это делается не только для того, чтобы охватить миллиарды аспектов ее природы, но и для того, чтобы удержать ее сущность [Эстес 2007, 6].

Podobnie Berta jest typem kobiety przepelnionej empatią (motyw wojennych sierot) i mimo braku dzieci – instynktem macierzyńskim, posiada głęboką intuicję oraz przeczucia (motyw graniczącej z obawą radości z obecności syna: „[...] она восхищалась им, но порой холодная струйка, подобная той, что отрывается зимой от заклеенной рамы и как иголкой касается голой разгоряченной руки, касалась сердца” [Улицкая, 15]). Wszystkie te cechy składają się na archetypowy, uniwersalny obraz matki, wybornej gospodyni („[...] взбивала сливки, которые никогда не взбивались у соседок, пекла пирожные и делала паштеты. Она слегка помещалась на кулинарных рецептах [...]” [Улицкая 1995, 15]), nauczycielki, opiekunki obdarzonej pierwotnym instynktem zachowania rodziny. To z kolei uprawnia nas do stwierdzenia, że również bohaterkę Ulickiej „можно назвать естественной душой, (...) Поэты говорят о «Другой», о «семи океанах вселенной», о «далеких лесах» или о «Подруге». В разнообразных мировоззрениях и направлениях психологии ее называют «Оно»,

«Я», «срединной природой», а в биологии – природой типичной, или фундаментальной” [Эстес 2007, 6].

W analizowanym opowiadaniu spotykają się światy bajki i mitu, tworząc wspólną płaszczyznę semantyczną, której źródłem jest tradycja, w tym także biblijna. Starotestamentowe opowieści często stanowią bowiem dla Ulickiej nadzwyczaj wiarygodny materiał, służący, między innymi, uogólnieniom o charakterze etyczno-filozoficznym, o czym świadczy fakt, że jest traktowany przez nią jako swoista matryca zachowań współczesnego człowieka oraz narzędzie ich interpretacji. Dodajmy, że, tak jak w większości utworów autorki *Сонечки*, wszyscy bohaterowie opowiadania są Żydami. Zatem nie dziwi fakt, że Ulicka powołuje do życia postać Berty i jej męża po to, by poprzez biblijne konotacje wskazać na tajemnicę oraz wartość życia i śmierci, drogą rozważań nad istotą cierpienia prowadzącego ku szczęściu. W oczywisty sposób bohaterka jest odwzorowaniem starotestamentowych kobiet, które doznały późnego macierzyństwa, takich jak Sara, matka Izaaka (*Księga Rodzaju* 17–21), Rebeka, matka Jakuba (*Księga Rodzaju* 25), Rachela, matka Józefa (*Księga Rodzaju* 29), nienazwana matka Samsona (*Księga Sędziów* 13), Anna, matka Samuela (*1 Księga Samuela* 1) i inne. Berta, podobnie jak Sara i Rebeka została matką tylko raz, po długich latach bezpłodności (w wieku 47 lat). Tak też było z matką Samuela, Anną Lewitką i Rachelą, która była długo bezpłodna, zanim urodziła Józefa, a po wielu latach Beniamina. Żadna z nich nie miała córki, a syn był uważany za dar od Boga. Jak sugeruje Robert Graves, być może w odniesieniu do biblijnych matek „należy dopatrywać się [...] echa pewnej tradycji bezdzietności, wymaganej od kapłanki *naditum* przez okres paru lat – jak od dziewic westfalek w Rzymie – oraz szczególnej świętości, jaką obdarzony był syn urodzony po upływie tego czasu” [Graves 1993, 201]. Wszakże należy podkreślić, że zgodnie z poetyką postmodernistycznego tekstu, historia Berty jest jedynie autorską sugestią, efektem „dyskusji” z tradycją. W powyższym kontekście istotny jest nie tylko fakt żydowskiego pochodzenia bohaterów, lecz także pierwotny wariant imienia ich syna – Izaak. To z kolei upoważnia nas do odczytania losów współczesnych bohaterów również przez pryzmat biblijnego motywu ofiary Izaaka, która, zdaniem Mircea Eliade, jest świadectwem aktu wiary Sary i Abrahama: „I w pewnym sensie Izaak był synem Boga, gdyż dany był Abrahamowi i Sarze, gdy ta ostatnia dawno już przekroczyła wiek płodności. Ale Izaak był im dany dla ich wiary; był dzieckiem obietnicy i wiary” [Eliade 1993, 269]. Dla Berty, podobnie jak i dla Sary *in geite* (po żydowsku „chłopiec”) to bardziej dar Boży niż owoc fizycznego poczęcia: „– Мне сорок семь, а тебе скоро шестьдесят. Он пожал плечами и ласково сказал: – Значит мы, старые дураки, на старости лет будем родителями.”

[Улицкая 1995, 13–14] Według Eliadego, podobna postawa świadczy o tym, że danemu człowiekowi Bóg objawia się jako osobowość, byt „nakazujący, wynagradzający, żądający, bez żadnego uzasadnienia racjonalnego [...] i dla którego wszystko jest możliwe.” [Eliade 1993, 270] Znamienne, że Berta nie polemizuje z wolą Najwyższego. W cichości serca przyjmuje zarówno święty dar życia, jak i śmierć Wowy. Mimo że w tekście utworu ani razu nie pada imię Najwyższego, to nie sposób oprzeć się wrażeniu o głębokiej wierze bohaterki, w jej świadomości bowiem miłość i pamięć niwelują cierpienie oraz poczucie śmierci jako zapomnienia. Przy tym istotne jest to, że jako matka nie ma poczucia granicy pomiędzy światami żywych i umarłych. Narrator, pisząc o „odwiedzinach” „u syna”, tym samym uświadamia odbiorcy sposób postrzegania jej obecnej relacji z synem jako tym, który wciąż żyje. Jak wiadomo, dla człowieka wierzącego bliscy nie znikają do końca, nie zostają zupełnie utraceni. W utworze Ulickiej Berta i Wowa żyją jakby w tej samej płaszczyźnie przestrzenno-czasowej. Grób ich nie dzieli. Nieobecność syna stale jest „obecnością”, a przeszłość jest terażniejszością, nieustannym istnieniem, o czym świadczy chociażby motyw dziecięcej kurtki wiszącej na krześle oraz coniedzielne sny Berty: „Во сне она легко, как в соседнюю комнату, входила в прошлое и легко двигалась в нем, счастливо дыша одним воздухом со своим сыном” [Улицкая 1995, 17]. Zatem w analizowanym tekście śmierci przeciwstawiona jest idea wiecznego życia, przy czym nie tylko tych, którzy odeszli, lecz i tych, którzy pozostali, gdyż tak jak Berta dysponują szczególną umiejętnością funkcjonowania pomiędzy dwiema rzeczywistościami. Dlatego tak bliska jest jej i mężowi przestrzeń cmentarza, odbierana niczym miejsce spotkania z niedawno widzianymi znajomymi:

Дорога, не оставляя места для сомнений, приводила их к кирпичной ограде, проводила под аркой и оставляла на опрятной грустной тропинке, по обе стороны которой, среди зелени, или снега, или сырого нежного тумана, их встречали старые знакомые: Исаак Бенционович Гальперни с ярко-синими глазками, закатно-малиновыми щеками и голубой лысиной; его жена Фаина Львовна, расчетливая женщина с крепко захлопнутым ртом и трясущимися руками [Улицкая, 9].

Jako wizyta w domu definiowane są odwiedziny grobu syna: „[...] а потом прибирали этот дом – ловко, не торопясь, но быстро, как хорошие хозяева” [Улицкая 1995, 10]; „Отслужив свою мессу, они уходили, оставляя после себя запах свежeweымытых полов и проветренных комнат” [Улицкая 1995, 11]. Jak wiadomo, przestrzeń cmentarza zwykle jest „miejsцем realizacji wartości (...), które wypływają z metafizycznego odwrócenia” [Gajewska 2012, 51]. W tekście Ulickiej zostaje ono zatarte,

to zaświaty bowiem zostają sprowadzone do rangi domu, który niemalże dosłownie jest wietrzony i myty. W historii kultury powszechne jest utożsamianie grobu z domem jako nową siedzibą „zamieszkaną” już przez wspólnotę zmarłych. W niektórych religiach cmentarz jest określany jako „wioska śmierci” i „obrzędowy dom śmierci”, a grób to „dom”, który się w trakcie rytuału pogrzebowego „otwiera” lub „zamyka” [Eliade 1992, 45]. Nie mniej częste jest utożsamianie grobu z wioską, domem kultowym lub domem mieszkalnym. Powyższe odnosi się do pojęcia mogiły i grobu jako elementów symboliki antropokosmicznej, tj. jako nieodłącznych składowych ludzkiej egzystencji. W świecie cudem ocalałej z holokaustu żydowskiej rodziny, jak domyślamy się, rządzonym tradycją (co wynika z rytualnych odwiedzin grobu syna), śmierć jest jakby nieustanną kontynuacją życia. I to właśnie Berta predestynowana jest do tego, by kultywować wieczność w doczesności poprzez wspomnianą szansę onirycznych spotkań z synem. Dzieje się tak być może dlatego, że jak pisze Gaston Bachelard, „dla nieświadomości umarli, póki jeszcze pozostają wśród nas, istnieją na tych samych prawach co uśpieni. Umarli odpoczywają. Dla podświadomości umarli po pogrzebie zyskują status nieobecnych, to znaczy status śpiących głębszym snem, osłoniętych, ukrytych. Budzą się tylko wtedy, gdy my sami, usnąwszy, przenosimy się w sen głębszy niż wspomnienie; w ojczyźnie jaką jest Noc, odnajdujemy się wówczas u boku tych, którzy odeszli” [Bachelard 1975, 140].

W paradoksalny sposób spotkanie ze śmiercią warunkuje i porządkuje życie Berty, nadaje mu sens, niemalże implikuje jej dalsze bycie, zmuszając do nieustannych retrospekcji. Śmierć jest stale obecna w jej życiu, ponieważ, jak wspomniano, we śnie bez ustanku na nowo przeżywa chwilę utraty syna. Można nawet mówić o funeralnej topografii jej życia, które sprowadza się do cotygodniowej marszruty z domu na cmentarz. Wszystko to wydaje się świadczyć o podświadomej woli bohaterki osiągnięcia swoistego *coincidentia oppositorum*, tego, co Eliade określa pragnieniem „przekroczenia przeciwieństw, biegunowości, dualizmów” [Eliade 1992, 53], lub osiągnięcia „takiego poziomu sensu, na którym życie i śmierć, ciało i duch objawiają się jako aspekty bądź dialektyczne etapy jednej ostatecznej rzeczywistości” [Eliade 1992, 17–18]. Dla Berty bowiem śmierć byłaby czymś nie do pojęcia, gdyby nie była powiązana z przeświadczeniem o tym, że jej syn żyje, tyle, że obok. W związku z tym jej świadomość życia i śmierci sprowadza się do przekonania o braku wyraźnej linii demarkacyjnej pomiędzy oboma bytami. Z tego powodu egzystencja jej oraz jej męża przypomina Heideggerowskie „bycie ku śmierci”, gdyż ich istnienie opiera się na właściwym pojmowaniu śmierci. Jest bowiem „autentyczne, to znaczy w pełni ludzkie”, gdyż „interioryzując nieuchronność śmierci, urzeczywistniają «wolność ku śmierci»

[Freiheit zum Tode]" [Eliade 1992, 17–18]. Dodajmy, że człowiek wierzący, jakim niewątpliwie jest Berta, uważa śmierć za dobrodziejstwo, niezbędne dopełnienie życia. Jak konstatuje Eliade, „oznacza to przede wszystkim, że zmienia ona ontologiczną sytuację człowieka. Rozdzielenie się duszy i ciała początkuje nowy sposób istnienia. Odtąd człowiek jest już tylko bytem duchowym – staje się tchnieniem «duchem»" [Eliade 1992, 42]. Takie rozumienie śmierci, jak sugeruje znawca [Eliade, 42], jest zarazem składową kondycją ludzką, gdyż właśnie wobec śmierci pojęcia „duch” i „istoty duchowe” stają się zrozumiałe i akceptowalne. Taką właśnie postawę reprezentują Berta i jej mąż, których życie po odejściu syna jakby nie ulega zmianie. Są nadal szczęśliwi, bo odwiedzają nie tyle jego grób, ile jego samego („отправлялись к сыну” [Улицкая 1995, 7]), stąd cmentarz okazuje się nie tyle miejscem pożegnania ile spotkania. Powyższe odnosi się do tego, co Eliade definiuje jako „wzajemność przeniesień między symbolami i metaforami zaczerpniętymi z życia i śmierci” [Eliade 1992, 50] a co wynika z typowego dla, między innymi, judaizmu i chrześcijaństwa przekonania o człowieku jako duchu wcielonym. Jak konstatuje uczony, każdy z nas żywi cichą nadzieję, że zmarli mogą uczestniczyć w świecie żywych [Zob. Eliade 1992]. Dodajmy, że dla społeczności żydowskiej cmentarz to nie tylko *bet olam* – „dom wieczności” czy *bet kwarot* – „dom grobów”, lecz także *bet chajim* – „dom życia”. Wszakże obowiązują w nim określone zachowania, których Berta skrupulatnie przestrzega: „еженедельная трапеза” [Улицкая 1995, 11] i „Глубокое молчание, наполненное общими воспоминаниями” [Улицкая 1995, 11], które „не нарушалось никаким случайным словом; для слов были отведены другие часы и другие годы” [Улицкая 1995, 11]. Jak trafnie stwierdza Gilles Ernst [Zob. Ernst 2010], jedynie milczenie i nieobecność są stosowną postawą wobec śmierci, ponieważ, zgodnie z heglowską dialektyką, jej werbalizacja, bądź zapis są równoznaczne z częściowym jej wyeliminowaniem. Jeżeli odniesiemy te słowa do analizowanego opowiadania, to przekonamy się, że Ulicka pragnie zawrzeć w swym tekście to, co nie daje się wypowiedzieć, i faktycznie słowo „śmierć” ani razu w nim nie pada. Za to podkreśla się motyw głębokiego milczenia rodziców przy grobie syna, które metaforycznie „łagodzi” świadomość śmierci poczuciem „braku dalszego istnienia” [Ernst 2010, 241]. Nienazwana śmierć w opowiadaniu *Счастливые* nie neguje świadomości nieistnienia, a wręcz je implikuje, o czym świadczy chociażby szczegółowy opis przygotowań Berty do wyprawy „w odwiedzi-ny do syna”. Zatem również do tekstu Ulickiej można byłoby odnieść słowa Ernsta, iż „[b]rak dalszego istnienia jest epifanią nieistnienia, ucieleśnieniem śmierci, i podczas gdy ten pierwszy możemy przeżywać jako dramat, gdy umiera ktoś bliski, to ostatnie, a więc nieistnienie, z tej chociażby racji, że

jest wszechogarniające, pozostaje gdzieś obok nas i poza zasięgiem naszej mowy” [Ernst 2010, 241]. Milczenie Berty jest zatem zgodą na nieistnienie jako istnienie w innej formie, o czym świadczy jej świadomość uprzątnania nie mogiły, lecz domu. Jej milczenie ma ponadto wymiar sakralny, gdyż dokonuje się w obliczu Tajemnicy śmierci. Nieprzypadkowo jest ono ukazane w kontekście „mszy” oraz wpisane w semantyczne pole grobu-domu. Jednocześnie milczenie jest znakiem niemożności lub braku konieczności wyrażenia w słowie całej istoty śmierci, która także „przeraża i odbiera mowę” [Ernst 2010, 241]. Milczenie, jak konstatuje uczony, jest poczuciem śmierci powstałym już po fakcie fizycznego odejścia bliskiej osoby. Jest tym jej aspektem, który „zostaje nam objawiony”. To „milczenie prawdziwe, a już na pewno obecność czegoś niewytłumaczalnego, co nagle daje się wyczuć za kulisami śmierci [...] gdyż słowa o śmierci nie ogarniają całej pustki” [Ernst 2010, 241]. Jednak Berta wraz z mężem pustkę tę oswoiła, niejako podporządkowując swe życie faktowi śmierci, tym samym pogodzili się z nią, przyjęli pod swój dach i żyją wraz z nią, wierząc, że jest elementem bytu, jego nieodłącznym atrybutem, tak jak wyblakła kurtka syna, od lat niezmiennie wisząca w tym samym miejscu [Улицкая, 20]. Jak słusznie bowiem zauważa Jean-Didier Urbain, „[k]ontemplować Przedmiot Funeralny to (...) stąpić się z nim w jedną całość, przenikać do jego wnętrza, ażeby odkryć tam niewzruszone życie umarłych i przez chwilę w nim uczestniczyć; to czynić ów przedmiot znakiem tajemniczego i długotrwałego życia po śmierci – to żyć w nim [...]” [Urbain 2010, 314]. Zwykły element dziecięcego ubioru w toku pozornie beznamietnej narracji pełni zatem wyjątkową rolę. Staje się Przedmiotem Funeralnym, symbolem przeszłego życia i tragicznej śmierci. To nie tylko echo pamięci, lecz świadectwo granicy dzielącej bohaterów od „innego świata”, „skłaniający żywych do przypisywania mu niepustej «tamtej strony», [...] do obdarzania go osobowością” [Urbain 2010, 314], gdyż świadczyć ma o obecności zmarłego pośród żywych.

Z powyższego wynika, że w analizowanym utworze śmierci przeciwstawione są miłość i pamięć, które, jak wynika z tytułu opowiadania, mogą uczynić człowieka szczęśliwym. Chciałoby się rzec, że życie Berty jest ilustracją słów ojca Zosimy: „С тобой Христос. Сохрани его и сохранит тебя. Горе узришь великое и в горе сем счастлив будешь. Вот тебе завет: в горе счастья ищи” [Достоевский 2007, 54], a tym samym nawiązaniem do losów wielu bohaterów Ulickiej, do których „Всяческие беды, уродства, болезни и прочие несчастья, включая нелепые смерти, прилипают [...] словно к магниту” [Ермошина 2000, 20]. Niemniej, jak pisze Anna Curkan, „герои Улицкой убеждены в том, что все происходящее, даже самое несправедливое, самое мучительное, если его правильно

воспринять, непременно направлено на открытие в человеке нового видения. При выведении своих персонажей Улицкая всегда будто бы имеет в виду новозаветную фразу: «Сила моя в немощи совершается» [Цуркан 2001, 136].

Zatem, jak wspomniano, w odniesieniu do Berty męczeństwo oraz cierpienie nieoczekiwanie zyskują odwrotny wymiar. Pomimo biedy, niedostatku jest bowiem na swój sposób szczęśliwa, czuje się potrzebna i spełniona, pełna godności w swych codziennych i coniedzielnych obowiązkach, głównie z racji tego, że wraz z nią żyje cień jej syna, którego cyklicznie odwiedza i którego rzeczy wciąż na niego czekają, jakby wyszedł z domu tylko na chwilę. Bohaterka i jej mąż funkcjonują w swoistej czasoprzestrzeni spokoju, domowego sacrum, czego wyrazem jest, między innymi, brak w analizowanym tekście opozycji między przeszłością a terażniejszością. Jej życie, oparte na rytuale „odwiedziny syna”, na powtarzającej się od czasu do czasu grze w karty oraz powszedniej krzątaniu, także sprzyja jej małemu szczęściu w bliskości męża, w otoczeniu tych samych rodzinnych kątów i przedmiotów, pośród których zapewne nieprzypadkowo góruje małżeńskie łóżko:

Дома, за обедом Матиас выпивал воскресные полбутылки водки. Трижды налил он в большую серебряную рюмку с грубым рисунком, пасхальную рюмку Бертиноного отца, трижды по – коровьи вздохнула Берта, не умеющая ответить ему иначе. Потом она отнесла посуду на кухню, особенным способом – с мылом и нашатырным спиртом – вымыла ее, вытерла ее старым чистым полотенцем, и они возлегли на высокую супружескую кровать [Улицкая 1995, 12].

Stanowi ono oczywisty symbol bliskości i miłości, niejako semantycznie podsumowujący motyw liczby trzy, która w chrześcijaństwie jest uważana za świętą. Motyw paschalnego kieliszka, trzykrotny gest Matiasa i trzykrotne westchnienie Berty mogą być aluzją do Świętej Trójcy. W powyższym kontekście życie Berty i jej męża nabiera cech szczególnych jako los ustanowiony przez Boga. Zgodnie bowiem z nauką Kościoła, misja małżeństwa nieposiadającego dzieci bliska jest działalności apostołskiej, pełnej poświęcenia i świętości. Błogosławieni, apostołowie i większość świętych wiedli samotny tryb życia, gdyż to dawało im możliwość otwarcia duszy na Boga. Ich poświęcenie Najwyższemu nie było wówczas zmącone troską o rodzinę, a ich tryb życia przypominał o świadomym wyborze apostoła Pawła, który pisał, że pragnie, by wszyscy byli tacy jak on – bez grzechu³.

³ Zob. <http://www.pravmir.ru/bezdetnyj-brak-chast-2-bezdetnost-dar-bozhij/#ixzz3Vm9ZCuMN> [29.03.2015].

W świetle powyższego pozornie nieskomplikowana postać głównej bohaterki opowiadania jawi się jako archetyp matki, dla której sensem są nie tyle dzieci, ile mąż. Owszem, nowe życie ją raduje, jednakże nie stanowi ono sensu jej egzystencji. Zatem Berta w analizowanym utworze jest kreowana na istotę szczęśliwą, bo świadomą swej przynależności do mikroświata domowego kościoła, jaki tworzą wraz z mężem. W stworzonym przez autorkę modelu rodziny pierwiastkiem jednoczącym jej członków, ich „mocą w słabości” jest świadomość trwałych, wiecznych wartości, dzięki którym zdolni są nie tylko przeżyć śmierć syna, ale też nie stracić zainteresowania samymi sobą i życiem. Stąd oryginalność przedsięwzięcia Ulickiej polega tu na odmienności ich reakcji na tragedię, a przez to na ich wyższości względem tych, którzy nie rozumieją odwiecznego związku między życiem i śmiercią, między jednością „domu” i „domu-cmentarza”.

Literatura

- Bachelard G., 1975, *Woda i marzenia*, [w:] *Wyobrażenia poetycka*, przeł. H. Chudak A. Tatarkiewicz, Warszawa.
- Бахтин М.М., 1997, *Проблемы сентиментализма*, [в:] *Собрание сочинений в 7 томах*, т. 5, Москва.
- Цуркан А., 2001, *Единство в многообразии, или народ избранный (Улицкая Л., «Бедные родственники»)*, „Старое литературное обозрение” № 2.
- Достоевский Ф.М., 2007, *Братья Карамазовы*, Москва.
- Eliade M., 1992, *Okultyzm, czary, mody kulturalne*, przeł. I. Kania, Kraków.
- Eliade M., *Sacrum. Mit. Historia. Wybór esejów*, przeł. A. Tatarkiewicz, Warszawa 1993.
- Ермошина Г., 2000, *Формы борьбы со временем – печальная попытка его уничтожения*, „Новый мир” № 8.
- Ernst G., 2010, *Śmierć jako temat opowiadania: Dianus Georges’a Bataille’a*, [w:] *Wymiary śmierci*, wyb. S. Rosiek, przeł. M. L. Kalinowski, Gdańsk.
- Эстес К., 2007, *Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях*, пер. Т. Науменко, София.
- Gajewska M., 2012, *Semantyka i estetyka Pola Pamięci*, „Estetyka i Krytyka” nr 2.
- Graves R., 1993, *Mity hebrajskie*, przeł. R. Gromacka, Warszawa.
- Кононова Н., 2012, *Предметный мир в рассказе Л. Улицкой „Счастливые”*, „International Journal of Russian Studies” Но 2.
- Рыжова О., 2004, *Коутус Кукоцкого, или самая интеллигентная домохозяйка*, „Литературная газета” № 37.
- Улицкая Л., 1995, *Мне интересна жизнь „серых” людей...* (записала М. Рюрикova), „Литературная газета” № 38.

Urbain J.-D., 2010, *Rzeźba/Grób; przedmiot graniczny*, [w:] *Wymiary śmierci*, wyb. S. Rosiek, przeł. M. L. Kalinowski, Gdańsk.

“STRENGTH IS MADE PERFECT IN WEAKNESS” –
A MOTHER’S IMAGE IN A NEOSENTIMENTAL SHORT STORY “THE HAPPY”
BY LUDMILA ULITSKAYA

S U M M A R Y

The aim of this article is to approach a way by which the author construes semantisation of the mother-woman in a mythological-biblical manner, taking into account a neosentimental context of poetics of the analysed text, including the basic motif of the text which is a child’s death. Apart from that, we are referring to an archetypical image of a woman present in Russian folkloristic tradition as well as in a classical 19th century one, especially the image of “a little man”. A basic idea of the short story is not only a description of a tragic calamity, but also, in connection with the text being situated in the aforementioned tradition and its traits of dialogue with it, adding new contents, a proposal of their new interpretation, mainly considering a mother’s image.

Marta Abuzarowa

DOI 10.15290/sw.2016.16.10

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Neofilologii
Instytut Filologii Rosyjskiej
tel.: +48 61 8293677
e-mail: stetsula@amu.edu.pl

**Руські апеллятивні запозичення в основах
польських прізвищ мешканців Дрогобича
к. XVIII–поч. XIX ст.**

Ключові слова: антропонімія, польсько-українське прикордоння, апеллятивні запозичення.

Аналізуючи українські дослідження, присвячені польсько-українській мовній інтерференції, зауважуємо, що більша увага зосереджена на впливах польської мови на українську ([Огієнко 1936], [Аркушин 2001], [Гонтарук 2004] та ін.). Справедливо, адже польських запозичень значно більше в українській мові, ніж українських у польській [Царук 1998, 5]. Це зумовлено екстралінгвальними чинниками: по-перше, польська мова виступала офіційною, а відтак домінантною; по-друге, польська й українська – це споріднені мови, що перебували в постійному контакті. У період XVI – I-ої пол. XVII ст. “...польська мова була найактивнішим джерелом безпосередніх й опосередкованих запозичень в українську літературну мову” [Гонтарук 2004, 101]. Польські впливи пізнішого періоду на українську літературну мову оцінює Т. Лер-Сплавінський: “мова літературних творів XVII–XVIII ст. була перенасичена польськими словами” [Lehr-Spławiński 1928, 49]. Таким чином, вплив польської мови на руську на прикордонних українсько-польських територіях можемо оцінювати як надто сильний.

Одначе не слід забувати про руські впливи на польську мову, дослідженням яких займалися здебільшого польські мовознавці (більшість

із них походить або тісно пов'язана з українсько-польським прикордонням), для прикладу Т. Лер-Сплавінський [Lehr-Spławiński 1928], С. Грабець [Hrabec 1949], С. Урбанчик [Urbańczyk 1968], Т. Мініковська [Minikowska 1980], Г. Риттер [Rytter 1992], Я. Піреп [Rieger 1977; Rieger 1993], Е. Вольнич-Павловська й В. Шульовська [Wolnicz-Pawłowska, Szulowska 1998], З. Курцова [Kurzowa 2006] та багато інших. Більшість мовознавців вказує на сильні руські мовні впливи, оскільки вони простежуються не тільки в лексиці, а й у фонологічних та морфологічних змінах (К. Нітш, Т. Лер-Сплавінський, С. Урбанчик, З. Штібер, Б. Струмінський [Kurzowa online]. Окрім цього, прийнято виділяти окремий варіант (діалект) польської мови – *південнокресову польщизну* (пол. *polszczyzna połuniowokresowa*), що сформувався на території *Червоної Русі*¹ або так званих *східних кресах*² на українському мовному підґрунті та перебував у постійному контакті з українськими лінгвокультурними факторами [Kurzowa online]. Хоча польська мова на кресах стала предметом досліджень багатьох праць, проте надалі привертає увагу дослідників мови, адже, як зазначає З. Курцова, варіант польської мови, сформований на прикордонних польсько-українських теренах, – це надто особливе й важливе явище в історії польської мови, тому постійне зацікавлення мовознавцями формуванням і розвитком цього варіанта польської мови анітрохи не дивує [Kurzowa 2006, XXXIX].

До кінця XV ст. вплив руської мови на польську відображався лише на вже згадуваному південнокресовому діалекті польської мови. “Przełom w tym względzie przyniósł dopiero wiek XVI: ruskie wpływy je-

¹ *Червона Русь* – історична назва, що вживалася здебільшого в польських пам'ятках на позначення руських земель, що входили до складу Польського королівства.

² Синонімом назви Червона Русь є термін *південно-східні креси* (також *східні креси*, або просто *креси*), що активно функціонує в польській мові й віднедавна почав вживатися в українській. У минулому поняття мало кілька значень, на сьогодні південно-східні креси – це колишні прикордонні землі Польщі (етнічно руські), що тепер знаходяться за так званою “Керзоновою лінією”; відлучені від Польщі у 1939 р. й анексовані до УРСР, БРСР і Литовської РСР. “Przez tak zwane kresy południowo-wschodnie rozumie się obszar leżący na wschód od dawnych województw lubelskiego, sandomierskiego i krakowskiego. Jest to historycznie Ruś Czerwona” [Kaleta 1997]. Поняття креси не є лише географічним, воно включає культурологічний, політологічний, історичний та ін. аспекти. Креси викликають багато емоцій в осіб, що пов'язані з польською історією, культурою та навіть мовою. Для деякого “креси” символізують щасливе дитинство і мальовничі краєвиди, для інших – страх, сум, війну, а ще в когось викликають почуття ностальгії. Ширше про історію кресів, культуру та національний склад можна дізнатися із розвідок К. Гандке, О. Сухомлинова, мову й мовні проблеми на *кресах* описують мовознавці Е. Вольнич-Павловська й В. Шульовська [Wolnicz-Pawłowska, Szulowska 1998, 9–14], З. Курцова [Kurzowa 2006] тощо.

zykowe przekroczyły podówczas granice polszczyzny kresowej i rozlały się szeroko w polskim języku literackim...” [Walczak 2001, 15]. Чи не найбільший ефект на проникнення українізмів у польську літературну мову мали польські кресові письменники XVI–XVII ст., котрі забарвлювали польську мову руськими елементами (львів’яни Ш. Шимонович, М. Семп-Сажинський, брати Зиморовичі [Hrabec 1949, 11]. У XVI ст. статус руської мови серед польської інтелігенції підносить твердження про її архаїчність: дехто з мовознавців вважає руський народ і його мову найдавнішими серед інших слов’янських, на що вказують збережені церковні книги й церковна мова, а також численні подібні зовнішні риси руської та чеської мов. Якщо русини-українці й чехи зберегли у своїх мовах спільні риси, значить поляки відійшли від старого спільного слов’янського кореня – так С. Грабець резюмує настрої XVI ст. Думка про архаїчність руської мови посилює використання руських запозичень польськими письменниками для “підвищення стилістичного тону” їхніх літературних творів [Hrabec 1949, 138–139]. До того ж “mówienie po polsku z domieszką cech ukraińskich głównie w wieku XVI–XVII było modne...” [Łesiów 2003, 17].

У XVIII ст. руських запозичень та впливів багато не лише в мові літературних творів, а також у щоденній мові поляків, особливо на польсько-українському порубіжжі. Яскравим взірцем цього може бути польська антропонімія дрогобичан³ кінця XVIII – поч. XIX ст., що стане **об’єктом** нашого дослідження. Джерелом проаналізованих польських прізвищ обрано метричні книги⁴ дрогобицького римо-като-

³ Дрогобич – одне із полінаціональних, а відтак і полілінгвальних міст польсько-українського прикордоння, що розташоване на перехресті культур (польської й руської) та обрядів (західного й східного). Саме тут, на прикордонних територіях, відбуваються найцікавіші й найвизначніші мовні зміни й трансформації.

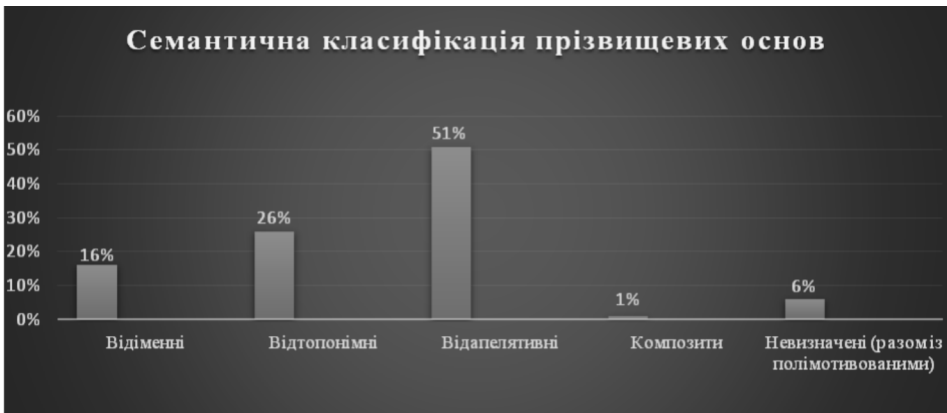
⁴ 1. Liber Natorum Civitatis Drohobycz ab anno 1784–1791, t. II / Метрична книга із записами про хрещення парафіян протягом 1784–1791 рр., м. Дрогобич, т. II (mikrofilm nr A-84275, nr sygn. 3, zespół nr 437, AGAD). 2. Liber Natorum Civitatis Drohobycz ab anno 1792–1812, t. III, IV, V / Метрична книга із записами про хрещення парафіян протягом 1792–1812 рр., м. Дрогобич, т. III, IV, V (mikrofilm nr A-84275, nr sygn. 3, zespół nr 437, AGAD). 3. Книга із записами про одруження парафіян протягом 1792–1829 рр., м. Дрогобич (спр. 1720, опис 4а, фонд 201, ЦДАЛ УКРАЇНИ). 4. Liber Copulatorum Civitatis Drohobycz, ab anno 1784–1792, t. II / Книга із записами про одруження парафіян протягом 1784–1792 рр., м. Дрогобич, т. II (mikrofilm nr A-84275, nr sygn. 3, zespół nr 437, AGAD). 5. Liber Mortuorum pro Civitate Drohobycz ab anno 1792 ad annum 1800, t. III / Метрична книга із записами про смерть парафіян протягом 1792–1800 рр., м. Дрогобич, т. III (спр. 1719, опис 4а, фонд 201, ЦДАЛ УКРАЇНИ). 6. Liber Mortuorum Civitatis Drohobycz ab anno 1784–1791, t. II / Метрична книга із записами про смерть парафіян протягом 1784–1791 рр., м. Дрогобич, т. II (mikrofilm nr A-84275, nr sygn. 3, zespół nr 437, AGAD).

лицького костелу св. Варфоломія. У польській антропонімії дрогобичан к. XVIII – поч. XIX ст. збереглися фонетичні, морфологічні та лексичні запозичення з руської мови. У цій статті проаналізуємо лише частину руських лексичних запозичень, що збереглися в антропонімоосновах дрогобичан, – апелятивні запозичення. Дослідження охоплює 7750 польських прізвищ (після відбору дублетів залишилося 2400 одиниць), серед яких 78% становлять власне польські прізвища, 20% – прізвища з руськими елементами і 2% – німецькі сполонізовані прізвища.

Діаграма 1. Походження польських прізвищ дрогобичан римо-католиків.

Окрім етимологічного принципу, який актуалізуємо для визначення походження прізвищ, використовуємо також принцип семантичної мотивованості антропонімооснов, який дозволяє виокремити онімну та апелятивну лексику, що послужила базою для творення прізвищ.

Загальновідомо, що передумовою формування прізвищ був процес присвоєння людям прізвиськ. Значна кількість відапелятивних прізвиськ, які аналізуватимемо в цій статті, перш ніж офіційно закріпилась за їхніми носіями, належала до категорії прізвиськ (*Humen, Koltun, Chydzik, Tribuch* й ін.) Відсоток відапелятивних прізвиськ від загальної кількості становить найбільшу групу – 51%, з чого 5% займають прізвиська з руськими елементами (порівняно з іншими семантичними групами, це небагато, адже, наприклад, серед відіменних прізвиськ фіксуємо аж 40% таких, що містять у своєму складі руські компоненти). Для визначення етимології більшості польських відапелятивних прізвиськ дрогобичан к. XVIII – поч. XIX ст. використовуємо історично-етимологічний словник К. Римута *Прізвиська поляків* [Rymut 1999, 2001].

Запозичення, що зберегли руську фонеморфологічну структуру, трапляються рідко, тому, крім формального вигляду, часто використовуємо географічний підхід. Як зазначає С. Урбанчик, “można uważać za rutenizm, jeżeli występuje wyłącznie lub szczególnie często w źródłach, które powstały w strefie kontaktu polsko-ruskiego” [Urbańczyk 1968, 298]. Теоретично це може бути власне польський регіоналізм, проте на практиці такі випадки трапляються вкрай рідко.

Далі подаємо прізвиська, в основах яких збереглася руська апелятивна лексика, що потрапила на польський ґрунт. Більшість апелятивів уже давно адаптувалася в польській мові, тому прізвиська, утворені від них, можна вважати польськими:

- прізвиська *Chomiccki, Chomiccka, Chumicka*⁵ могли утворитися від: 1) укр. ім. Хома (пол. Tomasz); 2) апелятива *chomik* ‘хом’як’ – вид гризуна [Rymut, 2001, 611–612]. Згідно з відапелятивною версією творення антропонімів, можемо стверджувати запозичення польською мовою лексеми *chomik*. Спираючись на історію та розповсюдження апелятива, його руське походження доводять мовознавці А. Брюкнер [Brückner 1927, 173], С. Урбанчик [Urbańczyk 1968, 301], Т. Мініковська [Minikowska 1980, 34–53].

- антропонім *Hulikiewicz* походить від ап. *hulać* ‘розважатися, веселитися’. Апелятив *hulać*, як і слова *hulaka, hultaj, hulanka, hulaszczu* виводять від укр. *гуляти* (на що формально вказує початкове *h*).

⁵ Прізвиська із суфіксом -sk(i), як правило, етимологізують від географічних назв. Шляхетські прізвиська з формантом -sk(i) почали з’являтися в середині епохи Середньовіччя і надавалися власникам земельних володінь. Проте з часом прізвиська на -sk(i) перестають асоціюватися виключно із шляхтою і географічними назвами, оскільки створюються такі, що походять від прізвиськ та імен [Majkowska 2011].

Ці лексеми були запозичені з руської мови у XVII ст. через літературні твори польських письменників [Brückner 1927, 173].

- *Chydzik, Chydzikowa, Hydzyk, Hydzykowa* походять від старопол. апелятива *hydzić* ‘обмовляти, очорнювати’ або діалектизму *hydki* ‘бридкий’. На противагу А. Брюкнерові, який вважає лексему *hydki* питомо польською [Brückner 1927, 174], аргументи про українське походження слів із коренем *hyd-* наводить С. Грабець: 1) наявність українського *h*, який у польській мові мав характер рідного тільки як придихового; 2) географія поширення – всі діалектні приклади вживання лексеми походять з руських земель [Hrabec 1949, 24].

- прізвище *Humen* утворене на базі апелятива *ihumen* (варіанти *humien, humion*) ‘ігумен’. У польську мову апелятив з грецької (з гр. *hegeomai* [Karłowicz 1887, 7] “той, хто веде”) потрапив за посередництвом української діалектної форми *гумен* ← *угумен* [Minikowska 1980, 60]. У польській мові лексема не змінила значення і так, як в українській, позначала настоятеля монастиря східного обряду [Urbańczyk 1968, 300].

- *Koltun, Koltunowa, Koltunowicz, Koltunowiczowa, Koltunowiczowna, Kultunowicz, Kolton* – від апелятива *koltun* ‘жмут збитого, брудного волосся на голові’. Згодом ап. *koltun* став назвою хвороби. Лексему прийнято вважати руським запозиченням [Popowska-Taborska 1992, 44]. А. Брюкнер, покликаючись на лікаря Ер. Сикста, стверджує, що сама хвороба з’явилася на території Русі, швидко поширювалася, і в Польщі її евфемістично назвали *gostem* (пол. *gość*), звідти й пішла польська назва *gościec*. Таким чином слова *koltun, koltek* (від руського *koltat*) мали польські відповідники *gwoździec, gościec*. Хвороба зникла, але назва з відтінком зверхності залишилася, особливо використовувалася в процесі надання міщанських прізвиськ [Brückner 1927, 248], з яких, очевидно, визріли прізвища. Як влучно зауважує Т. Мініковська, структура слова також вказує на його руську генезу: *-ol-*, що визріло на ґрунті української мови з праслов’янської групи **ъl* замість польського *-el-* [Minikowska 1980, 76].

- *Lachowicz, Lachowiczowa, Lachowiczowna* – від етноніма *Lach* ‘лях’, яким східні слов’яни називали поляків. Як вважає С. Грабець, етнонім *Lach* – це руське слово, яке без змін прийшло у польську мову, адже відповідало її фонетичним і морфологічним нормам [Hrabec 1949, 53; Совтис 2011, 351]. Існує й протилежна думка М. Пірбудагян-Фютек, котра вважає етнонім *Lech* і всі похідні від нього прізвиська (Ляхович, Ляхненко, Полулях тощо) власне польськими [Pirbudagian-Fiutek 2003, 132–133], проте у зв’язку з відсутністю обґрунтування цієї теорії, надаємо перевагу твердженням С. Грабця.

- *Mielnikiewicz, Mielnikowicz, Mielnikowiczowna* ← апелятив *mielnik* (пол. młynarz) ‘мельник’, яке мовознавці вважають запозиченням із руської мови [Urbańczyk 1968, 301]. Т. Мініковська виводить українське, російське та білоруське *мельник* від старослов'янського **melti*, а польське *młyn, młynarz* – від латинського *mulinum* або старонімецького *mulîn* [Minikowska 1980, 89]. За Т. Мініковською, лексема *mielnik* у польській мові з'явилася під впливом руської. Ця думка опонує твердженням А. Брюкнера, котрий хибно виводить лексему *mielnik* не від старослов'янського **melti*, а від іноземних основ [Brückner 1927, 339–340].

- *Niżnik, Niznikowa, Niznikowna, Niznikiewicz, Niznikiewiczowa, Niznikowiczowna, Nyznik* – від діалектизму *niżni, niżny* ‘нижній; той, що низько лежить’. Діалектизм *niżni* з'явився в польській говірці під впливом укр. апелятива *нижній* (пор. пол. *dolny*) [Urbańczyk 1968, 301].

- прізвища *Prosolowicz, Prosolowiczowa, Prosolowiczowna* виводяться від старопол. апелятива *prasol* ‘торговець сіллям’ (вперше фіксується в польських пам'ятках у 1451 р.). Мовознавці виводять лексему *prasol* з руської мови, як і значну частину лексики, пов'язаної із солеварінням [Minikowska 1980, 104; Brückner 1927, 435].

- *Ruśkiewicz* – від апелятива *ruski* ‘руський’. М. Бучинський, покликаючись на географію поширення ап. *руски* в значенні ‘український’, вважає лексему запозиченням з української мови [Buczyński 1976, 244].

- *Sotnicki, Sólnicki* – від апелятива *sotnik* ‘сотник’ – військова особа, котра очолює сотню. С. Б. Лінде в етимологічному словнику зазначає, що слова *sotnik* та *sotnia* в польській мові на межі XVIII–XIX ст. вже вийшли з ужитку, але на їхньому місці залишилися *setnik, setnia*. Слово *sotnik* вживається у словнику лише в реченнях-прикладках, пов'язаних з козацтвом та українськими землями, і позначає керівника сотні (давнє польське *sotnia*). Функціонування лексеми здебільшого для позначення понять, пов'язаних з українськими реаліями, може вказувати на запозичення слова *сотник* польською мовою з руської разом із денотатом. На думку С. Урбанчика, обидві форми *sotny* и *setny* – це руські запозичення в польській мові [Urbańczyk 1968, 301].

- *Trybuchowa, Trybuchowna, Tribuch, Trybuchowna* – діалектизм *trybuch* (пол. brzuch) ‘живіт’. Діалектизм *trybuch*, що вживається на Підляшші [Maryniakowa 1995, 74–75], однозначно утворився під впливом білоруського апелятива *трыбух*, що означає ‘шлунок’ або в розмовному мовленні ‘живіт’ [Мацкевіч 1996, карта № 89].

- *Ukrainiecowa* > етнонім *Ukrainiec* ‘українець’. Етнонім вживається однаково як в українській, так і в польській мовах, проте слово містить

руський суфікс *-ec* (укр. *-ець*): використання форманта *-ec* (*-ець*) з метою деривації етнонімів – це риса, характерна східнослов'янським мовам [Ułaszyn 1947]. Крізь призму морфологічного аналізу можна стверджувати, що лексема *українець* – руське утворення, запозичене польською мовою.

- *Weretelnik, Weretynowa, Weretyński*⁶ – від ап. *wereta* ‘верета’, яке А. Брюкнер етимологізує від руського апелятива *верета* (пол. *plachta*) [Brückner 1927, 606–607], на що також вказує повноголосся.

До цієї групи належить також три лексеми *duda, krupa* и *puszkarz* (лягли в основу прізвища *Dudowicz* і подібних; *Krupa* і похідних; *Puszkarkiewiczowa*) – частина мовознавців вважає їх руськими запозиченнями у польській мові, проте заглиблюючись у генезу цих лексем виникають сумніви, а саме:

- *Duda, Dudziak, Dudzikiewicz, Dudowicz* – від ап. *duda*, сьогодні – *dudy* ‘волинки’ – музичний інструмент. Деякі мовознавці [Баранівська 2006] стверджують, що прізвище типу *Dudziak* можна вважати сполонізованими формами українського прізвища *Дудяк*, адже польське *dź* відповідає українському м’якому *d*. Проте з цією версією не можна однозначно погодитися, адже за польським мовознавцем К. Римутом [Rymut 1999, 156] антропонімний корінь *dudź* походить від прізвища *Duda* (задовго до закріплення прізвища серед слов’ян існувало особове ім’я Дуда [Чучка 2011, 178]), що утворилося від апелятива *duda* – слов’янської назви музичного інструмента (укр. сучасна назва – волинка, польська – дуди). Прізвище *Duda* фіксується вперше у 1392 р., польське *Dudzik* у 1405 [Rymut 1999, 156], укр. прізвище Дуденко – в 1495 р. [Словник 1977, 330], прізвище-дериват *Dudziak* було зафіксоване у 1644 р. Отже, цілком справедливою буде версія про творення як польського прізвища *Dudziak*, так і українського *Дудяк* паралельно від особової назви *Duda*, що, своєю чергою, виводиться від слов’янської основи **duda* [Sławski 1984, 71–74] (праслов’янське **d* у польській мові перейшло в *dź*, а в українській – у м’яке *d*), але процес творення і стабілізації на польському й українському мовному ґрунті, очевидно, відбувався паралельно.

- *Krupa, Krupowna* – від ап. *krupa* (*kasza jęczmienna*) ‘перлова крупа’. Деякі мовознавці вважають слово *krupa* східнослов’янським запозиченням [Bogdanowicz 1999, 29], хоча тут виникають певні сумніви.

⁶ Апелятиви не були безпосереднім етимомом відтопонімних прізвищ, проте в їхньому складі зберігаються давні руські апелятивні позички, тому такі прізвища не елімінуємо з прізвищевих ґнізд.

Лексему фіксуємо в старослов'янській мові [Белей, Белей 2001, 95], а також у старопольській – *krupa* і похідні [Słownik staropolski 1962, 407–408]. Лексема функціонує не тільки у східнослов'янських мовах, а й, крім польської, в інших західнослов'янських, що може вказувати на її праслов'янське походження й паралельне функціонування як у східнослов'янських, так і західнослов'янських мовах, зокрема польській. Крім цього, Б. Лінде подає широке застосування і східнослов'янської лексеми *krupa* з похідними *krupина*, *krup'яний*, *krupчатый*, *krupеникь*, *krupеня*, і польської *krupa* з похідними *krupiarz*, *krupnik*, *krupić*, *krupiarка*, *krupiastry* і ін. Припущення про те, що лексема *krupa* – це руське запозичення можуть виникати внаслідок факту занепаду слова в польській мові і його заміни лексемою 'kasza'. Цей занепад фіксує А. Валіцький: у ХІХ ст. лексема *krupa* вже не функціонує, проте активно вживалася давніше [Walicki 1886, 166]. Становлення прізвищ відбувалося у ХVІІ–ХVІІІ ст., коли ап. *krupa* ще функціонував на польських теренах, тому версія про східнослов'янське походження апелятива залишається досить суперечливою.

- *Puszkarkiewiczowa* – від ап. *puszkarz* 'пушкар'. Деякі мовознавці, подаючи в приклад прізвище *Puszkarak*, зараховують атропонімооснову *puszkar* до запозичень зі східнослов'янських мов [Bogdanowicz 1999, 27]. У прізвищі *Puszkarak* справді виразно фіксується українське походження в питомому суфіксі *-uk*. Проте якщо йдеться про саму антропонімооснову, то, для прикладу, словник Лінде фіксує однакове функціонування лексеми *puszkarz/пушкарь* (називає особу, що виробляє вогнепальну зброю, яка в Польщі протягом ХV–ХVІ ст. мала загальну назву *пушка*) і в польській мові, і в руській, а також інших слов'янських [Linde 1811, 1281]. Через це важко однозначно погодитися із твердженням про запозичення польської лексеми *puszkarz* із східнослов'янських мов, адже вона могла виникнути ще в праслов'янську епоху.

Далі презентуємо так звані прізвища-гібриди, тобто прізвища, основи яких були утворені від апелятивів, що функціонували тільки в руському мовному просторі і ніколи на адаптувалися в польській мові, але самі прізвища зазнали полонізації:

- *Borszczykiewicz* – від укр. *борщик* < *борщ* (пор. пол. *barszcz*).
- *Dublaniwna* – від укр. апелятива *дублянка* 'кожух з дублених шкір' або від *дублений* 'червоно пофарбований' [Мельничук 2012, т. 2, 137].
- *Makogin* – від укр. лексеми *макогін* 'дерев'яна палиця із потовщеним заокругленим кінцем, яким розтирають у макітрі мак, пшоно тощо'. Ані апелятив, ані похідний від нього антропонім не зафіксовані в польських словниках, тому прізвище можна було б вважати власне

українським, проте антропонімна основа прізвища *Макогин* зазнала незначної полонізації: заміна укр. *h* польським *g*, що дозволяє зараховувати прізвище до українських сполонізованих.

- *Przystubski* – від білоруського або українського апелятива *пристуна* – ‘зять, прийнятий у родину дружини’ із заміною в прізвищі східнослов’янського *r* на польське *rz*.

- *Skorynicka, Skorynow, Skorynowa* – могли утворитися від укр. лексеми *скорина* (пол. *skoriga, rowłoka*) ‘зовнішній затверділий шар хліба або чого-небудь іншого’.

- *Teperczanska* – від українського слова *тепер* (пор. польське *teraz*) або діалектизму *теперка* [Онишкевич 1984, ч. 2, 284].

- *Uhrynowicz, Uhrynowiczowa, Uhrynowiczowna, Uchrynowicz, Urynowicz* – від застарілого укр. етноніма *угрин* (пор. пол. *węgień*).

Як бачимо, апелятивна лексика, закладена в основах польських прізвищ, має велику цінність для дослідників мови, адже в такий спосіб збереглося чимало апелятивів, що перестали вживатися в сучасній мові і належать до пасивного шару лексики: історизмів, архаїзмів, діалектизмів (*prasół, niżny, trybuch* тощо). Такі апелятиви, як *prasół, sotnik* були запозичені з руської мови ще в старопольський період. Спершу вони позначали певні реалії й поняття на руських теренах, згодом повністю адаптувалися до норм польської мови і сьогодні без поглиблених етимологічних студій їх неможливо відрізнити від власне польських лексем. Інші апелятиви, як *макогин* або *тепер/теперка*, що лягли в основу польських прізвищ дрогобичан, ніколи не були запозичені польською мовою. Мабуть, потрапили у римо-католицькі книги разом з носіями неполяками і згодом у прізвищах зазнали полонізації.

Аналіз польського антропонімікону мешканців Дрогобича кінця XVIII – початку XIX ст., дозволив частково простежити збагачення польської мови руськими елементами передусім на лексичному рівні. Наявність польських прізвищ дрогобичан, що містять у собі руські позички, не повинна дивувати. Саме такий характер антропонімів визначали екстралінгвальні чинники, передусім етнічний склад населення того регіону, у межах якого особові назви формувалися й поширювалися. Історія українського й польського народів перепліталися протягом багатьох століть і, не зважаючи на важкі конфліктні моменти їхнього розвитку, взаємозбагачувалася не тільки на мовному, а й на всіх інших рівнях культурного й економічного життя.

Література

- Аркушин Г., 2001, *Польсько-українське порубіжжя у світлі суфіксальної деривації*, [в:] *Język a kultura na pograniczu polsko-ukraińsko-białoruskim*, pod red. F. Czyżewskiego, Lublin, s. 105–115.
- Баранівська О., 2006, *Про походження деяких польських і українських прізвиськ із формантами -ак ('-ак) / ак (-як, -szak / -чак)*, [в:] “Антропонимика”, № 1, с. 25–29.
- Белей Л., Белей О., 2001, *Словник старослов'янсько-український*, Львів.
- Гонтарук Л., 2004, *Характер запозичень із польської мови в українську XVI – першої половини XVII ст.*, “Проблеми слов'янознавства”, Вип. 54, с. 78–103.
- Мельничук О., 1982–2012, *Етимологічний словник української мови: у 7-ми томах*, Київ.
- Мацкевіч Ю., 1996, *Лексичны атлас беларускіх народных гаворак: в пяці тамах*, Том 3, Чалавек, Мінск.
- Огієнко І., 1936, *Полонізми в сучасній українській літературній мові*, [в:] “Рідна Мова”, 1/1936, Варшава, с. 13–18.
- Онишкевич М., 1984, *Словник бойківський говірок*, ч. 1 і 2, Київ.
- Словник, 1977, *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, ред. кол.: Д. Гринчишин, Л. Гумецька (голова), І. Керницький, т. 1, Київ.
- Совтис Н., 2011, *Вплив української мови на формування лексичного складу польської мови XIX ст.*, “Наукові записки”. Серія філологічна, вип. 19, Острог, с. 347–354.
- Царук О., 1998, *Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри*, Дніпропетровськ.
- Чучка П., 2011, *Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник*, Ужгород.
- Maryniakowa I., 1995: *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. V, Leksyka 1, Warszawa.
- Bogdanowicz E., 1999, *Wschodniosłowiańskie nazwy osobowe w osiemnastowiecznej antroponomii południowego Podlasia*, [w:] *Nazewnictwo pogranicza Polski*, Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej pod. red. A. Belchnerowskiej i J. Ignatowicz-Skowrońskiej, Szczecin.
- Brückner A., 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Buczyński M., 1976, *Wschodniosłowiańskie wpływy językowe w gwarze wsi Huszcza powiat Biała Podlaska*, „Annales Univesitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F., Vol. XXII, 10, Lublin, s. 223–256.
- Hrabec S., 1949, *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII w.*, Toruń.
- Kaleta Z., 1997, *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych. Część 3. Odmiejscowe nazwy osobowe*, Kraków.

- Karłowicz J., 1887, *Imiona własne polskich miejsc i ludzi od zatrudnień*, Warszawa.
- Kurzowa Z., 2006, *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Kraków.
- Kurzowa Z., *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku* [online], <http://www.staff.amu.edu.pl/~hjp/teksty/kurz1.pdf> [18.08.2013].
- Lehr-Spławiński T., 1928, *Wzajemne wpływy polsko-ruskie w dziedzinie językowej*, Kraków.
- Łesiów M., 2003, *Historia wzajemnych kontaktów i wpływów języka polskiego i ukraińskiego*, [w:] *Z badań nad polsko-ukraińskimi powiązaniem językowymi*, pod red. D. Buczki, M. Łesiowa, Lublin, s. 11–23.
- Linde B. S., 1811, *Słownik języka polskiego*, t. 2, cz. 2, Warszawa.
- Majkowska A., 2011, *O nazwisku w jasnogórskim zabytku polskim z początku XVIII w.*, [w:] *“Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego”*, 3, s. 49–59.
- Minikowska T., 1980, *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.*, Warszawa.
- Pirbudagian-Fiutek M., 2003, *Polskie elementy leksykalne e antroponimii kozackiej z XVII w.*, [w:] *Z badań nad polsko-ukraińskimi powiązaniem językowymi*, pod red. D. Buczki, M. Łesiowa, Lublin, s. 131–135.
- Popowska-Taborska H., 1992, *Geneza ukrainizmów w dialektach kaszubskich*, [w:] *Język a kultura, VII. Kontakty języka polskiego z innymi językami na tle kontaktów kulturowych*, Wrocław, s. 41–46.
- Rieger J., 1977, *Imiennictwo ludności wiejskiej w ziemi sanockiej i przemyskiej w XV w.*, Wrocław.
- Rieger J., 1993, *Elementy ukraińskie w toponimii polskiej i w toponimii Polski*, „Acta Universitatis Lodzianensis”, Folia Linguistica 27, s. 247–253.
- Rymut, K., 1999, 2001, *Nazwiska Polaków: słownik historyczno-etymologiczny*, t. 1, t. 2, Kraków.
- Rytter G., 1992, *Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku*, Łódź.
- Sławski F., 1984, *Słownik prasłowiański*, t. V, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
- Słownik staropolski, 1962, *Słownik staropolski*, pod red. S. Urbańczyka, t. III, z. 6 (19), Wrocław.
- Ułaszyn H., 1947, *Pochodzenie etniczne nazwy Ukrainiec*, Łódź.
- Urbańczyk S., 1968, *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego*, [w:] Urbańczyk S., *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa, s. 295–304.
- Walczak B., 2001, *Bug nie musi dzielić*, [w:] *Język i kultura na pograniczu polsko-ukraińsko-białoruskim*, pod red. F. Czyżewskiego, Lublin, s. 13–19.
- Walicki A., 1886, *Błędy nasze w mowie i piśmie, ku szkodzie języka polskiego popelniane oraz prowincjonalizmy*, Kraków.

Wolnicz-Pawłowska E., Szulowska W., 1998, *Antroponimia polska na kresach południowo-wschodnich XV–XIX wiek*, Warszawa.

RUTHENIAN APPELLATIVE BORROWINGS IN THE BASIS OF
POLISH SURNAMES OF POLISH-UKRAINIAN BORDERLANDS
AT THE END OF XVII – BEGINNING OF XIX CENTURIES

S U M M A R Y

The aim of the article is to identify Ruthenian appellative borrowings in the Polish language, derived from the basis of Polish surnames of Drohobych – one of the prominent cities of Polish-Ukrainian borderlands. Given the location of the city, it was home to some of the most visible linguistic changes, influences, and depositions in particular infiltration of Ruthenian appellatives into Polish language during XVII–XIX centuries.

Olga Anchimiuk

DOI 10.15290/sw.2016.16.11

Uniwersytet w Białymstoku
Wydział Filologiczny
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej
tel.: +48 85 7457450
e-mail: anchimiuk.olga@o2.pl

О хронотопе житий святого Онуфрия Великого

Ключевые слова: житие, хронотоп, повествование, ретроспекция, иеротопия.

Время и пространство являются определяющими параметрами существования мира и основополагающими формами человеческого опыта. Форма протекания процессов (время) с его одновременностью, длительностью, временной последовательностью, направленностью и пространство, отображающее множественный характер существования мира, создают некую сетку координат, выражающие окружающий мир в сознании личности [НФЭ, online]. В гуманитарном знании пространственно-временные параметры обычно указывают на способы исследования в отдельных науках. Так возникают самые различные понятия, например: антропогенные “ландшафты”, “биополя”, “социодинамика культуры”, “виртуальное пространство”, “нелинейное время”, “хронотоп” и др.

В отношении к художественному тексту впервые понятие “хронотоп” применил М.М. Бахтин, тем самым определив основное направление исследований: «Существенную взаимосвязь временных и пространственных отношений, художественно освоенных в литературе, мы будем называть хронотопом (что значит в дословном переводе *времяпространство*)» [Бахтин 1975, 234]. По словам Д.С. Лихачева, пространство, изображаемое в тексте, может быть большим, охватывать ряд

стран или даже выходить за пределы земной планеты, но оно может сужаться и до тесных границ одной комнаты. Время также может течь быстро или протекать медленно, захватывать больший или меньший круг явлений. Во всех случаях мы имеем дело с художественным пространством и художественным временем, косвенно воспроизводящими действительность [Лихачев 1968, 78].

Цель настоящей статьи – сравнение описания пространственно-временных планов в житиях святого Онуфрия Великого в католических и православных текстах.

В житийной литературе, где специфически осваивается действительность, по-особому выстраивается пространство и время, это определяет особенности житийного хронотопа. Многие из известных нам святых, всю свою жизнь проводили в одиночестве и молитве – это отшельники. В различных религиях существовало аскетическое отречение от мирской жизни с максимальным ограничением внешних связей. В христианстве отшельничество известно с III в., постепенно оно превращается в один из важнейших церковных институтов – монашество. В Православии отшельничество – форма монашеского, “скитского” или “пустынного” жития, уединения, связанного с добровольным принятием дополнительных аскетических обетов (усиленной молитвы, строгого постничества, молчальничества) [СЭ, online]. Отцом православного монашества считается отшельник святой преп. Павел Фивейский (288–341 гг.), проживший по преданию 113 лет, из них 91 год в отшельничестве.

Уже в само понятие *отшельничество* имеет пространственно-временную семантику. Поэтому для описания речевых особенностей текста жития отшельника будет существенным выяснить особенности житийного хронотопа.

Самой общей характеристикой текста жития является определение реализуемых в нем функционально-смысловых типов речи. Традиционно выделяют *повествование* – такой тип речи, который “предназначен для изображения последовательного ряда событий” [СЭС, с. 288] и *описание*. Сущность *описания* как функционально-смыслового типа речи “сводится к выражению факта сосуществования предметов, их признаков в одно и то же время. Описание служит для подробной передачи состояния действительности, изображения природы, местности, интерьера, внешности” [СЭС, с. 267]. Нужно отметить, что если в повествовании хронотоп реализуется полноценно, описывается событие в конкретном пространстве, длящееся конкретный промежуток времени. В описании же время, которое длилось в повествовании, “устраня-

ется”. В *рассуждении* как функционально-смысловом типе речи, который соответствует форме абстрактного мышления – умозаключению, и выполняет особое коммуникативное задание – придать речи аргументированный характер (прийти логическим путем к новому суждению или аргументировать высказанное ранее), оформляется с помощью лексико-грамматических средств причинно-следственной семантики [СЭС, с. 321], хронотоп как таковой отсутствует.

В качестве объекта исследования взяты тексты житий, описывающих земную жизнь преподобного Онуфрия Великого, египетского отшельника IV века, почитаемого как в православии, так и в католичестве. Это *Житие преподобного отца нашего Онуфрия Великого* и *Żywot świętego Onufrego, Pustelnika*. Оба жития неоднократно переиздавались и читаются верующими.

Жития отличаются объемом. В *Житии преподобного отца нашего Онуфрия Великого (Житие...)* – 6727 слов (без Кондака), из них 3050 слов – только встреча с Онуфрием Великим, *Żywot świętego Onufrego, Pustelnika (Żywot...)* – намного меньше – 1122 слова (bez nauki moralnej). Поскольку “житие святого – это не столько описание его жизни (биография), сколько описание его пути к спасению” [СКСАТ, online], считаем, что объем для агиографа не является основополагающим.

Повествование в *Житии...* ведется от имени Пафнутия, который рассказывает:

Однажды, когда я пребывал в безмолвии в монастыре своем, пришло ко мне желание пойти во внутреннюю пустыню, чтобы видеть, есть ли там инок, более меня работающий Господу?¹

По мнению А.Я. Гуревича, «путешествие в средние века было прежде всего паломничеством к святым местам, стремлением удалиться от грешных мест в святые. Нравственное совершенствование принимало форму топографического перемещения (уход в пустынь или монастырь из “мира”). Достижение святости также осознавалось как движение в пространстве: святой мог быть живым взят в рай, а грешник ниспровергался в преисподнюю» [Гуревич 1984, 67]. Сомнения толкают повествователя в путь. В житии реализуется важнейший элемент хронотопа – *дорога*. Именно этот элемент оправдывает насыщенность пути монаха разнообразными событиями. Нельзя не согласиться с Бахтиным М.М. в том, что «дорога особенно выгодна для изображения

¹ Орфография изменена на современную автором статьи.

события, управляемого случайностью (но и не только для такого)» [Бахтин 1975, 392].

Именно основываясь на элементе *дорога*, можно весь текст *Жития...* разделить на две части. В каждой из частей своя дорога. В первой – святой Пафнутий отправляется в путь и встречает по дороге пещеру с мертвым старцем-отшельником, которого хоронит. Двигаясь дальше, он встречается с Тимофеем-пустынником в его пещере. После этой встречи происходит поворот в пространстве: святой Пафнутий возвращается в пустынный монастырь. Через какое-то время святой Пафнутий снова предпринимает попытку путешествия, во время которого встречает Онуфрия Великого в его пещере, хоронит его. Далее по дороге происходит встреча с четырьмя старцами-отшельниками в их кельях, которые уже знают о смерти Онуфрия Великого. Следуя дальше, он встречается у пещеры в райском саду (как ему казалось) с четырьмя юношами-отшельниками. И последней встречей на его пути стала встреча в скиту с двумя братьями-отшельниками, после которой святой Пафнутий возвращается в свой монастырь.

Таким обилием встреч в пустыне, которые происходят с повествователем, идущим во *внутреннюю пустыню*, автор *Жития...* показывает распространенность подвига отшельничества. Повествователь встречает на своем пути и двоих, и четверых отшельников, но только Тимофей-пустынный и Онуфрий Великий живут в полном одиночестве.

Żywot... также начинается с рассказа Пафнутия братии, в котором он сообщает причину, по которой отправляется в пустыню:

Pewnego dnia uczulem chęć udania się na puszcze, aby tam odwiedzić świętobliwych Pustelników, patrząc, jak żyją pełni pobożności i ognich się nauczyć, jak Bogu służyć najlepiej.

Герой уверен в том, что в пустыне он найдет отшельников, и идет осуществлять свою цель. Пафнутий по прошествии многих часов встречает Онуфрия Великого, который очень подробно рассказывает собеседнику свою биографию. Далее Пафнутий и Онуфрий Великий беседуют о Библии. Потом отшельник умирает. Похоронив его, Пафнутий возвращается в свой монастырь. В *Żywocie...* не говорится ни о каких других отшельниках. Вместе с тем, в обоих житиях есть общий элемент, существенный для хронотопа: ретроспекция. Ретроспекция – обращенность в прошлое, взгляд назад, переходящий от настоящего к прошлому [НСРЯ, online].

А.Я. Гуревич отмечает, что «Средневековое сознание ориентировано на прошлое. Но не только на прошлое. История, согласно ее христи-

анскому истолкованию, имеет направление, разворачивается по предустановленному плану и движется к концу, в котором жизнь земная сольется с жизнью неземной» [Гуревич 1984, 113]. Поэтому авторы используют прием ретроспекции. В *Житии...* каждый из отшельников, встречаемых святым Пафнутием, рассказывает свою историю, каким путем он пришел в пустыню, вспоминает о человеке, который был для него проводником. В *Żywocie...*, соответственно, одно ретроспективное отклонение от основного повествования – воспоминания Онуфрия Великого о своей жизни. Прерывность авторского повествования определяется не только *ретроспекцией*, но и *проспекцией*. Проспекцией называют прием разворачивания текста, который дает читателю возможность яснее представить себе связь и обусловленность событий и эпизодов, характерных признаков, функций и т. д. [ПР, online] В житии очевидной проспекцией являются все молитвы, в которых отшельник обращается к будущему. Это проспективное отклонение от повествования, именно в силу действенности молитвы, ее сбываемости. Кроме того, следует отнести к явлению проспекции и, например, такое высказывание преподобного Онуфрия:

Иди же, чадо, в Египет, в свой монастырь, а также и к другим монастырям и поведай обо всем, что ты видел и слышал в пустыне; поведай также и о том, что ты еще увидишь и услышишь; сам же подвизайся в добрых делах, служа Господу.

В *Żywocie...*:

...abyś widział co się tu dzieje i świata to ogłosił. Wróć zatem do Egiptu, pozostań tam do końca i dopełnij dzieła rozpoczętego, a otrzymasz koronę chwały wiecznej.

Таким образом, темпоральные скачки назад характерны для обоих житий.

Пространство *Жития...* создается посредством описания географических объектов. Наиболее частотными являются *пустыня*, *гора*, *река*. А также *келля* и *скит*, являющиеся элементами пространства. Встреча Пафнутия и Онуфрия Великого происходит у высокой горы, на горе. Слово *гора* в этом описании встречи используется 5 раз. Это позволяет сказать, что гора не просто преграда для путешественника, она является объектом пристального внимания.

Гора – это сакральный символ власти и отшельничества. Согласно различным традициям, в горах сохраняются осколки древних рас

и цивилизаций. В горах проживают высшие посвященные. Греческие боги, как известно, обитали на горе Олимп. По другому мифологическому мотиву, горы населены демонами. Горы вместе с тем символизируют границы, естественные пределы. Уральский хребет отделял Европу от Азии. Олицетворением гор служат гигантские змеи, например, у Уральских гор – космический полоз [СЗЭ, с. 116] Поэтому встреча Пафнутия И Онуфрия Великого происходит у высокой горы, она является главным элементом хронотопа:

На семнадцатый день своего путешествия я подошел к некоей высокой **горе**; утрудившись от пути, я сел у **подножия горы**, дабы отдохнуть немного.Когда я увидел сего мужа, приближавшегося ко мне, то пришел в страх и побежал на скалу, находившуюся на **верху горы**. Он же, дойдя до **подножия горы**, сел в тень, намереваясь отдохнуть, ибо весьма утрудился от зноя, а также и от старости. Посмотрев **на гору**, он увидел меня и, обратившись ко мне, сказал: “Подойди ко мне, человек Божий! Я такой же человек, как и ты; я живу в пустыне сей, подвизаясь Бога ради.

Автор описывает части горы: “*на верху горы*”; “*у подножия горы*”. Показывая перемещения героя, святой Онуфрий – у подножия горы, а Пафнутий – на горе, можно предположить, что агиограф таким расположением героев реализует важную для жития задачу – показать смирение Онуфрия Великого.

Важные пространственные реалии пустыни – *пещеры*. Слово *пещера* используется агиографом 25 раз, что обусловлено упоминанием о жилище отшельников. Описания внутреннего пространства как такового в житиях нет. Пожалуй, наиболее подробно описано жилище отшельника, которого Пафнутий застал уже мертвым:

... дошел до некоторой пещеры, закрытой со всех сторон и имевшей только одно небольшое оконце... но так как мне никто ничего не говорил и не открывал дверей.

Это даже не пещера в традиционном понимании: перед нами почти закрытое пространство в открытом пространстве пустыни. В *Житии*... также упоминается о *келли* (4 раза), например: “*построил себе келлю*”, и единожды – *скит*.

В *Żywocie*... элементами пространства являются: *дерево* – “*położyłem się pod drzewem*”, в рассказе Онуфрия Великого о старце, упоминается *пещера* – “*przybyliśmy do pięknej jaskini*”, *холм* – “*zaprowadził mnie św. Pustelnik Onufry na pagórek, wskazał na okolicę*” *хижина*, *окруженная пальмовыми деревьями* – “*do chatki otoczonej drzewami palmowymi*”.

Для описания пространства в тексте *Жития...* агиографом используются топонимы: “*Эрпти, близ города Гермополя*”, “*в Фиваидской области*”, “*Egunem*”. В тексте *Żywota...* также встечаются топонимы: “*stolicy Bawaryi*”, “*w Monachium*” и антропонимы: “*książę bawarski Henryk, zwany Lwem*”. В *Żywocie...*, также отмечается исторический факт:

W roku 1171 książę bawarski Henryk, zwany Lwem², na jednej z wypraw krzyżowych ...wyprosił u zakonników jedną część czaszki jego, i tę zabrawszy z sobą, złożył ją uroczyście w kościele w stolicy Bawaryi, w Monachium.

Приводя исторические факты, топонимы, антропонимы, авторы житий подчеркивают реальность происходящего.

Для характеристики хронотопа существенно не только движение, которое реализуется в мотиве *дорога*, но и направленность движения. В *Житии...* эта направленность от края к центру:

Встав, я взял с собой немного хлеба и воды и отправился в путь; я вышел из монастыря своего, никому ничего не сказав, и направился в самую внутреннюю пустыню.

Внутренний, в толковом словаре, определяется так: «такая часть объекта, которая находится ближе к центру, к середине этого объекта, и отделена от внешней среды другими частями этого объекта» [ТСРЯ, с. 132] Пафнутий все время стремится во “*внутреннюю пустыню*”, то есть за какую-то границу, где, как он считает, он должен найти ответы на вопросы. Движение Пафнутия все время к центру. Центрами для путешественника являются жилища Тимофея-отшельника, Онуфрия Великого, а также место, где жили “*четыре благовидных юноши, опоясанные овечьими кожами*”, и с которыми Пафнутий причастился. Такое движение описывает В.Н. Топоров, подчеркивая, что «путь к сакральному центру, строящийся как овладение все более и более сакральными концентрическими зонами с находящимися в них объектами, вплоть до совмещения себя с этим сакральным центром, обозначающего полноту благодати, причастия, освященности» [Топоров 1983, 262].

Движение Пафнутия в *Żywocie...* также имеет идентичную направленность: от периферии к центру:

Pewnego dnia uczulem chęć udania się na puszcze, aby tam odwiedzić świętobliwych Pustelników.

² Генрих Лев (1129–1195), герцог из династии Вельфов, герцог Саксонии и Баварии.

Глаголы движения и перемещения объекта, естественные в повествовании, обеспечивают динамику описываемого мира. *Житие...* начинается и заканчивается употреблением глагола *идти*, которым обозначено основное действие отшельника в описываемом житии. В начале: “*пришло ко мне желание **пойти** во внутреннюю пустыню*”. В завершении: “*Воздав им приветствие, я **пошел** в свой монастырь*”. Это собственно основной глагол движения, используемый автором для описания действий персонажей. Разнообразны только его формы: *выходить, вышел, вышли; идти, шел, шли; дошел; подошел, подошли; прийти, пришел, придет; приходит; приходил; походил; ушел; пошел*. Значительно реже употребляются другие глаголы движения: *возлетел, достигли, отправился, направился, разошлись*, а также глаголы перемещения объекта: *послал, повел, поднимает, подняли, приближался, проводили, принесли*.

В *Żywocie...* употребляются в основном те же глаголы движения: *szedłem, wyszedł, pójść, szliśmy, odwiedzić, nie spotkawszy, uciekłem, opuściłem, zbliżało, wystąpił, wstąpił, przybyliśmy, zaprowadził, wróć, cofnąłem się, powróciłem, odwiedził*, а также незначительное количество иных глаголов перемещения объекта: *wybrałem się w drogę, udałem się na puszcze, położyłem się, obróciwszy się, powstałem, przybliżyłem się, padłem, wstań, powstałem, usiadłem, podniósł mnie, siedliśmy, przygniotło, zabrawszy*. В целом в *Żywocie...* количество глаголов собственно движения и глаголов перемещения объекта почти одинаково и значительно уступает количественно употреблению глаголов этой семантики в *Житии...* В обоих житиях неразнообразный репертуар глаголов подчеркивает однообразие действий отшельника.

Выявление специфики художественного времени начнем с рассмотрения слова *время*, которое агиограф использует в житии 22 раза. Слово *время* употребляется с определениями, часть из которых является устойчивыми эпитетами: “*довольно продолжительное время*”; “*пробыть некоторое время*”; “*хватило на непродолжительное время*”; “*и как много времени живет здесь*”; “*и одежды мои от долгого времени, придя в ветхость*”; “*где мы в скором времени научились простой грамоте (чтению)*”. Прилагательное *временный* не характерно для житийного текста: словосочетание *временная жизнь* встречается всего 1 раз.

Идею времени выражают также наречия времени: “*однажды, когда я пребывал в безмолвии в монастыре своем*”; “*потом подошел ко мне*”; “*сначала я жил в одной из фиваидских киновий*”; “*что ныне или завтра меня постигнет смерть и я буду мучиться вечно*”; “*я тот-*

час выздоровел; “он повелевает тебе **немедленно** идти в Египет”; “**ежедневно** находит в ней один хлеб; “когда же мы собираемся сюда **накануне** воскресного дня”; “**внезапно** нас осиял свет с неба”.

Средствами обозначения времени в *Житии...* также являются существительные, обозначающие временные отрезки, части суток и пр.: “**простоял у окна в продолжение часа**” (единичное употребление); “и **пробыл в ожидании весь день**”; “когда наступил **день**”; “я провел с тем преподобным отцом почти всю **ночь**: утром же я встал на обычную молитву”; “и **пробыли всю ту ночь** в молитве к Богу”; “когда наступило **утро**”; “когда день начал уже склоняться к вечеру”; “скоро должна была наступить **ночь**”; “мы **пробыли всю ночь** без сна”. Конечно, выражают значение времени и их производные, например: “переночевал при могиле того старца”. Интересно, что случаи употребления нескольких слов со значением времени в близком контексте подчеркивают нечто важное: например, обозначают постоянные страдания отшельника: “жар солнечный жег меня **днем, ночью** же я мерз от холода”.

Наиболее частотное временное слово *день* употребляется в значении «промежуток времени 24 часа»: “Выйдя оттуда, я шел по направлению внутренней пустыни **один день**”; “Я **пробыл у них семь дней**”; “Я **пробыл у них десять дней**”; “И **пробыл старец со мной тридцать дней, поучая меня доброделанию**”.

Употребление слова *день* в обороте с порядковым числительным «на ... день» имеет большую динамичность, чем форма с числительным количественным: “шли же мы **четыре дня и четыре ночи**. Наконец, **на пятый день** нашли небольшую пещеру”; “**На семнадцатый день** своего путешествия я подошел к некоей высокой горе”. Нам представляется, что это касается и иных косвенных форм: “идя в течение **нескольких дней**”; “Я **пробыл немало дней**”; “Я шел в продолжение **трех дней**”.

Несколько реже слово *день* употребляется в значении «какой либо период жизни»:

И проводили мы **те дни** в славословии Божиим и в молитвах, вкушая в пищу плоды садовые и испивая воду из источника.

И существующих наименований дней недели, употребляются только два: суббота и воскресенье:

Когда наступает суббота, то мы все собираемся на это место, видим друг друга и утешаемся о Господе. Пробыв вместе два дня, субботу и воскресенье, снова каждый расходимся на свое место.

Слово *месяц* значительно менее частотно, чем *день*, и употребляется только для описания регулярности появления пищи: “каждый месяц одна из ветвей рождает такое количество плодов”, и указания на период грешной жизни: “и пребывал я с ней в течение шести месяцев, греша все время”. Редкий случай наименования месяца встречается при обозначении дня памяти святого Онуфрия Великого: “Был же тогда двенадцатый день месяца июня”.

Значительно более частотным и разнообразным является слово *год* в различных формах: “Сколько лет подвизаешься в этой пустыне”; “С тех пор он приходил ко мне один раз в год”; “он навещал меня ежегодно, до преставления своего Господу”; “в последний год он преставился ко Господу”; “И вот мы пребываем здесь уже шестой год”; “по истечении многих лет (ибо я уже тридцать лет подвизаюсь в пустыне этой)”; “я живу в этой пустыне шестьдесят лет”.

Важным обозначением времени является указание отшельника на временную границу своего пребывания на земле, завершение земной жизни:

...я начал усердно просить отцов тех, дозволить мне пробить вместе с ними до смерти моей.

Интересно, что по описанию событий в *Житии...*, Онуфрий Великий находился в пустыне 60 лет. И мы видим, что наименьшая единица измерения времени – час, а наибольшая 60 лет. Число 60 является основанием снование вавилонской шестидесятеричной системы счисления, рудименты которой до сих пор используются в исчислении времени и углов. Временной промежуток от часа до шестидесяти лет – это человеческая жизнь. Данные в *Żywocie...* иные: Онуфрий Великий жил в пустыне 70 лет. Если сравнивать временную сторону хронотопа в двух житиях, то оказывается, что в *Żywocie...* много раз дается не точное время, а приблизительное. Пафнутий говорит, что: “*Szedłem wiele godzin...*”. Это же расстояние в *Житии...* описывается так: “На семнадцатый день своего путешествия”. Далее: в *Житии...*: “Пройдя около шести или семи миллиарчей я увидел довольно просторную пещеру”; а в *Żywocie...*: “*Po 14 godzinach drogi przybyliśmy do pięknej jaskini*”.

Некоторые временные отрезки в *Житии...* и в *Żywocie...* совпадают. Путешествие со старцем вглубь пустыни: в *Житии...*:

Сказав так, он взял меня и повел в самую внутреннюю пустыню: шли же мы четыре дня и четыре ночи. Наконец, на пятый день нашли небольшую пещеру;

в *Żywocie...*:

Usłuchałem i przez cztery dni szliśmy do małej chatki, stojącej poddrzewem daktylowem...;

в *Житиу...*:

И пробыл старец со мной тридцать дней, поучая меня доброделанию;

в *Żywocie...*:

Przez trzydzieści dni ów Pustelnik prze bywał jeszcze ze mną.

Единицы измерения времени в *Żywocie...* используются идентичные, только имеют меньшее разнообразие. Час: *“szedłem wiele godzin”*; *“po 14 godzinach drogi”*; *“po sześciu godzinach”*; день, ночь, утро: *“wiele dni”*; *“cztery dni”*; *“piątego dnia”*; *“przez trzydzieści dni”*; *“czuwaliliśmy noc całą”*; *“nad ranem”*; дни недели: *“co Niedzielę”*; год: *“6 lat życia”*; *“odwiedzał mnie co rok”*; *“przeszło siedemdziesiąt lat”*; *“w roku 1171”*. Наречий также несколько меньше: *“pewnego dnia”*; *“pewnego razu”*; *“razu pewnego”*; *“ostatnia godzina”*; *“koronę chwały wiecznej”*.

При конкретизации хронотопа, то есть уточнения временных и пространственных параметров и характеристик действия описываемых героев, агиографы используют лексические и синтаксические средства. Это слова с пространственным и временным значением: *поле, дорога, пустыня, дом, пещера, час, год, время* и т. д.; наречия времени и места; значительную часть парадигмы глаголов движения и перемещения в пространстве, а также обстоятельства и придаточные предложения времени и места.

При описании хронотопа житийной литературы необходимо отметить разного рода повторы, которые связаны в том числе и с определенными канонами изображения святых.

Обращает на себя внимание сходства в описании внешности двух героев: Тимофея-отшельника и Онуфрия Великого. Тимофей, шедший среди буйволов, выглядел так: *“я увидел мужа без одежды, прикрывавшего наготу тела своего лишь одними волосами”*.

Главный, поражающий повествователя признак внешности, – длинные волосы, прикрывающие наготу, повторяется в другой части жития в описании внешности Онуфрия Великого:

...я увидел мужа, приближавшегося ко мне, очень страшного на вид; он весь был покрыт волосами как зверь, при этом волосы его были белы как снег, ибо он был седым от старости. Волосы его головы и бороды были очень длинные, доходили даже до земли и покрывали все тело его как некая одежда, бедра же его были опоясаны листьями пустынных растений.

Конечно, второй портрет усиливается эпитетами и деталями, но очевидно и их сходство, чем агиограф проводит параллель между изображаемыми пустынножителями. Подобные портреты, имеющие значительные сходства, называются топик-портретами. Этот термин – производное от риторического термина *τοπος* – общее (повторяющееся) место. Топосы, как явления, были распространены не только в житиях. А.Я. Гуревич пишет, что «господство общих мест – *τοποι* – в литературе представляло собой особый способ выражения автором собственных мыслей – при помощи ссылок на авторитеты, что, несомненно, существенно ограничивало проявление индивидуальности» [Гуревич 2007, 113]. Следует добавить, что проявление индивидуальности не является сколько-нибудь существенной задачей житийной словесности.

В жизни человека «в древности и в средние века, – по замечанию А.Я. Гуревича, – не изменение, а повторение являлось определяющим моментом их сознания и поведения» [Гуревич 1984, 87].

В *Żywocie...* мы встречаем только описание святого Онуфрия Великого, потому что там не говорится о других отшельниках:

...spozrzegłem człowieka, z którego głowy spływał długi włos; biodra miał odkryte liśćmi palmowemi a kij sękaty w ręku.

Но и это описание совпадает с описанием святого в *Житии...*

Также признаки топоса заметны и в описании жилищ этих двух отшельников в *Житии...* При описании пространства вокруг жилища Тимофея-отшельника, агиограф отмечает наличие источника вблизи жилища и подробно описывает финиковую пальму, которая кормит отшельника. На пальме:

...двенадцать ветвей; каждый месяц одна из ветвей рождает такое количество плодов, которого вполне хватает для пропитания моего в продолжение тридцати дней. Когда же оканчивается месяц и вместе с тем плоды на одной ветви, тогда созревает другая ветвь.

При описании места, где живет Онуфрий Великий, заметны повторы: он тоже живет в пещере, рядом источник и пальма, у которой:

...двенадцать ветвей; каждая ветвь отдельно от других приносила плоды свои, одна в один месяц, другая в другой, до тех пор, пока не оканчивались все двенадцать месяцев.

Отличия в том, что описание пальмы у Онуфрия Великого не заканчивается месячным циклом, а связано с годичным:

Когда оканчивается один месяц, оканчиваются и плоды на одной ветви; когда наступает другой месяц, начинают вырастать плоды на другой ветви.

Топичность этих описаний состоит не в их частичном совпадении, а в том, что они отсылают нас к описанию рая в *Откровении святого Иоанна Богослова*: “Среди улицы его, и по ту и по другую сторону реки, древо жизни, двенадцать раз приносящее плоды, дающее на каждый месяц плод свой; и листья дерева – для исцеления народов” [Откр. 22, 2]. Здесь описывается древо жизни посреди райского сада, плоды которого дают вечную жизнь, также присутствует река. Агиограф посредством топосов показывает, что пустынноики нашли свой рай на земле.

В *Żywocie...* жилище Онуфрия Великого описывается трижды: первый раз – “*przybyliście do małej chatki, stojącej pod drzewem daktylowem*” (прибыли к небольшой хижине, стоящей под финиковым деревом), второй: “*do chatki otoczonej drzewami palmowemi*” (к хижине, окруженной пальмовыми деревьями). Третье описание после смерти Онуфрия Великого: “*chata zapadła pod drzewem daktylowem*” (хижина упала под финиковым деревом). Агиограф говорит, что еду приносил святому ангел: “*...lecz Anioł codziennie zaopatrywał mnie w wodę i daktyle*”. Однако ничего не говорится о том, что пальма кормила отшельника. В *Żywocie...* нет упоминания и о реке. Ср. в *Apokalipsie Św. Jana* говорится о реке и древе жизни которое каждый месяц приносит плод:

Pomiędzy rynkiem Miasta a rzeką, po obu brzegach, drzewo życia, rodzące dwanaście owoców – wydające swój owoc każdego miesiąca – a liście drzewa /służą/ do leczenia narodów [Ap 22, 2].

Но между *Żywotem...* и *Apokalipsą Św. Jana* нет связи. В этом одно из основных отличий хронотопов *Żywota...* и *Жития...*

Главное же и принципиальное отличие *Жития...* от *Żywota...* можно сформулировать с помощью понятия *иеротопия*, введенного научный обиход А.М. Лидовым [Лидов 2006, 10]. Автор называет иеротопией «создание сакральных пространств, рассмотренное как особый вид творчества». Одной из особенностей сакрального пространства, которое создает автор, является *иерофания* – «вторжение в земной мир чего-то священного, придающего конкретную территории (области) свойства священного» (термин иерофания ввел М. Элиаде) [Элиаде 1994, 25]. Таким образом, автор *Жития...* создает иеротопический проект в своем произведении, приближая его к иерофаническому образу, другими словами, он переносит образ рая в свое произведение.

Таким образом, *Житие...* и *Żywot...*, существенно отличаясь в объеме и композиции, при сравнении обнаруживают специфику хронотопа жанра жития как такового. Особенностью изображаемого в житии вре-

мени является наличие репреспекции и проспекции, проявлениями которых отчасти являются прием “рассказ в рассказе” и изображение молитвы. Прерывность авторского повествования, темпоральные скачки характерны для обоих житий. *Житие...* в отличие от *Żywota...* за счет элемента *дорога* более насыщено различными средствами реализации хронотопа: это большое количество пространственных объектов (*пещера, келья, гора, река*), обилие глаголов движения и единиц с семантикой времени. Главное же отличие хронотопа житий в том, что хронотоп *Жития преподобного отца нашего Онуфрия Великого* иеротопичен, а в *Żywocie świętego Onufrego, Pustelnika* иеротопия отсутствует.

Литература

- Бахтин М.М., 1975, *Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике*, [в:] Бахтин М. М., *Вопросы литературы и эстетики*, Москва, с. 234–407, [online], http://www.chronos.msu.ru/old/RREPORTS/bakhtin_hronotop/hronotop10.html [30.04.2015].
- Гуревич А.Я., 1984, *Категории средневековой культуры*, Москва.
- Гуревич А.Я., 2007, *Избранные труды. Средневековый мир*, Санкт-Петербург.
- НСРЯ – Ефремова Т.Ф., 2000, *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*, Москва, [online], <http://www.efremova.info> [30.04.2015].
- Жития святых* на русском языке, изложенные по руководству Четих Миней святителя Димитрия Ростовского, Месяц июнь, Москва 1902, переизд. Москва 1997, с. 230–252.
- СКСАТ – Живов В., 1994, *Святость. Краткий словарь агиографических терминов*, Москва 1994, [online], <http://azbyka.ru/svyatost-kratkij-slovar-agiograficheskix-terminov#n13>, [12.12.2013].
- Лидов А.М., 2006, *Иеротопия. Создание сакральных пространств как вид творчества и предмет исторического исследования*, [в:] *Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси*, ред. А.М. Лидов, Москва.
- Лихачев, Д.С., *Внутренний мир художественного произведения*, [в:] “Вопросы литературы”, 1968, № 8, с. 74–88.
- НФЭ – *Новая философская энциклопедия*, [online], <http://iph.ras.ru/elib/0669.htm> [30.04.2015].
- ПР – *Педагогическое речеведение. Словарь-справочник*, под ред. Т. А. Ладыженской и А. К. Михальской 1998, Москва, [online], http://ped_recheved.academic.ru/ [30.04.2015].
- СЗЭ – *Символы, знаки, эмблемы. Энциклопедия*, 2005, под ред. В.Л. Телицына, Москва.

- СЭ – *Современная энциклопедия*, 2000, [online], <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/35142> [30.04.2015].
- СЭС – *Стилистический энциклопедический словарь русского языка*, 2011, под ред. М.Н. Кожинной, Москва.
- ТСРГ – *Толковый словарь русских глаголов. Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы*, 1999, под ред. Л.Г. Бабенко, Москва.
- ТСРЯ – *Толковый словарь русского языка*, 2003, под ред. Д.В. Дмитриева, Москва.
- Топоров В.Н., 1983, *Пространство и текст*, [в:] *Текст: семантика и структура*, ред. Т.В. Цивьян, Москва, с. 227–284.
- Элиаде М., 1994, *Священное и мирское*, Москва.
- Żywoty świętych pańskich na wszystkie dnie roku*, Mikołow–Warszawa 1910, s. 590–592.

CHRONOTOPE OF LIFE OF ST.ONOFRIO THE GREAT

SUMMARY

Life of the saints, including hermits, is described in the lives that have specific chronotope. The characteristic feature of the chronotope of the lives of the saints is a lack of continuity in the author's narrative, manifesting itself in discrepancies in terms of the past and the future, a large number of spatial objects and various means of expressing ideas of time. The most important feature of the chronotope of the lives of the saints is hierophany, as well as their hierotopic character.

Elżbieta Bogdanowicz

DOI 10.15290/sw.2016.16.12

Uniwersytet w Białymstoku
Wydział Filologiczny
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej
tel.: +48 85 7457450
e-mail: e.bogdanowicz@o2.pl

**Metafory z nazwami własnymi w strukturze
jako wykładnik wartościowania
(na materiale polskiej i rosyjskiej publicystyki prasowej)**

Słowa kluczowe: językoznawstwo, aksjologia, metafora, nazwa własna, konotacja, wartościowanie, wartość

Każdy człowiek, stykając się wprost albo też myślowo z poszczególnymi elementami rzeczywistości, dokonuje ich wartościowania (oceny), czyli uznaje pewne rzeczy za dobre, złe lub znajdujące się w jakimś punkcie skali między dobrym a złym. Odwołuje się przy tym do różnych wartości, realizowanych mniej lub bardziej świadomie w ramach określonej struktury społecznej i danego typu kultury [Gajda 1997, 16].

Istoty wartości i wartościowania nie da się określić jednoznacznie, stąd wiele propozycji ich definiowania w literaturze aksjologicznej [zob. m.in. Kamiński 1986, Puzynina 1992, Stróżewski 1992, Gajda 1997, Krzeszowski 1999]. W tym tekście przyjmuję rozumienie wartości i wartościowania zaproponowane przez J. Puzyninę, która za wartość uznaje „to, co dobre”¹, cenne, godne pożądania i naśladowania, wartościowanie zaś pojmuję jako „czynność psychiczną człowieka polegającą na stwierdzeniu, jakie i w jakim stopniu wartości pozytywne lub negatywne właściwe są – zdaniem osoby wartościującej – danym cechom, zachowaniom, a pośrednio przedmiotom”

¹ Opozycją do wartości jest antywartość, tj. to, co bywa uznawane za złe [Puzynina 1997, 275].

[Puzynina 1992, 83]. Wartościowanie jest zatem intelektualnym procesem uznawania czegoś za dobre bądź w jakiejś mierze złe.

Przypisywanie rzeczom wartości – dodatnich lub ujemnych – trwa przez całe życie człowieka. Z upływem lat ulegają one naturalnym modyfikacjom, gdyż w wieku dojrzałym ludzie doceniają inne rzeczy, niż w dzieciństwie. Pewne wartości wpajają też środowiska (dom rodzinny czy szkoła), w jakich człowiek funkcjonuje na różnych etapach swego życia. W ten sposób tworzą się hierarchie wartości, które, zdaniem J. Bartmińskiego, sterują „konstruowaniem wizji rzeczywistości przez subiekt doświadczający [...] i konceptualizujący, tj. przez wspólnotę nosicieli języka lub twórczą jednostkę, a w kolejności stanowią czynnik integrujący elementy obrazu świata utrwalonego w tradycji i mającej obieg społeczny” [Bartmiński 2003, 63]. A to oznacza, że systemy wartości i modele wartościowania, obowiązujące w danej wspólnocie kulturowo-komunikatywnej, znajdują odwzorowanie i w języku, który jest nie tylko niezbędny do wszelkiego głębszego kontaktowania się ludzi między sobą, ale jest też wartością samą w sobie jako najważniejszy składnik ludzkiej kultury. Na języku opiera się egzystencja ludzi jako wspólnoty społecznej z wielowiekowym doświadczeniem. „Język, kumulując je w sobie (te wartości i doświadczenia – E. B.), daje strukturę postrzegania rzeczywistości, myślenia o niej i jej oceniania” [Kurczab 2012, 9–10].

Przekaz językowy, zarówno na poziomie systemu, jak i tekstu, dysponuje szerokim zestawem środków do dokonywania ocen². Najbardziej wyrazistym i bogatym wykładnikiem wartościowania w obrębie systemu językowego są słowa. Niektóre leksemy mają charakter wyłącznie wartościujący, tj. w sensie semantycznym funkcjonują na zasadzie kontrastowania globalnego dobrego/złego [Puzynina 1992, 118], np. *pozytywny, negatywny, dodatni, ujemny, niezły, marny*, jednak jest ich niewiele. Zdecydowaną większą grupę stanowią wyrazy, które w eksplikacjach definicyjnych obok oceniających zawierają cechy opisowe, tj. w odniesieniu do procesu wartościowania są pozbawione nacechowania oceniającego, np. *złodziej, zdolny, donosicielstwo, opiekun*.

Elementy wartościujące w obrazie znaczeniowym leksemu mogą być cechami drugorzędnymi, pozadefinicyjnymi, silnie kojarzonymi z obiektami, mniej lub bardziej ustabilizowanymi konotacjami, asocjacjami, tzn. sądami, opiniami na temat desygnatu danej nazwy – powszechnymi lub podzielanymi przez grupę społeczną, a nawet indywidualnymi. Odwołują się one

² Językowe środki wyrażania wartości zostały stosunkowo dobrze rozpoznane [por. Puzynina 1992, 111–130, Laskowska 1992, Ożóg 2001].

do wiedzy, tradycji i kultury mówiących o tych obiektach, ale nie służą do ich identyfikacji. Związane są z użyciem testowym jednostki leksykalnej i stanowią swoiste dopełnienie oraz wzbogacenie znaczenia podstawowego. Jako przykłady słów wartościujących konotacyjnie można wskazać wyrazy *krzyż* lub *kościół*, które przez ludzi wierzących (chrześcijan) odbierane są pozytywnie.

W wartościowaniu otaczającej rzeczywistości, opartym na treściach konotacyjnych, uczestniczą nazwy własne, a miejscem, gdzie można wyodrębnić związane z nimi konotacje, jest odonimiczna płaszczyzna funkcjonowania nazw własnych, skupiająca różnorodne aspekty wtórnego wykorzystania onimów, tj. przypadki występowania ich w roli innej niż identyfikacja obiektów indywidualnych. Przesunięcie nazw własnych do obszaru użycy pozasystemowych, wtórnych przebiega w warunkach tzw. deonimizacji, czyli utraty lub przynajmniej tekstowego osłabienia związku denotacyjnego, uchylecia/zniesienia sztywnej desygnacji między nazwą a obiektem [Rutkowski 2007, 29]. „Niecodzienny”, „niezwykły”, nietypowy charakter użycy nazw własnych wyraża się też możliwością pełnienia funkcji predykatywnych – orzekania o cechach desygnatów [ibidem, 28], co w rezultacie prowadzi do „nasemantyzowania” propriów, czyli do powstania konotacji nazewniczych.

Jednym z przejawów nietypowego, wtórnego zastosowania nazw własnych, w których stają się nośnikami konotacji, są metaforyczne użycia propriów, oparte na znanym od czasów Arystotelesa, uniwersalnym mechanizmie komunikacyjnym, tzw. przenośni (metaforze), polegającej na odchyleniu od zwykłego, dosłownego użycia wyrazu – w tym przypadku na zastąpieniu nazwy jednego zjawiska inną dzięki istnieniu relacji podobieństwa między oznaczanymi przez nie desygnatami [*Encyklopedia językoznawstwa ogólnego* 2003, 361–363]. To klasyczne rozumienie metafory³ dotyczy wyrazów pospolitych, gdyż za punkt odniesienia uznaje cechy charakterystyczne porównywanych obiektów, będące składowymi przyporządkowanych im znaczeń leksykalnych⁴. Metafory z propriami w strukturze, czyli z jednostkami

³ O tym i wielu innych stanowiskach badawczych dotyczących metafory w: Dobrzyńska [1984: 11–31].

⁴ Znaczenie leksykalne wyrazu w ujęciu semantyki leksykalnej to stały zespół cech koniecznych i wystarczających do odróżnienia tego znaczenia od każdego innego, cech, które są obecne we wszystkich użyciach danej jednostki leksykalnej i pozwalają w sposób jednoznaczny i najbardziej ekonomiczny odgraniczyć dany wyraz – wraz z oznaczanymi przez niego obiektami otaczającego świata, uznawanymi za klasę – od innych w obrębie określonego kodu językowego [Tokarski 1984, 12–13, Apresjan 2000, 77]. Ten typ znaczenia zaliczany jest do atrybutów kategoryalnych wyrazów pospolitych.

wyrazowymi, zgodnie z powszechną opinią językoznawców, usytuowanymi poza płaszczyzną semantyki, co w konsekwencji oznacza brak znaczenia leksykalnego, odwołując się do innych treści znaczeniowych – konotacji nazwownych, czyli rozmaitych, łączonych z nazwami własnymi, wyobrażeń o pierwotnych denotatach nazw, będących komponentem semantyki kulturowej obowiązującej w danej społeczności.

Na przykład, z formułą identyfikacyjną *James Bond*, określającą głównego bohatera powieści I. Fleminga oraz serii słynnych filmów przedstawiających awanturnicze przygody brytyjskiego agenta 007, związana jest wielokładnikowa pozajęzykowa wiedza mówiących o obiekcie nazwy (tu: *Bondzie*), opierająca się na obiegowych, powszechnych sądach na jego temat: *Bond* to 1. ‘as wywiadu’, 2. ‘inteligentny szpieg’, 3. ‘lojalny agent rządowy do specjalnych, tajnych misji’, 4. ‘agent z licencją na zabijanie’, 5. ‘supermen’, 6. ‘sprawny fizycznie mężczyzna’, 7. ‘odważny człowiek o ponadprzeciętnej sile moralnej’, 8. ‘osoba konsekwentnie zmierzająca do wykonania powierzonych jej zadań’, 9. ‘człowiek dokonujący niezwykłych czynów’, 10. ‘uwodziciel’, 11. ‘kobieciarz’, 12. ‘angielski dżentelmen o nienaganych manierach’, 13. ‘czarujący, przystojny, elegancki mężczyzna’, 14. ‘miłośnik dobrych samochodów, technologicznych gadżetów’ itd. Każda z tych opinii o denotacie wskazywanym przez onim *Bond* potencjalnie mogłaby się przekształcić w jednostkową konotację i w dalszej kolejności – motywować konkretną metaforę nazewniczą.

Z powyższego wynika, że znaczeniowe umotywowanie dowolnej konotacji onimicznej związane jest z pozajęzykową wiedzą o obiekcie – prymarnym denotacie nazwy. Wiedza ta skupia wszystkie bez wyjątku cechy wyznaczonego desygnatu indywidualnego, znane człowiekowi, który danej nazwy używa. Tkwi ona w świadomości użytkowników jednostek proprialnych, należących do określonej wspólnoty kulturowo-językowej, w stanie gotowym do natychmiastowej aktualizacji.

Dużą skłonność do wytwarzania treści konotacyjnych wykazują onimy używane powszechnie typu *Hitler*, *Napoleon*, *Waterloo*, oznaczające denotaty z wyrazistą, przyciągającą uwagę wiedzą o nich, znane całej społeczności kulturowo-językowej lub znacznej jej części (np. imiona postaci mitologicznych, nazwiska bohaterów literackich, autentycznych postaci historycznych lub współczesnych: pisarzy, uczonych, polityków, artystów itp., nazwy geograficzne – państw, miast, rzek, mórz itd.). Możliwość taka nie przysługuje propriom, wskazującym obiekty „zwyczajne” (osoby, miejsca), które niczym specjalnym się nie wyróżniają i tym samym nie budzą zainteresowania. Co więcej, są właściwie anonimowe wśród większości członków danej wspólnoty komunikatywnej.

Konotacja nazewnicza jako nośnik metaforyczny często przekazuje jakiś rodzaj wartościowania i w rezultacie wyrażenie przerośne z onimem, z którym jest powiązana, nie tylko odsłania pewne oblicze rzeczy lub zjawiska, ale też ukazuje swój przedmiot odniesienia w pewnej perspektywie aksjologicznej, narzucając tym samym odbiorcom metafor określoną postawę wartościującą.

Dla ukazania wartościującej funkcji przerośni sięgniemy do polskich i rosyjskich prasowych tekstów publicystycznych. Polskie metaforyczne ilustracje tekstowe z udziałem nazw własnych pochodzą z tygodników „Newsweek”, „Wprost”, „Polityka”, „wSieci”, rosyjskojęzyczne zaś wyekscerpowano z Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego (*Национальный корпус русского языка*), dostępnego na stronie internetowej ruscorpora.ru.

Zwroty metaforyczne zawierające nazwy własne nie są z reguły – jak wcześniej sygnalizowałam – neutralne aksjologicznie. Z tego również powodu stanowią wygodny środek perswazji w wypowiedziach prasowych, przy czym oceny przekazywane są tu za pośrednictwem odonimicznych treści konotacyjnych. Przykładowo, w określeniach przerośnych *polski Hitler* („Wprost” 2005, 47) – [o pewnym mieszkańcu Sokółki, który zwywał w swoich nazistowskich przemówieniach do obalenia władz w Polsce i zaprowadzenia ładu na wzór III Rzeszy], a także *маленький Гитлер, Гитлер без вермахта, современный (Адольф) Гитлер* – [wyrażenia z antroponimem *Гитлер* odnoszą się do byłego prezydenta Gruzji Micheila Saakaszwili, krytykowanego przez przeciwników politycznych za dyktatorskie zapędy w rządzeniu państwem, rozbudowywanie armii i państwowego aparatu przemocy] nazwa własna *Hitler//Гитлер* z konotacjami ‘nazista’, ‘silny przywódca o skłonnościach dyktatorskich’ narzuca zdecydowanie negatywne wartościowanie przedstawionej w metaforach rzeczywistości.

Pejoratywne oceny kryją w sobie też inne wypowiedzi przerośne z jednostkami proprialnymi w strukturze. *Urbanistycznym Waterloo* („Polityka” 2013, 10) nazwano, na przykład, położoną niemal w samym centrum Gdańska Wyspę Spichrzów, która powinna być dla deweloperów prawdziwym skarbem. Jednak tak nie jest, ponieważ od II wojny światowej miejsce to straszy ruinami, chwastami i górą śmieci, czyli zarządcy miasta ponieśli totalną klęskę (jak wojska francuskie pod wodzą Napoleona w starciu z armią koalicyjną w 1815 roku pod Waterloo), skazując Wyspę Spichrzów na powolne niszczenie. Za *nowe wcielenie doktora Mengele* („Newsweek” 2011, 47) uznano Waltera Freemana, amerykańskiego lekarza, który w latach czterdziestych i pięćdziesiątych ubiegłego stulecia stosował zabieg lobotomii w leczeniu chorób psychicznych, zamieniając tysiące ludzi w warzywa. W wymienionej metaforze został on porównany do Josefa Men-

gele, niemieckiego lekarza i hitlerowskiego oficera, znanego ze zbrodniczej działalności w obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau podczas II wojny światowej, tzn. przeprowadzania pseudomedycznych eksperymentów na więźniach. Określenie *этакий черногорский Обломов* zawiera negatywną ocenę gry piłkarza z Czarnogóry Marka Baśy w moskiewskim klubie „Lokomotiw”. Sportowiec ten na boisku nie przejawiał żadnej aktywności, często zastygał w nieruchomej pozie i rozglądał się wokół sennym, obojętnym wzrokiem, niczym Ilja Obłomow z rosyjskiej powieści Iwana Gonczarowa, człowiek całkowicie pozbawiony inicjatywy, bierny, pogrążony w bezwolnej apatii i sennej beczynności. Konotacja wartościująca negatywnie ‘zbrodniarz, morderca’ wykorzystana została w roli tematu pomocniczego metafory *żydowski Stalin* w tekście o Herodzie Wielkim, namiestniku Galilei, królu Judei z łaski Rzymu w latach 37–34 p.n.e., który pod koniec życia był ogarnięty manią prześladowczą i dopuścił się wielu mordów, tropiąc rzeczywiste lub domniemane spiski, mogące pozbawić go władzy: *Herod Wielki [...] jeden z największych potworów wszechczasów. Można go nazwać żydowskim Stalinem. W wykańczaniu przeciwników, sojuszników czy najbliższych krewnych nie miał sobie równych. Naprawdę lubił mordować* („Newsweek” 2014, 16). Wyrażenie *сербская Голгофа* opisuje skutki krwawej wojny domowej w Kosowie pod koniec lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Konflikt ten pochłonął tysiące ofiar, zarówno po stronie Albańczyków, jak i Serbów, był prawdziwą Golgotą tych narodów, czyli miejscem cierpienia, bólu i męczeństwa. Do przebiegu kosowskiej wojny odwołuje się też określenie *drugie Kosowo* („Newsweek” 2010, 26), które w wyrazisty sposób ilustruje wydarzenia na południu Kirgistanu. Zdaniem nadawcy komunikatu prasowego Rosja powinna posłać tam niezwłocznie wojsko, inaczej dojdzie do rzezi na niespotykaną skalę. W artykule prezentującym reakcje różnych ludzi – przeważnie szok i przerażenie – po serii ataków terrorystycznych, przeprowadzonych za pomocą porwanych samolotów pasażerskich 11 września 2001 roku na terytorium Stanów Zjednoczonych w jednej z wypowiedzi pojawia się metaforyczne użycie biblijnych nazw *Sodoma i Gomora* w znaczeniu ‘wielki rozgardiasz, zamieszanie, panika’: *Помню, 11 сентября 2001 года я, как обычно, включил телевизор и вижу по всем каналам горящие башни, в которые врезались самолеты – паника, руины, пожар, словом, Содом и Гоморра.*

Nacechowane aksjologicznie przenośnie z komponentem proprialnym mogą naświetlać określone zjawisko w sposób pozytywny. W tym wypadku podstawą wartościowania są konotacje o zabarwieniu dodatnim – melioratywne. Przykładowo, *Новым Йорkiem [...] we wschodnim stylu* („Polityka” 2013, 36) nazwana została Moskwa z uwagi na przemianę z miasta

szarości i biedy w kolorową, bogatą i kosmopolityczną metropolię, podobną do Nowego Jorku. Z treści artykułu opatrzonego tytułem *Nasz Leonardo da Vinci* („wSieci” 2013, 37) wynika, że jego autor odkrył wiele podobieństw między Mikołajem Kopernikiem i Leonardem da Vinci – obaj byli typowymi ludźmi renesansu, wszechstronnie uzdolnionymi, wykształconymi. Interesowali się wieloma dziedzinami życia, bardzo często od siebie oddalonymi. Potrafili dokonać wszystkiego, na co im przyszła ochota. *Napoleonem mody* („Wprost” 2005, 3) okrzyknięto Christiana Diora za wprowadzenie nowatorskich, rewolucyjnych zmian w świecie mody. Pozytywną ocenę zjawisk, opartą na konotacji ‘wymarzona kraina szczęścia, ziemia obiecana, raj, źródło dobrobytu’, niosą wyrażenia metaforyczne z nazwą *Eldorado* w strukturze, np. *Эльдорадо оптовых закупок* czy *настоящее Эльдорадо [...] для застройщиков элитного жилья*. W pierwszym wypadku za pomocą przenośni określone zostało azjatyckie państwo Chiny, które jest ostatnio wielkim eksporterem tanich towarów do krajów europejskich. Potwierdzenie tego faktu znajdujemy też w innych synonimicznych metaforach, wyekscerpowanych z analizowanego tekstu: *Китай сейчас – это Клондайк товаров с низкими ценами, [...] Аляска шоппинга*. Drugie wyrażenie z toponimem *Eldorado* zawiera komentarz w sprawie przyznania rosyjskiemu miastu Soczi organizacji XXII Zimowych Igrzysk Olimpijskich w 2014 roku i korzyści płynących z tej decyzji dla branży budowlanej. Polska prasa także dostarcza wielu przykładów nacechowanych dodatkowo metafor, zawierających nazwę *Eldorado*, por.:

1. *Partie polityczne w Polsce są przedsiębiorstwami. Kiedy partia wciśnięcie narodowi swój produkt (czyli samą siebie), dostaje od nas kilkadziesiąt milionów złotych rocznie. Wejście partii do parlamentu staje się finansowym eldorado* („Wprost” 2010, 31),

2. *Jak twierdzą przedstawiciele organizacji zrzeszających firmy turystyczne, Polska zaczyna się jawić naszym eldorado dla Europejczyków i Amerykanów* („Newsweek” 2009, 16),

3. *Singapur [...] ma być prawdziwym eldorado dla ludzi nauki z całego świata oraz wizytówką możliwości Singapuru* („Polityka” 2008, 50),

4. *Rządzące Azerbejdżanem elity chcą, by naftowe eldorado prędko się nie skończyło. Dzięki ropie wciąż niezbyt zamożna republika notuje rekordowe tempo wzrostu gospodarczego* („Newsweek” 2008, 48),

5. *Po wieloletnim eldorado, finansowanym z pieniędzy klientów, banki płacą za grzech pazerności. Kara w postaci topniejących zysków będzie surowa* („Newsweek” 2009, 19).

Pokazany tu mechanizm wartościowania za pomocą metafor jest ogólnie dostępnym środkiem poznania i oceny rzeczywistości. Pamiętać jednak

należy, że poznanie przez pryzmat przerośni nie jest obiektywne, lecz ukierunkowane już na etapie subiektywnego doboru metafor przez nadawców komunikatów prasowych, przesądzające o sposobie oglądu prezentowanych zjawisk. Ta właściwość metafor jest szczególnie przydatna w różnych gatunkach tekstów publicystycznych, nastawionych m.in. na realizację funkcji perswazyjnej, polegającej na komentowaniu i ocenianiu rzeczywistości [Kozieł 2002, 119, Bauer 2000, 150] w taki sposób, aby przekonać odbiorców do określonego stanowiska czy też skłonić do pewnych zachowań.

Komponentem metafory wartościującej może być nazwa własna i kojarzone z nią treści konotacyjne, pełniące w wypowiedzi przerośnej rolę nośników ocen ukierunkowanych negatywnie bądź pozytywnie. Metafory z udziałem jednostek proprialnych, zwłaszcza powiązanych z konotacjami powszechnie znanymi, zakorzenionymi w tradycji, a więc wyróżniającymi się daleko idącą stereotypizacją, są łatwe do rozszyfrowania i, co za tym idzie, przekazują niezwykle czytelny obraz rzeczywistości, często, jak starałam się wykazać, ujmowany aksjologicznie.

Literatura

- Apresjan J. D., 2000, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, przeł. Z. Kozłowska, A. Markowski, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Bartmiński J., 2003, *Miejsce wartości w językowym obrazie świata*, [w:] *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 59–86.
- Bauer Z., 2000, *Gatunki dziennikarskie*, [w:] *Dziennikarstwo i świat mediów*, red. Z. Bauer, E. Chudziński, Kraków, s. 150–158.
- Dobrzyńska T., 1984, *Metafora. Poetyka. Zarys Encyklopedyczny*, Wrocław.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, 2003, red. K. Polański, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Gajda J., 1997, *Wartości w życiu człowieka. Prawda – miłość – samotność*, Lublin.
- Kamiński S., 1986, *Jak uporządkować rozmaite koncepcje wartości?*, [w:] *O wartościowaniu w badaniach literackich*, red. S. Sawicki, W. Panas, Lublin, s. 14–21.
- Kozieł A., 2002, *Gatunki dziennikarskie – rodowód, cechy, funkcje*, [w:] *O warsztacie dziennikarskim*, red. J. Adamowski, Warszawa, s. 115–120.
- Krzeszowski T., 1999, *Aksjologiczne aspekty semantyki językowej*, Toruń.
- Kurczab H., 2012, *Z problemów wartości i wartościowania (wybrane zagadnienia)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Filologiczna” z. 72, s. 7–37.
- Laskowska E., 1992, *Wartościowanie w języku potocznym*, Bydgoszcz.

- Ożóg K., 2001, *Polszczyzna przelomu XX i XXI wieku. Wybrane zagadnienia*, Rzeszów.
- Puzynina J., 1992, *Język wartości*, Warszawa.
- Puzynina J., 1997, *Słowo – wartość – kultura*, Lublin.
- Rutkowski M., 2007, *Nazwy własne w strukturze metafory i metonimii. Proces denimizacji*, Olsztyn.
- Stróżewski W., 1992, *W kręgu wartości*, Kraków.
- Tokarski R., 1984, *Struktura pola znaczeniowego (studium językoznawcze)*, Warszawa.

METAPHORS WITH PROPER NAMES IN THEIR STRUCTURES
 AS AN EXPONENT VALUATION
 (BASED ON POLISH AND RUSSIAN JOURNALISTIC WRITING)

S U M M A R Y

One of the aspects of the secondary use of proper names, their metaphoric function, is under consideration in the paper.

Proper names as metaphors, through a variety of connotative content, relatively often provide some type of evaluation of reality. These evaluations can be negative, for example, *nowe wcielenie doktora Mengele*, *żydowski Stalin*, *сербская Голгофа* or positive, for example, *Napoleon mody*, *nasz Leonardo da Vinci*, *Эльдорадо оптовых закупок*.

The evaluation process with a metaphor is a generally available way of getting to know and assessing reality. This universal means of communication is frequently applied by authors of journalistic texts.

Людмила Чернышова

DOI 10.15290/sw.2016.16.13

Минский лингвистический университет
Переводческий факультет
Кафедра славянских языков
tel.: 8017 283-04-41
e-mail: cherny0101@tut.by

Фрагмент русской динамической картины мира, связанный с вращательным движением

Ключевые слова: русская языковая динамическая картина мира, семантика, семантическая деривация, вторичная номинация, лексикография.

Языковая картина мира условно подразделяется на статическую и динамическую. Динамическая картина мира в своей основе совпадает с концептуальной (логической).

Языковая динамическая картина мира активно исследуется в современном языкознании. Важность и приоритетность ее изучения постоянно лингвистами подчеркивается. Исследователь этой проблемы П.В. Чесноков пишет: «Концептуальная (а значит, динамическая языковая) картина мира – лишь часть всеобщей картины мира, *но часть ведущая, определяющая*, без которой невозможно подлинное понимание событий, происходящих в мире, ибо понимание (осмысление) возможно только при рассмотрении объективных фактов в свете общих категорий и закономерностей, т. е. при их логических оценках, что *неосуществимо без помощи языка*» (курсив наш) [Чесноков 1989, 69].

Интерес к динамической картине мира не мог не привести к активизации интереса к глаголам движения в рамках различных научных направлений. В современном русском языкознании эта проблема особенно актуальна в области когнитивистики (А. Зализняк, Е.В. Падучева В.А. Плунгян, Т.А. Рахилина и др.).

В ряду других аспектов изучается концептуализация представлений о мире в терминах вращательного движения. Доказано, что вращательное движение – это один из основных способов движения в русскоязычной картине мира. При исследовании его механизмов было выявлено, что в основе обозначения вращательного движения часто лежит метафора, передаваемая в языке при помощи семантической деривации, или вторичной номинации.

В нашей статье рассматривается место глаголов *крутить*, *вертеть*, которые в исходном номинативном значении имеют семы ‘движение’, ‘вращение’, в лексической системе русского языка.

Глаголы *крутить* и *вертеть* в разговорном стиле речи русского языка порой употребляются как абсолютные синонимы. Об этом свидетельствует их неразличение, репрезентированное в совместном употреблении: *крутить-вертеть*. В Интернете, стоит лишь нажать в поисковике *крутить*, *вертеть*, можно встретить выражения типа *Кручу-верчу, очень выиграть хочу; Кручу-верчу, хорошую фигуру хочу* и множество других, например, высказывание, обозначенное как песня Путина: *Кручу, мучу, Россию верчу, «философские» размышления* типа: *Обожаю крутить-вертеть своим мужчиной. Когда мужиком крутишь-вертишь, он за все и платит. Приятно, как и мужчине крутить-вертеть женщин*. Место глаголов *крутить* и *вертеть* в системе русского языка занимает внимание обычных пользователей Интернета. *Крутить и вертеть – этоц почти одно и то же, но всё же не одно и то же, есть нюансы, –* пишет один из так называемых юзеров. – *Всё в жизни построено на нюансах, именно ощущение этих нюансов заставляет ощущать полноту жизни*.

В современном русском разговорном стиле речи *крутить* и *вертеть* обладают высоким потенциалом семантической деривации, то есть способностью к образованию множества метафорических значений. Так, в уже приведенных нами примерах *крутить-вертеть* – ‘что-то предпринимать’, ‘кем-то управлять’.

Выражение *крутить-вертеть* зафиксировано и во фразеологии: *Крутя, вертя, свет пройдешь, да назад не воротишься; Крутить хвостом и Вертеть хвостом* – ‘хитрить’, *Крутить (и вертеть) задом* – ‘вести себя легкомысленно, кокетничать’; *Вола крутить (и вертеть)* – ‘проводить время в бессмысленных или бесцельных занятиях’, *Крутиться (и вертеться) на языке (на кончике языка), Крутиться (и вертеться) в голове (в уме)* и др. В приведенных примерах употребление (а значит, и значение) двух глаголов смешивается, не различается.

Выражение *крутить-вертеть* встречаем в современных песнях: *Крутится, вертится шар голубой...*, *Крутят они, стараясь, вертят земную ось*, *Кручу-верчу, я к тебе хочу* и др. Оно, конечно, проникло и в стиль художественной литературы: *Как ни крутите, ни вертите, существовала Нефертити* (Е. Евтушенко) и др.

Следует при этом отметить бóльшую частотность глагола *крутить* по сравнению с *вертеть*: только – *крутить носом* – ‘выражать неудовольствие, пренебрежение, отказываться от чего-либо’; *крутить голову* кому-нибудь – ‘запутывать, сбивать с толку’, *закрутить гайки* – ‘усилить требования, прибегнуть к строгостям, строгому нажиму’, *крутить роман, любовь* с кем-либо, *крутить* – ‘кружить, избегать прямого направления движения’ – ‘быть неискренним, уклоняться от прямого ответа, обманывать, хитрить’ и *окрутить* – ‘хитрыми уловками привлечь к себе, опутать, подчинить’ [Большой толковый... 2000, 5]. Хотя раньше, вероятно, глагол *крутить* не обладал приоритетом в русской лексической системе. У В.И. Даля – *Дурак головой вертит, умный смирно сидит; Вертит языком, что корова хвостом* и др. [Даль 2002].

Глаголы *вертеть* и особенно *крутить* исключительно активны в современном жаргоне. Автор интересного исследования, посвященного так называемым социальным глаголам, утверждает, что возникновение ряда значений в общем жаргоне обеспечило их динамическую активность [Плотникова 2007]. В процессе семантической деривации ключевую позицию занимает пространственная метафора кругового движения [Мечковская 2000]. Возникновение жаргонного значения словосочетания *крутить деньги*, по мнению авторов «Словаря общего жаргона», связано с быстрым движением по кругу, при котором предмет удаляется из поля зрения и тут же возникает снова. *Крутить* в жаргоне – ‘пускать деньги в оборот, чтобы они приносили прибыль и давали доход’: *деньги крутятся* [Ермакова 1999]. С круговым покрытием ассоциируется также подчинение: *окрутить* – ‘хитрыми уловками привлечь к себе, подчинить’, *крутить* и *вертеть подчиненными*. Возвратные формы *крутиться* и *вертеться* – ‘хлопотать, суетиться’: *Хочешь жить, умей вертеться* (прост.) (и *крутиться*) – ‘зарабатывать деньги различными способами, проявляя предприимчивость (в противовес пассивному получению зарплаты в бюджетных учреждениях)’ – тоже связаны с движением [Ермакова 1999, 85]. Современное жаргонное выражение *раскрутить* (преступное) *дело* авторы «Словаря общего жаргона» связывают с метафорическим значением глагола *распутывать* – ‘постепенно освобождать запутанную нить’. В сочетаниях *раскрутить*

на допросе или *раскрутить на покупку* одушевленный объект метафорически уподобляется чему-то скрученному, воздействие на него подобно осторожному развертыванию, при котором важно не повредить, достичь желаемого эффекта, получить скрытую информацию хитростью и обманом, а не насилием и проявлением власти [Ермакова 1999, 177]. Значение *раскрутить певца, раскрутить звезду* ‘обеспечить карьеру артисту’ рассматривается исследователями как оттенок более общего значения глагола *раскрутить* – ‘придать размах чему-либо народившемуся; расширить, развить’ [Большой толковый... 2000]. То же значение у возвратного глагола *раскрутиться*.

Интересующие нас глаголы активно функционируют в уголовном жаргоне, воровском арготизме: *Петуху крутить (вертеть) хвост (хвоста)* (шутл.-ирон.) – ‘совершать кражи в общественном транспорте’ [Дубягин 1991, 132]. Здесь, как и в разговорном стиле русского языка в целом, наблюдаем большую активность *крутить* (и его производных – *крученный*, исторически – *крутой*), как бы берущего ответственность за оба глагола.

Обратимся к нормативным словарям, так как все сказанное касалось ненормативного употребления. Заглянув в современный толковый словарь русского языка, обнаружим на первый взгляд значительные различия в семантической структуре анализируемых лексем: значения глагола *вертеть* представляют собой систему из пяти лексико-семантических вариантов (ЛСВ), глагола *крутить* – из девяти. Однако все ЛСВ глагола *вертеть*, кроме пятого (разг.) – ‘делать какое-то отверстие, сверлить’ и примера в 1 значении *вертеть партнершу в танце*, то есть *кружить*, представлены в семантической структуре глагола *крутить*, он как бы «главный» в этой паре: 1. Приводить в круговое движение, вращать, крутить (крутить и вертеть *штурвал, ручку кофемолки, на талии обрuch*). 2. Поворачивать в разные стороны или из стороны в сторону (крутить и вертеть *в руках ключи, головой, шей, пальцем у виска*). 3. Распоряжаться по своему усмотрению, заставлять действовать по своей воле (крутить и вертеть *мужем*). 4. Свёртывая, скручивая что-либо делать, изготавливать (крутить и вертеть *цигарку, папиросу*). Кроме того, *как ни крути* в значении наречия совпадает по семантике с *как ни верти* (в восьмом значении) – ‘что бы ни было, во всех случаях, при любых обстоятельствах’: *Как ни верти, он прав. Как ни крути, а делать это надо* [Большой толковый... 2000].

Обширная семантическая структура глагола *крутить* включает еще шесть значений (три из них с пометой *разг.*, о которых мы уже упоминали ранее), разводящих ее с глаголом *вертеть*: 2. *Разг.* Вос-

производить снятый на плёнку фильм или записанную на ленту (пластинку) музыку, пение и т. п. при помощи соответствующего аппарата, устройства (крутить *фильм, кино, пластинку*, но не вертеть). 4. Стягивать, связывать (крутить *руки кому-л.*). 5. Придавать вихревое движение чему-л., вздымая, кружить (*Ветер крутит пыль на дорогах*). 6. без дополнения. Взметать, кружить снег, пыль и т. п.; мести (*Метель, позёмка крутит*). 8. Разг. Избегать прямого ответа с помощью каких-либо уловок; хитрить – *Ты не крути, говори прямо. Крутит голову кому-либо* – запутывать, сбивать с толку. 9. Разг. Находиться в любовных отношениях (крутить *любовь, роман, направо и налево*).

Итак, глаголы *крутить* и *вертеть* в русском языке, согласно словарям, – синонимы, но не абсолютные [Александрова 2001]. Между тем, в разговорном стиле, как уже говорилось, идет сближение семантики, и эмоциональное, превращающее рассматриваемые глаголы в абсолютные синонимы сочетание *крутить-вертеть*, становится все более частотным.

Разговорный стиль, интернет-материалы свидетельствуют, что положение глаголов *крутить* и *вертеть* в лексической системе русского языка со времени составления последних словарей постепенно, медленно, но постоянно изменяется. Происходит дальнейшее отождествление семантики лексем, дальнейшее подчинение глагола *вертеть* глаголу *крутить*, поглощение значений первого семантическим полем второго. Примеры показывают, что процесс идет не в направлении исчезновения глагола *вертеть* из лексической системы русского языка, а в создании дублетного образования *крутить – вертеть*, то есть в угасании таких важных, по мнению пользователей Интернета, нюансов в их значении.

Литература

- Александрова З.Е., 2001, *Словарь синонимов русского языка*, Москва.
Большой толковый словарь русского языка, 2000, Москва.
Даль В.И., 2002, *Толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург.
Дубягин Ю.П., Бронников А.Г., 1991, *Толковый словарь уголовных жаргонов*, Москва.
Ермакова О.П., Земская Е.А., Розина Р.И., 1999, *Слова, с которыми мы встречались: Толковый словарь русского общего жаргона*, Москва.

- Мечковская Н.Б., 2000, *К характеристике аксиологических потенций слова: концепты «круг», «колесо» и их оценочно-экспрессивные дериваты*, [в:] *Логический анализ языка*, Москва, с. 299–307.
- Плотникова А.М., 2007, *Метафорическое моделирование семантической деривации глаголов социальных действий и отношений*, “Известия Уральского государственного университета” № 49, с. 212–222.
- Чесноков В.П., 1989, *О двух картинах мира – статической и динамической*, “Известия СКНЦ ВШ. Общественные науки” № 3, с. 63–69.

THE FRAGMENT OF RUSSIAN LINGUISTIC DYNAMIC OUTLOOK,
CONNECTED WITH REVOLVING

S U M M A R Y

The article represents the place of the verbs *крутить*, *вертеть* in Colloquial style, the Internet testify to their slow but constant changes in Russian lexical system. There is further identification of semantics of lexemes, absorption the meanings of the first one by the semantic field of the second one. The process is not for making the verb *вертеть* disappear, but for creating the doublet formation of *крутить-вертеть*.

Марина Дорофеевко

DOI 10.15290/sw.2016.16.14

Витебский государственный университет
имени П.М. Машерова
Филологический факультет
Кафедра иностранных языков
tel.: +375 212 58 96 73
e-mail: mari008@mail.ru

**Географическая составляющая
виконимической картины мира:
теоретические основания структурирования**

Ключевые слова: виконимия, топонимия, лингвокультурология, топонимическая картина мира, виконимическая картина мира.

Одним из ключевых понятий лингвокультурологии, как и многих других наук, является картина мира. Каждый язык имеет свою картину мира, на формирование которой влияют культурные, исторические, социальные и другие факторы. По мнению Л.А. Климковой, «компонентом ЯКМ является онимическая картина мира, а в ее составе – топонимическая как система всех топонимов в языке, участвующих в вербализации ККМ» [Климкова 2008, 13]. В рамках топонимической картины мира, на наш взгляд, возможно выделение частных картин мира, к примеру, виконимической как совокупности названий внутрисельских объектов, сформировавшейся на определенной территории, в конкретной языковой среде, отражающей региональные особенности языка, культуры и истории. Фоновые знания, сопровождающие имя собственное, аккумулируют несколько слоев информации, связанной с географией, историей, национальными и культурными особенностями этноса, поэтому полагаем, что целесообразно говорить о виконимической картине мира как о совокупности трех базовых составляющих – географической, исторической, культурной.

Цель настоящей статьи – установление теоретических оснований структурирования географической составляющей ВКМ на основе аналитического обзора научной литературы, посвященной моделированию ТКМ.

В настоящее время появляются многочисленные научные труды, в которых ономастический материал анализируется с позиций лингвокультурологии, этнолингвистики, лингвострановедения, когнитивистики. В связи с этим конструирование ВКМ следует осуществлять с интеграцией опыта, накопленного по результатам развития вышеперечисленных дисциплин. Виконим как этнокультурный, лингвистический, культурологический и когнитивный знак служит для номинации географических объектов, а моделирование ВКМ – один из системообразующих способов вербализации действительности, отражающих корреляцию историко-культурных, этнокультурных, социальных, языковых аспектов развития народа.

Виконимия имеет тесную связь с окружающей действительностью и человеком, его сознанием, духовно-практической деятельностью. Л.А. Климкова полагает, что «отражаемый мир, общий для всех представителей сельского социума, определяет общую для них, инвариантную картину мира. И в то же время каждый человек, член социума, имеет свою, индивидуальную картину мира в соответствии с опытом, кругозором, креативным потенциалом» [Климкова 2008, 13–14]. По мнению Л.Н. Дмитриевой, «топонимическая картина мира манифестирует существование на определенной территории определенной совокупности географических названий, сформировавшихся в региональной языковой среде и, следовательно, отражающей особенности языка, языковой региональной системы; с другой стороны – зафиксировавшей все объективные и субъективные элементы системы, спроецированные языковым сознанием (коллективным и индивидуальным)» [Дмитриева 2002, 77–78].

Моделированию ТКМ посвящены работы Е.Л. Березович, М.В. Голомидовой, Л.Н. Дмитриевой, Л.А. Климковой, Е.Ф. Ковлакас, С.П. Васильевой, Т.Ю. Васильевой и др. Ономастикон как фрагмент и отражение языковой картины мира рассматривают Т.Б. Кузнецова (на материале антропонимов, топонимов и зоонимов Шпаковского, Кочубеевского и Грачевского районов Ставропольского края) [Кузнецова 2005], Е.М. Костюченкова (на основе анализа онимов субэтноса казаков в контексте национально-культурной ценностной системы) [Костюченкова 2009], А.В. Правдикова (на примере микротопонимии в английской литературе XIX–XX вв.) [Правдикова 2009], Н.Л. Глазачева, Д.В. Ку-

вардина (на материале макротопонимии китайского языка) [Глазачева, Кувардина 2013], А.Ю. Ильина (на примере гетерогенности топонимических номинаций англоязычных провинций Канады) [Ильина 2013]. В большинстве случаев в данном контексте объектом изучения становятся русские топонимы, однако, как показывает обзор существующих работ, имеются исследования, в которых представлен анализ имен собственных других стран.

Географическая составляющая онимической картины мира является одной из важнейших, так как взаимосвязана с первостепенной локализирующей функцией поселений (служить местом жительства, обозначить объект как географическую точку) и линейных объектов, в них расположенных (быть адресом). Поскольку информация о пространстве – базовая для топонимии, а восприятие этого пространства – одна из важнейших частей этнической модели мира, выявление концептуальных основ топонимической версии различных моделей географического пространства осуществляется в рамках этнолингвистических и когнитивных исследований. ТКМ, являясь фрагментом глобального образа мира, соотносится с «одной из базовых гносеологических категорий «пространство» и существует в двух планах: необъективированном, идеальном как элемент сознания, воли и жизнедеятельности, а также объективированном – выраженном в знаковых формах, топонимических контекстах ее фиксирующих» [Макарова 2004, 9], и воспринимается как совокупность миропредставлений о пространстве.

В настоящее время существует несколько направлений анализа смыслового поля «пространство»:

1. «Пространство» – лингвокультурный концепт, ядерный в онимической картине мира (Е.В. Макарова, Л.М. Дмитриева, Л.А. Климкова), доминирующий и основополагающий в ТКМ как фрагменте сознания топонимической личности.

Тесную связь ТКМ с пространственным концептом подтверждает Л.М. Дмитриева, по мнению которой пространственная реальность, представленная в языковом сознании и оформленная как концепт «место», может быть интерпретирована как ТКМ [Дмитриева 2002, 81]. Е.В. Макарова разделяет концепт «пространство» на две полярные смысловые области «пространство обитания» и «пространство-универсум» [Макарова 2004, 11].

Однако данный концепт не является единственным в ТКМ. Л.А. Климкова, анализируя макротопонию Нижегородского Окско-Волжско-Сурского междуречья как фрагмент региональной языко-

вой картины мира, описывает вербальное выражение четырех концептов – «Пространство», «Время», «Человек», «Число. Сакральность». Первый из них конструируется по различным пространственным параметрам: 1) местонахождению, степени удаленности; 2) направлению, векторности; 3) размеру, протяженности; 4) форме, конфигурации, а также в соответствии с микротопонимическими средствами выражения [Климкова 2008, 27]. Ученый полагает, что микротопонимия – это «поле в составе проприального сектора регионального фрагмента ЯКМ: ядро (ядерная зона) – наименования объектов в самом населенном пункте (с точкой отсчета от его центра), центр (ближний дистанционный пояс) – наименования объектов, находящихся вблизи села, недалеко от него, периферия – дальняя (за линией горизонта) и отдаленная (за пределами соседних населенных пунктов)» [Климкова 2008, 28].

Е.Ф. Ковлакас, исследуя топонимию полиэтнических регионов Краснодарского края (Кубани) и Республики Адыгея, анализирует построение ТКМ в лексико-прагматическом и этнокультурном аспектах. Автор полагает, что топонимы как номинационные знаки выполняют функцию объективации «кардинальной философской категории бытия – Пространство-Время» [Ковлакас 2009, 8] – и называет значимые этнокультурные концепты: «Человек», «Имя», «Земля», «Вода», «Река», «Гора», «Пространство», «Время», «Движение». Ученый считает концепт «Человек» связующим звеном концептосферы, формирующей картину мира, полагая, что вокруг этого «ментального стержня» выстраиваются представления о пространственно-временных отношениях, имеющих бытийную ценность [Ковлакас 2009, 46].

По мнению А.В. Правдиковой, «микротопонимия является одним из способов языковой реализации концептов пространства, места и предмета» [Правдикова 2009, 4]. Учитывая степень известности микротопонимов, автор подразделяет их на интернационально-значимые, национально-значимые, местно-значимые и индивидуально-значимые [Правдикова 2009, 8–9]. Кроме того, ученый, опираясь на исследования В.А. Никонова и В.Д. Беленькой, рассматривает три уровня значения микротопонима: «дотопонимический (т. е. этимологическое значение слов, составляющих основу наименования), топонимический (обозначение объекта) и посттопонимический (ассоциации и коннотации, которые возникают при употреблении наименования в общении)» [Правдикова 2009, 10].

1. «Пространство» – ментальный образ (С.П. Васильева, Т.Ю. Васильева).

С.П. Васильева при описании топонимической системы Приенисейской Сибири впервые применяет метод реконструкции картины мира путем структурирования ментальных образов Человека, Пространства и Реки, выявляет ментальные стереотипы восприятия и осмысления географических реалий. Ментальный образ автор понимает как «сложную единицу ментального уровня, структурированную на основе апперцепции и обобщения впечатлений человека от объектов реальной действительности, выраженных в топонимах и типизированных в номинативных и семантических моделях» [Васильева 2005, 14], а процесс его моделирования выглядит следующим образом: идеографическое поле (понятийная сторона воспринимающего сознания) → семантическое поле (уровень языкового значения, внутри которого выделяются номинативные и семантические модели и их разновидности, выявленные в результате анализа конкретных онимов). «Основной структурой, представляющей собой переход между языком (топонимом) и сознанием (картиной мира) является ментальный образ» [Васильева 2005, 14]. В исследовании С.П. Васильевой ментальный образ пространства конструируется различными семантическими и идеографическими полями: «стороны горизонта» (север – юг, восток – запад), «локализация в пространстве» (дальний – ближний, центр – край), «размер» (большой – малый, долгий (длинный) – короткий, широкий – узкий), «форма» (круг, прямой – не прямой (косой, кривой)), «верх – низ» (положительные формы рельефа – нейтральные формы рельефа – отрицательные формы рельефа).

По мнению Т.Ю. Васильевой, ментальный образ места поселения в ойконимии Белорусского Поозерья моделируется при помощи семантических полей «местожительство» и «местонахождение». В пределах последнего выделяются две семантические модели, отражающие различные способы восприятия места поселения: место – «вмещающее» и место – «вместилище» [Васильева 2013, 187]. Структурирование ментального образа осуществляется по модели: ойконим → семантическая модель → семантическое поле → ментальный образ [Васильева 2013, 187].

2. Семантическое пространство топонимии – совокупность отдельных семантических полей (Е.Л. Березович). Для извлечения из топонимии этнокультурной информации об окружающем человека пространстве Е.Л. Березович применяет методы семантической реконструкции, концептуального анализа, осуществляет исследование семантических полей, идеографический анализ, задействует статистические методики и приемы лексикографического описания [Березович 1999, 5].

Е.Л. Березович акцентирует внимание на том, что наиболее целостно топонимия транслирует этнокультурную информацию о пространстве, и предлагает следующую иерархическую цепочку, представляющую структуру семантического пространства топонимии: семантика отдельного топонима → семантическая модель → семантическое поле [Березович 1999, 15]. Ученый объединяет эксплицируемые в топонимии пространственные представления о локализации объекта, охвате местности, протяженности и обжитости пространства человеком в понятийную сетку [Березович 1999, 17–18]. Это базовые показатели описания пространства, при этом первый из них позволяет установить точку отсчета по отношению к пространственным объектам, так как локализация всегда осуществляется с учетом определенной системы координат, второй и третий – характеризуют поле зрения номинатора, а четвертый – дает характеристику по параметру освоенности или неосвоенности пространства человеком.

В урбанонимии и виконимии также осуществлялись исследования с целью выявления этнокультурной специфики внутригородских и внутрисельских названий. А.М. Мезенко приводит основные параметры, задействованные в локализации объекта в пространстве: «*близкий/дальний*», «*верх/низ*», «*запад/восток*», «*север/юг*», «*начало/конец*», «*правый/левый*», «*передний/задний*». Анализ названных оппозиций свидетельствует о разных ориентационных предпочтениях в урбанонимии и виконимии [Мезенко 2010, 68].

Анализируя топонимию Западного Полесья, Т.Н. Алиферчик выделяет объектные приоритеты в ландшафтной модели пространства (среди них – лес, болото, водоем – река, озеро, а также иные термины, употребляющиеся для обозначения разновидностей указанных географических реалий) и непосредственно пространственные параметры топонимии региона (выделенные на основе исследования организации пространственных отношений в вертикальном направлении, локализации и конфигурации объекта в пространстве, репрезентации семантической оппозиции *свой-чужой*) [Алиферчик 2013].

Географическая составляющая ВКМ моделируется при помощи семантических полей «локализация», «стороны света», «величина», которые, в свою очередь, объединяют несколько семантических моделей, представленных бинарными оппозициями. Учитывая опыт исследования пространства Е.Л. Березович, применяем следующую последовательность анализа: виконим → семантическая модель → семантическое поле → географическая составляющая ВКМ. Следует отметить, что полевый подход к анализу материала в современных исследовательских

работах имеет различные интерпретации и применения. Выделяют лексико-семантические, лексические, лексико-фразеологические, лексико-грамматические, функционально-семантические, семантические, лингвокультурологические поля и т. д. К методу поля обращаются многие ученые: Н.Ф. Алефиренко, Б.Ю. Городецкий, Л.А. Новиков, В.И. Супрун, А.А. Уфимцева, Г.С. Щур др. В русской лингвистике большая заслуга в разработке концепции поля принадлежит Ю.Н. Караулову, который рассматривает существующие определения поля, описывает принципы его построения, состав и структурирование [Караулов 1976].

Полевая модель подтверждает представление о языке как системе подсистем, взаимодействующих и дополняющих друг друга. Существует много определений понятия *семантическое поле*. Так, Б.Ю. Городецкий полагает, что семантическое поле – «это совокупность семантических единиц, имеющих фиксированное сходство в каком-либо семантическом слое и связанных специфическими семантическими отношениями» [Городецкий 1969, 173]. Ученый выделяет сигнификативный, денотативный, экспрессивный, синтаксический слои, в каждом из которых имеются семантические поля. По Ю.С. Маслову, «семантическое поле обозначают большее или меньшее множество слов, точнее – их значений, связанных с одним и тем же фрагментом действительности» [Маслов 1998, 96]. С точки зрения Н.Ф. Алефиренко, лексико-семантическое поле – «это иерархически организованная система лексических единиц, объединенных общим (инвариантным) значением и представляющих в языке определенную понятийную сферу» [Алефиренко 2007, 239]. В настоящее время типология моделирования полей остается достаточно дискуссионным вопросом. Ученые сходятся в том, что поле представляет собой класс слов, характеризующихся определенной семантической общностью. Поле объединяет множество единиц, обладает строгой структурой. Как отмечает В.В. Воробьев, в семантическом поле «не только отражается иерархическая структура фрагментов лексико-семантической системы, но и взаимосвязано представлены отношения частных традиционных языковых категорий (синонимия, антонимия, конверсия и др.)» [Воробьев 2006, 57]. Слова, значения которых входят в поле, формируют тематические группы, в рамках последних выделяются различные семантические связи и корреляции. Семантическое поле, как и лексико-семантическое, обладает определенными свойствами, к которым относят системность, непрерывность, целостность, историчность.

Полевой подход активно применяется и в ономастике, заслуга в разработке теории ономастического поля принадлежит В.И. Супруну [Супрун 2000]. Использование полевого метода в процессе моделирования фрагмента онимической картины мира признается эффективным различными учеными, ведь, по мнению Ю.Н. Караулова, в основе картины мира лежит принцип отражения, слово же является способом выражения, в то время как способом отражения является поле [Караулов 1976, 268–269].

Семантические поля, выделяемые в рамках географической составляющей ВКМ, имеют следующую структуру:

- ядро поля и его инвариантный смысл;
- околоядерное пространство;
- периферия (ближняя, дальняя, крайняя зоны).

Конституенты семантического поля вступают в категориальные отношения, что обеспечивает его системность, единство и целостность. Рассматривая структуру семантического поля, Б.Ю. Городецкий выделяет внутрисистемные корреляции: гипонимические, синонимические, антонимические, корреляции несовместимости, следования, конверсивные, агентивные и т.д. [Городецкий, 1969, 202].

Конституенты семантических полей, конструирующих географическую составляющую ВКМ, находятся в гиперо-гипонимических отношениях, т. е. наблюдается связь, основанная на родовидовой концептуальной общности элементов поля. Иерархия строится на отношениях между гиперонимом (обозначением более широкого множества – более общего, родового понятия) и гипонимом (обозначением подчиненных ему видовых понятий). Так, гиперониму *локализация* подчинены гипонимы, выделяемые в рамках семантических моделей «начало/конец», «верх/низ», «передний/задний», «близкий/дальний», «параллельный/перпендикулярный», «правый/левый» – *Начальная ул., Центральная ул., Нижняя ул.* и т. д.; гиперониму *стороны света* подчинены гипонимы, выделяемые в рамках семантических моделей «запад/восток», «север/юг» – *Западная ул., Восточная ул., Северная ул.* и т. д.; гиперониму *величина* подчинены гипонимы, выделяемые в рамках семантических моделей «малый/большой», «длинный/короткий», «высокий/низкий», «широкий/узкий», «симметричный/асимметричный» – *Длинная ул., Параллельная ул., Низкая ул.* и т. д.

Семантические модели представлены бинарными оппозициями, что подтверждает факт существования антонимических корреляций в рамках семантических полей: *Широкая ул. – Узкая ул., Длинная ул. – Короткая ул.*

Синонимические внутрисистемные корреляции проявляются в примерах типа: *Конечная ул. – Концевая ул. – Крайняя ул.; Граничная ул. – Межевая ул.; Длинная ул. – Долгая ул.*

Кроме того, можно привести несколько единиц, состоящих в градуальных отношениях: *Верхняя ул. – Средняя ул. – Нижняя ул.*

Таким образом, исследования по реконструкции ТКМ осуществлены преимущественно в русле этнолингвистики и когнитивистики. Основными конструктами выступают концепт, ментальный образ «пространство» или пространство как совокупность семантических полей. Ученые не ограничивают моделирование ТКМ лишь важностью локализирующего фактора, а рассматривают его во взаимосвязи с языковой личностью, человеком как «ментальным стержнем», вокруг которого и выстраиваются представления о специфике локализации, физико-географическими особенностями местности, выявляют смыслообразующие природные объектные ориентиры. Географическая составляющая ВКМ представлена наименованиями, содержащими указание на местонахождение или специфику размещения, характеристику внешнего вида внутрисельского линейного объекта и моделируется при помощи семантических полей «локализация», «стороны света», «величина».

Список сокращений

- ВКМ – виконимическая картина мира;
 ККМ – концептуальная картина мира;
 ТКМ – топонимическая картина мира;
 ЯКМ – языковая картина мира.

Литература

- Алефиренко Н.Ф., 2007, *Теория языка: вводный курс: учеб. пособие для студ. филол. спец. высш. учеб. заведений*, Москва.
- Аліферчык Т.М., 2013, *Тапанімя Заходняга Палесся: этналінгвістычны аспект*, Мінск.
- Березович Е.Л., 1999, *Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте*. Автореферат дис. ... д-ра филол. наук, Екатеринбург.
- Васильева С.П., 2005, *Русская топонимия Приенисейской Сибири: картина мира*, [online], <http://www.rsl.ru> [21.11.2013]. Дис. ... д-ра филол. наук, Красноярск.

- Васильева Т.Ю., 2013, *Ментальный образ места поселения как фрагмент языковой картины мира*, "Ученые записки Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер. Филология. Социальные коммуникации" Т. 26 (65), № 1, с. 185–189.
- Воробьёв В.В., 2006, *Лингвокультурология*, Москва.
- Глазачева Н.Л., Кувардина Д.В. 2013, *Макротопонимия китайского языка как фрагмент языковой картины мира*, [в:] *Россия и Китай: аспекты взаимодействия и взаимовлияния*, Благовещенск, с. 60–68.
- Городецкий Б.Ю., 1969, *К проблеме семантической типологии*, Москва.
- Дмитриева Л.М., 2002, *Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы (на материале русской топонимии Алтая)*, [online], <http://www.rsl.ru> [21.11.2013]. Дис. ... д-ра филол. наук, Барнаул.
- Ильина А.Ю., 2013, *Гетерогенность топонимических номинаций англоязычных провинций Канады как отражение языковой картины мира канадцев*. Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Москва.
- Караулов Ю.Н., 1976, *Общая и русская идеография*, Москва.
- Климкова Л.А., 2008, *Нижегородская микротопонимия в языковой картине мира*. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук, Москва.
- Ковлакас Е.Ф., 2009, *Особенности формирования топонимической картины мира: лексико-прагматический и этнокультурный аспекты*. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук, Краснодар.
- Костюченкова Е.М., 2009, *Экспликация ценностной картины мира субэтнуса казаков в донском ономастиконе*. Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Нальчик.
- Кузнецова Т.Б., 2005, *Русский ономастикон Ставропольского края как фрагмент языковой картины мира (на материале антропо-, топо- и зоонимов Шпаковского, Кочубеевского и Грачевского районов)*. Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Ставрополь.
- Макарова Е.В., 2004, *Региональная топонимическая личность (на материале русской топонимии Алтая)*. Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Барнаул.
- Маслов Ю.С., 1998, *Введение в языкознание: учеб. для филол. спец. вузов*, Москва.
- Мезенко А.М., 2010, *Репрезентация этнокультурной информации в урбанонимии и виконимии*, [в:] *Витебщина и Смоленщина в языковых и культурных контактах: история и современное состояние*, Смоленск, с. 68–73.
- Правдикова А.В., 2009, *Микротопонимия как отражение картины мира (на материале английской литературы XIX–XX вв.)*. Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Волгоград.
- Супрун В.И., 2000, *Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал*. Автореф. дис. ... д-ра. филол. наук, Волгоград.

GEOGRAPHICAL COMPONENT OF VIKONIMIC PICTURE OF THE WORLD:
THEORETICAL BASES OF THE STRUCTURING

S U M M A R Y

The review of special onomastic scientific literature that reveals the theoretical bases of structuring of geographical component of a viconymic picture of the world is described in the article.

On the basis of the analysis of the works by E. L. Berezovich, M. V. Golomidova, L. N. Dmitriyeva, L. A. Klimkova, E. F. Kovlakas, S. P. Vasilyeva, T. Yu. Vasilyeva etc. devoted to the problems of modeling a toponymic picture of the world, the main directions of the analysis of the semantic field «space» are established. Taking into account the experience accumulated in this sphere of modeling a geographical component of a viconymic picture of the world is studied out. It is revealed that the geographical component is formed by the following semantic fields «localization», «parts of the world», «size» represented by semantic models. It is concluded that constituents of fields are in various correlative relations.

Monika Famielec

DOI 10.15290/sw.2016.16.15

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
Wydział Humanistyczny
Instytut Neofilologii i Lingwistyki Stosowanej
tel.: +48 52 3411797
e-mail: famielk@poczta.onet.pl

Урбанонимная система межвоенного Бреста-над-Бугом

Ключевые слова: названия улиц (годонимы), межвоенный город, Брест-над-Бугом.

Данная статья, которая вписывается в русло исследований по урбанонимии польско-восточного пограничья, преследует две основные цели: во-первых, ввести в научный обиход факты, относящиеся к урбанонимной картине Бреста-над-Бугом, и, во-вторых, на основе этого определить основные тенденции внутригородской номинации обозначенного периода.

Ономастикон интересующего нас региона становился объектом исследования в работах многих авторов, которые сосредоточивали свое внимание на отдельных аспектах годонимии, например: исторические названия гродненских улиц [Szcześniak 2002, 81–100], польские элементы в урбанонимии современного Львова [Denda 2008, 541–548], современные названия улиц Бельска-Подляского [Hordań 2010, 293–304], польско-украинское пограничье на примере урбанонимии Львова и Пжемьшля [Денда 2012], картина городского общества, отраженная в урбанонимии Гродно XVI–XVIII вв. [Citko 2010, 373–382].

Среди ономастических исследований определенное место занимают работы, относящиеся к урбанонимии Бреста, в частности те, которые посвящены проблемам названий внутригородских объектов, например: *Семантичныя тыпы ўрбанонімаў г. Брэста* [Якубук 2003,

159–161], *Analiza semantyczna urbanonimów Brześcia w ujęciu historycznym* [Famielec 2006, 187–195], *Лексико-семантический аспект наименований брестских внутригородских объектов* [Famielec 2008, 231–234], *Наименования брестских линейных объектов в послевоенный период* [Famielec 2009, 270–275], *Переименования брестских линейных объектов (1939–1941 гг.)* [Famielec 2006, 361–364], *Zmiany w nazewnictwie ulic Brześcia (lata 1941–1944)* [Famielec 2007, 157–162].

Относительно небольшое количество публикаций предопределяет наличие вопросов, которые до сих пор не нашли надлежащего научного освещения. Одним из них является обозначенная в заглавии статьи урбанонимная система межвоенного города, когда он оказался с 9 февраля 1919 г.¹ в границах польского государства. Принадлежность Бреста к Польше подтвердил мирный договор, подписанный 18 марта 1921 г. в Риге, а постановление Министерства внутренних дел от 12 февраля 1923 г. повлекло за собой переименование города в Брест-над-Бугом² (Brześć nad Bugiem) [Ващукувна-Каменецка 2000, 93]. Следующим шагом новой администрации было переименование ряда городских улиц [Розенблат 2009, 6].

Источниками онимического материала послужили 9 актовых документов, находящихся на постоянном хранении в Государственном архиве Брестской области³, 2 списка улиц, помещенные в изданных го-

¹ Освобождение города, оккупированного немецкими войсками во время советско-польской войны, началось, когда в Брестскую крепость вошел 22-й пехотный полк оперативной группы генерала Антония Листовского. В то же время в городе шли бои между отступающими немецкими войсками, когда которых командир отряда капитан Владислав Стецкевич был сражен немецкой пулей [Ващукувна-Каменецка 2000, 91].

² Многочисленные переименования города анализировались в статьях, см. Н.Р. Якубук; М. Famielec 2006, с. 187–195; М. Kondratiuk, *Elementy kultury wschodniosłowiańskiej w urbanonomii miasta Kołobrzeg-Podczele w województwie zachodniopomorskim*, [в:] *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne, kulturowe. Materiały XIV Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Droga ku wzajemności” (Grodno 26–27.10 2006)*, S. Musijenko i I. Kreń (ред.), Grodno 2007, с. 18–23.

³ Указание Брестской городской рады о благоустройстве гор. Бреста; Регламент Брестской городской бойни и устав водопроводно-канализационных предприятий (14 августа 1919 г.), [в:] ГАБО, Ф. Р-5, оп. 1, д. 4, на 42 листах; Заявления жителей города Бреста о выдаче свидетельств на право владения движимым и недвижимым имуществом с приложением последних (16 февраля 1921 – 16 октября 1921), [в:] ГАБО, Ф. 5, оп. 1, д. 22, на 224 листах; Списки улиц гор. Бреста, владельцев домов и квартир в г. Бресте (начато 1923 г.–1932 г.), [в:] ГАБО Ф. 5, оп. 1, д. 2104, л. 1; Протоколы опроса свидетелей по установлению постоянного местожительства граждан гор. Бреста (13.07–27.07.1922), [в:] ГАБО, Ф. 5, оп. 1, д. 25; Wykaz ulic miasta Brześcia nad Bugiem, [в:] ГАБО, Ф. 5, оп. 1, д. 5419, л. 1; Выписка из протокола заседания Высоко-Литовского магистрата, инструкция о ревизии

родским магистратом материалах: *Rocznik miasta Brześćcia na rok 1930*⁴ и *Informator miasta Brześćcia 1936 r.*⁵, 4 карты города⁶ В итоге собрано 139 онимических единиц.

Материал, анализируемый в настоящей статье, подвергается лексико-семантической и структурной классификации, предложенной К. Хандке⁷. На ее основании выделяются такие типы номинаций внутригородских объектов, как:

1) отонимные названия, восходящие к собственным именам:

а) наименования, образованные от антропонимов: *Batorego*, *Bema*⁸/*Bema Gen. Józefa/Gen. Bema*, *Dąbrowskiego/Jerzego Dąbrowskiego*, *Hallera/Koszary Gen. Hallera/Hallera Kosz.*, *Kilińskiego/Kilińskiego Jana*, *Kościuszki*, *Kraszewskiego*, *Listowskiego/Jenerala Listowskiego*, *Mickiewicza*, *Narutowicza/Narutowicza Gabryela*, *Orzeszkowej*, *Pereca*, *Pierackiego*, *Piłsudskiego/Piłsudskiego Plac/Piłsudskiego Pl./Plac Marsz. Piłsud-*

гмин и списки населенных пунктов Брестского повета. *List zaadresowany Do Pana Starosty pow. Brzeskiego (30 I/23 r.). W odpowiedzi na pismo z dnia 23/I r.b. NIV-303/I Wydział Gospodarczy przy Magistracie m. Brześćcia, poniżej tego przesyła wykaz ulic w m. Brześćciu z nowymi i dawnymi nazwami*, [в:] ГАБО, Ф. 2, оп. 1, д. 208, л. 43–44; *Ogłoszenie Magistratu brzeskiego o wydawaniu od dnia 11 stycznia 1921 kartek aprowizacyjnych dla ludności izraelickiej. Объявление Брестского магистрата о выдаче продовольственных карточек жителям города иудейского вероисповедания. Не позднее 11 января 1921 г.*, [в:] ГАБО, ф. 5, оп. 1, д. 108, л. 40; *Циркуляры, декреты и распоряжения комиссара Брест-Литовского пов. (подлинники и копии) и переписка с ними об открытых торгово-промышленных предприятиях, взимании налогов с населения и др. хозяйственным вопросам; сведения о посевах сельскохозяйственных культур и окрестности гор. Бреста в 1918–1919 гг. Списки коммунальных предприятий и улиц гор. Бреста. Список переименованных магистратом улиц г. Бреста с указанием их довоенных названий 26 VI 1919. Wykaz nazw wszystkich ulic w Brześćciu Litewskim z wyszczególnieniem zmiany nazw poprzednich na teraźniejsze*, [в:] ГАБО, Ф. 5, оп. 1, д. 2, л. 186; *Szkic m. Brześćcia N Bugiem „Przedmieście Kijowskie” (Zaludnienie ulic) 1930 r.*, [в:] ГАБО, Ф. 5, оп. 1, д. 859, л. 2.

⁴ W. Mondalski (red.), *Brześć nad Bugiem 1929*, с. 206–209.

⁵ *Brześć nad Bugiem 1936*, с. 28–29.

⁶ *Plan Brześćcia – 1939*, [в:] Д. Ващукувна-Каменецка, 2000, *Брест – город незабываемый*, Брест, с. 113; *Plan miasta Brześćcia N/B ze wskazaniem administracyjnych granic ustalonych Rozporządzeniem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z dnia 15-XI-1933 r. /Dz.U.R.P. № 93 poz. 716/ Rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 28-XI-1933 r. /Dz.U.R.P. № 94 poz. 719/ skala 1:10 000*, [в:] ГАБО, ф. 5, оп. 1, д. 859, л. 4; *Orjentacyjny Plan miasta Brześćcia n/B.*, Подziałка 1:15 000 litografia В. Lulkin, Brześć n. B., ul. Jagiellońska 63. Nakład: Kasy Samopomocy Pracowników Szpitala Kolejowego w Brześćciu n. B., [inter 1922 et 1939] wraz z indeksem nazw na verso, <http://polona.pl/search/83f6a7c0-7331-11e5-843d-51949449da13/>; *Plan miasta Brześćcia n/B. 1:10 000* [non post 1939] <http://polona.pl/item/22245765/0/>

⁷ К. Handke, 1992, *Polskie nazewnictwo miejskie*, Warszawa.

⁸ Через значок «/» приводятся варианты записи урбанонимов, встречаемые в актовых материалах.

skiego/Plac Dumski/Koszary Marszałka Piłsudskiego, Pułaskiego/K. Puławskiego/Kazimierza Pułaskiego, Rejmonta, Sienkiewicza, Sława Zwierzyńskiego/Sława Zwierz., Słowackiego, Sobieskiego, Staniewicza/Ks. Staniewicza, Steckiewicza/Kap. Steckiewicza, Szeptyckiego, Traugutta, Wigury, Zajdla, Zamojskiego/Zamojskiego Jana, Zygmuntowska, Żwirki), в том числе и связанные с представителями королевской власти (*Jagiellońska*);

б) образованные от топонимов, в том числе от ойконимов (*Adamkowska, Białostocka, Czernauczycza, Grajewska, Kobryńska, Kowelska, Poleska, Rewelska, Szpanowiecka, Tryszńska, Wołyńska, Żytomierska*) и гидронимов (*Muchawiecka* – от названия реки *Мушавец*);

2) отопеллятивные наименования:

а) наименования, образованные от номинаций разных городских близлежащих объектов (*Aleja Forteczna, Bazarna, Bracka* – от Братская церковь), *Bracki Zaulek, Browarna, Dworcowa, Gimnazjalna, Gimnazjalny Zaulek, Hale Targowe, Koszarowa, Lotnicza, Mięсны Zaulek* (от названия продукта, которым торговали в переулке), *Mikołajewska-Długa* (от Свято-Николаевская церковь), *Przemysłowa, Soborna, Soborny Zaulek, Szlachtuzowa* (от нем. *Schlachthaus* ‘убойня’; *schlachten* ‘убивать скот’ + *Haus* ‘дом’⁹), *Szpitalna, Tartaczna, Teatralna, Zamentarna*);

б) «природные» годонимы, происходящие как от флористических названий (*Brzozowska, Chmielna, Kasztanowa Aleja, Klonowa, Krótka-Brzozowska, Nowo-Kasztanowa, Orzechowa, Owocowa, Sadowa, Topolowa, Wierzbowa, Wiśniowa, Zielna*), так и от номинаций животных (*Rysia, Ścieżka Wołowa, Wronia, Żabia, Żórawia*);

в) онимы, образованные названиями лица/лиц по статусу, как представителя определенной общности людей (*Harcerska, Mieszkańska, Senatorska, Hetmańska, Legionów, Ułańska*);

д) указывающие на: местоположение относительно природного (*Brzegowa, Łąkowa, Nadbrzeźna, Polna, Rzeczna*) или созданного человеком объекта (*Dojazd, Graniczna, Kolejowa, Nadkolejowa, Przejazd, Składowa, Strzelecka*), а также – на выполняемую функцию (*Wojewódzka*);

е) наименования, указывающие на свойства и качества внутригородского объекта, в том числе – его размер (*Ciasna, Mała, Niska, Średnia, Wielka*), конфигурацию объекта (*Krzywa, Niecała, Prosta, Ukośna, Urwana*), пространственные параметры (*Długa, Krótka, Szeroka*), цвет, на базе которого сформированы названия (*Bronzowa, Jasna, Szara, Zielona*), расположение относительно частей горизонта (*Południowa, Północna*,

⁹ W. Kopaliński, 1994, *Słownik wyrazów i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa, с. 494.

Wschodnia, Zachodnia), ландшафт, его растительность (*Blotna, Ogrodowa, Zbożowa, Żytnia*); а также метафорические названия (*Cicha, Chłodna, Dobra, Miła, Nadzieja, Niezależna, Piękna, Przeskok, Smutna, Spokojna, Sportowa, Wesola, Wiejska, Wolna, Wolności Aleja, Wspólna, Wygodna, Zgoda*);

ж) связанные с историческими событиями (*3-go Maja/Trzeciego Maja, 9-go Lutego/Dziewiątego Lut., 11-go Listopada/Jedenastego List., Aleja Unii Lubelskiej/Unji Lubelskiej/Lubelska*).

Анализируемые онимы, являющиеся результатом многочисленных переименований, дают представление об урбанонимной системе, сложившейся в польском городе над Бугом. В ней доминируют годонимы, в основе которых лежат как имена людей, значимые для Польши, так и даты, события, важные для польской исторической памяти.

Так, в честь февральских событий 1919 г. *Вознесенской улице*¹⁰ было присвоено имя капитана польской армии, Владислава Стецкевича, погибшего в сражении за Брест 9 февраля 1919 года, – и она стала называться *Steckiewicza*. В память о тех днях еще две улицы получили новые наименования: *улица Збирововская*¹¹, существовавшая с первой половины XIX в., была переименована в честь генерала Антония Листовского – *Listowskiego*, а улица (точнее, объединение двух) *Миллионная-Полицейская*¹² получила имя майора польской армии Ежи Домбровского – *Dąbrowskiego* [Сарычев 2006, 55]. Одна из важнейших транспортных магистралей центра города – улица *Дворянская*¹³ [Шамякин 1987, 263] была переименована в честь всемирно известного уроженца Брестчины, польского поэта, основоположника польского романтизма в поэзии, общественного деятеля, публициста, просветителя Адама Бернарда Мицкевича (1798–1855) и стала называться *Mickiewicza*. Улица Московская поменяла свое название на *Sienkiewicza*,

¹⁰ От названия объекта *Вознесенская церковь*, расположенного на именуемой улице [Мезенко 2003, 102].

¹¹ От названия населенного пункта *Збироги* [Мезенко 2003, 102].

¹² На улице располагались магазинчики, лотки, различные ремесленные мастерские, владельцами которых чаще всего являлись евреи. Кроме торговых учреждений на улице располагались правительственные и общественные здания магистрата, городской управы и думы, полицейское управление, канцелярия, здесь проживал и полицмейстер. Возможно, поэтому улица вскоре стала Полицейской [Купцова 2007, 106, 108].

¹³ На улице возводились, главным образом, особняки важных государственных чиновников. Первые здания были построены в 30–40 гг. XIX в. в связи с появлением крепости [Купцова 2007, 63].

увековечивая память всемирно известного польского писателя, лауреата Нобелевской премии Генрика Сенкевича (1846–1916). В честь великого князя литовского (с 1506) и короля Польши (с 1507) Зигмунта I Старого, предпоследнего из династии Ягеллонов, в 1919 г. улица *Славянская-Медовая* стала именоваться *Zygmuntowska*. Имя королевской династии в Польше (1386–1572 гг.), Великом княжестве Литовском в (1377–1401 гг.), Венгрии (1440–1444 гг., 1490–1526 гг.) и Чехии (1471–1526 гг.), основателем которой был *Владислав Ягайло (Ягелло)* [Мезенко 2003, 282], стало мотивирующим для названия улицы *Jagiellońska*, которая до 1919 г. называлась *Шоссейная*. Память о руководителе Польского восстания 1794 г., государственного и военного деятеля, участника войны за независимость Соединенных Штатов Америки (1776–1783) Анджея Тадеуша Бонавентуры Костюшко (1746–1817) [Sienkiewicz 1991, 79] сохранена в номинации улицы *Kościuszki*, которая до 1921 г. была *Гоголя* в честь русского писателя Н.В. Гоголя. От имени Яна Собеского (1629–1696), крупного польского полководца, польского короля (Ян III) и с 1674 г. великого князя литовского, получила свое новое наименование улица *Широкая* – с 1921 г. *Sobieskiego*. В его правление, ознаменовавшееся затяжными войнами с Османской империей, Речь Посполитая в последний раз пережила взлет как европейская держава [Sienkiewicz 1991, 57]. В честь политика, министра внутренних дел Польши (с 1931 г.), полковника Бронислава Перацкого (1895–1934), убитого украинскими националистами в июне 1934 г., улицу *Кривую* переименовали в улицу *Pierackiego* [Купцова 2007, 85]. Имя классика еврейской литературы на идише, общественного деятеля, оказавшего значительное влияние на развитие еврейской литературы и еврейской культуры дооктябрьского периода, Ицхока Лейбуша Переца (1851–1915) [B. Petrozolin-Skowrońska 1997, 548] увековечено в новом названии улицы *Тополёвая* – ее стали называть *Pereca*. В честь маршала Польши, первого руководителя возрожденного польского государства и основателя польской армии Юзефа Пилсудского (1867–1935) [Sienkiewicz 1991, 125], неоднократно побывавшего в Бресте в 20–30-е гг., была названа площадь – *Pilsudzkiego*. (У этого внутригородского объекта до 1922 г. были другие имена: улица *Думская/Ратушная*¹⁴/*Plac Ratuszowy*). Улица *Петровская*, названная в честь царя Руси Петра I, в 1928 г. переименована в *Batorego* в честь

¹⁴ В 1913 г. на площади располагались городские дума и управа, ратуша, публичная библиотека-читальня имени Н.В. Гоголя, булочные, общество покровительства животных, работали судья и агент страхового общества [Тишук 2007, 102].

Стефана Батория (1533–1586), польского короля и великого князя литовского (с 1576). Имя Юзефа Захариаша Бема (1794–1850), польского генерала, полководца, участника Польского восстания (1830–1831) и революции (1848–1849) в Австрии и Венгрии, одного из командиров революционных войск в Трансильвании [Sienkiewicz 1991, 19], было увековечено в названии улицы *Вета*, которая ранее была *Кирстовская улица/Кирстовского улица* [Мезенко 2003, 116]. С 1926 г. улица *9 Lutego* (названа в память февральских событий 1919 г.) стала называться *Mościckiego* в честь президента Польши (1926–1939 гг.), государственного деятеля, ученого-химика, изобретателя, одного из создателей химической промышленности Польши – Игнация Мосцицкого (1867–1946) [Sienkiewicz 1991, 103].

Фамилии знаменитых поляков запечатлены и в ряде других переименованных урбанонимов. Так, улица *Prezydyjna* называлась улица *Kilińskiego* (до 1921 г.), в память о польском политическом деятеле и участнике восстания 1794 г. Яне Килинском (1760–1819). Бывшие *Zawłki II, III, IV* стали именоваться в честь польских писателей: Юзефа Игнация Крашевского (1812–1887), публициста, издателя, автора книг по истории и этнографии [В. Petrozolin-Skowrońska 1997, 548], – улица *Kraszewskiego*; Юлиуша Словацкого (1809–1849) – поэта и драматурга, относящегося, наряду с Адамом Мицкевичем, к величайшим польским поэтам эпохи Романтизма [В. Petrozolin-Skowrońska 1996, 895], – улица *Słowackiego*; Владислава Станислава Реймонта (1867–1925), писателя, лауреата Нобелевской премии по литературе 1924 года [В. Petrozolin-Skowrońska 1996, 523], – улица *Rejmonta*.

В урбанонимии межвоенного Бреста немало линейных объектов, названных в память: польского государственного деятеля из рода Замойских, Яна Замойского, основателя города Замосць в 1580 г., – улица *Zamojskiego*; революционера, генерала, лидера польского восстания 1863 г. Ромуальда Траугутта – улица *Traugutta*; активного участника этого восстания Людвиг Нарбута, начальника восстания в районе Лиды, – улица *Narbutta*; польского генерала Юзефа Халера – улица *Hallera*; военного руководителя Слава Звежинского – улица *Ślawa Zwierzyńskiego* – офицера I бригады польских легионов; генерал-майора австро-венгерской армии и генерала брони Войска Польского Станислава Щептицкого – улица *Szeptyckiego*; политика Габриэла Нарutowича – первого президента Польши – улица *Narutowicza*; писательницы белорусского происхождения Элизы Ожешко – улица *Orzeszkowej*; участника борьбы за свободу польского и американского народов – одного из руководителей и маршалка Барской конфедерации, генерала

континентальной армии во время войны за независимость США Казимира Пулавского – улица *Puławskiego*; польских летчиков Францишка Жвирко – улица *Wigury* и Станислава Вигуры – улица *Żwirki*, а также священника – улица *Staniewicza*.

Четыре названия улиц межвоенного Бреста увековечивали важные для истории Польши события, памятные даты. В результате переименования в 1919 г. *Бульварного проспекта* появилось название *Aleja Unji Lubelskiej*, данное в честь международно-правового акта объединения Великого княжества Литовского с Польшей в федеративное государство Речь Посполитую, утвержденного в Люблине 1 июня 1659 г. [Мезенко 2003, 145]. В честь дня принятия 3 мая 1791 г. Четырехлетним сеймом Речи Посполитой первой польской конституции, которая вводила наследственную монархию, укрепляла центральную власть, ликвидировала конфедерацию, «*liberum veto*», остатки государственной Литвы [Мезенко 2003, 261], с 1919 г. часть улицы *Пушкинской* (одной из главных транспортных городских магистралей, с 1887 г. именовавшейся в честь русского писателя, родоначальника новой русской литературы и одного из создателей современного русского литературного языка А.С. Пушкина) стала называться улицей *3-go Maja*. В ознаменование событий, произошедших 9 февраля 1919 г., когда закончилась эвакуация германских частей и в Брест вошел польский пехотный полк, вторая часть исторической улицы *Пушкинской* называлась *9-go Lutego* (до 1926 г.). Наименование улицы *11-go Listopada* (бывшая *Maszevska*), в свою очередь, напоминало о Дне независимости и дате окончания Первой мировой войны, после которой в стране начались перемены и восстановление государственности под руководством вернувшегося из германского плена Юзефа Пилсудского.

По структуре зафиксированные имена внутригородских объектов Бреста-над-Бугом представлены простыми и сложными наименованиями.

Наиболее продуктивными являются простые годонимы, состоящие из номенклатурного термина *улица*¹⁵ (единично выступают *aleja, plac, ścieżka, zaułek*). Среди них нам удалось выделить следующие суффиксы: -‘а (*Rysia, Wronia, Żurawia* и т.п.), -н- (*Browarna, Gimnazjalna, Szpitalna*), -н’- (*Średnia, Zachodnia, Żytnia*), -ова- (*Brukowa, Klonowa, Ogrodowa*), -ск- (*Adamkowska, Kobryńska, Muchawiecka*). К префиксальным формам можно отнести названия *Nadkolejowa* и *Zacmentarna*.

¹⁵ Следует отметить, что номенклатурный термин *улица* в анализируемых записях полностью отсутствует.

Сложные названия представлены, в свою очередь конструкциями с прилагательными: *Nowokasztanowa*, а также *Krótko-Brzozowiecka*, *Nowo-Jagiellońska*, *Mikołajewska-Długa*.

Подытоживая, стоит отметить, что:

1) в урбанонимной системе Бреста, вошедшему в состав польского государства, важное место занимают отантропонимные названия линейных объектов. Это еще раз подтверждает результаты исследований А.М. Мезенко [Мезенко 1991, 116–117], свидетельствующие о том, что в городах западной зоны нынешней Беларуси, в том числе в Бресте, преобладали годонимы, мотивированные именами польских государственных и военных деятелей (*Batorego*, *Bema*, *Kilińskie-go*, *Listowskiego*, *Sobieskiego*), а также лидеров польского национального движения (*Kościuszki*, *Piłsudskiego*, *Traugutta*), польских писателей (*Kraszewskiego*, *Mickiewicza*, *Orzeszkowej*, *Rejmonta*, *Sienkiewicza*, *Słowackiego*) и др.;

2) о предыдущих этапах развития города свидетельствуют единичные названия улиц (*Mikołajewska – Długa* – на ней находилась церковь Св. Николая); высокий уровень идеологизированности данной онимной системы, ее зависимость от государственной политики Польши иллюстрируют, в первую очередь, мемориальные наименования брестских линейных объектов;

3) улицы с новыми, польскими именами располагались в центральной части Бреста, и их номинации, таким образом, занимали видное место в городском, в том числе лингвистическом, ландшафте.

Таким образом, урбанонимная система отдельного населенного пункта является фрагментом ономастической – и шире – языковой картины мира, хранителем экстралингвистической информации, включая историческую.

Литература

- Ващукувна-Каменеца Д., 2000, *Брест – город незабываемый*, Брест.
- Купцова В.Г., 2007, *Я иду по городу, по знакомой улице...*, Путешествия по улицам довоенного и современного Бреста, Брест.
- Мезенко А.М., 1991, *Урбанонимия Белоруссии*, П.П. Шуба (ред.), Минск.
- Мезенко А.М., 2003, *Имя внутригородского объекта в истории. Об урбанонимах Беларуси XIV – нач. XX в.*, Минск.
- Розенблат Е.С. (гл. ред.), 2009, *Брест в 1919–1939 гг. Документы и материалы*, Брест.

- Сарычев В., 2006, *В поисках утраченного времени*, Кн. 1, Брест.
- Тишук П.Н. (общ. ред.), 2007, *Улицы Бреста рассказывают...*, Брест.
- Шамякин И.П. (гл. ред.), 1987, *Брест. Энциклопедический справочник*, Минск.
- Якубук Н.Р., 2003, *Семантычныя тыпы ўрбанонімаў г. Брэста*, [в:] *Studia Russica XX*, с. 159–161, Будапешт.
- Citko L., 2010, *Obraz społeczności miejskiej utrwalony w urbanonimii Grodna XVI–XVIII w.*, [в:] *Nazwy własne a społeczeństwo*, т. 2, с. 373–382, Łask.
- Denda M.H., *Pamięć miasta – elementy polskie w urbanonimii współczesnego Lwowa*, [в:] *Acta Polono-Ruthenica XIII*, 2008, с. 541–548.
- Denda M.H., *Urbanonimia pogranicza polsko-ukraińskiego (na materiale nazw ulic i placów Przemysła i Lwowa)*, Lublin 2012 (кандидатская диссертация).
- Famielec M., *Analiza semantyczna urbanonimów Brzeźcia w ujęciu historycznym*, [в:] *Polско-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne, kulturowe. Materiały XIII Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Droga ku wzajemności” (Białystok 15–16 VII 2005)*, М. Kondratiuk, В. Siegień (red.), Białystok 2006, с. 187–195.
- Famielec M., *Zmiany w nazewnictwie ulic Brzeźcia (lata 1941–1944)*, [в:] *Polско-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne, kulturowe. Materiały XIV Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Droga ku wzajemności” (Grodno 26–27 10 2006)*, S. Musijenko i I. Kreń (red.), Grodno 2007, с. 157–162.
- Famielec M., *Переименования брестских линейных объектов (1939–1941 гг.)*, [в:] *Acta Albaruthenica, Rossica, Polonica. VII міжнародная навуковая канферэнцыя. Беларуска-русска-польскае супастаўляльнае мовознаўства, літаратуразнаўства, культуралогія. Зборнік навуковых артыкулаў*, Г.М. Мезенка (ред.), Віцебск 2006, с. 361–364.
- Famielec M., *Лексико-семантический аспект наименований брестских внутригородских объектов*, [в:] *Славянские языки: системно-описательный и социокультурный аспекты исследования. Материалы III Международной научно-методической конференции (Брест 22–23 ноября 2007)*, Е.И. Абрамова, Г.В. Писарук, О.А. Фелькина (ред. кол.), Брест 2008, с. 231–234.
- Famielec M., *Наименования брестских линейных объектов в послевоенный период*, [в:] *Польска-Беларускія Моўныя, Літаратурныя, Гістарычныя і Культурныя Сувязі. Матэрыялы XV Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Шлях да ўзаемнасці» (Grodno 13–14 XI 2008)*; I. Kręż, С. Musijenko, I. Папоў, Я. Роўба (ред. кол.), Grodna 2009, с. 270–275.
- Hordań M., *Współczesne typy nazw ulic Bielska Podlaskiego*, [в:] *“Studia Wschodniosłowiańskie”*, т. 10, 2010, с. 293–304.
- Kondratiuk M., 2007, *Elementy kultury wschodniosłowiańskiej w urbanonimii miasta Kołobrzeg-Podczele w województwie zachodniopomorskim*, [в:] *Polско-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne, kulturowe. Materiały XIV Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Droga ku wzajemności” (Grodno 26–27 10 2006)*, S. Musijenko i I. Kreń (red.), Grodna, с. 18–23.

- Kopaliński W., 1994, *Słownik wyrazów i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa.
- Petrozolin-Skowrońska B. (red.), 1995–1998, *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, т. 1–6, Warszawa.
- Sienkiewicz W., 1991, *Słownik historii Polski*, Warszawa.
- Szcześniak K., 2002, *Ulice grodzieńskie w broszurze Jodkowskiego z roku 1931*, [в:] M. Kondratiuk (red.), *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie i kulturowe*, т. IV, с. 81–100, Białystok.

Источники

- Указание Брестской городской рады о благоустройстве гор. Бреста; Регламент Брестской городской бойни и устав водопроводно-канализационных предприятий (14 августа 1919 г.)*, Государственный архив Брестской области (далее ГАБО), Ф. Р-5, оп. 1, д. 4, на 42 листах;
- Выписка из протокола заседания Высоко-Литовского магистрата, инструкция о ревизии гмин и списки населенных пунктов Брестского повета. List zaadresowany Do Pana Starosty pow. Brzeskiego (30 I/23 r.). W odpowiedzi na pismo z dnia 23/I r.b. NIV-303/I Wydział Gospodarczy przy Magistracie m. Brześćcia, poniżej tego przesyła wykaz ulic w m. Brześćciu z powymy i dawnymi nazwami*, [в:] ГАБО, Ф. 2, оп. 1, д. 208, л. 43–44;
- Заявления жителей города Бреста о выдаче свидетельств на право владения движимым и недвижимым имуществом с приложением последних (16 февраля 1921 – 16 октября 1921)*, [в:] ГАБО, Ф. 5, оп. 1, д. 22, на 224 листах;
- Протоколы опроса свидетелей по установлению постоянного местожительства граждан гор. Бреста (13.07–27.07.1922)*, [в:] ГАБО, Ф. 5, оп. 1, д. 25;
- Циркуляры, декреты и распоряжения комиссара Брест-Литовского пов. (подлинники и копии) и переписка с ними об открытии торгово-промышленных предприятий, взимании налогов с населения и др. хозяйственным вопросам; сведения о посевах сельскохозяйственных культур и окрестности гор. Бреста в 1918–1919 гг. Списки коммунальных предприятий и улиц гор. Бреста. Список переименованных магистратом улиц г. Бреста с указанием их довоенных названий 26 VI 1919. Wykaz nazw wszystkich ulic w Brześćciu Litewskim z wyszczególnieniem zmiany nazw poprzednich na teraźniejsze*, [в:] ГАБО, Ф. 5, оп. 1, д. 2, л. 186.
- Ogłoszenie Magistratu m. Brześćcia o wydawaniu kartek aprowizacyjnych dla ludności izraelskiej od dnia 11 stycznia 1921 r.*, *Объявление Брестского магистрата о выдаче продовольственных карточек жителям города иудейского вероисповедания. Не позднее 11 января 1921 г.*, [в:] ГАБО, Ф. 5, оп. 1, д. 108, л. 40.
- Списки улиц гор. Бреста владельцев домов и квартир в г. Бресте. (начато 1923 г.–1932 г.)*, [в:] ГАБО, Ф. 5, оп. 1, д. 2104, л. 1.

- Szkic m. Brześćcia N Bugiem „Przedmieście Kijowskie” (Zaludnienie ulic) 1930 r., [B:] ГАБО, Ф. 5, оп. 1, д. 859, л. 2.*
- Wykaz ulic miasta Brześćcia nad Bugiem, [B:] ГАБО, Ф. 5, оп. 1, д. 5419, л. 1.*
- Orientacyjny Plan miasta Brześćcia n/B., Podziałka 1:15 000 litografia B. Lulkin, Brześć n. B., ul. Jagiellońska 63. Nakład: Kasy Samopomocy Pracowników Szpitala Kolejowego w Brześćciu n. B., [inter 1922 et 1939] wraz z indeksem nazw na verso, [online], <http://polona.pl/search/83f6a7c0-7331-11e5-843d-51949449da13/>*
- Plan miasta Brześćcia n/B. 1:10 000 [non post 1939], [online], <http://polona.pl/item/22245765/0/>*
- Plan Brześćcia – 1939, [B:] Ващукувна-Каменецка Д., 2000, Брест – город незабываемый, Брест.*
- Plan miasta Brześćcia N/B ze wskazaniem administracyjnych granic ustalonych Rozporządzeniem Mnisterstwa Spraw Wewnętrznych z dnia 15-XI-1933 r. /Dz.U.R.P. № 93 poz. 716/ Rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 28-XI-1933 r. /Dz.U.R.P. № 94 poz. 719/ skala 1:10 000, ГАБО, Ф. 5, оп. 1, д. 859, л. 4.*
- Планъ города БРЕСТ-ЛИТОВСКА Plan Brześćcia z 1914 r., [B:] Mondalski W. (red.), 1929, Rocznik Miasta Brześćcia na rok 1930, Brześć nad Bugiem.*
- Mondalski W. (red.), 1929, Rocznik Miasta Brześćcia na rok 1930, Brześć nad Bugiem.*
- Informator miasta Brześćcia 1936, Brześć nad Bugiem 1936.*

THE URBANONIMICAL SYSTEM OF CITY BREST-ON-THE-BUG BETWEEN THE WARS

S U M M A R Y

The glorious city Brest during thousands of years comprised of different states, which resulted in the border location. After the Polish-Soviet War Brest became a part of the newly reborn Poland with borders formally recognized by the Treaty of Riga on March 18, 1921. It was renamed in Brest-on-the-Bug on February 12, 1923 in the Second Polish Republic and became the capital of the Polesie Voivodeship in accordance with the pre-1795 tradition.

The street names were collected from both archival and cartographic materials. The most important semantic group contains names with anthroponyms in their structure, which were characteristic and significant for Polish history and culture. Among the names there prevail names of Polish state and war activists (*Batorego, Bema, Kilińskiego, Listowskiego, Sobieskiego*), Polish national activists (*Kościuszki, Piłsudskiego, Traugutta*) and Polish writers (*Kraszewskiego, Mickiewicza, Orzeszkowej, Rejmonta, Sienkiewicza, Słowackiego*). Names of historical events and important for Poland dates are evidence of complicity and dependence on Polish national politics.

Among the abovementioned names of intraurban objects in Brest-on-the-Bug, structurally presented by complex and simple forms, usually consisting of two components including the nomenclature term *ulica* (single instances *aleja*, *plac*, *ścieżka*, *zawłek*), we distinguished the following suffixes: -'a (*Rysia*, *Wronia*, *Żurawia*, etc.), -н- (*Browarna*, *Gimnazjalna*, *Szpitalna*), -н'- (*Średnia*, *Zachodnia*, *Żytunia*), -ова- (*Brukowa*, *Klonowa*, *Ogrodowa*), -ск- (*Adamkowska*, *Kobryńska*, *Muchawiecka*); prefixal forms *Nadkolejowa* and *Zacmentarna*.

Галина Камлевич

DOI 10.15290/sw.2016.16.16

Белорусский государственный педагогический университет
имени Максима Танка
Филологический факультет
Кафедра общего и русского языкознания
tel.: +375-17-327-78-10
e-mail: kamlevich@mail.ru

Лексические и синтаксические особенности идиостиля Евгения Замятина

Ключевые слова: идиостиль Е. Замятина, лексика и синтаксис художественного текста.

Стиль выдающихся мастеров слова – это «совокупность осмысленных многообразных возможностей языка в его художественной функции» [Будагов 1984, 252], что подтверждает и творчество Е. Замятина. Решение главных вопросов замятинского творчества – отношение искусства к новой социальной действительности начала XX века, определение места человека в стихии событий, осмысление личностного начала в истории – обуславливает специфику художественных произведений Е. Замятина, проявляющуюся как на лексическом, так и на синтаксическом уровнях.

Писатель синтезировал научное и художественное познание, включая в прозаический контекст элементы новейшей философии и естественной науки. В связи с этим творческая манера Е. Замятина характеризуется богатством лексического диапазона (от разговорной лексики до терминологии и научной символики), окказиональностью, особым антропонимическим пространством. Эмоциональное восприятие человеком окружающей действительности отражается в синтаксической полифонии, в использовании избыточных (парцелляция, сегмен-

тация) и экономных (неполнота, эллипсис, усечение) конструкций экспрессивного синтаксиса, в синтезе сказовости, орнаментальности и элементов «рубленной» прозы, что реализуется в особом пунктуационном рисунке художественных произведений Е. Замятина.

Терминологическая лексика и научная символика представлены во многих произведениях писателя, но особенно ярко функционируют в структуре романа «Мы», так как эксплицируют идею произведения: вытеснение техническим прогрессом всего человеческого в людях актуализируется посредством замены общеупотребительных слов специальными лексемами. В романе «Мы» зафиксировано свыше 400 терминов (около 650 словоупотреблений). Преобладание технической и математической терминологии связано с тем, что Е. Замятин был инженером-профессионалом, строил корабли и увлекался математикой. Также это определено художественными задачами, так как репрезентирует сущность «машинной цивилизации» и особенности искусственного интеллекта героев-номеров.

Функционирование терминов в прозе Е. Замятина обуславливается прямым назначением (для определения понятий), а также системной эстетической коммуникации. Часто термины используются в изобразительной функции, для выражения экспрессивности и образности. В этом случае употребление специальных слов, как правило, метафорическое, а термины входят в состав эксплицитно выраженного сравнения: *На меня эта женщина действовала так же неприятно, как случайно затесавшийся в уравнение неразложимый иррациональный член* [Замятин 1989, 209]. Иногда к изобразительной функции добавляется оценочная. При этом происходит вполне определенное осмысление персонажа или явления, выражается отношение к описываемому: *На лево – О, совсем другая, вся из окружностей, с детской складочкой на руке* [Замятин 1989, 208].

При помощи терминов, сочетающихся с общеупотребительными лексемами, создаются стилистические эффекты, в частности контраст и оксюморон, выражающие сатирическую или пародийную направленность, иронию. Есть случаи, когда специальные понятия противопоставляются друг другу, усиливая контраст, который мог бы быть при использовании обычных слов. Так, оппозиция *равенство четырех углов – бином Ньютона* основывается на антонимичности слов *привычно – ново, просто – сложно* и ярче раскрывает ее: *Понимаете, квадрату меньше всего пришлось бы в голову говорить о том, что у него все четыре угла равны: он уже просто не видит – насколько это для него привычно, ежедневно... Ну хоть бы розовые талоны*

и все с ними связанное: для меня это – равенство четырех углов, но для вас это, может быть, почище, чем бином Ньютона [Замятин 1989, 216].

Используются термины и в символическом, обобщенном значении. Так, в математике *таблица умножения* – это перечень помножаемых друг на друга чисел в пределах первого десятка, с произведением от каждой пары. В романе «Мы» это словосочетание выступает как символ высшей мудрости, абсолютной истины: *Таблица умножения мудрее, абсолютнее древнего Бога: она никогда – понимаете: никогда – не ошибается* [Замятин 1989, 244].

Различные структурно-семантические типы научных символов (семантически пустые, наполненные содержанием в конкретном случае употребления; однозначные и многозначные; узкоспециальные и обобщенные; самостоятельные и входящие в состав сложных наименований) несут эмоционально-экспрессивную нагрузку, расширяют текстовое пространство, отражая картину мира Е. Замятина, особенности мышления и психоэмоционального состояния героев-номеров, сверхрациональность «машиноподобной» жизни. В романе «Мы» действующие лица выступают под определенными буквенно-цифровыми кодами: *Д-503, О-90, I-330*. Н. Струве отмечал, что «цифры в романе первостепенны», вплетаются непосредственно в художественную структуру произведения, неся символическое значение [Струве 1986, 164]. Посредством символов может даваться оценка и дополнительная характеристика героев или происходящих событий: *И все-таки один – благодетель, другой – преступник, один со знаком +, другой со знаком –...* [Замятин 1989, 252].

Бинарная оппозиция *Бог – человек* (одна из основных в философии Е. Замятина), а также модернистский неомифологизм определяют широкое употребление автором религиозной лексики, устойчивых выражений, принадлежащих христианской культуре. Религиозный аспект проявляется на уровне названия произведений («Бич божий», «Спудручница грешных», «Церковь божия», «Дьячок») и их философии, на уровне конкретных персонажей и отдельных лексем. В прозе Е. Замятина встречается много выражений, связанных с христианской культурой, подвергшихся художественной трансформации: *проводник в царствие небесное, верил в религию, предать на алтарь*. Введение лексики религиозного культа помогает автору противопоставить философию рабства и философию свободы, реализовать замятинский принцип «человекобожия», подтверждая, что для писателя центром Вселенной является человек, его чувства и переживания.

Одной из доминант идиостиля Е. Замятина, вербализующей авторское видение мира, является окказиональность, которая заключается в использовании потенциальных и индивидуально-авторских новообразований, в трансформации семантики слов, расширении их лексической и синтаксической сочетаемости. Писатель опирается на языковую традицию и в то же время использует окказиональные модели словообразования, создавая словообразовательные (*благодель, трудящие*), фонетические (*фишеааоу*), фразеологические (*проливал жизнь, сделал из мухи совершеннейшее из божьих творений*), лексические (*марфизм, раз-в-тысячу-лет, исподлобный*) и семантические (*ложматый* – ненастоящий, не такой, как всегда; *ржаветь* – болеть душой, переживать, терять почву под ногами) окказиональные единицы. Семантические окказионализмы, основанные на реализации потенциала имеющихся в языке единиц, преобладают над лексическими, которые большей частью представлены словами-композициями. Окказиональные новообразования используются в функции художественной номинации, источника и носителя экспрессивного заряда, экспликатора оценочных представлений автора, а также в качестве основы для создания определенных стилистических эффектов (преобладает оскюморон) и игры слов. В целом, употребление окказиональных единиц полифункционально и является элементом системы изобразительных средств Е. Замятина, отражая свойственный модернистской прозе приоритет стиля над содержанием.

Специфику замятинского идиостиля составляет и особое антропонимическое пространство. Создание антропонимов на основе метафоризации (*Бледа, Урванка*), смешение планов социальной отнесенности при номинации персонажей (*чиновник Зюньзя, председатель Филмошка*), использование национальной окраски антропонимов (*Давид Морцинкер, Краггс*), прецедентных имен (*Адам, Маркс*) помогает автору наиболее ярко представить необходимый образ, дать его дополнительную характеристику, создать у читателя адекватное отношение к персонажам и происходящим событиям, включить эмотивно-оценочный компонент, репрезентировать ассоциативный потенциал, сформировать символический план произведений. Некоторые известные антропонимы автор подвергает творческому преобразованию, в связи с чем они приобретают новый оттенок и читатель может припоминать известных людей, но не отождествлять их с персонажами произведений (*Мак-Интош, Фиц-Джеральд*).

Для замятинского художественного антропонимикона специфичной является номинация персонажей посредством цифр, букв, терминов

биологии (*червь Rhopalocera*), только апеллятивных элементов (*новый факт в виде человека, без имени*). Для идиостиля Е. Замятина характерны обширные номинативные цепочки, создающие систему антропонимических синонимов, что позволяет усилить или ослабить значительность происходящего, актуализировать психологическое состояние персонажей, выразить отношение к ним автора и других действующих лиц.

В рассказе «Мамай» номинация персонажа претерпевает изменения. Герой представлен читателю как *Петр Петрович Мамай* (социальное положение определяет использование трехчленной структуры имени). В домашней обстановке, когда героя кормит жена, – это *Петенька*. Присутствует и разновозрастная номинация персонажа, подчеркивающая инфантильность героя: *десятилетний взрастлый мальчик – сорокалетний лысенький мальчик*. С точки зрения социальной наряду с элементом *гражданин Мамай* есть вариант *господин Мамай*, что усиливает двойственность героя, его жизненную неопределенность, приспособленчество и зависимость от других. Встречаем модель *земной человек*, которой герой именуется «перед Буддой», что позволяет автору противопоставить персонажа одноименному историческому герою и Будде. Главным с точки зрения идеи произведения является сравнение *Мамай 1917 года* и *Мамай 1300 какого-то года*. В итоге разграничение имен по времени исчезает и *бывший Петенька* именуется онимом *Мамай*; «мамайское» победило, когда герой «пригвоздил врага» (мышь). Многочисленные случаи полионимии, создание системы антропонимических синонимов показывает различное отношение автора и действующих лиц к герою, отношение писателя к тем, кто находится рядом с именуемым, помогает представить изменение отдельной ситуации или жизни героя в целом. Имена собственные оказываются важным стилеобразующим элементом творческой системы писателя.

Для творчества Е. Замятина приоритетным является не простое изображение действительности и реальных событий, а эмоциональное восприятие и переживание их человеком, поэтому идиостиль писателя на синтаксическом уровне формируется, прежде всего, средствами выражения эмоций и экспрессии. Е. Замятин умело оперирует набором синтаксических конструкций, актуализирующих высказывание, привлекает различные комбинации подобных структур. В соответствии с тенденциями модернистской литературы начала XX века писатель использует экономные и избыточные конструкции экспрессивного синтаксиса, соизмеряя их с формой произведения и конкретной художественной задачей. Беллетристика Е. Замятина включает элементы ска-

зовости, представляющей собой языковую традицию, и новаторский «рубленный» синтаксис, что делает прозу писателя «синтетической», позволяет говорить о синтаксической полифонии.

В прозе писателя широко распространены собственно-неполные и эллиптические предложения, что обусловлено, наряду с решением художественных задач, самим темпом жизни начала XX века. Указанные конструкции придают повествованию динамичность, эмоциональность; выступают в функции речевой экономии; актуализируют атрибутивные и обстоятельственные характеристики речи, а не действие; используются для оформления определенных конструкций, имитации разговорной речи и «потока сознания»; выполняют интонационно-ритмическую функцию; реализуют модернистский принцип алогизма, неоднозначности и дисгармонии. Преобладание среди эллиптических предложений конструкций с опущением глаголов речи и мысли подчеркивает диалогичность замятинского стиля. Отсутствие глагольного сказуемого и других членов предложения позволяет выразить различные оттенки чувств, эмоции героев, усилить эффект неожиданности, стремительность действия, апеллировать к древним запретам произносить определенные слова: *И тогда я – захлебываясь, путаясь – все, что было, что записано здесь* [Замятин 1989, 343]; *И сквозь стеклянную дверь: все в комнате рассыпано, перевернуто, скомкано* [Замятин 1989, 338]. *И это все время неотвязно, нелепо, мучительно напоминает мне о чем-то, о чем нельзя, о чем сейчас – не надо* [Замятин 1989, 340].

Усеченные конструкции, в которых имплицитная информация обладает различной степенью определенности, аккумулируют читательскую фантазию, заостряют внимание на вербально не выраженных сведениях, являются средством динамической смены планов повествования, источником ослабления или усиления субъектно-модальных значений, показателем психологического состояния персонажей, воспроизводя эмоциональную речь и акцентируя внимание на внутренних переживаниях героев. В ряде случаев усеченные предложения характеризуют психологические состояния, которые нельзя выразить одной какой-то эмоцией, так как они включают в себя целый комплекс переживаний. Так, прерванные конструкции нужны Е. Замятину для того, чтобы показать влюбленность героя, связанную с ней ревность и крайнюю степень возбуждения, взволнованности персонажа: *Если я тебя... ну вот как... ну не знаю как... понимаешь?* [Замятин 1989, 433]; *Я убью всякого, кто... Потому что вас – я вас –* [Замятин 1989, 238]. Насыщенность прозаического контекста неполными и усеченными кон-

струкциями определяется мировоззрением писателя, который считал, что «читатель и зритель сумеет договорить картину, дорисовать слова – и им самим договоренное, дорисованное будет врезано в него неизмеримо ярче, прочнее, встет в него органически» [Замятин 1999, 80].

Идиостиль Е. Замятина характеризуется нарушением синтаксической цельности и связей в высказывании, сверхинтонированностью повествования, что проявляется в парцелированных и сегментированных конструкциях и соответствует языковым тенденциям начала XX века. Данного рода расчлененность смещает логические акценты, является актуализатором главной информации, передает внутренние переживания героев, усиливает иронический подтекст, создает впечатление непосредственного формирования мысли, ее развертывания, модифицируют синтаксические отношения, выполняя тем самым изобразительную, эмоционально-выделительную, экспрессивно-грамматическую функции и функцию имитации разговорности. Синтаксическая трансформация репрезентирует различные оттенки чувств персонажей, преломляет языковое сознание писателя, расширяет эмоционально-экспрессивное пространство произведений.

В прозе Е. Замятина элементом системы изобразительно-выразительных средств выступает и пунктуация, которая также несет экспрессивную нагрузку. Так, большое количество скобок позволяет создать несколько линий повествования, подчеркнуть синтагматическую несвязность скобочного и основного сообщений, а в романе «Мы» – еще и передать наличие двух полярных миров – человеческого и «машинного». Посредством скобок в прозаический контекст вводится элемент драматургии – ремарка, которая усиливает диалогичность замятинского идиостиля.

Многочисленные случаи постановки знаков препинания в соответствии с художественным видением автора, а не с правилами пунктуации, изменяют интонационное оформление высказывания, нарушая мелодику, интенсивность и темп речи, задерживая или ускоряя повествование, модифицируя отношения между компонентами высказывания, что детерминируется задачами смыслового и стилистического характера.

Творчество Е. Замятина – писателя, философа, публициста, литературного критика, соединившего в своих произведениях тенденции орнаментальной прозы и принципы неореализма 20–30-х годов XX века, – занимает особое положение в общем потоке литературы первой трети XX века. Идиостиль Е. Замятина детерминирован философско-эстетическими взглядами автора, связан с особенностями

языка начала XX века, характеризуется синтезом литературных традиций и новаторских элементов, лексической и синтаксической полифонией, что вызывает особый интерес и определяет необходимость дальнейшего исследования творчества писателя.

Литература

- Будагов Р.А., 1984, *Писатели о языке и язык писателей*, Москва.
Замятин Е.И., 1989, *Мы: Романы, повести, рассказы, сказки*, Москва.
Замятин Е.И., 1999, *Я боюсь: Литературная критика. Публицистика. Воспоминания*, Москва.
Струве Н., 1986, *Символика чисел в романе Замятина «Мы»*, “Вестник русского христианского движения” № 147, с. 164–169.

LEXICAL AND SYNTACTICAL PECULIARITIES OF ZAMIATIN'S IDIOSTYLE

S U M M A R Y

The object of research is the language of Zamiatin's prose. The subject of the investigation is the lexical and syntactical elements, which can be categorized as the characteristic features of the author's idiosyle.

At the lexical level the author allocates terminology, scientific symbolics, religious lexicon, occasional elements and characterization as the main lines by Zamiatin's idiosyle. At the syntactic level the author considers the incomplete and elliptic sentences and also truncated, parceled and the segmented designs. The author reveals functional loading of the specified lexical and syntactic elements.

In article the conclusion is drawn that Zamiatin's idiosyle is characterized by lexical and syntactic polyphony and is connected with philosophical views of the writer, and also with features of language of the beginning of the XX century.

Martyna Klejnowska-Borowska

DOI 10.15290/sw.2016.16.17

Płock

e-mail: martyna.klejnowska@gmail.com

Zasady konstruowania specjalistycznego słownika rosyjsko-polskiego dla celów dydaktycznych (na materiale terminologii papierów wartościowych)¹

Słowa kluczowe: specjalistyczny słownik dydaktyczny, makrostruktura, mikrostruktura, źródła zasobu terminologicznego

1. Wprowadzenie

Terminografia dydaktyczna stanowi obok terminografii ogólnej, specjalistycznej oraz tezausowej jedną z odmian leksykografii terminologicznej (terminografii). Jest to dział zajmujący się teorią i praktyką konstruowania specjalistycznych słowników dydaktycznych, które są wykorzystywane w szkolnictwie ogólnym i zawodowym. W ostatnich latach można zaobserwować pojawianie się na rynku wydawniczym tego typu prac, jednak ich liczba jest niewielka w porównaniu do słowników terminologicznych o innym przeznaczeniu. Znikome zainteresowanie leksykografów oraz terminografów tworzeniem dzieł terminograficznych o przeznaczeniu dydaktycznym może wynikać z faktu, że brak jak do tej pory w literaturze przedmiotu zasad konstruowania słowników tego typu. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie etapów i zasad konstruowania specjalistycznych słowników dydaktycznych na przykładzie rosyjsko-polskiego słownika papierów wartościowych.

¹ Wybrane tezy niniejszego artykułu zostały zaczerpnięte z pracy doktorskiej pt. *Zasady konstruowania specjalistycznego słownika rosyjsko-polskiego dla celów dydaktycznych (terminologia papierów wartościowych)*, którą obroniłam w czerwcu 2015 r.

2. Określenie adresata oraz zakresu tematycznego słownika

Ustalając ramy zakresu tematycznego słownika, należy w pierwszej kolejności określić dziedzinę (dziedziny), dla której ma on być zbudowany. Papiery wartościowe stanowią *pole terminologiczne*, czyli spójny wewnętrznie i uporządkowany według kryteriów językowych zbiór terminów. Ponieważ pola terminologiczne są produktami rozwoju określonej dziedziny wiedzy, poza nimi ich elementy albo nie funkcjonują, albo funkcjonują w innym znaczeniu. Wielkość pola terminologicznego jest determinowana stanem wiedzy w danej dziedzinie, ale przeważanie waha się w granicach od kilkudziesięciu do 150–200 jednostek terminologicznych [Lukszyn, Zmarzer 2006, 56]. Zakładając, że każdy leksykon terminologiczny jest swego rodzaju systemem, który można podzielić na mniejsze zespoły słowne wzajemnie wyznaczające swoje granice, w zależności od jego wielkości można w nim wyróżnić do kilkudziesięciu pól terminologicznych. W przypadku papierów wartościowych leksykonami nadrzędnymi są finanse, giełda oraz handel zagraniczny. W celu dokładnego zorientowania się w powiązaniach wskazanego pola terminologicznego z wymienionymi dziedzinami, należy rozbić wspomniane dziedziny na części składowe – subdyscypliny, które wskażą obszary styczne z wybranym polem terminologicznym.

Nauka o finansach stanowi ściśle zintegrowaną całość w ramach której można wskazać następujące subdyscypliny: finanse globalne i międzynarodowe, finanse publiczne, rządowe i samorządowe: regionalne i lokalne, finanse banków komercyjnych, spółdzielczych i inwestycyjnych wraz z rynkami finansowymi i inżynierią finansową, finanse ubezpieczeń gospodarczych, finanse przedsiębiorstw i finanse gospodarstw domowych [Flejterski, Świecka 2009, 34]. Terminologia papierów wartościowych o charakterze finansowym mieści się w subdyscyplinie, jaką stanowią finanse rynków finansowych [zob. tabela 1.].

Oprócz papierów wartościowych o charakterze finansowym wyróżnia się towarowe papiery wartościowe, które z kolei stanowią przedmiot obrotu na rynkach towarowych. Dziedziną w ramach której występuje terminologia towarowych papierów wartościowych jest handel zagraniczny.

Handel zagraniczny „w wąskim znaczeniu odnosi się do dóbr materialnych sprzedawanych za granicę lub zakupywanych za granicą. W szerszym znaczeniu handel zagraniczny obejmuje obroty majątkowo-kredytowe oraz obroty bieżące, na które, oprócz wymiany towarowej, składają się zakup i sprzedaż za granicę usług, dóbr niematerialnych oraz zobowiązania wynikające z ruchu ludności poza granicę i inne” [Rymarczyk 2012, 17].

Tabela 1. Subdyscypliny nauki finansów i obiekty ich badań

Subdyscyplina	Obiekty (przedmioty) badań
Finanse globalne i międzynarodowe	– Ugrupowania integracyjne – Państwa narodowe – Korporacje transnarodowe
Finanse publiczne (rządowe)	– Państwa (budżety centralne, systemy podatkowe, systemy ubezpieczeń społecznych etc.)
Finanse samorządowe (regionalne i lokalne)	– Regiony – Subregiony
Finanse banków i parabanków	– Banki i parabanki – Produkty i usługi bankowe
Finanse towarzystw ubezpieczeniowych	– Towarzystwa ubezpieczeniowe – Produkty ubezpieczeniowe
Finanse rynków finansowych	– Giełdy papierów wartościowych – Instrumenty rynku pieniężnego i kapitałowego (papier wartościowe i inne niebędące nimi instrumenty)
Finanse przedsiębiorstw	– Duże przedsiębiorstwa – Mikro-, małe i średnie przedsiębiorstwa
Finanse gospodarstw domowych	– Gospodarstwa domowe

Źródło: S. Flejterski, B. Świecka (red.), 2009, *Elementy finansów i bankowości*, Warszawa, s. 57.

Tabela 2. prezentuje formy handlu zagranicznego występujące na wolnym rynku oraz rynkach zorganizowanych.

Należy zaznaczyć, że w handlu zagranicznym zapłata za towar lub usługę następuje w zamian za dokumenty, wśród których należy wyróżnić m.in.:

- dokumenty finansowe (czek, weksel);
- dokumenty przewozowe (wśród nich konosament).

Po zlokalizowaniu dziedzin nadrzędnych oraz obszarów stycznych dla wybranego pola terminologicznego należy sprawdzić czy, i jakie produkty terminograficzne powstały w obrębie wskazanego zakresu tematycznego. W przypadku terminologii papierów wartościowych przeanalizowano istniejące na rynku słowniki i leksykony rosyjsko-polskie z obszaru finansów, handlu, biznesu i ekonomii. Nie odnotowano przy tym występowania na polskim rynku wydawniczym słownika (w tym również słownika w formie tezaurusa)

Tabela 2. Formy handlu zagranicznego

Formy handlu zagranicznego występujące na wolnym rynku	<ul style="list-style-type: none"> – import – eksport – handel tranzytowy – obrót uszlachetniający i reparacyjny – obrót licencjami i know-how – franchising – leasing – transakcje wiązane, kompensacyjne i barterowe – obrót projektami inwestycyjnymi – inwestycje bezpośrednie
Formy handlu zagranicznego występujące na rynkach zorganizowanych	<ul style="list-style-type: none"> – giełdy: towarowe, usług, frachtów, ubezpieczeń, usług transakcyjnych (na giełdach towarowych obraca się m.in. dowodami składowymi²) – aukcje – targi – przetargi

Źródło: opracowanie własne na podstawie J. Rymarczyk (red.), 2012, *Handel zagraniczny. Organizacja i technika*, Warszawa, s. 17–18.

polsko-rosyjskiego bądź rosyjsko-polskiego dotyczącego wyłącznie terminologii papierów wartościowych. Podczas analizy wzięto pod uwagę następujące charakterystyki słowników terminologicznych: liczba artykułów hasłowych; sposób porządkowania zasobu terminologicznego; technika opracowania zasobu terminologicznego; obecność bibliografii, indeksów, załączników; obecność akcentu; obecność informacji gramatycznej; obecność definicji. Ponadto podjęto starania, by sprawdzić, w jakim stopniu w danym słowniku została odzwierciedlona terminologia papierów wartościowych. W tym celu porównano zawartość artykułów hasłowych dla pięciu terminów bazowych z zakresu papierów wartościowych (akcja, czek, obligacja, papiery wartościowe, weksel) w poddanych analizie słownikach. Wyniki zobrazowano w postaci takich określeń, jak: *wyczerpujący*, *wybiórczy*, *minimalny*. Sformułowanie *wyczerpujący* odnosi się do słowników, w których po wskazanych terminach bazowych występują długie gniazda terminologiczne (od 15 terminów wielokomponentowych). Z kolei oznaczenie *wybiórczy* dotyczy słowników,

² W polskim prawie dowód składowy został zniesiony jako instytucja prawna zgodnie z *Ustawą o ograniczaniu barier administracyjnych dla obywateli i przedsiębiorców z dnia 25 marca 2011 r., ze skutkiem na 1 lipca 2011 r.*

Tabela 3. Analiza parametryczna słowników rosyjsko-polskich zawierających terminologię papierów wartościowych

autor (rok) ³	liczba haseł	sposób porządkowania	technika opracowania zas.	bibliografia	indeks	załączniki	akcent	inf. gramatyczna	stopień odzwierciedlenia terminologii PW
E. Cichowski (1992)	5 000	alfabetyczno-gniazdowy	glosariusz	-	-	+	-	+	minimalny
R. Hajczuk [et. al.] (1992)	6 000	alfabetyczno-gniazdowy	glosariusz	+	-	-	-	-	wybiórczy
J. Grabowska (1994)	10 000	alfabetyczno-gniazdowy	glosariusz	-	-	+	+	+	wyczerpujący
L. Jochym-Kuszkikowa [et al.] (1996)	28 000	alfabetyczno-gniazdowy	glosariusz	+	-	-	+	+	wyczerpujący
J. F. Nosowicz [et. al.] (1997)	2 200	alfabetyczno-gniazdowy	słownik terminologiczny	-	-	-	-	+	wybiórczy
J. Lubocha-Kruglik [et. al.] (2001)	5 500	tematyczno-alfabetyczny	glosariusz	-	+	-	+	-	wybiórczy
N. Celer, S. Domagalski (2003)	22 000	alfabetyczny	glosariusz	-	-	+	-	-	minimalny
J. Lukszyn, W. Zmarzer (2004)	465	tematyczno-alfabetyczny	słownik terminologiczny	-	+	-	+	-	wyczerpujący
P. Kapusta (2009)	18 000	alfabetyczno-gniazdowy	glosariusz	-	-	-	-	-	minimalny
L. Jochym-Kuszkikowa [et. al.] (2009)	29 000	alfabetyczno-gniazdowy	glosariusz	+	-	+	+	+	wyczerpujący

³ Pełne dane bibliograficzne słowników poddanych analizie znajdują się w załączniku do niniejszego artykułu.

w których występuje średnia ilość terminów wielokomponentowych tworzących dane gniazdo terminologiczne (od 5 do 15). Określenie *minimalny* zarezerwowano dla tych słowników, w których obok wyodrębnionych terminów bazowych występuje poniżej 5 terminów w gnieździe terminologicznym.

Jak wynika z tabeli 3 aż cztery z dziesięciu poddanych analizie słowników zaklasyfikowano do słowników wyczerpujących. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że wskazane prace terminograficzne są słownikami, w których przy konstruowaniu artykułów hasłowych zastosowano technikę separowania, co oznacza, że każdy artykuł hasłowy ma formę odrębnego wywodu naukowego. Korzystanie z tego typu słowników zakłada samodzielne odtworzenie danego systemu konceptualnego, co często przerasta możliwości wielu użytkowników, którzy nie są specjalistami w danej dziedzinie. Co więcej, należy zauważyć, że wszystkie poddane analizie słowniki terminologiczne odzwierciedlają terminologię papierów wartościowych, które funkcjonują na polskich rynkach: finansowym i towarowym. W związku z tym mogą one okazać się niewystarczające do zrozumienia specyfiki obrotu papierami wartościowymi w Federacji Rosyjskiej.

3. Źródła zasobu terminologicznego

Po wstępnym określeniu zakresu tematycznego słownika należy rozpocząć gromadzenie materiałów niezbędnych do jego skonstruowania. Według Polskiej Normy (1995) korpus tekstów jako nośników aktualnej terminologii mogą stanowić:

- 1) dokumenty urzędowe (ustawy, przepisy, inne dokumenty normatywne);
- 2) periodyki, rozprawy naukowe, podręczniki;
- 3) dokumenty o zasięgu branżowym (instrukcje, standardy terminologiczne);
- 4) wypowiedzi ekspertów;
- 5) słowniki terminologiczne i encyklopedie [Lukszyn, Zmarzer 2006, 134; Leski 1978, 45–46].

Zgodnie z definicją zaproponowaną przez S. Gruczę „korpus tekstowy to każdy zbiór pisanych lub mówionych tekstów sformułowanych w określonym języku (językach), które zostały zebrane i wybrane według określonych kryteriów” [Grucza 2008, 204]. Korpus wykorzystany do ekscerpcji terminologii dla konstruowanego słownika dydaktycznego charakteryzuje się następującymi cechami: 1) specjalny (obejmujący wybrane rodzaje tekstów); 2) sporządzony na bazie tekstów pisanych; 3) wielojęzyczny, złożony z tekstów paralelnych, nie będących własnymi translatami; 4) statyczny (z za-

mkniętym wyborem tekstów); 5) synchroniczny; 6) zawierający pełne teksty [Łukasik 2007, 26].

W przypadku terminologii papierów wartościowych najbardziej aktualnymi tekstami terminonósnymi, które należy wziąć pod uwagę w pierwszej kolejności, są ustawy. Poniżej przedstawiono akty normatywne regulujące obrót papierami wartościowymi w Federacji Rosyjskiej, z których wyekscerpowano większość terminów znajdujących się w słowniku⁴. Akty normatywne należą do tekstów skodyfikowanych cechujących się ustaloną strukturą w formie uporządkowanego ciągu rekwizytów. Akty normatywne pogrupowane są na określone części składowe: artykuły, rozdziały, działy, tytuły itp. Artykuły z kolei można podzielić na ustępy, punkty, litery, tiret (w przypadku polskich aktów normatywnych). Z kolei w rosyjskim ustawodawstwie artykuł można podzielić na paragrafy, punkty, podpunkty.

W przypadku aktów normatywnych dotyczących papierów wartościowych szczególnym miejscem, w którym zazwyczaj zebrana jest oraz zdefiniowana większość jednostek terminologicznych są tzw. przepisy ogólne, znajdujące się w dziale pierwszym danego aktu normatywnego. Ekscerpcję jednostek terminologicznych z rosyjskich aktów normatywnych ułatwia również fakt, że każdy artykuł rozpoczyna się od nagłówka, który zazwyczaj stanowi termin wielokomponentowy używany w dalszej części artykułu.

Tabela 4. Akty normatywne regulujące obrót papierami wartościowymi w Federacji Rosyjskiej

Papier wartościowy	Akt normatywny regulujący obrót danego papieru wartościowego w Federacji Rosyjskiej
акция	Федеральный закон “О рынке ценных бумаг” от 22 апреля 1996 г. N 39-ФЗ ст. 2; 16; Федеральный закон “Об акционерных обществах” от 26 декабря 1995 г. N 208-ФЗ ст. 25
вексель	Положение о переводном и простом векселе от 7 августа 1937 г. N 104/1341; Федеральный закон “О переводном и простом векселе” от 11 марта 1997 г. N 48-ФЗ
двойное складское свидетельство	Федеральный закон “О двойных и простых складских свидетельствах” от 12 апреля 2001 г. N 1364-III ГД

⁴ W przypadku niektórych aktów normatywnych, takich jak np. *Гражданский кодекс Российской Федерации* (Kodeks cywilny Federacji Rosyjskiej) bądź *Кодекс торгового мореплавания Российской Федерации* (Kodeks morski Federacji Rosyjskiej), rejestracja jednostek terminologicznych w nich odzwierciedlonych przeprowadzona została w ramach konkretnych artykułów z poszczególnych rozdziałów dotyczących papierów wartościowych.

Papier wartościowy	Akt normatywny regulujący obrót danego papieru wartościowego w Federacji Rosyjskiej
депозитный сертификат	Гражданский Кодекс Российской Федерации от 30 ноября 1994 г. N 51-Ф ст. 844
закладная	Федеральный закон “Об ипотеке (залоге недвижимости)” от 16 июля 1998 г. N 102-ФЗ ст. 13
инвестиционный пай	Федеральный закон “Об инвестиционных фондах” от 29 ноября 2001 г. N 156-ФЗ ст. 14
ипотечный сертификат участия	Федеральный закон “Об ипотечных ценных бумагах” от 11 ноября 2003 г. N 152-ФЗ ст. 2; 17–30
коносамент	Брюссельская конвенция 1924 г., “Об унификации некоторых правил о коносаменте (Гаагские правила)”; Кодекс торгового мореплавания Российской Федерации от 30 апреля 1999 г. N 81-ФЗ ст. 117; 142–149
облигация	Федеральный закон “О рынке ценных бумаг” от 22 апреля 1996 г. N 39-ФЗ ст. 2; 27.2 – 27.5
опцион эмитента	Федеральный закон “О рынке ценных бумаг” от 22 апреля 1996 г. N 39-ФЗ ст. 2; 27.1
простое складское свидетельство	Федеральный закон “О двойных и простых складских свидетельствах” от 12 апреля 2001 г. N 1364-III ГД
российская депозитарная расписка	Федеральный закон “О рынке ценных бумаг” от 22 апреля 1996 г. N 39-ФЗ ст. 2; 27.5-3
сберегательная книжка на предъявителя	Гражданский Кодекс Российской Федерации от 30 ноября 1994 г. N 51-Ф ст. 843
сберегательный сертификат	Гражданский Кодекс Российской Федерации от 30 ноября 1994 г. N 51-Ф ст. 844
чек	Гражданский Кодекс Российской Федерации от 30 ноября 1994 г. N 51-Ф ст. 877–885

Pozostałymi źródłami terminologii w konstruowanym słowniku dydaktycznym są podręczniki akademickie dotyczące papierów wartościowych oraz rynku papierów wartościowych, słowniki terminologiczne oraz encyklopedie, w których odzwierciedlona została analizowana terminologia. Każdy zaakceptowany tekst, który znalazł się w korpusie, został wnikliwie przeanalizowany pod kątem występujących w nim jednostek terminologicznych na-

leżących do pola terminologicznego papierów wartościowych. Według standardów ISO szczególnie ważnymi obszarami identyfikacji terminów są: tytuł; abstrakt lub synopsa; spis treści; wprowadzenie, zdania początkowe rozdziałów i ustępów, zakończenie; objaśnienia, ilustracje, wykresy, tabele, legendy [ISO 5963, 1985, 2].

4. Makro- i mikrostruktura rosyjsko-polskiego słownika dydaktycznego papierów wartościowych

Słownik terminologiczny stanowi produkt pracy terminograficznej opartej na następujących zasadach: zasadzie adekwatnego ograniczenia zbioru terminologicznego w słowniku, zasadzie systematyzacji oraz zasadzie międzynarodowej harmonizacji terminologii w słowniku [Lukszyn, Zmarzer 2006, 134].

Zasada adekwatnego ograniczenia zbioru terminologicznego sprowadza się do ustalenia korpusu niezbędnych tekstów będących nośnikami aktualnej terminologii. Procedura ograniczenia zasobu terminologicznego w dalszej kolejności obejmuje sporządzenie roboczej kartoteki oraz wyodrębnienie w jej składzie terminologii ogólnonaukowej, interdyscyplinarnej i branżowej [STP 2005, 158]. W przypadku terminologii występującej w konstruowanym słowniku dydaktycznym zrezygnowano z terminów należących do pól stykających z polem papierów wartościowych. Kolejnym krokiem w ramach tej zasady jest dobór kryteriów, w oparciu o które następuje selekcja terminów. Według S. Grineva do takich kryteriów należy zaliczyć: 1) ważność (wartość semantyczną terminu); 2) użyteczność (częstotliwość użycia); 3) przynależność tematyczną terminu; 4) systemowość terminu; 5) zdolność słotwórczą terminu 6) pełne ujęcie w słowniku terminów przynależących do danego obszaru tematycznego; 7) synchroniczność terminu; 8) normatywność terminu; 9) łączliwość terminu [Гринева 2008, 96]. Ograniczenie ilości terminów w konstruowanym słowniku dydaktycznym zostało dokonane w oparciu o następujące wytyczne:

- częstotliwość występowania danych terminów w zgromadzonym korpusie tekstów z zakresu literatury przedmiotu;
- systemowość (rola jaką pełni dane pojęcie w systemie konceptualnym analizowanego zbioru terminologicznego).

Dodatkowo w celu ograniczenia zasobu terminologicznego terminy zostały uporządkowane w formie hermetycznego tezauryusa uwzględniającego najbardziej istotne relacje pomiędzy nimi. Określenia relacji semantycznych pomiędzy terminami występującymi w polu terminologicznym papierów war-

tościowych dokonano poprzez nałożenie na tę terminologię kwadratu terminologicznego [STP 2005, 60; Lukszyn, Zmarzer 2006, 42]. Należy zaznaczyć, że prawidłowe odtworzenie struktury sieci semantycznej stanowi niezbędny warunek prawidłowego konstruowania terminograficznego. Ograniczeniu zasobu terminologicznego posłużyło również modułowe ułożenie terminologii w słowniku – podział pola terminologicznego papierów wartościowych na mikropola zgodnie z procesem dydaktycznym.

Zasada systematyzacji sprowadza się do uporządkowania badanego pola terminologicznego w formie słownika, na co składają się następujące czynności: wyodrębnienie bazowych jednostek terminologicznych oraz zbudowanych na ich podstawie serii terminologicznych; przyporządkowanie odpowiednich typów definicji dla poszczególnych serii; określenie struktury paradygmatów terminologicznych; ustalenie mikrostruktury słownika. Należy również zwrócić uwagę na fakt, że systematyzacja zbioru terminologicznego może odbywać się w oparciu o różnego typu parametry takie jak: językowe, semiotyczne oraz konceptualne [Lukszyn, Zmarzer 2006, 137–141]. Zastosowanie systematyzacji w oparciu o konkretny typ parametrów powoduje uzyskanie szczególnego typu słownika terminologicznego. W przypadku konstruowanego słownika zastosowano systematyzację w oparciu o parametry językowe oraz konceptualne. Rezultatem przyjęcia za podstawę systematyzacji parametrów językowych jest uzyskanie systemu naturalnego, który w przypadku słownika papierów wartościowych zawiera informacje o takich zjawiskach w obrębie słownika jak: synonimia, antonimia, hipo- oraz hiperonimia. Z kolei zastosowanie systematyzacji w oparciu o parametry konceptualne powoduje uzyskanie systemu kognitywnego zawierającego informacje o typie składni logicznej. W rezultacie zastosowania dwóch grup parametrów uzyskujemy system mieszany. Jak wspomniano powyżej, konstruowany słownik dydaktyczny ma budowę modułową i składa się z następujących części:

- 1) wstęp (w języku rosyjskim i polskim);
- 2) struktura słownika (opis makro- oraz mikrostruktury w języku rosyjskim i polskim);
- 3) znaki umowne oraz skróty zastosowane w słowniku (w języku rosyjskim i polskim);
- 4) spis skrótów przyjętych dla oznaczenia źródeł terminologii;
- 5) bibliografia uzupełniająca;
- 6) prezentacje graficzne terminologii znajdującej się w słowniku;
- 7) słownik rosyjsko-polski składający się z 3 modułów: papiery wartościowe, finanse, handel;
- 8) indeks terminów rosyjskich;

- 9) indeks polskich odpowiedników;
 - 10) aneks w formie rosyjskich blankietów papierów wartościowych.
- Powyższe dane wskazują, że w zasadzie wszystkie wyróżnione części składowe słownika wpływają na jego dydaktyczny charakter.

Podczas tworzenia słownika kierowano się *zasadą symetrii*, która w przypadku ogólnej koncepcji słownika oznacza symetryczne ułożenie leksyki oraz adekwatny system odsyłaczy. Aby tego dokonać podzielono wyekscerpowane terminy na 3 moduły (klasy tematyczne): papiery wartościowe (zawierający 53 terminy); finanse (58 terminów); handel (68 terminów). W ramach 3 modułów podstawowych słownika zastosowano alfabetyczny układ artykułów hasłowych. Każdemu artykułowi hasłowemu przyporządkowano literę(-y) oznaczającą(-e) dany moduł oraz numer porządkowy, co pozwala użytkownikowi na szybkie odnalezienie interesującego go terminu.

Jeśli chodzi o mikrostrukturę słownika, to artykuł hasłowy składa się z następujących elementów:

- 1) litera(-y) oznaczająca przynależność do konkretnego modułu oraz numer porządkowy hasła;
- 2) termin w języku rosyjskim z zaznaczonym akcentem;
- 3) odpowiednik(-i) w języku polskim poprzedzony(-e) symbolem PL (w przypadku braku odpowiednika wprowadzono tłumaczenie autorskie terminu rosyjskiego, które oznaczono literą A.; w przypadku niektórych terminów podano ekwiwalent funkcjonalny, który oznaczono symbolem ||; w przypadku niektórych terminów podano ekwiwalenty częściowe, które oznaczono symbolem ≈; w przypadku występowania kilku odpowiedników w języku polskim podano je w następującej kolejności: od najczęściej stosowanych w tekstach z zakresu literatury przedmiotu, do rzadziej używanych);
- 4) definicje terminów rosyjskich i polskich odpowiedników (w przeważającej części artykułów hasłowych występuje definicja predykatywna; w przypadku większości artykułów hasłowych poniżej definicji znajdują się tzw. informacje dodatkowe ujęte w nawiasie klamrowym, które razem z definicją predykatywną tworzą definicję intensjonalną);
- 5) źródła definicji terminów (podane w nawiasach kwadratowych w formie skrótów);
- 6) mikrotezaurus, w ramach którego wyróżniono następujące typy terminów (w nawiasach podano symbole zastosowane w celu ich oznaczenia):
 - a) termin rodzajowy – termin nadrzędny w stosunku do terminu hasłowego⁵ (↑);

⁵ W przypadku pola terminologicznego papierów wartościowych mamy do czynienia

- b) termin gatunkowy – termin podrzędny w stosunku do terminu hasłowego (\downarrow);
- c) termin „całość” – termin górny w stosunku do terminu hasłowego oznaczający całość (\uparrow);
- d) termin „część” – termin dolny w stosunku do terminu hasłowego oznaczający część (\uparrow);
- e) termin komplementarny – termin współrzędny zależny od terminu hasłowego (\rightarrow);
- f) termin przeciwstawny – termin współrzędny przeciwstawny do terminu hasłowego (\leftrightarrow);
- g) termin skojarzony – różnego rodzaju terminy powiązane relacjami asocjacyjnymi poza terminami komplementarnymi oraz terminami przeciwstawnymi (\sim);
- h) termin synonimiczny – termin używany w tekstach specjalistycznych zamiast terminu hasłowego (\equiv).

Postać graficzna artykułu hasłowego przedstawia się w następujący sposób:

<p>ЦБ. 50. ценные бумаги Документы, соответствующие установленным законом требованиям и удостоверяющие обязательственные и иные права, осуществление или передача которых возможны только при предъявлении таких документов. Ценными бумагами признаются также обязательственные и иные права, которые закреплены в решении о выпуске или ином акте лица, выпустившего ценные бумаги в соответствии с требованиями закона, и осуществление и передача которых возможны только с соблюдением правил учёта этих прав. {Ценными бумагами являются акция, вексель, депозитный сертификат, закладная, инвестиционный пай паевого инвестиционного фонда, ипотечный сертификат участия, коносамент, облигация, чек, двойное складское свидетельство, опцион эмитента, простое складское свидетельство, российская депозитарная расписка, сберегательная книжка на предъявителя, сберегательный сертификат.}</p>	<p>PL: papiery wartościowe Dokumenty lub zapisy w systemie informatycznym na rachunku papierów wartościowych, stwierdzające określone prawa majątkowe, których realizacja jest możliwa jedynie na podstawie okazania, udowodnienia własności, przekazania innej osobie lub zwrotu wystawcy tych dokumentów. {Wyłącznie posiadacz papierów wartościowych może realizować wynikające z nich prawa. W Polsce do papierów wartościowych należą takie walory jak: akcja, prawo poboru, prawo do akcji, warrant subskrypcyjny, kwit depozytowy, obligacja, list zastawny, certyfikat inwestycyjny, weksel, czek, konosament, dowód składowy, bon skarbowy i inne papiery inkorporujące prawa majątkowe i wyemitowane na podstawie właściwych przepisów prawa polskiego.}</p>
---	---

z tzw. relacjami polihierarchicznymi w obrębie relacji rodzajowo-gatunkowej, co w praktyce oznacza ujęcie w teaurusie kilku deskryptorów rodzajowych w stosunku do jednego deskryptora gatunkowego.

<p>📖 [ГК РФ, ст. 142]</p> <p>↓ бездокументарные ценные бумаги; бес- срочные ценные бумаги; вторичные цен- ные бумаги; государственные ценные бу- маги; документарные ценные бумаги; долговые ценные бумаги; долевые цен- ные бумаги; именные ценные бумаги; инвестиционные ценные бумаги; ипотеч- ные ценные бумаги; коммерческие цен- ные бумаги; негосударственные ценные бумаги; неинвестиционные ценные бума- ги; неэмиссионные ценные бумаги; ордер- ные ценные бумаги; первичные ценные бумаги; предъявительские ценные бума- ги; срочные ценные бумаги; фондовые ценные бумаги; эмиссионные ценные бу- маги</p> <p>→ владелец ценных бумаг; эмитент цен- ных бумаг</p> <p>~ обращение ценных бумаг; портфель ценных бумаг; рынок ценных бумаг</p>	<p>📖 [RPW, s. 13; UOIF, art. 3]</p> <p>↓ zdematerializowane papiery wartościo- we; bezterminowe papiery wartościowe; po- chodne papiery wartościowe; państwowe papiery wartościowe; państwowe papiery wartościowe; papiery wartościowe w formie dokumentu; dłużne papiery war- tościowe; udziałowe papiery wartościowe; imienne papiery wartościowe; lokacyjne pa- piery wartościowe; hipoteczne papiery war- tościowe; towarowe papiery wartościowe; niepaństwowe papiery wartościowe; papiery wartościowe o charakterze rozliczeniowym; nieemisyjne papiery wartościowe; papiery wartościowe na zlecenie; pierwotne papiery wartościowe; papiery wartościowe na oka- ziciela; papiery wartościowe o określonym terminie wykupu; giełdowe papiery war- tościowe; emisyjne papiery wartościowe</p> <p>→ posiadacz papierów wartościowych; emi- tent papierów wartościowych</p> <p>~ obrót papierami wartościowymi; port- fel papierów wartościowych; rynek papie- rów wartościowych</p>
--	---

Jak można zauważyć, w przypadku terminu *ценные бумаги* brak niektórych relacji pojęciowych, co oznacza, że dany termin nie wstępuje we wszystkie typy relacji wskazane w mikroteaurusie. Niektóre artykuły hasłowe należą do tzw. *artykułów odsyłaczy*. Można je podzielić na 2 typy:

- 1) artykuł odsyłający do całości innego artykułu hasłowego (w takim przypadku terminem hasłowym jest synonim innego terminu hasłowego), np.

Т. 61. фрахтовщик см. перевозчик	PL: przewoźnik
---	----------------

- 2) artykuł odsyłający do definicji, znajdującej się w innym artykule hasłowym, np.

<p>Т. 44. предъявительский вексель см. предъявительские ценные бумаги</p> <p>↑ вексель</p> <p>↔ ордерный вексель</p>	<p>PL: weksel na okaziciela</p> <p>↑ weksel</p> <p>↔ weksel na zlecenie</p>
--	--

Zasadę harmonizacji terminologii można rozpatrywać na dwóch płaszczyznach: wewnętrznej i zewnętrznej. Harmonizacja wewnętrzna w przypadku konstruowanego słownika obejmuje unifikację definicji oraz stosowanie ujednoczonych formuł językowych. Ponadto harmonizacja wewnętrzna

przejawia się we wskazaniu wzajemnych powiązań między terminami występującymi w słowniku w ramach poszczególnych modułów. Z kolei harmonizacja zewnętrzna oznacza kojarzenie narodowego leksykonu terminologicznego z prymarnym systemem terminologicznym, co w praktyce sprowadza się do uwzględnienia w słowniku ekwiwalentów z języków światowych, które posiadają rozbudowane zasoby słownictwa specjalistycznego w danej dziedzinie. W związku z tym w słowniku można (ale nie jest to obowiązkowe) uwzględniać ekwiwalenty obcojęzyczne w takich językach, jak: angielski, niemiecki, francuski, rosyjski, hiszpański czy włoski [STP 2005, 34]. Dzięki zestawieniu rosyjskich terminów z zakresu papierów wartościowych z ich polskimi odpowiednikami ujawniono brak odpowiedników w języku polskim niektórych terminów rosyjskich (są to tzw. luki terminologiczne), a także wskazano odpowiedniki funkcjonalne oraz częściowe.

Kontynuacją etapu systematyzacji oraz harmonizacji terminologii w słowniku jest zapis danych terminologicznych w optymalnej i ostatecznej postaci, a także ostateczna korekta danych terminologicznych [Nagórka 2008, 203]. W przypadku rosyjsko-polskiego słownika dydaktycznego papierów wartościowych kwestiami rozważanymi na tym etapie były techniczne aspekty zapisu jednostek terminologicznych, takie jak: szyk w rosyjskich terminach wielokomponentowych, wybór liczby pojedynczej lub mnogiej, sprawdzenie ekwiwalentów w języku polskim. Wymienione kwestie zostały rozwiązane w następujący sposób: w terminach wielokomponentowych zachowano szyk języka rosyjskiego. W przypadku terminu *ценные бумаги*, a także terminów powiązanych z nim (stanowiących serię terminologiczną) zastosowano liczbę mnogą, natomiast w przypadku nazw poszczególnych papierów wartościowych użyto liczby pojedynczej. Korekta polskich ekwiwalentów sprowadzona została do sprawdzenia obustronności relacji pomiędzy terminami hasłowymi i ich odpowiednikami.

Po zakończeniu prac związanych z konstruowaniem siatki haseł tezauryusa przystąpiono do przygotowania prezentacji graficznej terminologii ujętej w słowniku. Konstruowany moduł graficzny uwzględnia pięć rodzajów relacji pojęciowych, takich jak: relacja generyczna; relacja inkluzji; relacja przeciwstawności; relacja komplementarności; relacja asocjacji. W celu przedstawienia typów relacji semantycznych przygotowano ich oznaczenia w formie linii i strzałek [por. Nagórka 2011, 151]:

- taksonomia (rodzaj – gatunek)
- inkluzja (całość – część)
- ←→ kontrydiktoryjność (A jest przeciwstawne B)
- komplementarność (A towarzyszy B)
- asocjacja (A kojarzy się z B)

Ostatnią fazą kończącą pracę nad tezaurem jest przygotowanie go do wydania w formacie tradycyjnym (oraz/lub w formacie elektronicznym). Niezależnie od formatu wydawniczego należy zadbać o szatę graficzną słownika np. poprzez dobór odpowiednich czcionek, znaków graficznych oraz kolorystyki. Należy pamiętać o tym, że w momencie publikacji tezaury siatka haseł może się okazać względnie nieaktualna, w związku z czym kartoteka słownika powinna być uzupełniana co kilka lat.

5. Wnioski

1. Prymarnym celem konstruowania specjalistycznych słowników dydaktycznych jest ich zastosowanie w procesie nauczania i uczenia się danego języka specjalistycznego.

2. Budowę makro- oraz mikrostruktury słownika należy uzależnić w pierwszej kolejności od typu adresata oraz tematyki słownika.

3. Etapy konstruowania specjalistycznego słownika dydaktycznego prowadzą się do:

- a) określenia adresata oraz zakresu tematycznego słownika;
- b) analizy istniejących na rynku wydawniczym produktów pracy terminograficznej, powstałych w obrębie zakresu tematycznego słownika;
- c) wskazania źródeł zasobu terminologicznego dla słownika;
- d) określenia makro- i mikrostruktury słownika z uwzględnieniem zasad stosowanych w praktyce terminograficznej, a w szczególności zasady symetrii;
- e) korekty i zapisu danych terminologicznych w postaci ostatecznej;
- f) przygotowania prezentacji graficznej (oraz/lub systematycznej) terminologii objętej słownikiem;
- g) wydania słownika w formacie tradycyjnym (oraz/lub elektronicznym).

4. Istniejące na polskim rynku wydawniczym słowniki terminologiczne odzwierciedlają terminologię papierów wartościowych, które funkcjonują na polskich rynkach: finansowym i towarowym, przez co mogą one okazać się niewystarczające do zrozumienia specyfiki obrotu papierami wartościowymi w Federacji Rosyjskiej. W związku z tym założenie skonstruowania rosyjsko-polskiego tezaury z zakresu papierów wartościowych występujących w Federacji Rosyjskiej jest projektem, który wypełni lukę na liście profesjonalnie sporządzonych dwujęzycznych dydaktycznych słowników terminologicznych.

Bibliografia

- Flejterski S., Świecka B. (red.), 2009, *Elementy finansów i bankowości*, Warszawa.
- Grucza S., 2008, *O konieczności tworzenia korpusów tekstów specjalistycznych*, [w:] *Podstawy technolingwistyki*, I, red. J. Lukszyn, Warszawa, s. 197–224.
- Karpiński Ł., 2008, *Zarys leksykografii terminologicznej*, Warszawa.
- Leski K., 1978, *Zasady budowy tezaurysów*, Warszawa.
- Lukszyn J., Zmarzer W., 2006, *Teoretyczne podstawy terminologii*, Warszawa.
- Łukasik M., 2007, *Angielsko-polskie i polsko-angielskie słowniki specjalistyczne (1990–2006). Analiza terminograficzna*, Warszawa.
- Łukasik M., 2007, *Narzędzia lingwistyki korpusowej w warsztacie terminologa, terminografa i tłumacza tekstów specjalistycznych (cz. 1)*, [w:] *Debiuty naukowe I. Wiedza – korpus – słownik*, red. M. Łukasik, Warszawa, s. 23–47.
- Nagórka P., 2008, *Metodyka budowy tezaury terminologii branżowej*, [w:] *Języki specjalistyczne 8. Kulturowy i leksykograficzny obraz języków specjalistycznych*, red. J. Lukszyn, Ł. Karpiński, Warszawa, s. 194–205.
- Nagórka P., 2011, *Tezaurus terminologii branżowej jako tekst edukacyjny*, niepublikowana praca doktorska, wykonana pod kierunkiem naukowym prof. dr. hab. J. Lukszyna, Warszawa.
- Rymarczyk J. (red.), 2012, *Handel zagraniczny. Organizacja i technika*, Warszawa.
- STP = Lukszyn J. (red.), 2005, *Języki specjalistyczne. Słownik terminologii przedmiotowej*, Warszawa.
- Герд А. С., 1986, *Основы научно-технической лексикографии*, Ленинград.
- Гринев-Гриневиц С. В., 2008, *Введение в терминографию*, Москва.
- Дубичинский В. В., 2008, *Лексикография русского языка*, Москва.
- Кудашев И. С., 2007, *Проектирование переводческих словарей специальной лексики*, Хельсинки.
- ISO 5963, 1985, *Documentation – methods for examining documents, determining their subjects, and selecting indexing terms*, first edition – 1985-12-01, UDC 001.815, 5 pages, ISO/TC 46.

Załącznik. Lista przeanalizowanych słowników

- Cichowski E., 1992, *Słownik polsko-rosyjski, rosyjsko-polski dla biznesmenów*, Bydgoszcz.
- Domagalski S., Celer N., 2003, *Słownik biznesu rosyjsko-polski polsko-rosyjski*, Warszawa.
- Grabowska J., 1994, *Mały praktyczny słownik biznesmena rosyjsko-polski, polsko-rosyjski*, Warszawa.
- Hajczuk R., Nosowicz J. F., Ruśkowski E., 1992, *Kieszonkowy polsko-rosyjski i rosyjsko-polski słownik handlowy*, Białystok.

- Jochym-Kuszlikowa L., Kossakowska E., 1996, *Rosyjsko-polski słownik handlowy*, Warszawa – Kraków.
- Jochym-Kuszlikowa L., Kossakowska E., 2009, *Słownik rosyjsko-polski. Biznes i gospodarka*, Warszawa.
- Kapusta P., 2009, *Słownik biznesmena rosyjsko-polski*, Kraków.
- Lubocha-Kruglik J., Zobek T., Zych A., 2001, *Ekonomia. Rosyjsko-polski słownik tematyczny*, Warszawa.
- Lukszyn J., Zmarzer W. (red.), 2004, *Podręczny polsko-rosyjski słownik biznesmena*, Warszawa.
- Nosowicz J. F., Dacewicz L. (red.), 1997, *Leksykon terminologii prawniczej i ekonomicznej polsko-rosyjski, rosyjsko-polski*, Białystok.

PRINCIPLES OF COMPILING A SPECIALIST DICTONARY
FOR DIDACTIC PURPOSES
(ON MATERIAL OF SECURITIES TERMINOLOGY)

S U M M A R Y

The aim of the following article is to present stages of compiling a specialist dictionary for didactic purposes with the focus on securities terminology. The article is divided into three parts. The first part is devoted to dictionary users and thematic scope of the constructed dictionary. It also presents the analysis of existing Russian-Polish terminological dictionaries of securities. The second part deals with materials for the dictionary that has been taken from various sources such as: legal acts, academic textbooks, dictionaries and encyclopedias. The final part presents the macro- and microstructure of Russian-Polish didactic dictionary of securities. It shows sample dictionary entries. Each entry consists of: a number of an entry, a headword, its equivalent (or equivalents) in Polish, definition in Russian, source, commentary, a strict descriptive paradigm. The paradigm identifies six semantic relationships recognised as substantially indispensable and statistically significant.

Ігар Клімаў

DOI 10.15290/sw.2016.16.18

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў
Факультэт інфармацыйна-дакументных камунікацый
Кафедра беларускай філалогіі і сусветнай літаратуры
tel.: +375-17-222-83-71
e-mail: klimau@mail.ru

Кампетэнцыя князя Андрэя Курбскага як перакладчыка

Ключавыя словы: пераклад, кампетэнцыя ў мовах, князь Андрэй Курбскі.

Амаль усё, што цяпер вядома пра перакладчыцкія ідэі і здольнасці князя Андрэя Курбскага, маскоўскага арыстакрата, эміграваўшага ў 1564 г. у ВКЛ, паходзіць з яго лістоў і прадмоў да перакладных твораў. Але гэтыя крыніцы зараз выглядаюць даволі ненадзейна: іх сапраўднасць ў навуцы была аспрэчана (лісты) ці патрабуе верыфікацыі (прадмовы). Так, у 1970-х гг. Э. Кінан выказаў абгрунтаваны сумнеў у аўтарстве Курбскага наконт шэрагу працяглых лістоў, адрасаваных у Масковію, якія да таго лічыліся арыгінальнымі творамі князя [Кеenan 1971; Кеenan 1974; Кеenan 1978; Кеenan 1998]. Прыналежнасць Курбскаму многіх перакладаў (іх агляд гл.: [Беляева 1984]) выклікае сумнеў у сучасных даследчыкаў [Калугін 1998, 77–86, 286; Ерусаліmsкий 2001, 305, 308–310]. Яны абмяжоўваюць кола перакладаў, што належалі Курбскаму, значна меншым лікам. У гэты лік не трапілі некаторыя пераклады, што маюць прадмовы, напісаныя ад імя нейкага *Андрѣя*. У сувязі з гэтым аўтаатрыбуцыя ўсіх прадмоў, звязаных з Курбскім, губляе сваю доказную моц – яны маглі быць свядома фальсіфікаваныя ці памылкова прыпісаныя яму. Вядомы таксама шэраг актавых і некалькі наратыўных крыніц, якія асвятляюць пераважна штодзённы побыт князя, але вельмі сціпла характарызуюць

яго інтэлектуальныя заняткі. Таму кола надзейных крыніц, што могуць сведчыць пра такія заняткі, у дачыненні да Курбскага становіцца зусім нязначным. Тым не менш, сумненні ў аўтэнтнасці яго лістоў і прадмоў не могуць быць адхіленыя ці праігнараваныя, хаця б у мэтах навуковай аб'ектыўнасці, якая прымушае разгледзець усе падазрэнні наконт сапраўднасці і верагоднасці крыніц. Аднак дадзеная праца не накіравана на такое высвятленне, яе задача больш сціплая: аналіз дасяжных звестак пра перакладчыцкую капетэнцыю Курбскага, з улікам мэт і задач яго перакладчыкай дзейнасці наогул. Таму ў працы часова прымаецца, што лісты і прадмовы Курбскага сапраўдныя. Гіпотэза даследавання палягае хутчэй у дасягненні адваротнага, калі ўлік належных звестак з твораў Курбскага, што лічацца ў навуцы сапраўднымі, прывядзе да супярэчлівых ці парадаксальных высноў. Гэта дазволіць паставіць задачу для далейшага даследавання – цяпер ужо наконт аўтэнтнасці перакладаў, прыпісаных яму.

На новай радзіме Курбскі прыкладна каля 1569 г. актыўна заняўся культурнай працай. Ён распачаў цэлую праграму па перакладзе на царкоўнаславянскую мову некаторых рэлігійных і нават філасофскіх тэкстаў, якія здаваліся яму (і, напэўна, яго атачэнню) актуальнымі. Сваёй мэтай маскоўскі эмігрант зрабіў уздым духоўнасці, паглыбленне сапраўднай рэлігійнасці ў сучасным яму праваслаўным грамадстве, перш за ўсё ў Рэчы Паспалітай і Масковіі [Ерусалимский 2009, 54 і сн. 206], дзе карысталіся царкоўнаславянскай мовай – т. зв. *Slavia Orthodoxa*. Сродкам для гэтага, на думку князя, мусіла стаць стварэнне поўных і дакладных перакладаў некаторых найбольш прэцэдэнтных рэлігійных твораў, важных для ўздыму асабістай рэлігійнасці як духавенства, так і ляікаў. Магчыма, таксама ідэалагічныя атакі з каталіцкага і пратэстанцкага бакоў супраць царкоўнаславянскай культуры і мовы, шчыльна звязанай з візантыйскім праваслаўем, прымусілі Курбскага абараняць і развіваць менавіта царкоўнаславянскую традыцыю [Андреев 1873, 6–18; Вакс 1969, 48–50; Цеханович 1985, 15–17, 21; Ерусалимский 2009, 63].

Курбскі быў прыхільнікам традыцыйнай царкоўнай адукаванасці і грэка-візантыйскай вучонынасці, а як маскоўскі выхадзец, ён не згаджаўся з ужыткам у духоўнай сферы іншай мовы, апрача царкоўнаславянскай. Здаецца, Курбскі быў адмоўна настроены супраць мясцовай «рускай» традыцыі, якую сустрэў на Беларусі і Украіне. У адным дакуменце 1571 г. ён нават падпісаўся па-латыні, *для таго уж сам по-руски писати невмею* [Auerbach 1985, 375, 377–379 і Anm. 8, 9]. Гэта нарадзіла сумненні ў адукаванасці Курбскага [Auer-

bach 1987, 15] і выклікала да жыцця падазрэнні, што арыстакрат Курбскі дыктаваў сваім сакратарам уласныя пераклады [Калугін 1998, 17–18]. З крыніц вядома, што ён умеў чытаць дакументы на «руськай» мове [Жизнь 1849 1, 5; Auerbach 1985, 375, 375, 378], а аднойчы ён распісаўся па-латыні кірылічнымі літарамі [Жизнь 1849 1, 36]. На думку В. Калугіна, такая пазіцыя Курбскага тлумачыцца снабізмам арыстакрата, ён не ўмеў пісаць скоропісам, якім былі напісаныя «руськія» акты таго часу (і якім карысталіся тагачасныя канцылярысты), але валодаў уставам і паўвуставам, а таксама лацінай [Калугін 1998, 19–23, 281]. Але ж яго толькі папрасілі падпісаць дакумент, і тут не мела значэння, як гэта зрабіць: па-руску ці па-царкоўна-славянску, паўвуставам ці скоропісам [Auerbach 1985, 378–379; Ерусалимский 2001, 323–324]. Таму на думку К. Ерусалимскага, князь проста жадаў прадэманстраваць адданасць свайму новаму сюзерэну – польскаму каралю [Ерусалимский 2001, 323–324; Ерусалимский 2009, 78–79, 311 і сн. 351]. Аднак сумнеўна, што ў тую эпоху палітычная лаяльнасць магла выражацца праз графіку літар (хутчэй гэта сведчыць пра культурную прыналежнасць), тым больш, што кароль наўрад ці чытаў той дакумент. Больш верагодна іншае меркаванне даследчыка: падобныя выказванні Курбскага наконт няведання ім той або іншай мовы – толькі тактычны прыём у час судовага працэсу [Ерусалимский 2009, 79, 81].

Цікава, што Курбскі, паводле яго карэспандэнцыі, падзяляў распаўсюджаныя сярод часткі праваслаўнага духавенства Рэчы Паспалітай погляды пра высокую сакральную вартасць царкоўнаславянскай мовы: *вождѣленный и любимый праотець твоихъ прирощенный языкъ Словенскій* [РИБ, 412]. Сваім духоўным зместам гэтая мова пераўзыходзіць *польскую барбарію* і лаціну, на якія немагчыма добра перакласці творы св. айцоў: *Сенсь быти нѣяко можетъ, но околчность слогънеи зѣло будетъ далеко* [РИБ, 413]. Разам з тым у лісце да вучня старца Арцемія князь адзначаў заняпад гэтай мовы: *аще и добуду грецкимъ умѣющаго або латинскимъ, по словенскій не будутъ умѣти* [РИБ, 416]. Тут маскоўскі эмігрант хутчэй за ўсё меў на ўвазе людзей з заходняй адукацыяй ў Рэчы Паспалітай, якія б ведалі яшчэ і царкоўнаславянскую мову. Ён прызнаваў, што на новай радзіме ў сувязі са сваёй працай *искаж мужей, словенским языком книжнымъ добре умеющих, и не возмогах обрести* [Архангельский 1888, 13; Kurbskij 1976, 6], *искажъ помощи себѣ, семо и овамо обращающа, и никако же обрѣтохом* [РИБ, 418]. Аднак патрэба ў такіх спецыялістах у ВКЛ наўрад ці была вострай. Напрыклад, калі Курбскі паслаў князю Аст-

рожскаму свой царкоўнаславянскі пераклад, той параіў яму перакласці твор *лепшаго ради выразумения на польщизну* [РИБ, 413].

Пры гэтым Курбскі прызнаваўся, што сам недастаткова ведае царкоўнаславянскую мову. Нават збіраючыся перакладаць рэлігійныя творы, ён адзначаў недахоп уласнай кампетэнцыі ў ёй: *бо не обвыкли есмы, яко азъ, тако князь Михаило, Словенску языку въ конецъ* [РИБ, 418]. Праўда, тут можа мець месца этыкетнае самапрыніжэнне адрасанта (часткова абумоўленае жаданнем атрымаць у супрацоўнікі вучня старца Арцемія), паколькі потым ён згадаў кнігу *нашего перевода*, прызнаўшы, што адзін пераклад на гэтую мову ім усё ж быў выкананы.

Развіццё рэлігійнасці бачылася Курбскаму перш за ўсё за кошт стварэння новых перакладаў на царкоўнаславянскай мове ці аптмізацыю ўжо існуючых. Многія з іх былі выкананыя ці выпраўленыя не паводле грэчаскіх арыгіналаў, а з лацінскіх крыніц, вядомых у заходнееўрапейскіх выданнях, што пацвярджаецца і аналізам сучасных вучоных, і прызнаннямі самога Курбскага, зробленымі ў яго карэспандэнцыі. Так, выкладаючы свае перакладчыцкія планы, ён пералічвае і купленыя з гэтай мэтай лацінскія выданні [РИБ, 417]. Аднак ці меў князь дастатковую адукацыю, каб самастойна выконваць падобную працу?

Э. Кінан негатыўна адказваў на гэтае пытанне, не знайшоўшы надзейных крыніц наконт адукацыі князя [Кеenan 1971, 39, 98; Кеenan 1978, 153]. Сапраўды, ніякіх дакументальных доказаў адукацыі Курбскага няма, апрача заяў самога князя, выказаных у яго лістах і прадмовах. На іх падставе даследчыкі часам робяць далёкасягаючыя высновы. З фразы ў прадмове да «Новага Маргарыту» *Прочитай, размотри физические и обучаеся и навыках етических, коя в себе замыкает ... естественную философию* [Сказания 1833, 273; Kurbskij 1976, 4адв.] некаторыя выводзяць, што Курбскі вывучаў працы антычных аўтараў, у прыватнасці, «Фізіку» і «Нікамахову этыку» Арыстоцеля [Гаврюшин 1986, 211, 214; Калугин 1998, 70, 100], што занадта смела. На якіх мовах ён мог чытаць гэтыя творы? У царкоўнаславянскіх ці польскіх перакладах іх на той час не было, а выкарыстанне лацінскіх крыніц патрабуе добрага ведання лаціны, што ў выпадку Курбскага вельмі сумнеўна (хаця б прымаючы ў разлік памылкі, выяўленыя вучонымі ў яго перакладах). Раней даследчыкі казалі толькі пра знаёмства князя з гэтымі творами, не больш за тое [Ясинский 1889, 78]. Веданне лаціны знаходзіцца ў відавочнай супярэчлівасці з яго прыхільнасцю да традыцыйнай царкоўнаславяншчыны і праваслаўнай спадчыны. З ін-

шага боку, з гэтым кантрастуе рэнесансавы погляд Курбскага на рыторыку, логіку, філасофію, палітыку, што прачытваецца ў яго творах [Freydank 1988; Ерусалимский 2009, 287], як і сам факт перакладу ім некалькіх фрагментаў з Цыцэрона.

Застаецца няясным, як і дзе маскавіт Курбскі мог здабыць веданне класічных моў. У Масковіі ён мог атрымаць толькі традыцыйную і несістэмную царкоўную адукацыю [Ясинский 1889, 77, 80–81], якая на той час цалкам унікала лаціны, а веданне грэчаскай мовы там было ўсё ж выключнай рэдкасцю. Праўда, даследчыкі лічаць, што настаўнікам Курбскага мог быць Максім Грэк [Ясинский 1889, 82–86; Харлампович 1900, 214], які навучыў князя грэчаскай мове, хаця ніякіх доказаў гэтаму няма (сам Курбскі мог з ім сустрэцца ў 1553 г. хіба што на кароткі час). Аднак маскоўскі арыстакрат нават з гэтага, здаецца, не скарыстаў: у сваёй карэспандэнцыі з ВКЛ ён неаднаразова скардзіўся (магчыма, не без некаторай этыкетнасці), што дрэнна ведае царкоўнаславянскую мову і таму патрабуе дапамогі вопытных кніжнікаў. Таму яшчэ менш падстаў меркаваць, што князь вынес са сваёй радзімы кампетэнцыю ў грэчаскай мове (бо ў такім выпадку бессэнсоўна перакладаць з лацінскіх перакладаў візантыйскіх аўтараў, якія і на Захадзе публікаваліся на грэчаскай мове, а дастаць іх там было, напэўна, не нашмат цяжэй за лацінскія).

У любым выпадку, менавіта эміграцыя дала Курбскаму магчымасць даступіцца да лаціны. Ён паведамляе, што на Валыні браў урокі лацінскай мовы (а таксама філасофіі) у нейкага маладога бакалаўра Амброжыя (відаць, каталіка), *зело въ писаніях искусна и верхъ философиі вѣдшиья достигша* [Kurbskij 1976, 5адв., 7]. І. Аўэрбах атаясаміла гэтую асобу з гадаванцам Кракаўскага ўніверсітэта, што паводле дакументаў меў імя Ambrosius Szadkovius і ў 1569 г. скончыў філасофскі факультэт з вучонай ступенню бакалаўра [Auerbach 1985, 136, 379–380, 399–400; Auerbach 1987, 17–18; Калугин 1996, 43–44]. Іншыя даследчыкі без асаблівых падстаў бачылі ў ім Аброзія Бражоўскага, які зрабіў пераклад «Хронікі» Мацэя Стрыйкоўскага на рускую мову [Андреев 1873, 28]. Аднак наколькі добра звычайны бакалаўр (нават калі і дапусціць, што вельмі здольны) у тых умовах мог навучыць дарослага чалавека зусім нязвыклай для яго мове, даволі складанай і кніжнай? Пытанне гэтае пакуль застаецца без адказу з боку навукоўцаў. А адказ на яго тым больш патрэбны, што сам князь, як вынікае з яго твораў, ваража ставіўся да заходняй «барбарыі» (гл. вышэй).

У сваіх доказах даследчыкі часам спасылаюцца на даволі ненадзейныя крыніцы – сведчанні польскіх геральдыстаў XVI–XVII стст. Бар-

таш Папроцкі ў сваім гербоўніку «Herby Rycerstwa Polskiego» (1584) згадаў навучанне князя латыні, які *maż był dowcipny*, з чаго даследчыкі робяць глыбокадумныя высновы пра вучонасць Курбскага [Ерусалимский 2009, 82–83, 84, 93]. Шымон Акольскі ў сваім гербоўніку «Orbis Poloni» (1641) адзначыў вялікі розум маскавіта, што ў сталым веку вывучыў лацінскую мову [Бартошевич 1881, 66; Калугин 1998, 32–33; Ерусалимский 2009, 83, 311]. Аднак гэты геральдыст асабіста ведаць Курбскага не мог і хутчэй за ўсё запазычыў свае звесткі з нейкай крыніцы (паведамленне выглядае як анекдот), таму звесткі Акольскага могуць быць разгледжаныя як міфалагічныя [Філюшкін 2008, 10]. Гэтак сама з чужых вуснаў маглі паходзіць і звесткі Папроцкага. Ва ўсялякім выпадку, з гэтых сведчанняў не вынікае, як Курбскі выкарыстоўваў свае лінгвістычныя веды – а яны маглі быць павярхоўнымі (не кажучы ўжо пра тое, што князь (ці яго атачэнне) у мэтах рэкламы мог распаўсюджваць у арыстакратычным асяроддзі Рэчы Паспалітай перабольшаныя звесткі пра ўласную моўную кампетэнцыю).

З-за адсутнасці пэўных сведчанняў застаецца толькі меркаваць, што Курбскі ў свае 40 гадоў здолеў авалодаць лацінай у дастатковай ступені, каб перакладаць лацінскі тэкст ці, па меншай меры, кансультавацца з ім, часткова разумеючы сэнс пры перакладзе. Аднак ці дастаткова гэтага, каб адэкватна перакладаць складаныя тэалагічныя і філасофскія тэксты на царкоўнаславянскую мову (якой такі перакладчык сам валодаў незадавальняюча)? Здаецца, не. Пры гэтым сам Курбскі прызнаўся, што лаціна далася яму не лёгка: ён вывучаў яе *не мало лет, со многими труды* [РИБ, 416–417]. Т. ч., лінгвістычная падрыхтоўка князя выглядае даволі сумнеўна. Вядома, што адзін яго пераклад нейкі крытык *похулл*, што моцна абурыла князя [РИБ, 411–414].

У сваім жыцці князь цікавіўся царкоўнай кніжнасцю і духоўнымі пытаннямі – ад яго ацалелі кнігі, што былі затым перададзеныя нашчадкамі ў манастыр [Ерусалимский 2009, 90–91]. З карэспандэнцыі Курбскага вынікае, што яшчэ ў маскоўскі перыяд князя суправаджалі розныя *тетрады, списки, столбцы, листки* – розныя запісы, якія ён веў сам ці рабіў з іншых крыніц; гэтая асаблівасць захоўвалася і ў яго эмігранцкі перыяд. У многіх сваіх допісах ён просіць прыслаць яму кнігі або рукапісы ці паведамляе пра перасылку тэкстаў са свайго боку, абмяркоўвае тыя ці іншыя творы або кнігі. Курбскі таксама шмат разоў з пашанай згадваў Максіма Грэка (каля 1475–1556), візантыйскага грэка-эмігранта з Захаду ў Маскве (дарэчы, канвертыта з ка-

таліцызму ў праваслаўе), і імкнуўся выставіць сябе ўдзячным вучнем таго [Ясинский 1889, 85; Пыпин 1894; Соболевский 1903, 279–282; Калугин 1998, 47–48, 77–78, 102, 132, 258]. Аднак усяго гэтага наўрад ці дастаткова, каб быць перакладчыкам складаных тэалагічных тэкстаў з класічных моў. Таму больш апраўдана лічыць удзел князя ў справе рэлігійных перакладаў не прамым, а апасродкаваным – у выглядзе рэдагавання ці ідэйнага кіраўніцтва. Менавіта да такой думкі схіляюцца сучасныя даследчыкі [Калугин 1998, 131].

Магчыма, Курбскі не проста прыцягваў памагатых да сваёй перакладчыцкай працы, але і выкарыстоўваў іх працу, прыпісваючы сабе іх здабыткі. Відаць, яна аплачвалася князем, што давала яму юрыдычную падставу і маральнае апраўданне для прыўласнівання вынікаў чужой інтэлектуальнай працы (гэта было тыпова для той эпохі, з яе неразвітымі або нігілістычнымі ўяўленнямі пра аўтарскае права і інтэлектуальную ўласнасць); гэта вельмі верагодна ў выпадку адносінаў арыстакрата з прасталюдам ці беднай шляхтай. Сапраўды, нярэдка Курбскі адзначае ўдзел іншых асоб у сваёй перакладчыцкай працы [Калугин 1998, 32–33], у сувязі з чым вучоныя ўжо з XIX ст. гавораць пра цэлы гурток Курбскага ў Мілянавічах. У адной са сваіх прадмоў ён паведамляў, што перакладаў *с помощніка моими, учеными мужеми, искусными толковники в римской беседе* [Архангельский 1888, 11, сн. 1; Kurbskij 1976, 5]. Маючы сродкі, князь, сапраўды, мог прыцягваць да працы самых розных спецыялістаў, якіх толькі можна было адшукаць у тых мясцінах.

Аднак у такім выпадку ўзнікае пытанне: наколькі сапраўды належаць Курбскаму пераклады, што прыпісаны яму? Калі працу выконваў не ён, а іншая асоба або нейкі гурток (склад і заняткі якога, дарэчы, няпэўныя), то што разумеецца ў такім выпадку пад перакладамі Курбскага? Калі ён толькі рэдагаваў пераклады, то як адрозніць яго працу ад працы іншых перакладчыкаў? І наколькі значнай была такая рэдактура (яна магла быць і павярхоўнай)? А калі ён не рабіў нават гэтага, а толькі ўхваляў выбар крыніц ці выкананне таго або іншага перакладу (магчыма, проста аплочваў яго), то як можна наогул казаць пра пераклад Курбскага (і тым больш пра яго перакладчыцкую тэхніку)? На жаль, усе гэтыя пытанні навукоўцамі або не ставяцца, або пакідаюцца без адказу. Між тым нават моўная кампетэнцыя князя застаецца няпэўнай, у сувязі з чым разважанні пра перакладчыцкую дзейнасць Курбскага выглядаюць зусім спекуляцыйна. Застаецца толькі шкадаваць, што многія даследчыкі не звяртаюць увагі на падобныя праблемы ў справе аўтэнтычнасці перакладаў Курбскага.

Праведзены разгляд паказаў, што калі цалкам давяраць творах Курбскага, іх характарыстыкам перакладчыскай дзейнасці князя, то можна прыйсці да нечаканай высновы, што ўласна сам Курбскі, напэўна, не з'яўляецца перакладчыкам. Здольнасць князя выканаць пераклады з лацінскай мовы выглядае сумнеўна, як і яго дастатковая кампэтэнцыя ў царкоўнаславянскай мове, на якую рабіліся такія пераклады. У сувязі з гэтым варта выказацца пра перакладчыкую дзейнасць Курбскага вельмі абачліва. Таксама заслугоўвае самага ўважлівага разгляду пытанне прыналежнасці яму перакладаў, не выключаючы тут нават найбольш сапраўдных.

Літаратура

- Андреев В., 1873, *Очерк деятельности князя А. М. Курбского на защиту православия в Литве и на Волыни*, Москва.
- Архангельский А.С., 1888, *Очерки из истории западно-русской литературы XVI–XVII вв.: Борьба с католичеством и западно-русская литература конца XVI – первой половины XVII в.*, приложение, Москва (Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1888, кн. 1, отд. 1).
- Бартошевич Ю., 1881, *Князь Курбский на Волыни*, “Исторический вестник”, т. 9, с. 65–85.
- Беляева Н.П., 1984, *Материалы к указателю переводных трудов А. М. Курбского*, [в:] *Древнерусская литература: Источниковедение*, сборник научных трудов, отв. ред. Д. С. Лихачев, Ленинград, с. 115–136.
- Гаврюшин Н.К., 1986, *Научное наследие А. М. Курбского*, [в:] *Памятники науки и техники: 1984 г.*, Москва, с. 210–236.
- Ерусалимский К.Ю., 2001, *Андрей Курбский и Иван Грозный: борьба филологий (по поводу двух работ В.В. Калугина)*, “Russia Mediaevalis”, Bd. 10, Нф. 1, с. 303–324.
- Ерусалимский К.Ю., 2009, *Сборник Курбского: Исследование книжной культуры*, отв. ред. С. О. Шмидт. Москва, т. 1.
- Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни: акты, изданные временною комиссиею, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, изд. Н. Д. Иваннишев, 1849, т. 1, Киев.
- Калугин В.В., 1998, *Андрей Курбский и Иван Грозный: Теоретические взгляды и литературная техника древнерусского писателя*, Москва.
- Пыпин А.Н., 1894, *Вопросы древне-русской письменности. 2: Максим Грек и князь Курбский*, “Вестник Европы”, т. 168 (342), т. 4, с. 313–367.
- РИБ, 1914: *Сочинения князя Курбского*, т. 1: *Сочинения оригинальные*, изд. Г. З. Кунцевичем, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. 31.

- Сказания князя Курбского*, изд. Н. Устрялов, 1833, т. 2, С.-Петербург.
- Соболевский А.И., 1903, *Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков: Библиографические материалы*, С.-Петербург, (Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, т. 74, кн. 1); [герг.] 1966 The Hague.
- Филошкин А.И., 2008, *Андрей Курбский*, Москва. (Жизнь замечательных людей: серия биогр., вып. 1137).
- Харлампович К.В., 1900, *Новая библиографическая находка: переводная статья кн. А. М. Курбского «От другіе діалектики Івана Спа”инъбергера ω силогизме вытолковано»*, “Киевская старина” т. 70, нр. 7–8: июль-август, с. 211–224.
- Цеханович А.А., 1985, *А. М. Курбский в западнорусском литературном процессе второй половины XVI в.*, [в:] *Книга и ее распространение в России в XVI–XVIII вв., сборник научных трудов*, Ленинград, с. 14–24.
- Auerbach I., 1985, *Andrej Michajlovič Kurbskij: Leben in den osteuropäischen Adelsgesellschaften des 16. Jahrhunderts*, München.
- Auerbach I., 1987, *Russische Intellektuelle im 16. Jahrhundert: Andrej Michajlovic Kurbskij und sein Kreis*, [in:] *Kurbskij, Andrej Michajlovič: Novyj Margarit: Historisch-kritische Ausgabe auf der Grundlage der Wolfenbütteler Handschrift*, hrsg. I. Auerbach, Bd. 3, Lf. 15, Gießen, S. 13–51 (Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slawen).
- Bakus O. P., 1969, *A. M. Kurbsky in the Polish-Lithuanian State*, “Acta Baltico-Slavica”, vol. 6, p. 29–50.
- Freydank D., 1988, *Zwischen griechischer und lateinischer Tradition: A. M. Kurbskij's Rezeption der humanistischen Bildung*, “Zeitschrift für Slawistik”, Bd. 33, Hf. 6, S. 806–815.
- Keenan E. L., 1971, *The Kurbskii-Groznyi Apocrypha: The Seventeenth Century Genesis of the “Correspondence” attributed to Prince A. M. Kurbskii and Tsar Ivan IV*, with an appendix by Daniel C. Waugh, Cambridge / Mass.
- Keenan E. L., 1974, *Reply*, “Forschungen zur osteuropäischen Geschichte”, Bd. 22, Hf. 4, p. 593–617.
- Keenan E. L., 1978, *Putting Kurbskii in His Place, or: Observations and Suggestions concerning the Place of the History of the Grand Prince of Muscovy in the History of Muscovite Literary Culture*, “Forschungen zur osteuropäischen Geschichte”, Bd. 24, S. 131–161.
- Keenan E., 1998, *Response to Halperin, «Edward Keenan and the Kurbskii-Groznyi Correspondence in Hindsight»*, “Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” (N. F.), Bd. 46, Hf. 4, p. 404–415.
- Kurbskij A.M., 1976, *Novyj Margarit: Historisch-kritische Ausgabe auf der Grundlage der Wolfenbütteler Handschrift*, hrsg. I. Auerbach, Gießen, Bd. 1, Lf. 1 (Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slawen, Editionen 4, Bd. 9).

COMPETENSE OF THE PRINCE ANDREY KURBSKY
AS A TRANSLATOR

S U M M A R Y

Various aspects of language capabilities of the famous Moscow aristocrat who emigrated to the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 1560th is considered in the article. For not clear reasons which seem to be obvious for many scientists the prince turned to the translations of religious collections from Latin into Old Church Slavonic. However, language ability of Kurbsky seems to be insufficient for such occupation. Therefore there is a reasonable suspicion that these translations were carried out by the employed people, and the prince only appropriated fruits of their works. Thus it should to operate extremely carefully with expressions as “Kurbsky’s translations” – perhaps, there are only a metaphor which is perceived too literally by some myopic researchers.

Marcin Kojder

DOI 10.15290/sw.2016.16.19

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Wydział Humanistyczny
Instytut Filologii Słowiańskiej
tel.: +48 81 5372652
e-mail: marcin.kojder@wp.pl

Nazwiska patronimiczne z formantem *-owicz/-ewicz* w inskrypcjach nagrobnych na wybranych cmentarzach wschodniej Lubelszczyzny

Słowa kluczowe: nazwiska patronimiczne, pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie, inskrypcje nagrobne

Celem artykułu jest opis nazwisk z formantem *-owicz*, *-ewicz* wyekscepowanych z inskrypcji nagrobnych wybranych cmentarzy pogranicza wschodniosłowiańskiego w północnej i środkowej części wschodniej Lubelszczyzny. Dodatkowo podano geografę występowania omawianych nazwiskiem z podaniem ich frekwencji i chronologii (patrz *Dodatek*).

Ziemie leżące we wschodniej części Lubelszczyzny, a szczególnie tereny między Wieprzem i Bugiem od wieków cechowała różnorodność etniczna i wyznaniowa. Już w okresie plemiennym i wczesnopaństwowym tereny te zamieszkiwały zarówno plemiona polskie, jak i ruskie, stanowiąc dość szeroką strefę kontaktów między nimi [Kość 1999, 11–12]. W wyniku obustronnych akcji kolonizacyjnych, najpierw – po włączeniu w X wieku do Rusi Kijowskiej - ruskiej, później od końca XIV wieku – mazowieckiej, wytworzyła się tu niejednolita struktura osadnicza, charakterystyczna dla obszarów pogranicznych. F. Czyżewski tak charakteryzuje ten teren:

Pogranicze polsko-ukraińskie (...) uwarunkowane jest genetycznie i terytorialnie i wiąże się z pierwotnym polsko-ruskim osadnictwem. Sąsiedztwo, a później współistnienie ludności zamieszkałej tu od stuleci, wytworzyło stan wspólnoty, przy jednoczesnym zachowaniu języka i wyznania. Wspólnota owa jest odwieczna i trwała, obejmuje całokształt życia społecznego [Czyżewski 2013, X].

Zróźnicowanie etniczne miało wpływ na wytworzenie się specyficznej sytuacji wyznaniowej, która na przestrzeni wieków również ulegała zmianie. Ludność polska przyjęła chrześcijaństwo w obrządku łacińskim, zaś ruska – chrześcijaństwo w obrządku grecko-bizantyjskim. Po unii brzeskiej znaczna część wiernych Cerkwi prawosławnej przeszła do Kościoła greckokatolickiego, a Cerkiew prawosławna zachowała tylko swoje główne ośrodki. Powołanie Cerkwi greckokatolickiej i umiejscowienie jej w sferze wpływów Kościoła zachodniego sprzyjało procesom polonizacji ludności [Czyżewski 2013, XIV]. Kolejne zmiany nastąpiły po III rozbiorze Polski, szczególnie po 1815 roku, w wyniku włączenia tego terytorium do zaboru rosyjskiego, najpierw w składzie Królestwa Kongresowego, a od 1832 roku jako część Imperium Rosyjskiego. Od tego momentu obowiązuje tu administracja carska w języku rosyjskim, prowadząca szeroko zakrojoną akcję rusyfikacyjną. Represje przybierają na sile w 1875 roku, kiedy to władze carskie likwidują Kościół greckokatolicki, a wiernych, nierzadko siłą włączają do Cerkwi prawosławnej. W tym czasie w powiecie chełmskim cerkiew prawosławna liczyła 32903 wyznawców, Kościół katolicki – 31337, 9214 protestantów (głównie koloniści niemieccy) i 8731 izraelitów [SGKP, t. 1, 556].

Funkcjonowanie administracji carskiej spowodowało pojawienie się ludności rosyjskiej. Rosyjskie osadnictwo było w znacznej mierze powiązane z administracją państwową, kościelną, oświatową i wojskową, dlatego Rosjan cechowała okresowość i obcość. Z tego względu pozostawali oni poza polsko-ruską wspólnotą etniczną [Czyżewski 2013].

Złożona struktura etniczno-wyznaniowa badanego terenu ma odbicie w systemie onimicznym, zarówno antroponimicznym, jak i toponimicznym. Funkcjonowanie różnych kategorii onimów na terenach niejednorodnych etnicznie od lat znajduje się w sferze zainteresowań naukowych językoznawców, zarówno na płaszczyźnie historycznej jak i współczesnej.

Badane terytorium pograniczne i etnicznie zróżnicowane, jest wyjątkowo interesujące dla onomasty. Interpretacja zjawisk językowych na terenach pogranicznych niesie ze sobą określone trudności, bowiem w badaniach należy uwzględnić nie tylko stronę lingwistyczną, ale w równym stopniu uwarunkowania ekstralingwistyczne, np. historyczno-polityczne, społeczno-ekonomiczne, etniczne i wyznaniowe [por. Czyżewski, Gała 1993; Warchoł 1993]. „Pogranicze (...) jest bardzo złożone i nie poddaje się tak jednoznacznym uogólnieniom. (...) Cmentarz jako znak kultury dokumentuje najlepiej tę złożoność” [Czyżewski 2013, VIII].

Podstawę materiałową pracy stanowią nazwiska wyekscerpowane z inskrypcji nagrobnych z wybranych cmentarzy w Bereściu, Białej Podlaskiej, Chełmie, Hannie, Holeszowie, Kodeńcu i Wyrkach. Materiał zebrano w lip-

cu 2013 podczas badań terenowych w trakcie obozów naukowych w ramach realizacji programu badawczego „Cmentarze po obu stronach Bugu” [por. Czyżewski 2014, Dudek-Szumigaj 2014], został skonfrontowany z materiałem zamieszczonym w pracy F. Czyżewskiego *Antroponimia pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego w świetle inskrypcji nagrobnych. Część 1, Słownik nazwisk* [Czyżewski 2013]. Opracowane inskrypcje pochodzą z lat 1843–2011, zapisane są łacinką w języku polskim bądź cyrylicą w języku ukraińskim lub rosyjskim. Zdecydowana większość inskrypcji zapisana jest łacinką po polsku – na łączną liczbę 2846 inskrypcji, tylko 302 zapisane są różnymi typami cyrylicy. Z pewnością w przeszłości inskrypcji cyrylickich było więcej, zaś tylko 302 przetrwały do dzisiaj.

Podstawowe typy morfologiczne nazwisk polskich ustaliły się do końca XV wieku [Kaleta 1998, 39]. Te typy nazwisk podobnie funkcjonowały na szeroko pojętym pograniczu polsko-ruskim. Różnice dotyczyły głównie frekwencji w obrębie różnych typów nazwisk oraz udziału nazwisk niepolskiego pochodzenia, m.in. wschodniosłowiańskich [por. Dacewicz 2014, 64].

Jednym z najdawniejszych sposobów identyfikowania ludzi było wskazanie na przynależność do grupy plemiennej lub rodowej, realizowane poprzez wskazanie relacji ojciec–syn. Semantyczna kategoria patronimiczna znana była już na gruncie prasłowiańskim i realizowała się przez formant **-it'ь*, kontynuowany na gruncie polskim przez formant *-ic*, rozszerzony w dobie średniowiecznej o elementy morfologiczne *-ow/-ew*, zaś w wieku XVII, pod wpływem ruskim, wygłosowe *c* przeszło w *cz* [Klemensiewicz 1974, 64].

Zmiana w obrębie żywotności formantów patronimicznych następuje po XV wieku, kiedy to regionalnie wzrasta ich liczba, głównie z podstawowym *-k-* [Borek, Szumska 1976, 40] i „rozpoczął się proces wychodzenia z użycia dawnego typu patronimików na *-owic/-ic* i zastępowania ich formacjami z sufiksami zdrobniałymi” [Rymut 2003, 93].

Liczne badania antroponomastyczne dowodzą, że nazwiska z formantem *-owicz/-ewicz* w swoich podstawach zawierają przede wszystkim różnorodne formy imion polskich i ruskich, w tym liczne formy hipokorystyczne, utworzone za pomocą derywacji sufiksальной lub innych zabiegów derywacyjnych (ucięcie części początkowej, środkowej lub końcowej imienia) [Dacewicz 2014, 98; Kojder 2014, 37–38]. Dotyczy to głównie imion cerkiewnych. Jak stwierdza L. Dacewicz: „Tego typu procesy zachodziły w obrębie imion cerkiewnych, które na obszarze prawosławia w ten sposób były adaptowane do języków i gwar wschodniosłowiańskich i utrwały się w nazwiskach” [Dacewicz 2014, 98].

Znacznie mniej nazwisk powstało na bazie przezwisk (powstałych od apelatywów). W późniejszym okresie patronimiczne nazwiska odapelatywne na *-owicz/-ewicz* mogły być zarówno genetycznie patronimiczne, jak i powstawać w wyniku działania formalnego modelu słowotwórczego, który wytworzył się w tej klasie patronimików w wyniku stopniowej leksykalizacji [por. Sieradzki 2013, 82; Dacewicz 2014, 98–99]. Przewaga podstaw imiennych nad apelatywnymi charakterystyczna była nie tylko dla terenów niejednorodnych etnicznie, ale także dla terytorium polskiego [por. Magda-Czekaj 2011, 177].

Patronimika ustabilizowały się w funkcji nazwisk na przestrzeni XVII wieku we wszystkich warstwach społecznych i niemal wszystkich grupach etnicznych (z wyjątkiem Żydów). W kolejnym wieku następuje ich dalsza stabilizacja. Na przestrzeni wieków zmienia się produktywność formantów patronimicznych w poszczególnych warstwach społecznych. W XVI wieku formant *-owicz/-ewicz* zdominował antroponiamię szlachecką, w wieku XVII tworzył głównie nazwiska mieszczańskie, w znacznie mniejszym stopniu chłopskie, które najczęściej w swojej strukturze miały genetycznie patronimiczne formanty z podstawowym *-k-*, w tym najpopularniejszy *-uk/-czuk* [Dacewicz 2014, 82, 99].

Analizie poddano 136 inskrypcji nagrobnych (spośród ponad 2800 w ogóle) na badanych cmentarzach, zawierające 59 nazwisk patronimicznych z formantami *-owicz/-ewicz*. Analizowany materiał antroponimiczny został podzielony na kategorie ze względu na motywujące podstawy z uwzględnieniem jej charakteru językowego (opozycję apelatyw – nazwa własna) [por. Borek, Szumska 1976, 57]. Wydzielono następujące kategorie analizowanych nazwisk: nazwiska utworzone od baz proprialnych (w tym odimienne, odeniczne); nazwiska utworzone od baz apelatywnych (charakteryzujące, odzawodowe).

Wiodącą kategorią jest grupa nazwisk utworzonych od nazw własnych – 41 nazwisk występujących w 99 inskrypcjach.

Wśród nazwisk utworzonych od baz proprialnych urabianych przez omawiane formanty, najliczniejszą kategorią nazwisk stanowią nazwiska odimienne. W badanym materiale wystąpiło 40 tego typu form, zanotowanych w 92 inskrypcjach: *Abramowicz* < Abram, *Augustynowicz* < August, *Banachewicz* < Banach, *Bogusiewicz* < Bogusz, *Demianowicz* < Demian, *Filipowicz* < Filip, *Haponowicz* < Hapon, (*Iwacewicz*)¹ *Ивацевич* < Iwac, *Iwaszkiewicz*, *Ивашкевич* < Iwaszko, *Jaroszewicz* < Jarosz, *Juskiewicz* < Jusko,

¹ W przypadku poświadczenia nazwiska wyłącznie w formie cyrylicy, w nawiasie okrągłym podawana jest odpowiednia forma polska.

(*Koncewicz*) *Концевичъ* < Koncz, *Kuźmicz*, *Кузьмичъ* < Kuźma, *Lewkowitz* < Lewko, (*Łucewicz*) *Луцевич* < Luc, *Maciuchiewicz* < Maciuch, *Makarewicz* < Makar, (*Maksimiwicz*) *Максимовича* < Maksym, *Malewicz* < Mal, *Markiewicz* < Marko, *Masiewicz* < Maś, *Melechowicz* < Mielech, *Mickiewicz* < Micz, *Miskiewicz* < Miśko, *Mitkiewicz* < Mitko, *Nestorowicz* < Nestor, *Ochijewicz*, *Охевичъ* < Ohij, *Osipowicz* < Osip, *Ostapowicz* < Ostap, (*Paskiewicz*) *Паскевичъ* < Paszko, *Paszkiwicz* < Paszko, *Sieciechowicz* < Sieciech, *Sienkiewicz* < Sień, *Stankiewicz* < Stanko, *Suprynowicz*, *Суприновичъ* < Supryn, *Trocewicz* < Troc, *Trockiewicz* < Trocko, *Waszkiewicz* < Waszko, *Zdanowicz* < Zdan, *Żdan*, (*Ziniewicz*) *Зиневич* < Zińko.

Nazwiska utworzone od nazw własnych uzupełnia jedna forma odetniczna, zanotowana w siedmiu inskrypcjach: *Mazurkiewicz* < et. *mazur* ‘Polak’.

Mniej liczna jest kategoria nazwisk odapelatywnych, do której weszło 18 nazwisk występujących w 37 inskrypcjach. W tej grupie nazwisk wystąpiło jedno nazwisko odzawodowe zanotowane w 9 inskrypcjach (w dwóch formach graficznych): *Wojtowicz*, *Wójtowicz* < ap. *wójt* ‘urzędnik sądowy i administracyjny’ [SW].

Licznieszą grupę stanowią nazwiska powstałe od pierwotnych przezwisk, na zasadzie metafory lub metonimii. Różnego typu apelatywy w swojej podstawie ma 17 nazwisk (w 28 inskrypcjach): (*Balkowicz*) *Балкович* < ukr. *бала* ‘człowiek nieokrzesany, niemądry’ [Грінченко], *Bandzarewicz* (podstawa niejasna), (*Budilowicz*) *Будиловичъ* < ukr. ap. *будило* ‘budzik’, *Burewicz* < ukr. *бурий* [Редько], *Chudyucz* < ap. *chudy*, ukr. *худий*, *Czerniakiewicz* < ap. *czarny*, *czerni*, ukr. *чорний*; *czerniak* ‘gatunek rośliny’ [SW], (*Gwozdowicz*) *Гвоздовичъ* < ap. *gwóźdź*, ukr. *звоздь* ‘gwóźdź’ [Грінченко], *Jaglewicz* < ukr. *ягли*, *яглиця* ‘gatunek rośliny’ [Грінченко] lub pol. *jagły* ‘kasza’ [SW], *Korżewicz* < ukr. *корж* ‘placek pszenny’ [Грінченко, SW], *Kosiewicz* < ap. *kosa*, *kosić*, (*Lewandowicz*) *Левандович* < ukr. *леванда* ‘lawenda’ [Грінченко], *Łysanowicz* < ap. *łusy*, ukr. *лисень* ‘łyśy człowiek’ [Грінченко], *Nowakowicz* < ap. *nowak* ‘człowiek nowy, przybysz’ [SW], *Piaskiwicz* < ap. *piasek*, *Poterewicz* < ap. *potera* ‘poniewierka; strata’ SW, ukr. *потеряти* ‘zepsuć, stracić’ [Грінченко], *Statkiewicz* < ap. *statek* ‘postój; stałość; powaga; naczynia domowe’ [SW], *Tykałowicz* < ap. *tykać* ‘dotykać; mówić komuś na ty; wydawać odgłos tykania’ [SW], *Watrakiewicz* < ap. ukr. *ватрак* ‘kuchenne palenisko na dworze’ [Грінченко], por. ukr. *ватра* ‘ognisko’ [Грінченко].

Nazwiska patronimiczne z formantami *-owicz/-ewicz* występujące w badanych inskrypcjach w znacznej większości były tworzone od tradycyjnych imion wschodniosłowiańskich lub polskich. Na terenie Pobuża, ja-

ko terytorium od wieków zamieszkiwanym zarówno przez ludność zachodniosłowiańską (polską) jak i wschodniosłowiańską (ruską), należąca do dwóch odmiennych kręgów kulturowych, funkcjonowały dwa kanony imiennicze.

Dla terenów zamieszkujących przez ludność ruską charakterystyczne było wykorzystywanie skróconych form imion kanonicznych, zaadoptowanych do systemu językowego. Obco brzmiące, często wielosylabowe kanoniczne imiona cerkiewne podlegały modyfikacjom słowotwórczym i adaptacjom fonetycznym i w takiej formie zostały utrwalone w nazwiskach patronimicznych [por. Dacewicz 2014, 98, Kojder 2014, 37–38, Sajewicz 2013, 654, Tichoniuk 2000, 41]. Stąd w podstawach badanych nazwisk identyfikujemy skrócone formy imion: *Banach* < Benedykt, *Bogusz* < Bogdan, *Demian* < Damijan, *Hapon* < Agafon, *Iwac*, *Iwaszko* < Iwan, *Jarosz* < Jeronim, *Jusko* < Josif, *Koncz* < Konrad, *Lewko* < Leontij, *Luc* < Łukasz, Łuka, *Mach*, *Maciuch* < Matwiej, *Mal* < Małofiej, *Micz* < Nikołaj, *Mielech* < Mielentij, *Miśko* < Michał, *Mitko* < Dmitr, *Ohij* < Aggiej, *Osip* < Josif, *Ostap* < Jewstafij, *Paszko* < Paweł, *Sień* < Simieon, *Stanko* < Stanisław, *Supron*, *Supryn* < Sofronij, *Troc* < Trofim, *Waszko* < Wasilij, *Zińko* < Zinowij.

Znacznie mniej liczne są grupy nazwisk utworzone od podstaw apelatywnych – odzawodowe i od pierwotnych przezwisk. Od połowy XVII wieku w tej klasie patronimików dochodzi do wytworzenia formalnych modeli słowotwórczych w wyniku stopniowej leksykalizacji tych form. Derywaty patronimiczne mogły być tworzone od wszystkich jednostek identyfikujących osobę, więc od imion, nazwisk, przezwisk, czy nazw pełnionych funkcji i wykonywanych zawodów. Z tego powodu niemożliwe jest stwierdzenie, czy omawiane formy są genetycznie patronimiczne, czy są realizacją wspomnianego modelu słowotwórczego [por. Sieradzki 2013, 82].

Na przestrzeni wieków, na szeroko rozumianym polsko-wschodniosłowiańskim pograniczu etniczno językowym liczba nosicieli nazwisk z formantami patronimicznymi *-owicz/-ewicz* w poszczególnych warstwach społecznych ulegała zmianie. W XVI wieku formant *-owicz/-ewicz* zdominował antroponimię szlachecką, zaś w wieku XVII tworzył głównie nazwiska mieszczańskie. W znacznie mniejszym stopniu tworzył nazwiska chłopskie, które najczęściej w swojej strukturze miały genetycznie patronimiczne formanty z podstawowym *-k-*, w tym najpopularniejszy *-uk/-czuk* [Dacewicz 2014, 82, 99].

Dodatek**Wykaz nazwisk patronimicznych z formantem *-owicz/-ewicz*
w inskrypcjach nagrobnych na wybranych cmentarzach
wschodniej Lubelszczyzny**

Nazwiska odimienne:

Abramowicz (4)² Chełm 1964, 1969, 1995
Augustynowicz Biała Podl 2011
Banachewicz Chełm 1980
Bogusiewicz (4) Chełm 1972, 1985
Demianowicz Chełm 1957
Filipowicz (2) Chełm 1973, 1982
Напонowicz (3) Holeszów 1929, 1963
(Iwacewicz) Ивацевич Chełm 1916
Iwaszkiewicz (2) Chełm 1962, 1963, **Ивашкевич** Chełm 1902
Jaroszewicz Chełm
Juskiewicz Chełm 1936
(Koncewicz) Концевичъ Chełm 1910
Kuźmicz 1980 Chełm, **Кузьмичъ** Chełm 1906
Lewkowicz (4) Chełm 1934, 1963, 1990
(Łucewicz) Луцевич (2) Biała Podl 1910
Maciuchiewicz Chełm 1927
Makarewicz (3) Holeszów 1974, 1977, 1991
(Maksimiwicz) Максимовича Kodeniec 1927
Malewicz Chełm 1994
Markiewicz (4) Chełm 1938, 1950
Masiewicz (2) Chełm 1983
Melechowicz Chełm 1936
Mickiewicz Kodeniec 1944
Mickiewicz (2) Kodeniec 1981, 2003
Mitkiewicz Chełm 1955
Nestorowicz (2) Chełm 1965, 1996

² Materiał podany jest z zachowaniem formy zapisu z inskrypcji wraz z podaną frekwencją (brak podanej frekwencji oznacza pojedyncze potwierdzenie) oraz lokalizacją geograficzną i chronologiczną. W przypadku braku daty śmierci z powodu zatarcia lub formy inskrypcji, lokalizacja jest opuszczona.

Ochijewicz (10) Biała Podl 1943, 1948, 1949, 1959, 1969, 1970, 1978, 2010
Охiевичь Biała Podl 1935
Osipowicz Biała Podl 2006
Ostapowicz (2) Biała Podl 1993, 2001
(Paskiewicz) Паскевичь Chełm 1898
Paszkiwicz Biała Podl 1957
Sieciechowicz (2) Chełm 1989, 1996
Sienkiewicz Chełm
Stankiewicz Chełm 1972
Suprynowicz (2) Chełm 1945, 1951 **Суприновичь** Chełm 1933
Trocewicz (2) Biała Podl 1947, 1988
Trockiewicz Biała Podl 2006
Waszkiewicz (2) Chełm 1967, 1974
Zdanowicz Biała Podl 1979
(Ziniewicz) Зи́нєвіч Biała Podl

Nazwiska odetniczne:

Mazurkiewicz (7) Chełm 1943, 1969, 1973, 1984, 1998

Nazwiska odzawodowe:

Wojtowicz (3) Biała Podl 1975, 2001, Chełm 1937
Wójtowicz (6) Chełm 1939, 1942, 1966, 1986, 2000

Nazwiska odapelatywne:

(Bałkowicz) Балкович (2) Biała Podl 1934, 1960
Bandzarewicz (4) Biała Podl 1944, 1992, 2002, 2008
(Budziłowicz) Будиловичь (2) Chełm 1904
Burewicz Chełm
Chudycz Holeszów
Czerniakiewicz (2) Chełm 2000, 2005
(Gwozdowicz) Гвоздовичь Holeszów 1910
Jaglewicz (2) Chełm 1974, 1998
Korżewicz Holeszów 1946
Kosiewicz (2) Chełm 1986, 1989
(Lewandowicz) Левандович Hanna 1933
Łysanowicz Biała Podl 2001
Nowakowicz (2) Biała Podl 1984, 1985
Piaskiewicz Chełm 1973
Poterewicz Chełm

Stelkiewicz Chełm

Tykałowicz Biała Podl 1978

Watrakiewicz (2) Chełm 1986, 2004

Literatura

- Bednarczuk L., 1992, *Stosunki etnolingwistyczne na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zarys problematyki*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. VI: *Między Wschodem a Zachodem*, cz. IV: *Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ru skim*, (red.) J. Bartmiński, M. Łesiów, Lublin, s. 55–74.
- Borek H., Szumska U., 1976, *Nazwiska mieszkańców Bytomia od końca XVI wieku do roku 1740*, Warszawa.
- Czyżewski F., Gala S., 1993, *Zagadnienie pogranicza językowego na przykładzie nazwisk włodawskich*, [w:] *Systemy onomastyczne w słowiańskich gwarach mieszanych i przejściowych*, „Rozprawy Sławistyczne”, t. 7, red. S. Warchoł, Lublin, s. 113–136
- Czyżewski F., 2013, *Antroponimia pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego w świetle inskrypcji nagrobnych. Część 1, Słownik nazwisk*, Lublin.
- Czyżewski F., 2014, „*Cmentarze po obu stronach Bugu*”: *po co i jak badań inskrypcje nagrobne – uwagi metodologiczne*, [w:] *Cmentarze po obu stronach Bugu*, red. H. Arkuszyn, F. Czyżewskiego, A. Dudek-Szumigaj, Włodawa–Lublin, s. 27–42.
- Dudek-Szumigaj A., 2014, *Międzynarodowe obozy studenckie w ramach projektu „Cmentarze po obu stronach Bugu”*, [w:] *Cmentarze po obu stronach Bugu*, red. H. Arkuszyn, F. Czyżewskiego, A. Dudek-Szumigaj, Włodawa–Lublin, s. 335–336.
- Kaleta Z., 1998, *Nazwisko w kulturze polskiej*, Warszawa.
- Klemensiewicz Z., 1974, *Historia języka polskiego*, Warszawa.
- Kojder M., 2010, *Uwagi o nazewnictwie osobowym mieszkańców Hrubieszowa i okolicznych miast w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Miasto w perspektywie onomastyki i historii*, red. I. Sarnowska-Giefing, M. Graf, Poznań, s. 151–162.
- Kojder M., 2014a, *Antroponimia historyczna starostwa hrubieszowskiego w XVII i XVIII wieku*, „Rozprawy Sławistyczne”, t. 24, Lublin.
- Kojder M., 2014b, *Imiona męskie w inskrypcjach nagrobnych wybranych cmentarzy wschodniej Lubelszczyzny*, [w:] *Cmentarze po obu stronach Bugu*, red. H. Arkuszyn, F. Czyżewskiego, A. Dudek-Szumigaj, Włodawa–Lublin, s. 203–214.
- Kość J., 1999, *Polszczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej*, Lublin.
- Magda-Czekaj M., 2011, *Wybrane typy słowotwórcze nazwisk okresu średniopolskiego w ujęciu historyczno-społecznym*, Kraków.

- SGKP – *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1880, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, B. Walewski, t. 1, Warszawa.
- Rymut K., 2003, *Staropolskie formacje na -czyk*, [w:] K. Rymut, *Szkice onomastyczne i historycznojęzykowe*, Kraków.
- Sajewicz M., 2013, *Nazwiska patronimiczne z formantem -uk w powiecie hajnowskim na Białostocczyźnie na tle ogólnopolskim*, Lublin.
- Sieradzki A., 2013, *Poznańskie derywaty nazwiskowe XVI–XVIII wieku*, Poznań.
- SW – *Słownik języka polskiego (tzw. warszawski)*, 1900–1927, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. I–VIII, Warszawa.
- Tichoniuk B., 2000, *Imiona i ich formy na pograniczu polsko-białoruskim od XVI wieku do roku 1839*, Zielona Góra.
- Warchoł S., 1984, *Geneza i rozwój słowiańskich formacji ekspresywnych z sufiksalnym -k-, i -c-*, Warszawa–Łódź.
- Warchoł S., 1993, *Specyfika gwar mieszanych i przejściowych na terenach etnicznie zróżnicowanych*, [w:] *Gwary mieszane i przejściowe na terenach słowiańskich*, „Rozprawy Slawistyczne”, t. 6, red. S. Warchoł, Lublin, s. 349–354.
- Даль В., 1978–1980, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. I–IV, Москва.
- Грінченко Б. Д., 1907–1909, *Словарь української мови*, т. I–IV, Київ.
- Редько Ю., 2007, *Словник сучасних українських імен*, т. I–II.

PATRONYMIC SURNAMES WITH SUFFIX *-OWICZ/-EWICZ*
IN TOMBSTONE INSCRIPTIONS ON SELECTED CEMETERIES
ON THE EAST OF LUBLIN REGION

S U M M A R Y

The paper analyzes patronymic surnames with suffix *-owicz/-ewicz* in tombstone inscriptions on selected cemetery on southern Podlasie region. The studied inscriptions are dated as covering two centuries: from the 19th to the 21st centuries. In the tombstone inscriptions from cemetery in Bereść, Hanna, Holeszów, Kodeniec and Wiryki 372 attestations of patronymic surnames with suffix *-uk* were collected, written in Polish (Roman script) and in Ukrainian (in different varieties of the Cyrillic script).

Альбіна Ковтун

DOI 10.15290/sw.2016.16.20

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
Філологічний факультет
Кафедра історії та культури української мови
tel.: 0372 584800
e-mail: albkovtun500@gmail.com

Деривати фразеологізмів з релігійними компонентами в українському художньому мовленні

Ключові слова: фразеологізм з релігійним компонентом, дериват фразеологізму, трансформація / усічення / нарощення фразеологізму.

Багатство кожної мови залежить від багатства фразеологічного фонду – скарбниці уявлень народу, що втілює історичний, повсякденно-емпіричний та культурний досвід етносу. Як відомо, фразеологію живлять різноманітні термінологічні сфери (ремісничча, військова, спортивна, морська, технічна, медична, театральна-музична та ін.), з-поміж яких виокремлюють і релігійну як одне з потужних джерел української фразеології [Скрипник 1973; Грищенко 2002; Коваль 2001 та ін.].

В українській мові є велика кількість ФРК – фразеологічних одиниць (ФО), які мають у своєму складі релігійні компоненти: 1) фразеологізми, співвідносні з релігією через своє біблійне походження, тобто біблійні фразеологізми (далі БФ), або бібліїзми (англ. *biblical-expression*, пол. *biblizm*, рос. *библейзм*) – словосполучення, цитата (речення) або слово достеменно встановленого біблійного походження, що входить до лексичного складу мови й зафіксоване в текстах цієї мови [Слонов 2002, 40]): *блудний син*, *Вавилонське стовпотворіння*, *бідний як Лазар*; та 2) фразеологізми з релігійними лексемами (ФРЛ): *жити як у Бога за дверима*, *від Адама*, *ставити хрест*.

Першу групу ФРК становлять БФ, використання яких потребує високої взаємної обізнаності автора і читача з біблійними сюжетами, глибокого розуміння символіки цих висловів: *випити чашу до дна, манна небесна, не хлібом єдиним, пісня пісень, продати (продатися) за миску сочевиці, співати Лазаря, хліб насущний* та ін. Стилистично вони належать до книжної фразеології, з них багато скалькованих зі старослов'янської мови: *золотий тілець, камінь спотикання, нести свій хрест, сіль землі, терновий вінок, Хома невірний (невірячий)* та ін. [Ужченко 2007, 154]. Завдяки українським перекладам Біблія стала джерелом мудрих повчань (*Кесарю – кесарева, а Богу – Боже; плоть смертна – безсмертний дух*), засобом характеристики людини (*Чого не хочеш сам, не роби іншому; На кожного чекає день його; Хто сіє вітер, пожне бурю*). За походженням виокремлюють кілька груп БФ: 1) БФ, утворені як ФО ще на сторінках Біблії (добіблійні): *сіль землі, альфа і омега*; 2) БФ, утворені внаслідок переосмислення вільних словосполучень з Біблії: *заривати талант у землю, земля обітована*; 3) БФ, не представлені в Біблії своїм лексичним складом, але семантично пов'язані з біблійним змістом: *блудний син, бідний як Йов, від Понтія до Пілата, співати Лазаря* [Григорьев 2007, 50].

Другу групу становлять ФРЛ, творцями яких став народ: *бити поклони* – “шанобливо вклонятися, виражаючи почуття поваги” [ФСУМ, 29], *підвести під монастир* – “діями, словами поставити кого-небудь в скрутне або незручне становище; одурити” [ФСУМ, 507]. Це ФРК із загальноновживаними релігійними одиницями термінологічного словника (*Бог, Син Божий, Богородиця, пророк, апостол, душа, вічність, Великдень, вітвар* та ін.) та з лексемами, пов'язаними зі “світськими” етнографічними реаліями (*душогубець, лихий, чорт* та ін.). Велика кількість ФРЛ з лексемами *Бог, Богоматір, Іуда, Ірод, Каїн* та ін. – це вигукові одиниці, які можна поділити на три групи: з етикетною функцією (*дай, Боже, здоров'я!; поздоров вас, Боже!; дай вам, Боже* та ін.), з емоційно-виражальною функцією (*май же Бога в серці!; чортова матір!; іди до дідька в зуби!* та ін.), з магічною функцією (*Дух святий з нами!; скарай мене, Боже!; хай мене святий хрест поб'є!*) [Кузь 2000, 3–16]. В. Васильченко вказує, що архетипні релігійні уявлення, які є компонентами етнокультури народу, яскраво відображені в низці обрядових ФО, напр.: *борода – як у владики; врядитися на той світ* та ін. [Васильченко 2010, 67–72]. І. Царьова наводить приклади активного функціонування багатой регіональної церковно-обрядової фразеології, зокрема Полісся та Східної Слобожанщини: *пісний день* “день, коли не можна нічого круглого різати”, *грішний*

борц “єдиний день, коли не варили борщ”, *богородицькі сльози* “сушений звіробій, який замовляли від «злих зуб і губ» лихих людей”, *покровська пора* “пора осінніх весіль” та ін. [Царьова 2010, 290–293]. Л. Ткач, аналізуючи українсько-польські фразеологічні паралелі в літературно-писемних джерелах кінця ХІХ – поч. ХХ ст., коментує ФРЛ Буковини: *порушати небо й пекло (землю)* “вдатися до всіх можливих способів; пустити в хід всі засоби”, *голий, як турецький святий* “дуже бідний, вкрай бідний”, *слухати, як турецького кáзання* “слухати, не розуміючи сказаного (чужою або малозрозумілою мовою)”, *сидіти, як на турецькiм кáзаню* “бути присутнім на зібранні, де всі розмовляють чужою мовою, і не розуміти нічого зі сказаного”, *влізати в людську душу з постолами* “втручатися у приватне життя людини, у її внутрішній світ, переходити міру дозволеного” та ін. [Ткач 2007].

За часів радянської влади, на відміну від античних фразеологізмів, у школах та вузах ФРК до уваги не брали, будь-якого згадування Біблії у друці намагалися уникнути. Як зауважував В. Німчук, “у державі з офіційною атеїстичною ідеологією, яка прагнула знищити віру в Бога, не могло бути й мови про використання багатючих покладів української лексики та фразеології, засвідченої в перекладах Св. Письма, зокрема трьох повних перекладах Біблії, при укладанні різного типу словників, у тому числі й тлумачного” [Німчук 2001, 20]. Однак, як справедливо зауважує М. Скаб, тематична група слів релігійної та церковної лексики завжди займала таке важливе місце у світогляді українців і так була “широко використовувана, що, незважаючи на виразні атеїстичні позиції укладачів, її просто не можна було не включати до реєстру словника” [Скаб 2011, 108]¹. Треба віддати належне багатьом тогочасним лексикографам, які включили ФРК до своїх словників. За даними В. Слонова, у “Фразеологічному словнику” 1966 р. (автор Н. Батюк) – 24 бібліїзми, у “Словнику українських ідіом” 1968 р. (автор Г. Удовиченко) – 30, в “Українсько-російському і російсько-українському фразеологічному словнику” 1971 р. (автор

¹ Міцне засвоєння та широке використання релігійної лексики й релігійної фразеології у мовах, які пройшли стадію християнської культури, у радянський період пояснювали тим, що, ставши невід’ємною частиною зображувального мовного репертуару, цей пласт лексики й фразеології нібито залишився придатним для вираження таких понять, яким зовсім чужий дух християнської моралі чи застарілого церковного способу життя й світогляду: “Сознание тех, кто употребляет или слышит библейские выражения в контекстах современной речи, не ассоциируется с их былыми терминологическими значениями, что и обеспечивает им прочное место во фразеологическом фонде” [Бабкин 1970, 151].

І. Олійник) – 84, у “Словнику української мови” в 11 тт. 1970–1980 рр. (за ред. І. К. Білодіда) – 110 [Слонов 2002]. Щоправда, в радянський час під час залучення ФРК до словникового реєстру перевагу надавали таким конструкціям з релігійними компонентами, які встигли стандартизуватися, лексикалізуватися й перетворитися на ФО з узагальненими, абстрактними значеннями, досить далеким від первинної релігійної їх суті, напр.: у СУМ-11 ФО *брати (взяти) гріх на душу* – це “робити що-небудь усупереч власній совісті, прийнятим нормам моралі” [СУМ-11, II, 171], хоча в устах віруючої людини це стійке словосполучення завжди зберігало первісний релігійний зміст [Скаб 2011, 108–109]. Нині наявні кілька українських словників БФ: “Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові” (автор А. Коваль) 2001 р. [Коваль 2001], “Слово Благості: словник-довідник фразем біблійного походження” (автори Ж. Колоїз та З. Бакум) 2002 р. [Колоїз, Бакум 2002] та “Фразеологізми біблійного походження: короткий словник-довідник” (автори Л. Будівська та З. Сікорська) 2007 р. [Будівська, Сікорська 2007]. У вступній частині першого тому “Словника української мови” у 20-ти томах, нині створюваного в Україні, сказано, що “однією із засад укладання СУМ-20 є максимально повне представлення лексики та фразеології Святого Письма” [СУМ-20].

За нашими спостереженнями, в сучасному українському художньому мовленні – 70–80% фразеологізмів біблійного змісту; решта – ФРЛ. Поряд зі стабільністю складників ФРК виразною є тенденція до утворення дериватів завдяки урізноманітненню морфологічного оформлення та синтаксичної організації, оновленню лексичного складу, породженню лексико-граматичних або змішаних варіантів. Як зауважує В. Мокієнко, “активна мобільність форми і взаємозаміна компонентів – постійне джерело поновлення експресивності фразеологізму, основна причина актуалізації стійких сполучень у мовленні” [Мокиєнко 1989, 26]. Хоча українські ФРК уже й привертали увагу багатьох вітчизняних лінгвістів (О. Антонів, В. Білоноженко, Л. Полюга, Б. Галас, І. Гнатюк, М. Скаб, Л. Струганець, Л. Ткач, Г. Наконечна, Н. Пуряєва, М. Демський, В. Денисюк, О. Кровицька, М. Петрович, Л. Юрчук, О. Мороз та ін.), однак з’ясування основних способів лексико-стилістичного та граматичного оновлення ФРК у художньому мовленні залишається актуальним.

Мовленню українців притаманна така висока продуктивність розвитку варіантності ФРК, що словникарі не мають змоги вичерпно фіксувати всю різноманітність наявних ФРК. Попри те, що будь-який фра-

зеологізм, як указує А. Мойсієнко, “потрапивши в авторський текст, передає останньому ту енергію, що вироблена і закріплена в ньому протягом тривалого функціонування в народному побуті, у сфері виробничій, культурно-науковій тощо” [Мойсієнко 2011, 115], трансформація фразеологічних конструкцій вносить до загальної семантики вислову відповідні емоційно-сміслові корективи. Видозміни спрямовано на підсилення уже відомих значень фразем (порівн.: *мати страх на душі* “бути в стані хвилювання, тривоги, неспокою” [СУМ-11, IX, 753] і *Озирнися!* / *Глянь-бо: небо падає...* / *Хоч здригнись!* / *Впусти у душу ляк...* (Т. Севернюк)), на формування опозиційності до фраземи-прототипу (*Береженого й Бог береже*, / *Тільки нас не беріг ніхто* / *На фронтах світових пожеж* (Г. Турелик)) і т. д. Наші спостереження за словниковими фіксаціями та функціонуванням ФРК в художніх дискурсах дають змогу стверджувати, що для видозмінених ФРК характерні кілька загальних ознак.

По-перше, видозмінені ФРК частіше мають спільну, аніж різну семантику з первинними ФРК²; а різняться стилістичними характеристиками компонентів (основною формою таких варіантів стає ФРК зі стилістично нейтральним компонентом). Напр., поряд із зафіксованими метафорними ФРК *читати* / *прочитати проповідь* (*лекції, лекцію*) “повчати кого-небудь” [СФУМ, 765] або *читати* (*вичитувати*) / *прочитати* (*вичитати*) *молитву* “дорікати кому-небудь, ляяти, сварити когось” [СФУМ, 764] у художньому мовленні фіксуємо ще й інші варіанти ФРК зі схожими значеннями, напр.: у ФРК *читати акафіст* лексема *акафіст* точніше підкреслює запальність дії, бадьорість духу мовця, експресивність мовлення, ніж лексеми *проповідь* чи *молитва*: (...) *до Віри потихеньку вступив Ганс та почав свій акафіст. Що вони, мовляв, думають?* (У. Самчук); у ФРК *виголошувати проповідь* лексема *виголошувати* краще, ніж *читати* у ФРК *читати проповідь, читати молитву*, передає урочистість дії: (...) *постукуючи затисненою у кулаці виделкою по столу, виголошував чергову проповідь, – про майбутнє племінниці* (А. Дімаров) і т. д.

По-друге, експресивність притаманна всім похідним варіантам ФРК: якщо, напр., у релігійному стилі ФРК *відпускати гріхи* “давати розршення під час Таїнства Сповіді” [СЦОТ, 36] – нейтральна одини-

² Л. Скрипник після спостережень за стабільністю зовнішньої оболонки багатьох ФО стверджує, що вона не є абсолютною і може зазнавати змін при тому, що загальна семантика їх залишається незмінною [Скрипник 1973, 121–122].

ця, то лексикалізований варіант *відпускати гріх* “прощати провину” – експресивна: *Не знав комбат, з чого почати, як відпускати гріх цьому кляттому Діденкові...* (О. Гончар); якщо ФРК *хрещений батько* “вірний, який бере участь у Таїнстві Хрещення й вступає з охрещуваним у зв’язок духовної спорідненості (батьківства)” [СЦОТ, 140] – нейтральна одиниця, то лексикалізований варіант *хрещені батьки* “ті, хто сприяє певному починанню / покровителі” – уже експресивна: “*А Судді хто? Американці. Англійці. Хрещені батьки підсудних і до якоїсь міри учні*” (О. Довженко) і т. ін. Якщо ж і первинні ФРК є експресивно забарвленими одиницями³, то ступінь експресивності вторинних ФРК завжди вищий; для порівн.: *страх Господній* (*Божий*) “формула внутрішньої заборони” [К, 110]: *Страх Господній – криниця життя, щоб віддалятися від пасток смерті* (Пр. 14: 27) → *Я ж і не відаю, Боже, й не знаю – Мужність гріховна чи боязнь Господня уперта?* [Лазарук 2011, 21].

По-третє, в оновлених експресивах поширено явище оцінності ФРК. У намаганні вразити своєю словесною винахідливістю мовці зосереджують оцінку в доброзичливому або дошкульному висміюванні негативних явищ дійсності чи окремих рис характеру або поведінки людей: *таємна вечеря* “вечеря Ісуса Христа з апостолами напередодні його страти, під час якої він омив ноги апостолам і встановив таїнство євхаристії” [СР, 344] → *Його апостоли – /Інженери з політехніки, збирались на фабриці/ На свої таємні вечері...* (С. Жадан), де граматична множина *таємні вечері* позначає уже не тільки “таємне зібрання людей” [К, 210–211], але й багаторазовість цього процесу, що дисонує з біблійним сюжетом і викликає іронію та скептицизм.

По-четверте, у дериватах ФРК, які змінюють не лише стилістичне забарвлення, але й семантику (а такі ФРК менш поширені), експресія

³ З погляду емоційного ставлення мовців до конкретних уявлень первинні ФРК можна поділити на дві групи. До першої належать ті, що набули емоційності завдяки перенесенню первісної оцінки уявлення на узагальнене значення ФРК. Скажімо, ФРК *мати Христа в душі* “бути справедливим, милосердним, порядним, доброзичливим і т. ін.” [СФУМ, 379] позитивно забарвлений, тому що конкретне уявлення про Ісуса Христа викликає у мовців виключно позитивні емоції); а лексеми *пекло*, *Кайн*, *Ірод*, *ідол* та ін. негативно конотовані, як і фразеологічні значення з такими лексемами: *спровадити до пекла* (*на шибеницю*) “заподіяти кому-небудь смерть” [СФУМ, 685]. Друга група – це ФРК, загальна емоційність чи оцінка яких залежить не від окремих уявлень про релігійні поняття, а від ставлення чи оцінки мовця до нерелігійного предмета чи явища, названого цим ФРК: *кадити* (*палити*, *курити* і т. ін.) *фмііам* кому, перед ким “дуже вихвалити когось, лестити комусь” [СФУМ, 284]; *дурний ніп хрестив* “кого. Хто-небудь нерозумний, нерозторопний” [СФУМ, 752].

також завжди вища, ніж у первинних ФРК. Для порівн.: *вовк в овечій шкурі* “лицемірна людина, яка під маскою добротності приховує злі наміри” [СФУМ, 119] → *Може, ці сиворунні слова / Тільки **шкура овеча?*** (І. Римарук), де *шкура овеча* – це похідне (метонімічне) утворення від *вовк в овечій шкурі*, що означає “засіб маскування поганих вчинків”.

І останнє, окрім ФРК, мовці трансформують і нерелігійні фраземи, додаючи до них релігійні компоненти та розраховуючи при цьому не так на стабільність закріплення новоутворених інваріантів, як на здатність представників певного узусу – носіїв культурної та мовної компетенції – розшифрувати запропонований національний код. Для порівн.: “*По коліна; в коліно*. “1. чого. Багато. *У хаті райно-багно, сміття по коліно* (П. Мирний); *Снігу насипало в коліно* (І. Франко). 2. Глибоко. – *Місце те, де стояли [економії], в коліно зоремо* (С. Васильченко)” [СФУМ, 305] → *Мудрий дід, та по коліна в біблійі*, – *сказав я, коли надокучило його слухати* (Р. Андріяшик), де новоутворена завдяки компонентному нарощенню ФО *по коліна* ФРК *по коліна в біблійі* має значення “занадто богомільний”. “Розкріпачення внутрішньої форми і оживлення образності фразеологізмів” – характерна ознака художнього мовлення [Телия 1981, 24].

Незважаючи на те, що українські письменники у своїх творах використовують традиційні ФРК (*Дайте ковточок аерозолу / Без тебе **чинитиму Божу волю** / Божеволючи / Славити волю / Де ти і я / Мов краплі завмерлої / Білої солі...* (М. Лазарук) удвічі частіше, ніж трансформовані, наше зібрання оновлених ФРК сприяє визначенню їх основних різновидів.

1. Лексичне оновлення компонентів ФРК

Синонімічне оновлення ФРК. Особливо високу здатність синонімічного адаптування в художньому мовленні мають БФ. Синонімічні відповідники осучаснюють давні сакральні вислови, освіжують їхні внутрішні форми, підтверджуючи живучість Божого Слова й високу релігійність українського народу. *Поцілунок іуди* “вчинок людини, що прикриває облесливістю свою зраду, свої нищі помисли” [К, 218] → *Ти уважно розглядаєш / Рубець від поцілунку **учня** / Що червоніє на його неголеній щоці / Мов слід тупого леза* (С. Жадан) – для підкреслення зради й невдячності за передані знання звичний компонент *іуда* замінено контекстуальним синонімом (гіперонімом) *учень*.

Тридцять срібняків “грошова винагорода за зраду” [ФСУМ, 719] – *Левам знову милить гриви, / Аж не милий левам світ, / і за тридцять, але зривень / продають тут пустоцвіт* (М. Лазарук) – традиційне формулювання БФ набуває нового звучання – поет замінює лексему *срібняків* на *зривень*, аби нагадати сучасникам відому повчальну біблійну історію. **Неопалима купина** “те, що підлягає знищенню, забуттю (від біблійної легенди про терновий кущ, що горить і не згорає)” [СУМ-1, 481] → *Таємний кущ росте, / І цвіт його / Самому сонцю світить... – / Сказав / І став лукаво віддалік. / Чи він, чи – кущ сяйнув неопалимий?!* (Т. Севернюк) – застаріле слово *купина* (“*книж, заст. Кущ*” [СУМ-1, 481]) замінено зрозумілим сучасному читачеві синонімом *кущ*. **Смертним гріхом** християни називають непрощені провини людини → *Сплять віки – і не паляє жодний. / Тліє другий сонях – первородний / І довічний приворотний гріх* (І. Римарук) – замість *смертний* використано *довічний* для підкреслення неможливості коли-небудь виправити скоєне. **Нести свій (важкий, тяжкий) хрест** “терпляче зносити труднощі” [ФСУМ, 433] → *Чому я волочу свій хрест, як борону за собою?* (В. Вовк) – заміною компонента *несу* контекстуальним синонімом *волочу* акцентовано на непомірній для людини ноші. **Душа вильтає з тіла** “хто-небудь помирає, гине” [ФСУМ, 226] → *Він чує в грудях вже палючі спеки, / вже посірили дні й верхів яса. / І відійде душа за грунь далекий, / і відійде душа у небеса* (В. Вознюк) – синонім *відійде* підкреслює тісний зв'язок між людиною та душею, якій притаманно усе, що й людині (зокрема й хода), а природний перехід за лінію життя, як вважає поет, – процес повільний. **Лукавий підкусив (напугив, підбив)** “хтось зробив хибний, необдуманий або небажаний для когось вчинок” [ФСУМ, 355] → *Не бачила в Тарасові тоді / ні шан, ані величі, ні слави. / Та й задля того не було трудів: / “Не твій!.. старий...”, – / нашиптував лукавий* (В. Вознюк) – новий компонент *нашиптував* вказує на наявність часу для розмірковування перед прийняттям складного рішення людиною, на її стан розгубленості й збентеженості. **Іди до чорта** “уживається для вираження зла, обурення, незадоволення чим-небудь, роздратування з приводу чогось, небажання бачити кого-небудь” [ФСУМ, 275] → *І я ніщо, і пуста – мій блокнот. / Все суєта. Все марнота марнот. / Хай к чорту котиться усе підряд!* (І. Жиленко) – наказова дієслівна конструкція *хай котиться* замість *йди* вказує на дієвість мовця, який ініціює незворотні зміни у своєму житті (мовець ніби штовхає негаразди від себе назавжди).

Антонімічне оновлення ФРК. *Нести свій (важкий, тяжкий) хрест* “терпляче зносити труднощі” [ФСУМ, 433] → *Ой, не важко / Переступити камінь на дорозі, – / Та як же / Обійти свій хрест, / Коли з пробитої долоні / В пилюку / Й досі крапле кров...* (С. Жолоб) – замість компонента *нести* автор використовує компонент *обійти (хрест)* – контекстуальний антонім, який відтворює протилежну ситуацію: нести хрест – це смирення Богові, а обійти його – протидія. *Нести (носити) / донести свій (важкий, тяжкий) хрест* “терпеливо переборювати труднощі, незгоди й все те, що стало неминучим у чьомусь житті” [ФСУМ, 433] → *Я несла за Гобою непомітний хрест, / Не той дубовий, з раменами широкими, як кладка, / А легкий, ясенювий, ще зелений. / Втомилася* (В. Вовк) – компонент *непомітний* замінив компонент *важкий*, що змінило звичне значення ФРК, пов’язане з неминучими проблемами у житті людини, на “іти життєвим шляхом (за долею)”. *Лізти в пекло* “намагатися бути там, де найважче, де найбільша небезпека” [ФСУМ, 347] → *А й справді. Маємо гінців. / Та ще й яких, та ще й півсотні навіть! / Такі вже не шукають манівців. / Пройшли крізь пекло, то дорогу знають* (Л. Костенко) – *пройти крізь* замість *лізти в*, за допомогою чого внесено значення завершеної дії ризикованих випробувань, що загартували суб’єкта дії.

ФРК, що мають структуру складного речення, утвореного з двох частин, зручні для синонімічної та антонімічної видозміни в одній зі своїх частин: *Око за око, зуб за зуб* (Лев. 24: 20) “відплата повною мірою за кимось заподіяне зло” [К, 73] → *Ой боже! А ви ж йому помстились? – одразу ж запитала, хижо блиснувши очима, Малуша, в ній прокинувся голос її предків, жадаба справедливої помсти: око за око, смерть за смерть* (С. Скляренко); *Кесареве кесареві, а Богові Боже* (Мт. 22: 21) “віддати належне земній владі та неухильно виконувати все, чого хоче Бог” → *Божу гідність ніхто не пантрує, / Богу – Боже, а кесар – шакал* (М. Лазарук). Градаційна плеонастичність нових ФО постає не тільки на ґрунті узусних одиниць, але й тих утворень, у яких традиційні фраземи межують з авторськими: *Суєта суєт* “життєві дрібниці та їх оцінка як незначних, мізерних, не пов’язаних із справжніми цінностями життя” [ФСУМ, 701] → *І я ніщо, і пуста – мій блокнот. / Все суєта суєт. Все марнота марнот*. (І. Жиленко). Прийом нанизування ФО сприяє динамізації художніх оповідей, актуалізації інтонаційно-сміслових акцентів.

2. Граматичне оновлення ФРК

А. Морфологічне оновлення ФРК

Йов⁴ “людина, яка зазнала багато горя і злигоднів” [К, 102] → *Півні кричали в час, коли знялось / Останнє небо, в безвість поділось, / Забравши дім, ікону, кілька книг. / І ми лишилися ні в сих, ні в тих, / як два старенькі **Йови** в ніч осінню* (І. Жиленко) – крилате слово **Йов** у формі множини **Йови** видозмінює первісне біблійне значення. **Іуда** (**Юда, Іуда Іскаріот**) “зрадник, лицемір, людина продажної душі” [К, 213] → *У нього справді є усе – / дружина, внуки, звісно й діти. / П’є каву чорну і глясе. / Є щедрі в нього заповіти. / Авто (іще не “Мерседес”, / але таке, що возить всюди). / Як правило – щоденний стрес. / Є поруч люди. Є **іуди**.* (В. Вознюк); *Це ж бо спільна перемога, / Але ж кожному своє: / Левам шиї наставляти, / **Юдам** брати срібляки* (М. Лазарук) – крилатим слово *іуда/юда* у формі множини охоплено лицемірів та зрадників. **Терновий вінок** “символ страждання” [К, 225] → *Ходять іще по землі / Ті, що замовили в тридцять / Хрест, і Голгофу, і глід, / І з **терену вінок**, а не з глици* (М. Лазарук); *Твої слова – мов олово-свинець / Гостріші од гартованого шила, / Ведуть туди, де – з **терену вінець**...* (М. Лазарук) – конструкцію **терновий вінок** перетворено на прийменникові конструкції **з терену вінок** та **з терену вінець**; значення відомого БФ оновлено незвичним звучанням, чому посприяла потреба римування (*свинéць – віне́ць*) та дотримання віршованого розміру. **Віддати чортові душу** “продатися кому-небудь, відступивши від своїх моральних норм” [ФСУМ, 100] → *Від того кидавсь берега до того / Любив достаток*

⁴ Підхід до ФРК як до знаків мовної системи зазвичай передбачає єдність форми і змісту, яка не суперечить можливості розмежування аналізу семантики та формальної синтаксичної структури ФРК. Якщо зважити на форми граматичних структур ФРК, то можна помітити їх чітке розмежування: серед ФРК наявні одиниці, співвідносні зі словосполученнями та реченнями. До особливого розряду ФО, як справедливо вважає Л. Скрипник, належать і крилаті лексичні одиниці, які за складом компонентів є одним повнозначним словом, поєднаним у контексті з одним (рідше – кількома) словом [Скрипник 1973, 98], хоча окремі мовознавці такі слова відносять до символів і не зараховують до фразеологізмів (О. Потебня [Потебня 1960], М. Костомаров [Костомаров 1994], М. Алефіренко [Алефіренко 2002], В. Ужченко [Ужченко 2007] та ін.). Ми схильні вважати такі мовні одиниці фразеологічними, оскільки в межах фразеологічної системи не бачимо суттєвої різниці, напр., між словосполученням *невірний Хома* та словом *Йов* – і перше, і друге набули специфічного навантаження, ставши невід’ємними складниками культури.

*і любив пісні. / Це як, скажімо, вірувати в Бога / І **продавати** душу **сатані*** (Л. Костенко) – відбулася заміна компонента *віддати* на *продавати*, що внесло новий відтінок до значення дії “віддати що-небудь не задарма, а із зиском для себе”; заміна лексеми *чорту* лексемою *сатані* посилює експресивність та добре римується з лексемою *пісні*.

Б. Синтаксичне оновлення ФРК

Усічення лексичного складу ФРК – одна з найяскравіших структурних змін, яких може зазнавати зовнішня оболонка ФО, що полягає у свідомому зменшенні комунікантом кількості компонентів фразеологізму з метою надати йому додаткової експресії та досягнути потрібного стилістичного ефекту [Свердан 2003]. Крім цього, структурне згортання ФРК до домінантного компонента сприяє акумуляції образно-сислової інтенсивності, аперцептованої узусною семантикою вислову, а також реалізації принципу економії, притаманного всім одиницям мови. Письменники часто скорочують ФРК до одного слова. *Суєта **суєт*** “те, що позбавлене будь-якого значення, вартості” [ФСУМ, 701] → *суєта* у тому самому значенні або значенні “турботи”: *Не усім там, певно, вже мажорно / Втримати для себе висоту – / Автострада унизу, мов жорна, / Крутить й крутить віку **суєту*** (В. Вознюк); *Може, й справді / Смерть – то єдине вивільнення / І щось набагато вище, / Ніж оце мирське перебування / У суєті **суєт** і вічній **суєті*** (Т. Севернюк); *Пресовані **суєт** щоденним пресом / І молимося, і зводим свій Парнас* (В. Вознюк). ***Терновий вінок*** “муки, страждання” [ФСУМ, с. 110] → *вінок* “випробування, які чекають людину на життєвому шляху”: *Бог сплів тобі **вінок**, як Синові своєму: / Тернину білоцвітну, що глибоко коле, / Щоб сходили криваві суніці на зубах...* (В. Вовк). ***Неопалима купина** (**кущ**)* “стійкість, незнищенність” [К, 61] → *кущ* у метафорному значенні “вічність”: *Не твої фонтани моляться / На чотках краплин, / Не пелюстки твоїх магнолій / Обсипаються в травні під “Радуйся”, / Не горять квітники в півоніях / **Кущем**, де з’явився Мойсею Великий* (В. Вовк). ***Содом і гоморра*** “велике безладдя, хаос; беззаконня (за біблійною оповіддю, від назв палестинських міст, знищених Богом за розпусту їхніх мешканців)” [СУМ-1, 1072] → *содом* або *гоморра* у значеннях “безладдя” та “розпуста”: *В цім гонорі, у цій **гоморрі**, / В цім гаморі, неначе в морі – / Як ми почути трубний глас? / Як він спасти нещасних нас?* (О. Ірванець); *Не в Хохломі, не*

в Оклазоті, / У цій осаді, в цій судомі, / У цім содомі, в цім диму / Що ми порадити кому (О. Ірванець); Відплачте мене в суботу / Червоним чи білим вином. / А поки живу я – доти / Грабуйте мєдові соти: / Там пєкло і тут содом (М. Матіос); Хто ти є, коли довкіл содом? / Які безумні дні й безумні люди? / В час, коли все пішло на лом, / Хто пришпилить квіточку на груди? (М. Матіос). **Юдині срібняки / срібляки (тридцять срібняків)** “винагорода за зраду” [ФСУМ, 686] → **срібняки** у тому самому значенні: (...) ганьби цурався, мов смоли. / Підступної, чужинської тієї, / Що зрадою іудиною звать, / За срібляки, карбованці чи леї / Затягують в багатства каламуть (В. Вознюк). **Всесвітній потоп** “величезна катастрофа, стихійне лихо” [К, 32] → **потоп** у тому самому значенні: Я думав, кожен проживав ті дні, / Немов останній день перед потопом (М. Лазарук). **Нести (носити) / донести свій (важкий, тяжкий) хрест** “терпеливо переборювати труднощі, незгоди й все те, що стало неминучим у чьомусь житті” [ФСУМ] → **нести хрест** у тому самому значенні: Поможі, о Боже, цей хрест нести (О. Забужко); **Нести хреста ніхто не допоможе, / Лиш мати стане тінню при хресті** (М. Лазарук).

Нарощення (розширення) лексичного складу ФРК. Наповнення фразеологічних висловів додатковими лексичними одиницями надають дериватам тематичної, соціальної та ін. спрямованості. **Содом і гоморра** “велике безладдя, хаос; беззаконня (за біблійною оповіддю, від назв палестинських міст, знищених Богом за розпусту їхніх мешканців)” [СУМ-1, 1072] → **Мікро-Содом, зашторена Гоморра, / проснітьсья, люди, чуєте, біда!** (Л. Костенко) – поетеса не повторила відомий БФ *содом і гоморра*, а зробила це з поправкою на масштаб описуваного. **Мойсей** “пророк, визволитель, чудодій, проповідник” [К, 79] → **Убили землю! Вибили з-під ніг! / І в зашморгу забилась Україна. / Не виведе новітній нас Мойсей / На інші зорі й тихі води** (І. Жиленко) – додаванням компонента *новітній* до відомого бібліїзму внесено негативну конотацію, кардинально змінено його зміст (надійний рятівник → ненадійний лідер). **Царство небесне (вічне, Боже, Господнє)** “рай” [ФСУМ, 755] → **Грім / Паде в потоки – вірить тільки водам, / Бо Царством задихається Господнім** (В. Герасим'юк) – нарощений компонент *задихається* метафорує фразеологізм, утворюючи протилежне значення: якщо первісно він означав “місце, де блаженствують”, то в поетичному контексті має значення “місце з несприятливими умовами”.

3. Змішаний (комбінований) тип оновлення ФРК

Голос (глас) волаючого (вопіючого) в пустелі (в пустині) “даремні думки, поклики, що залишаються без відповіді, без уваги” [ФСУМ, 59] → *Ти волаєш про спеку в пустелі, / Ти шукаєш натхнення в золі. / Твої фарби – сухі акварелі, / Їх розводиш у чорнім вині* (М. Лазарук) – усічено компонент **голос (глас)** і трансформовано дієприкметник **волаючого (вопіючого)** в дієслово **волати**, у результаті чого оновлено семантику відомого БФ – **волати в пустелі** “робити що-небудь даремно”. **Манна небесна** “несподівано отримані життєві блага” [К, 64] → *На цій землі було вже їм бувальців, / Тут Бог не сіяв з неба їм крупу* (Л. Костенко) – відбулася синонімія заміна компонентів (**манна** → гіперонім **крупа**) та морфологічне оновлення (**небесна** → **з неба**) без зміни актуального значення первинного БФ. **Манна з неба (з небес) падає** “що-небудь дістається дуже легко, без особливих зусиль” [ФСУМ, 367] → *Виходьте, люди, в Ніч Різдва. / Туди, куди веде Звізда. / Зійде на Київ біла манна, / А на людину – благодать* (І. Жиленко) – усічено компонент **з неба (з небес)**, замієно компонент **впаде** (про манну небесну) синонімом **зійде** під впливом контексту про схід першої різдвяної зірки. **Терновий вінок** “муки, страждання” [ФСУМ, 110] → *І Мати Божя на іконці / У хустку кутає дитя. / Побудь дитиною, синочку, / Твоє дитинство – золоте. / Ще вітер віє у терночку / І дерево на хрест росте* (Л. Костенко) – нову фразему вибудовано завдяки контамінованому поєднанню обох компонентів ФО **терновий вінок** після їх усічення: у першому відкинута кінцівка (**терновий** → **терн**), у другому – початок після модифікації (**вінок** → **віночок** → **очок**) – **терн + очок** “випробування, які чекають людину на життєвому шляху”. **Лавровий вінок** “слава, почесі” [ФСУМ, 110], **терновий вінок** “муки, страждання” [ФСУМ, 110] → *Ота, що схід, / хоч надто зримий – захід, / Де сніво дня у видивах безсонь, / І на чолі натомленої птахи – / Вінець лавровий з тернових долонь...* (Т. Севернюк) – контаміноване поєднання двох ФО **лавровий вінок** та **терновий вінок**, “сигналом” до чого стало спільне доміантне слово **вінок** (**лавровий** і **терновий**); видозмінений БФ **терновий вінок** → **тернові долоні** вступив з ФО **лавровий вінок** у метафорний зв’язок, перебравши “на себе роль трансляторів асоціативної інтенції” [Мойсієнко 2011, 118].

Отже, трансформація ФРК у 80% випадків стосується БФ. Дериwати ФРК творяться за допомогою лексичного (синонімічного, антонімічного), граматичного (морфологічного, синтаксичного) та змішаного

(комбінованого) оновлення структур БФ та ФРЛ. Поповнюють фразеологічне багатство української мови видозмінені нерелігійні ФО після нарощення релігійних компонентів. Видозміна семантики первинних стійких сполучень стосуються антонімічного різновиду ФРК і частково граматичного та змішаного типів. Експресивністю позначені всі оновлені ФРК, і досить часто вона залежить від оцінки негативних явищ дійсності та окремих негативних рис характеру чи поведінки людини.

Умовні скорочення використаних джерел

- К – Коваль А.П., 2001, *Спочатку було слово. Крилаті вислови біблійного походження в українській мові*, Київ.
- СУМ-1 – *Словник української мови*, 2012, Київ.
- СУМ-11 – *Словник української мови*, в 11 т., 1970–1980, Київ.
- СУМ-20 – *Словник української мови*, у 20 т., [online], <http://lcorp.ulif.org.ua/ExplS/>
- СФУМ – *Словник фразеологізмів української мови*, 2003, Київ.
- ФСУМ – *Фразеологічний словник української мови*, 1993, Київ.
- СЦОТ – Пуряєва Н., 2001, *Словник церковно-обрядової термінології*, Львів.
- СР – Шевченко В. М., 2004, *Словник-довідник з релігієзнавства*, Київ.

Література

- Бабкин А., 1970, *Русская фразеология, ее развитие и источники*, Ленинград.
- Алефиренко Н., 2002, *Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры*, Москва.
- Васильченко В., 2010, *Відображення українськими обрядовими фразеологізмами статусної зміни зовнішності людини*, «Українська мова» № 1, с. 67–81.
- Григорьев А., 2007, *К вопросу об источниках библейских фразеологизмов*, «Филологические науки» № 1, с. 50–59.
- Колоїз Ж. В., Бакум З. П., 2002, *Слово Благовісті: словник-довідник фразем біблійного походження*, Кривий Ріг.
- Костомаров М., 1994, *Слов'янська міфологія*, Київ.
- Кузь Г., 2000, *Вигуківі фразеологізми української мови: етнолінгвістичний та функціональний аспекти* (автореф. канд. дис.), Івано-Франківськ.
- Мойсієнко А. К., 2011, *Актуалізація фразеологічних одиниць у художньому тексті*, [в:] *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія*, Київ, с. 115–121.

- Мокиєнко В.М., 1989, *Славянская фразеология*, Москва.
- Німчук В., 2001, *Християнство й українська мова*, “Українська мова” № 1, с. 11–30.
- Плющ П.П., 1971, *Мовні засоби гумору і сатири в “Енеїді”*, [в:] *І.П. Котляревський та українська література і мова*, Київ, с. 127–139.
- Потебня А.А., 1860, *О некоторых символах в славянской народной поэзии*, Харьков.
- Скаб М.В., 2011, *Фразеологізми з релігійним компонентом в українських словниках*, [в:] *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія*, Київ, с. 107–114.
- Скрипник Л. Г., 1973, *Фразеологія української мови*, Київ.
- Слонов В., 2002, *Біблія на уроках української мови*, “Урок української” № 2, с. 37–42.
- Сучасна українська літературна мова*, 2002, ред. А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін., Київ.
- Телия В.Н., 1981, *Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке*, Москва.
- Ткач Л., 2007, *Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX століття. Буковинська фразеологія у міжмовних зв'язках та в загальноукраїнському контексті*, Чернівці.
- Ужченко В.Д., Ужченко Д.В., 2007, *Фразеологія сучасної української мови*, Київ.
- Фразеологізми біблійного походження: короткий словник-довідник*, 2007, уклад. Л.П. Будівська, З.С. Сікорська, Луганськ.
- Царьова І., 2010, *Обрядофраземи північноукраїнських і стіднословобожанських говірок*, “Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем” № 22(II), с. 289–295.

DERIVATIVES OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH RELIGIOUS COMPONENTS IN THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

S U M M A R Y

The article specifies the main ways of lexical-grammatical and stylistic updates of the modern Ukrainian literary language phraseological units with religious components: 1) phrasemes that relate to religion through their biblical origin, and 2) phrasemes with religious lexemes – commonly used religious units of terminology dictionary units and lexemes related to “secular” ethnographic realities (eg., *чорт*). The author maintains that 80% of transformations is accounted for by biblical phraseological units. Derivatives of phraseological units with religious are formed by 1) lexical (a) synonymous (*поцілунок іуди* → *поцілунок учня*) and b) antonymous (*нести свій хрест* → *обійти свій хрест*), 2) grammatical (a) mor-

phological (*таємна вечеря* – *таємні вечері*) and b) syntactic (reduction (*Манна з неба (з небес) падає* → *манна*), extension (*Мойсей* → *новітній Мойсей*) and 3) combined (*манна небесна* → *з неба крупа* (*манна* → hyperonym *крупа*, *небесна* → *з неба*)) updates of the structures of biblical phraseological units and phraseological units containing religious lexemes. Modified non-religious phraseological units after being extended with religious components replenish phrasicon of the Ukrainian language. Modification of the semantics of the primary collocations relates to antonymous varieties of phraseological units with religious components and partly to the units of grammatical and combined types. All updated phraseological units with religious components are marked with vivid emotionalism which often depends on the assessment of the negative phenomena of reality and some negative character traits or misconduct.

Инна Лисова

DOI 10.15290/sw.2016.16.21

Витебский государственный университет имени П.М. Машерова
Филологический факультет
Кафедра общего и русского языкознания
tel.: +375298100311
e-mail: reallisowa@mail.ru

Неофициальные формы личных имен: полиаспектный подход

Ключевые слова: полиаспектный подход, форма личного имени, неофициальная коммуникация, неофициальный антропонимный спектр.

С середины XX века популярным становится изучение региональных именников. В.И. Шаховский подчеркивает наличие «у каждого человека своего собственного чувственного кода, незнание которого другими коммуникантами и объясняет недопонимание, а иногда и полное непонимание людей друг другом (коммуникативный провал)» [Шаховский 2008, 43]. Реализация коммуникативных заданий в неофициальной речи наиболее сильно зависит от особенностей личного контакта, отраженного в номинативной системе. «В свете развития современной антропологической парадигмы языкознания становится актуальным исследование системы антропонимов конкретных носителей языка» [Шевляков 2007, 93]. Разноплановые исследования официальной антропонимной системы были предприняты А.М. Мезенко, Г.К. Семеньковой, Е.Ю. Муратовой, Т.В. Скребневой, Н.В. Бирилло, Н.А. Никоновым, В.Д. Бондалетовым, А.В. Суперанской, Л.И. Зубковой, И.М. Ганжиной, Е.С. Отиным и др. Региональные исследования современных антропонимиков принадлежат многим представителям Воронежской (Г.Ф. Ковалев, Ю.В. Пшегорская, Н.В. Шеминова, Л.Н. Верховых, О.П. Дмитриева, Л.Д. Горелова и др.), Смолен-

ской (И.А. Королева, Л.З. Бояринова, Н.А. Роднина и др.), Уральской (Е.Л. Березович, М.В. Голомидова, М.Э. Рут и др.), Пермской (Е.Н. Полякова, Т.А. Сироткина), Волгоградской (В.И. Супрун, И.В. Крюкова) и других ономастических школ. Часто исследователи отражают специфические черты региональной неофициальной номинации как актуализацию элементов периферии антропонимного поля, пользуясь общенаучными и лингвистическими методами. Для системного анализа неофициальной антропонимии необходимо разработать отдельную методику, позволяющую ученым проводить сравнительный анализ приоритетов и особенностей неофициальной номинации в разных регионах.

М.Ю. Беляевой, методологическим инструментарием которой мы пользуемся в системном построении неофициального антропонимного спектра, выделено три типа системности онимии в условиях региолекта: интралингвистическая, экстралингвистическая и межъязыковая [Беляева 2010, 5]. Системообразующий принцип реализован автором в анализе фамилий, прозвищ, зоонимов и эргонимов.

Новизной данного исследования стало применение полиаспектного подхода к анализу неофициальных форм личных имен, которые М.Ю. Беляевой подробно рассмотрены не были.

Целью нашего исследования стала разработка базовой методики полиаспектного изучения форм имен жителей отдельных регионов.

Материал и методы. Методика исследования обусловлена спецификой построения теоретической модели и представлена совокупностью приемов обобщения, систематизации и интерпретации. Элементами метода являются каталогизация и классификация неофициальных антропонимов на основе функционального, структурного, формантного и статистического анализов. Материалом для исследования стали основные результаты работ по региональной антропонимике.

Основная часть. Несмотря на обилие работ, связанных с изучением неофициальной антропонимии, в том числе и региональной, неофициальные антропонимы анализируются во многих из них достаточно фрагментарно. Часто избирается односторонний подход, а в центре исследования находятся экстралингвистически мотивированные единицы (прозвища). Исследование неофициальной антропонимии с привлечением полиаспектного подхода позволит проанализировать все семантические и структурные модификации антропонимных единиц на коммуникативно-функциональном уровне.

Полиаспектный анализ – довольно широкое понятие, применяемое в современной ономастической науке в основном к исследованиям

диахронического характера. Т.В. Скребневой был осуществлен «обзор восточнославянской антропонимической литературы, связанной с полиаспектным изучением личных имен» [Скребнева 2011, 103]. Автор подчеркивает, что «дальнейшие перспективы развития науки состоят в антропоцентрическом осмыслении антропонимной подсистемы с точки зрения этно-, психо-, социо-, когнитивной лингвистики и других аспектов теории речевого общения, в создании капитальных обобщающих трудов» [Скребнева 2011, 106]. Астаховой Т.С. «впервые предпринята попытка многоаспектного анализа системы именовании лиц в истории русского языка как в единстве ее составных частей, так и в функционировании отдельных компонентов и моделей именовании» [Астахова 2012, 4]. Полиаспектный подход применялся в системном исследовании названий одежды в карачаево-балкарском языке А.К. Аппоева и М.Б. Кетенчиева [Аппоев, Кетенчиев 2011], а также С.И. Гасимовой, предложившей обширную многостороннюю классификацию татарских отапеллятивных антропонимов [Гасимова 2006].

Ономазиологические аспекты антропонимов немецкого языка оказываются в поле зрения С.Ю. Потаповой, которая акцентирует внимание на мотивированности неофициальных именовании лица [Потапова 2004]. В семантике неофициального антропонима доминирует какая-либо мотивационная составляющая: внешнеязыковая (выбор способа номинации зависит от характерных параметров (облика или поведения) именуемого или ситуативными детерминантами) или внутриязыковая (отправной точкой структурной или семантической модификации служит паспортная форма имени). Деление неофициального антропонимикона на единицы интра- и экстралингвистически мотивированные снимает оппозицию терминов «форма имени» и «прозвище» и позволяет избежать субъективной интерпретации одних и тех же неофициальных антропонимов. Данный тезис был обоснован нами на XIV Международной научной конференции «Ономастика Поволжья» (Тверь, 10–12 сентября 2014 г.).

На данном этапе работы представляется возможным применить к изучению интралингвистически мотивированных неофициальных антропонимов следующую теоретическую модель. Само понятие спектр, положенное нами в основу обозначения конструкта «неофициальный антропонимный спектр», в переносном смысле трактуется как ‘многообразие, диапазон чего-либо’ и ярко характеризует разноплановость способов номинации лица, проявляющейся в антропонимной вариативности. Важно отметить, что понятие «антропонимная вариативность» нередко заменяется более широким термином «функциональная пара-

дигма имени», представляющим набор всех вариантов имени (хронологических, этимологических, диалектологических и т.д.).

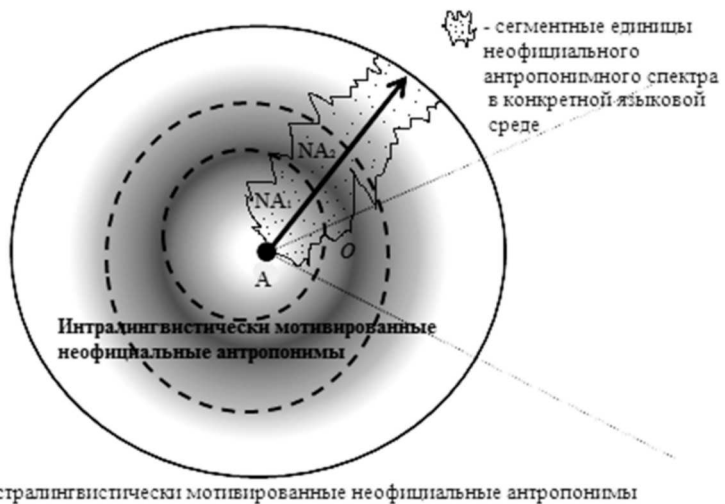
Ведущим мотивационным ориентиром в образовании форм имен является внутриязыковой, а внешние языковые факторы влияют на их актуализацию. Исходя из этого, теоретическая модель неофициального антропонимного спектра конструируется на основе сегментных и надсегментных единиц. Состав сегментной части неофициального антропонимного спектра реализуется путем сбора живого антропонимного материала в регионе. Это лингвистические единицы антропонимного поля, задействованные в конкретной языковой среде.

Под неофициальным антропонимным спектром мы понимаем теоретическую модель, комплекс неофициальных антропонимов, образованных при помощи одного из способов деривации от полной либо усеченной основы, онимизацией или трансонимизацией, имеющих определенное семантическое приращение (коннотацию), употребляющихся в течение всей жизни одного конкретного человека или в конкретном регионе в различных неофициальных ситуациях общения и обладающих общим денотативным и референтным значением и вершиной словообразовательного гнезда. Сегмент спектра в построении модели представляет собой группу неофициальных форм имени, выделенную сообразно конкретному аспекту или аспектам (с учетом теоретических конструктов, описанных в классических и современных лингвистических работах). Так, оппозиция «общее / специфическое» отражается в делении лингвистических составляющих спектра на лексикографически зафиксированные иokkaзиональные, а статистический анализ позволяет сформировать три сегмента неофициального антропонимного спектра региона: актуальные, инертные и единичные именованья (первые две группы выделяются относительно среднего числа употреблений, приходящегося на одного именуемого в материале). В центре модели находятся наиболее часто используемые формы имени, на периферии – единичные.

Лексическая системность может быть передана дифференциацией форм имен на модификаты (околоядерные, обладающие структурными изменениями и коннотативными приращениями элементы: *Василий* – *Вася*, *Михаил* – *Миша*) и конвергенты (периферийные, смежные с областью экстралингвистически мотивированных антропонимов единицы, отражающие сближение проприальной и апеллятивной лексики, а также антропонимных систем разных языков: *Василий* – *Василёк*, *Михаил* – *Мишель*). Изучение последних очень важно в билингвистической языковой среде. И.О. Гапоненко, подробно описавшая становление неофици-

циальной антропонимной системы в XIX – начале XX в., показывает, что основу неофициального именника белорусов этого времени «слагають ацэначныя і ўсечаныя формы тыпу *Алесь, Винцук, Змітрок, Сымонка, Яша, Тадэука, Янук – Янель – Януль, Пятрук – Пятрусь – Пятруська – Пятрусік – Петрык, Наталка, Стэфка, Марыся – Марыля*» и подчеркивает: «Характэрна, што такія формы ўжываюцца не толькі ў ацэначнай функцыі, але і для простага называння асобы» [Гапоненко 2014, 34]. Этот этап в развитии белорусского ономастикона автор называет «адраджэнскім», направленным на становление самобытной белорусской именословной системы. Важно проследить, какое место занимают в русскоязычном неофициальном антропонимиконе белорусов подобные формы, чему и будет способствовать предложенная методика.

Так, например, во внимание исследователя попадает официальный антропоним, обозначенный нами на схеме буквой А, (описанный подход изображен на Рис. 1.). Мотивированные его внешним обликом функционирующие в языке неофициальные формы, которые зафиксированы в работах по антропонимике, в первую очередь в словарях, заполняют пространство антропонимного поля (термин В.И. Супруна). В данной совокупности выделяем сегменты, содержащие общие и специфические элементы региональной неофициальной антропонимии (послед-

Условные обозначения: А – официальный антропоним, NA_1, NA_2 – неофициальные формы данного антропонима, O – сектор окказиональной антропонимной лексики.

Рисунок 1. Неофициальная антропонимия с точки зрения ее мотивированности

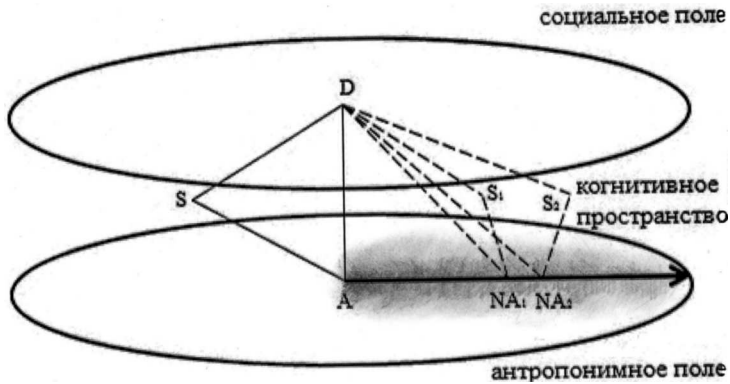
ние на схеме отображены сектором О). Следующим этапом становится сбор неофициальной антропонимии, являющейся объектом работы. Ее количественный анализ приводит к формированию сегментной части неофициального антропонимного спектра, обозначенного нами на рисунке областью с точками. Данная совокупность интралингвистически мотивированных единиц в конкретной языковой среде (регионе, авторской речи и т.п.) представлена множеством NA_1 , NA_2 и т.д. Ближе всего к центру схематично представленного нами поля находятся актуальные (наиболее частотные) формы данного имени, дальше всего – единично зафиксированные. За пределами спектра располагаются экстралингвистически мотивированные неофициальные антропонимы (отапеллятивные, мотивированные внешним видом именуемого, чертами его характера, состоянием, родом деятельности, жизненными событиями, и отонимные, мотивированные местом жительства, родственными связями (прозвания по мужу/жене, уличные фамилии)).

Следующим этапом работы является определение надсегментных элементов неофициального антропонимного спектра и качественный анализ собранной интралингвистически мотивированной антропонимии, проявляющийся в установлении особенностей влияния на ее состав социального поля и когнитивного пространства, в которых функционирует официальное имя. Причем этот анализ может быть осуществлен как с позиции именуемых, так и с позиции именующих.

Надсегментные единицы спектра представлены социальными и когнитивными факторами, влияющими на актуализацию тех или иных форм имен. Денотативная сторона в процессе смыслообразования напрямую связана с социальной сферой, которой принадлежит денотат, что подробно показано М.В. Кузнецовой, работающей с антропонимной лексикой в макро- и микросоциальных полях [Кузнецова 2012]. Качественный анализ интралингвистически мотивированной антропонимной лексики может вестись по разным векторам, например, по деривационному (термин введен в антропонимику В.И. Супруном).

Схематично взаимосвязь сегментных и надсегментных единиц отражена на Рис. 2.

Коннотонимы (термин Е.С. Отина) в спектр могут не включаться. Например, в словарях неофициальных антропонимов фиксируются формы *Манька*, *Маня*, которые могут обозначать как с человека по имени *Мария*, так и (в слобожанских и степных говорах востока Украины) соотноситься с понятием ‘глуповатая женщина’ или ‘неаккуратно одетая женщина’ [Отин 2004, 223]. Подобные созначения могут развиваться под воздействием экстралингвистических факторов и вывести антро-

Условные обозначения: D – денотат; A – официальный антропоним, NA₁, NA₂ – неофициальные формы данного антропонима, S, S₁, S₂ – сигнификат официального антропонима и его форм.

Рисунок 2. Неофициальный антропонимный спектр в социальной среде

понимную единицу за рамки спектра в состав экстралингвистически мотивированных неофициальных антропонимов жителей региона (или традиционно – прозвищ).

Важным аспектом работы является раскрытие сути понятия «когнитивное пространство», проявляющегося в бытовом понимании на уровне характеристик «отношения и восприятие» и отражающих формирование сигнификативной стороны семантики. Подробно рассмотрена теория когнитивного пространства Л.С. Гуревич [Гуревич 2011], а также М.А. Егоровой [Егорова 2012], которые проводят детальный обзор дефиниций этого термина. Суть когнитивного пространства сводится к его трактовке как ментального мира, представляющего собой «место для переработки и хранения в категоризованном виде интериоризованных знаний, являющихся результатом познания действительного и других возможных миров» [Егорова 2012, 64]. В данном пространстве у языковых единиц с одинаковым денотатом находим разных сигнификат, обозначенный нами как S, S₁, S₂. Общий вид конструкта подчеркивает и то, что при отсутствии информации о денотате в работе с интралингвистически мотивированными единицами мы имеем дело в основном с семантическими приращениями, коннотациями, отражающими уровень межличностных отношений коммуникантов, что ярко показано в работе А. Вежбицкой *Язык. Культура. Познание*, трактующей модели образования неофициальных форм имен, часто начинающей формулировкой «я хочу/не хочу говорить с тобой так, как говорят с людьми, которых знают хорошо/не знают и по отношению к кото-

рым испытывают ... отношусь к тебе так, как...» [Вежбицкая 1996]. Особенности когнитивных процессов реализуются в появлении подобных семантических приращений. Анализ сигнификативной составляющей неофициальной антропонимии, выражающийся в оценках речи коммуникантов, позволит определить коммуникативный фон (термин Н.Д. Арутюновой) региона.

Так, построение модели неофициального антропонимного спектра и анализ его сегментных и надсегментных составляющих позволит избежать субъективизма трактовки форм имен в отнесенности к видам, выработать общие критерии сравнения региональных неофициальных именников. Как метко замечает М.А. Шафиева, «ди- и полиаспектный подход, предполагающий наложение друг на друга альтернативных моделей объекта, дает возможность создать его объемную картину и на этой основе заметно расширить область прикладного использования полученных данных» [Шафиева 2008, 95], что в нашем случае оптимизирует антропонимические исследования.

Подобная методика особенно актуальна для изучения антропонимикона славянских языков, обладающих широким формообразовательным потенциалом. Спектр может представлять собой модель использования одного имени в регионе или конкретном дискурсе в вертикальном контексте, а также основного массива регионального именика в горизонтальном контексте. При рассмотрении функционирования одного антропонима в регионе или региональном дискурсе возможно обобщение денотативных данных до уровня 'человек с именем N, живущий в данном регионе (фигурирующий в произведениях конкретного автора и т.п.)'. Подобные исследования встречаются в ономастической литературе. Так, имя Наталья и особенности его функционирования в романе «Рудин» И.С. Тургенева и произведениях А.С. Пушкина были освещены А.А. Бельской [Бельская 2011], функционирование имени Иван в языковом сознании русских людей второй половины XX в. рассмотрены Л.И. Зубковой [Зубкова 2009] и т.д. Данные исследования апеллируют более к социально-культурной семантике имени и его форм, нежели к системному описанию его функционирования, однако во многом раскрывают сущность надсегментных элементов неофициального антропонимного спектра.

Описанная методика реализуется не только в процессе работы с общими закономерностями неофициальной номинации жителей Витебщины, но при определении особенностей функционирования отдельных имен в рамках темы «Неофициальный ономастикон в социосфере Витебского региона» (грант БРФФИ № Г14М-103 договор от

23.05.2014 г. Номер государственной регистрации: 20142540 от 10.10.2014). В публикациях уже освещены особенности употребления имен Анна, Мария, Елена (И.А. Лисова), Александр (Т.В. Скребнева).

Выводы. Региональные неофициальные именники обладают качественными и количественными дифференциальными и интегральными признаками, которые устанавливаются при помощи полиаспектного анализа, реализуемого в применении метода конструирования неофициального антропонимного спектра. Построенная теоретическая модель позволяет не только обнаружить специфические элементы неофициального антропонимного поля региона, но и способствует установлению реалий социосферы, под воздействием которых формируется основной функциональный пласт модификатов, присущих языку и разным лингвистическим средам.

Литература

- Шаховский В.И., 2008, *Энергетическая мощь эмоций и дискурсивные нормы*, “Вопросы психолингвистики”, № 7. с. 39–43.
- Шевляков А.В., 2007, *Антропонимикон диалектной языковой личности: аспекты изучения*, “Вестник Томского гос. ун-та”, № 294. с. 93–97.
- Беляева М. Ю., 2010, *Ономастикон западных районов Краснодарского края: полисистемный аспект*: автореф. ... доктора филол. наук, 10.02.01 – русский язык; Ставропольский гос. ун-т. Ставрополь.
- Скребнева Т.В., 2011, *Историография, основные направления изучения личного имени в восточнославянской антропонимике*, “Вестник Полоцкого государственного университета”, Серия А. Гуманитарные науки, № 2, с. 103–107.
- Астахова Т.С., 2012, *Система именованій лиц в истории русского языка*: автореф. ... канд. филол. наук, 10.02.01 – русский язык; ФГБОУ ВПО «Московский государственный гуманитарный университет имени М.А. Шолохова», Москва.
- Ашпов А.К., Кетенчиев М.Б., 2011, *Полиаспектный анализ названий одежды в карачаево-балкарском языке*, “Вестник Челябинского государственного университета”, Филология. Искусствоведение, № 20 (235), Вып. 56, с. 10–13.
- Гасимова С.И., 2006, *Историко-лингвистический анализ татарских прозвищ*: автореф. ... канд. филол. наук; Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова-Ленина, Казань.
- Потапова С.Ю., 2004, *Неофициальные именованія лица в современном немецком языке*: автореф. ... дис. доктора филол. наук, 10.02.04 – германские языки; Международный университет бизнеса и новых технологий, Ярославль, 58 с.

- Гапоненка І.А., 2014, *Станаўленне нормаў Беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст. у галіне графікі, арфаграфіі, лексікі: аўтарэф. ...* доктара філал. навук: 10.02.01 – беларуская мова; Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск.
- Вежбицкая А., 1996, *Язык. Культура. Познание*, Москва.
- Отин Е.С., 2004, *Словарь коннотативных форм имен*, Донецк.
- Кузнецова М. В., 2012, *Функции и формы антропонимов в различных микро- и макросоциальных полях: автореф. ...* канд. филол. наук: 10.02.19 – теория языка; Институт экономики, права и гуманитарных специальностей, Москва.
- Гуревич Л.С., 2011, *Когнитивное пространство метакоммуникации: основы прагматического изучения: автореф. ...* дис. доктора филол. наук, 10.02.19 – теория языка; ФГБОУ ВПО “Военный университет”, Москва.
- Егорова М.А., 2012, «Когнитивное пространство» и его соотношение с понятиями «ментальное пространство», «когнитивная база», «концептосфера», «картина мира», “Вестник Иркутского государственного лингвистического ун-та”, № 3, с. 61–68.
- Шафиева М.А., 2008, *Взаимодействие языка и культуры в семиотическом аспекте*, “Вестник СамГУ”, № 4 (63), с. 94–99.
- Бельская А.А., 2011, *Имя Наталья в контексте романа И.С. Тургенева «Рудин» и тезоименные героини А.С. Пушкина*, “Ученые записки Орловского гос. ун-та”, № 6, с. 177–186.
- Зубкова Л.И., 2009, *Имя Иван в языковом сознании русских людей второй половины XX в.*, “Русская словесность”, № 1, с. 56–60.

INFORMAL FORMS OF PERSONAL NAMES: MULTIDIMENSIONAL APPROACH

S U M M A R Y

The article includes an overview of works devoted to the study of multidimensional name-vocabulary, as well as the analysis of regional informal anthroponyms. The author has developed and proved the multidimensional research method for investigating the residents' names forms who live in certain regions, the concept of “informal anthroponym-spectrum” has been introduced, the formation of this concept has been based on the involvement of intra- and extralinguistic data. The features of denotative and signifying aspect of the informal names forms have been analyzed, the schematic representation of the of cognitive space and social realities effects on the actualization of informal personal names in the regional communication and the author's speech have been introduced. The advantages of implementing a multidimensional approach to the study of regional informal anthroponyms of Slavic languages, which possess a wide morphogenetic potential have been shown.

Olga Makarowska

DOI 10.15290/sw.2016.16.22

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Neofilologii
Instytut Filologii Rosyjskiej
tel.: +48 61 8293576
e-mail: filin@wp.pl

Концепт *ад* в русском интернет-анекдоте

Ключевые слова: интернет-анекдот, структура ада, персонификация ада.

Одним из элементов, привнесенных христианством в культуру славян, в том числе русских, является концепт *ад*. По утверждению многих ученых, у язычников «понятия ада не существовало» [Лесной 1995, 242]; впрочем, как и четкого представления о месте обитания душ людей после их смерти [Gieysztor 2006, 252]. Разделение «того света» (единого мира праотцов) на рай и ад происходит именно под влиянием христианства, где понятие ада изначально толкуется как значимость духовная и материальная, ибо связывается и с состоянием, и с местом пребывания человека, отлученного от участия в жизни Божьей по его же вине [Gigilewicz 2011, 469].

Христианский ад, обволоченный мраком неизвестности, отличается высокой степенью неопределенности. В Святом Писании словом *ад* обозначается: гроб или могила; состояние всех без исключения усопших или «только одних нечестивых и грешников»; место, где умершие все равны, или где праведники «наслаждаются покоем», ожидая и получая избавление, а грешники «покрыты стыдом и не имеют никакой надежды на будущее»; в новозаветных книгах – вечное осуждение, погибель и мучение, «на которое осуждены грешники» [Полный православный... 1992, 65]. Ад как место изображается в виде всепоглощаю-

щего чудовища или подземной страны, наполненной мраком и сенью смерти, или в виде подземного царства, где над умершими властвует смерть [*Полный православный...* 1992, 65].

«Размыванию» понятия способствует также множество довольно расплывчатых названий ада, указанных в Святом Писании: озеро огненное и серное, геенна и печь огненная, место плача и скрежета зубов, бездна страшная, дно адово, червь неусыпающий, преисподняя и др. [*«Навечно во тьме»...* 2004].

Не удивительно, что ввиду отсутствия наглядного книжного представления ада обыденное человеческое сознание пытается не только адаптировать его к особенностям уже сформированной *своей* картины мира (в т. ч. языковой) на национальном, частном групповом и индивидуальном уровнях, но и «встроить» в *свою* предметную действительность. Вследствие чего у славян, во-первых, церковные «представления об аде либо смешиваются с народными, либо сосуществуют с ними, находясь нередко в противоречивом отношении и в отдельных локальных традициях, и даже в индивидуальных воззрениях» [Толстой 1995, 93]. Во-вторых, ад (кроме адского огня и мрака вечной тьмы) приобретает привычные материальные формы: котлы с кипящей смолой/водой, раскаленные сковороды, тяжелые возы, змеи, черви и пр. [Толстой 1995, 93] В страшной же карающей силе ада, связанной с предметами обихода и терзающей плоть грешников, можно убедиться самому, напр., окунув руку в кипяток, лизнув горячую сковородку, сдвинув с места груженный водой/смолой воз и пр. Одним словом, абстрактное представление книжного ада дало человеку возможность придать наглядную форму неописанным или очерченным, но неконкретизированным образам. Как писал преподобный Симеон Новый Богослов (*Гимн 8: О смирении и совершенстве*): «Ибо как ад и тамошние муки всяк представляет так, как желает, но каковы оне, никто решительно не знает» [Симеон Новый Богослов преп. 2010].

Это высказывание знаменательно и по отношению к православным русским. Суть в том, что упоминания ада Святыми Отцами Церкви не носили «грубо материального» характера; в православии вообще большое внимание уделялось именно внутреннему происхождению «того состояния, что ждет человека в будущем» [Кирилл (Зинковский) иеромонах 2010]. Поэтому в узком смысле ад есть «болезнь человеческой души, особенно ясно» проявляющаяся «в ином бытии» [Кирилл (Зинковский) иеромонах 2010]; в широком «ад – это то, что наследует после Страшного суда душа, соединенная с телом, навечно» [Климов Г. протоиерей 2013].

Неудивительно, что такой нечеткий и неовещественный образ ада (исключая народные представления и стереотипы) до сегодняшнего дня остается открытым для воображения и, как следствие, неоднородным. Свидетельством тому служат описания ада на тематических форумах¹. Интернетчики видят его как (в скобках – количество ответов форумчан, в кавычках – их цитаты): **а**) вечные душевные (8) и физические (1) муки умерших; **б**) место, где грешные души становятся демонами (1), место обитания грешников (7), демонов и дьяволов (5), «под землей» (1); **в**) вечный мрак и тьма, что связывается с холодом, изоляцией и одиночеством (7); **г**) душевные муки реальных людей, т. е. их страдание, боль и страхи (3), «состояние души, когда злость, зависть, эгоизм, жадность, ревность и т. д.» (3); **д**) результат собственных и чужих действий (2), конкретных ситуаций (1), желаний и неисполненных мечтаний (2), наслаждений (2), а также того, что у человека «в голове» (7), поэтому «у каждого свой ад» (7); **е**) реальная жизнь «на земле» (16), в т. ч. «земное воплощение» (1), школа (1) и «наши больницы» (1); **ё**) «нечто непостижимое для человека» (2), бессмертие (1), фантастические картины психбольницы (1) и плачущих над разбитым лицом хоббита зеленых человечков (1), параллельный мир, который ниже реального «на уровень» (1), «понимание, что устали рождаться» (1), «состояние, когда не понимаешь, что ты умер» (1).

Итак, восприятие ада в индивидуальном преломлении больше соответствует видению его в православии, чем образу в народной традиции. Огненная, полная грешников преисподняя вытесняется «ледяным вакуумом», «холодным космосом», «поглощающей тьмой», тишиной, становясь местом «полного одиночества, где нет ни света, ни душ грешников, везде лишь мрак...»². Ад таким образом преобразуется в нечто нематериальное и бестелесное (неопредмеченные вечные «ду-

¹ Метод сбора данных – выборка. Не учитывались ответы лиц, отрицающих идею существования ада, цитирующих высказывания других и показывающих свою непринадлежность к христианству (sdf dfs Ученик (109) в аду будут гореть те кто не принял ислам»). Материалом послужили ответы форумчан, изложивших свои представления об аде (всего 84) на форумах: *Как вы представляете себе рай и ад, а также же Бога и дьявола?*, <http://www.hristianka.ru/forum/mv/msg/1257/0/20/>; *Каким вы представляете себе ад и откуда ваши представления о нем?*, <http://otvet.mail.ru/question/96888751>; *А что для вас АД?*, <http://otvet.mail.ru/question/21534771>; *Есть ли ад и рай по-вашему?*, <http://v-science.ru/view/678583/>; *Что для Вас ад?*, http://vk.com/topic-29935768_25938551; *Что по-вашему ад?*, <http://otvet.mail.ru/question/8921346> [25.03.2015]. Из-за невозможности проверить принадлежность форумчан к православию, полученные данные предлагаем рассматривать как ориентировочные.

² Форум *Что для Вас ад?*, http://vk.com/topic-29935768_25938551 [25.03.2015].

шевные муки», беспредметное пространство). Подобное изображение созвучно одной из моделей «того света» славян-язычников, воображающих потустороний мир как что-то обособленное, застывшее и недвижимое, лишённое света, звуков, запахов, пищи и тепла [Голстой 2012, 300]. В свете сказанного интересным представляется воплощение концепта *ад* в русских интернет-анекдотах³.

Они не являются единым речежанровым целым, т. к. к ним относятся анекдоты:

- **аудиовизуальные**, т. е.: игровые экранизации анекдотов (1); выпуски передач, посвящённых анекдотам (*Лучшие анекдоты из России*), фрагменты юмористических передач, концертных выступлений и под. (2); видеoverсии анекдотов, рассказанных и размещённых частными лицами в Сети (3); фрагменты новостных, публицистических и других передач, участники которых рассказывают анекдоты к слову или по просьбе ведущего (4); анимационные экранизации (5)⁴;
- **аудиоанекдоты** (<http://anek-dot.ucoz.ru/stuff/>);
- **визуальные** в виде комикса, картинки плюс анекдоты, проиллюстрированные стоп-кадрами из кинофильмов или одной фотографии/картинкой, которая изображает главную анекдотную ситуацию или раскрывает тему анекдота⁵.

Сосредоточимся, однако, на четвертой группе анекдотов, размещённых в текстовой форме на юмористических порталах, форумах, персональных сайтах и т. д.

Выборка насчитывает 160 анекдотов, поставленных на сайтах с заглавием типа «Анекдоты про ад (пекло, преисподнюю)»⁶; разные варианты анекдота расцениваются как одно целое. Тексты, которые не

³ *Интернет-анекдоты* – условное название анекдотов, размещённых в Сети.

⁴ Примеры указанных разновидностей интернет-анекдота: (1) <http://www.anekdot.ru/an/top/M0703-0704,30.html>; (2) https://www.youtube.com/watch?v=g_1lJr4xZIY; <http://rutube.ru/video/af15426d09b48d7b62f5e78422710872/?ref=search>; <https://www.youtube.com/watch?v=J-a0Rya2OLs>; (3) <https://www.youtube.com/watch?v=rHvny3Ceaa&feature=youtu.be&a>; (4) <http://rutube.ru/video/955fad679436568f19c4ba87882ed3d3/?ref=search>; <http://rutube.ru/video/8c63c565570f681380adfa05d0d7c7e6/>; https://www.youtube.com/watch?v=95-_s14v-dE; (5) <http://rutube.ru/video/a882c83b7f5a71eb71108c3cb9f80254/?ref=search>; <http://rutube.ru/video/3a9de399b5ab1c84e32675b92ceea1b7/?ref=search> [22.03.2015].

⁵ Соответственно: <http://happylo.ru/anekdoty/750-illyustrirovanny-anekdot.html>, <http://www.ejin.ru/prikoly/pro-ad-i-ray.html>; <http://smeshnye.pro/smeshnye-kartinki/272-ugarnye-anekdoty-v-kartinkah.html>; <http://prikolnye-smeshnye.ru/anekdoty/6-anekdot-y-v-kartinkah.php>; <http://spirit-ninja.ru/?p=592>; [22.03.2015].

⁶ См.: <http://000a.ru/a/tag/2105/10>; <http://anekdoty.ru/pro-ad/>; <http://anekdoty.ru/>

могут быть предварены «метатекстовым» вводом» [Шмелева, Шмелев 2002, 30], в выборку не входят. Это истории (*Брусничка*, <http://www.vysokovskiy.ru/anekdote/ada/1/>), прибаутки (*Меня в ад???* *А черти-то бедные в чем виноваты???*), шутки (*Билл Гейтс после смерти попадёт не в рай и не в ад, а в Корзину*), приговорки (*Вот раньше жизнь была: РАЙком, РАЙисполком, а теперь сплошная АДминистрация!*), пародии (*Компания «Тэфаль» заключила контракт с Адом на поставку антипригарных сковородок. «Тэфаль» – ты всегда думаешь о нас!*), анекдоты в стихах (*Есть на свете в мире ад, // Это пробка утром МКАД!*), анекдоты-притчи (http://anek-dot.ucoz.ru/news/gaj_i_ad_sereznoe/2011-11-16-2530), статусы или анекдоты-афоризмы (*Труднее всего поджечь ад; Вечные каникулы – хорошее определение ада; А что, если наша Земля – ад какой-то другой планеты?*).

Собственно метатекстовый ввод анекдотов типа «А давайте анекдот расскажу», «Слышала новый анекдот?» и «Хочешь, анекдот прочитаю?» заменяется темой сайтов/веб-страниц [Ерофеев 2010, 164], напр., *Пекло, Анекдоты про ад*, или темой самого анекдота *Развели ад, Праздник в аду* (<http://000a.ru/a/tag/2105/10>). «Адская» тема задается также зачином типа «Идет экскурсия по аду», «Умер студент. Попал в ад», но не всегда, т. к. в зачине многих анекдотов «про ад» говорится о рае, небе, райских вратах, о «том свете», напр., «Умер мужик – попал в рай». Иногда загробный мир в зачине вообще не упоминается («Армянское радио спрашивают»).

Вовлеченность «адских» анекдотов в интернет-коммуникацию ограничивается их напоминанием и цитированием, оценка – проставлением лайков, голосованием (+/-), оценыванием по пятибалльной или другой системе (-2, -1, 0, +1, +2) или комментариями, обычно сводимыми к благодарности («спасибо – смешно!!!»), описанию своих реакций («Посмеялась»)), к краткой оценке («зачОт»), к околоанекдотическим замечаниям («многие препода юмор не понимают...»)⁷. Широкие обсуждения анекдотов «про ад», как в случае других тематических групп анекдотов (<http://www.anekdote.ru/an/an0109/g010919.html>),

pro_ad/; <http://ucrazy.ru/anekdote/1284868508-anekdotyproadrajdemonovangelovsmert.html>; <http://www.vysokovskiy.ru/story/adom/> [22.03.2015]. В выборку включены также отдельные анекдоты, выложенные в социальных сетях (напр., *Вконтакте*), на форумах и персональных страницах, озаглавленных *Анекдот про ад/пекло, О пекле* и пр.

⁷ См., соответственно: <http://otvet.mail.ru/question/43806941>; <http://www.vysokovskiy.ru/anekdote/ada/1/>; <http://esoterick.ru/post294020999/>; <http://ptz.karelia.pro/viewtopic.php?p=330790> [28.03.2015].

не встречаются. Отсюда, налицо усиление их развлекательной функции и ослабление, если не нивелирование, фатической.

Среди анекдотов «про ад» находятся тексты довольно короткие⁸ и длинные, предназначенные, скорее, для чтения (<http://ptz.karelia.pro/viewtopic.php?p=330790>).

Анекдотный ад, будучи частью загробного мира, предстает как: **1)** плод фантазии верующих, иногда опредмеченный; **2)** нечто весьма комфортное и приятное, что не всегда осознается грешниками; **3)** действительно что-то страшное⁹.

В пекло можно попасть пешком через ворота, которые могут находиться рядом с райскими (см. сноску 28), на лифте и на поезде¹⁰. Вход охраняет «привратник в черном одеянии», черт или дьявол.

Место расположения ада на «том свете» или не определено, или рядом с раем (через стену), или ниже рая¹¹, или в том же самом месте, что

⁸ – Дети, кто будет учиться на 4 и 5, тот попадет в рай. А кто будет учиться на 2 и 3 – в ад! Вовочка: – Мариванна, а что живым закончить школу нельзя?! Анекдоты приводятся без изменений, т. е. с оригинальной записью слов и пунктуацией.

⁹ **А)** В ряде анекдотов разделение «того света» на ад и рай отсутствует: *Встречаются двое на том свете. – Как ты сюда попал? – Упал с 16-этажного дома. А ты? – Смотреть надо куда падаешь!* **Б)** Соответственно: **1)** *Попал мужик в ад. Встречает его черт, приглашает прогуляться по аду: – Вот здесь у нас казино, там ресторан, напротив бордель, стриптиз, для желающих – музей, кино, библиотека. Все работает круглосуточно, услуги бесплатные. Проходят мимо какой-то двери. А там крики, стоны, запах серы. Мужик спрашивает: – А здесь что? – А это ад для верующих. – Как это? – А так. Что себе понапридумали, то и получили.* **2)** *Попадает мужик в рай. Кайфует там. Все хорошо: люди, еда, даже бабы. И спрашивает архангела: – А можно одним глазком на ад взглянуть? Дают ему посмотреть, а там ровно все то же самое, включая ландшафт, но люди почему-то плачут и страдают. – Почему все они такие несчастные? – спрашивает удивленный мужик. – Да просто они думают, что в раю лучше... .* **3)** *Американец, немец и русский попадают в ад. Американец: – Какой здесь ужас! Немец: – Какой здесь кошмар! Русский: – Да, действительно хреново, но не хуже, чем в нашем санатории...*

¹⁰ *Умер мужик. Сидит на небесной сортировочной станции, ждет своей участи. Мимо проходит поезд с табличкой «В Ад». Делает короткую остановку, и тут в окне напротив мужик видит свою тещу. Мужик ненадолго опешил, потом совладал с собой и говорит: – Мама! Рад вас видеть! Вы куда, на процедуры или на работу?*

¹¹ *Мужик помер, попал на тот свет. Архангел ему и говорит: – Ты и не грешник и не праведник, выбирай, куда хочешь попасть – в рай или ад. – А можно на них посмотреть? – Можно. – Тогда давай сначала в рай. Сели в лифт, поехали. Лифт останавливается, двери открываются. Перед ними комната, в комнате огромная кровать, везде подушки, на потолке зеркало. На кровати между двух шикарных блондинок лежит дедок. Мужик: – Ух ты! Давай в ад. Поехали вниз. Двери лифта открываются, перед ними та же картина. Мужик: – Это ад? – Да. – А в чем разница? – Видишь ли, все относительно – что для одного рай, то для другого – сущий ад.*

и рай: *Умер программист. Попал на Страшный Суд. Судили-рядили – ни то, ни се. – Куда сам-то хочешь, в ад или в рай? – А посмотреть можно? Привели его в громаднейший вычислительный центр. Кругом машин всевозможных, сеток видимо-невидимо. Вот это – рай, будешь здесь юзером. – А ад? – А ад здесь же – только системщиком.*

Многоуровневой структура¹² ада обычно представляется в анекдотах про геймеров, квакеров и думеров, причем пекло не является самым нижним уровнем «того света», т. к. ниже располагается бар¹³. Ад часто изображается в виде коридора со множеством дверей; за каждой из них грешники подвергаются конкретным наказаниям¹⁴ или мучаются конкретные индивиды (<http://anekbook.ru/10381>).

Иногда пекло разделяется на два ада по национальному признаку (*русский – американский/немецкий*), принадлежности к определенному строю (*социалистический – капиталистический*) или на школьный/обычный и студенческий.

Описания организации труда чертей в русском/социалистическом аду содержат автостереотипы русских относительно своей действительности: «В русском аду то дров нет, то котлы испорчены, то черти пьяные»; «В социалистическом аду то спичек нет, то с топливом перебои, то котел на ремонт поставят, то у чертей партсобрание». На радость грешникам длительные и частые сбои, некачественный труд и халатное отношение чертей к работе оборачиваются для них плюсом. Хотя в социалистическом аду в конце месяца иногда объявляется

¹² *Попал как-то думер в ад. Ну, натурально, не подкачал – пилит всех чертей налево и направо. Из рая за ним наблюдают, ессесна, с интересом. Прошел он все 7 кругов, и вышел на тропинку, ведущую в рай. Ангелы победителя приветствуют как положено: с трубами, с хлебом-солью ... Думер, прицеливаясь: – Рулез! 8-й уровень!!!*

¹³ *Умирает Путин, попадает в рай, и там захотелось ему увидеть Ельцина. Он подходит к апостолу Петру и спрашивает, где может увидеть своего предшественника. Тот отвечает, что Ельцина в раю никто не видел и советует поискать его в чистилище, но и там Путин его не находит. Тогда, решив, что Ельцин в аду, Путин спускается туда, находит там Сатану и спрашивает у него: – Простите, Ельцин, случайно, не у вас? – Нет, здесь его никогда не было. А ты не искал еще ниже? – Еще ниже?! Простите, но после рая, чистилища и ада что может быть еще ниже? – Как что? Бар!*

¹⁴ *Попадает мужик в ад, идет по коридору. Открывает первую дверь – там кого-то в котле варят. – Отбегаем в ужасе, открывает следующую дверь – там кого-то на дыбу вешают. Открывает следующую дверь – там мужики стоят по пояс в дерьме и курят. Ну, думает, лучше в дерьме постоять, чем в котле свариться, прыгает в дерьмо, тоже стоит и курит. Тут открывается дверь, заходит черт: – Ну что, покурили? А теперь доедайте.*

аврал: «то молоток сломан, то гвозди не завезли, то чёрт на работу не вышел... но в последний день месяца все тридцать гвоздей в ж... получишь!» Четко налаженная работа чертей в американском/немецком и капиталистическом аду – не что иное, как позитивный гетеростереотип русских о заграничной реальности.

В школьном и студенческом аду «производственный» процесс протекает с учетом выполнения учебных обязанностей учащимися в школах и вузах. Поэтому, исходя из того, что студенты должны успешно сдать сессию, а школьники – каждый день учить уроки, в студенческом аду черт вбивает ведро гвоздей в задницу грешникам раз в четыре месяца («Сессия, чуваки!»), а в школьном – по одному гвоздю ежедневно (анекдот №3: http://www.anepedia.org/Анекдоты_про_ад).

В трех анекдотах пекло разделяется на две части: в одной развлекаются безбожники, в другой караются верующие греховодники (<http://www.ateism.ru/laugh&sin/index.html?perpage=20&start=500>). В других анекдотах ад являет собой безграничное пространство, являющееся местом или мучения грешников или порочных утех¹⁵. В каждом из этих видов ада обязывает соответствующий дресс-код: в двух анекдотах развлекающихся грешников облачают в красный костюм, а «новых русских» в красный пиджак и золотые цепи; в одном анекдоте мученики получают рабочие комбинезоны.

Если говорить о сходстве и различиях пекла ирая в анекдотах «про ад», то полное их подобие встречается редко. Только в двух анекдота ад – точная копиярая (см. сноску 11), и лишь в одном рай – полная копия ада¹⁶.

Обычно эти миры разнятся одним элементом¹⁷. или диаметрально. В последнем случае ад рисуется как место вечных телесных мук,

¹⁵ Умирает мужик, попадает в ад. Ходит везде, осваивается. А в аду на каждом углу бары, рестораны, казино, шикарные девицы на любой вкус – словом, сплошные удовольствия и вечная теплая ночь. Мужик задумался: почему так? Подходит к служителю Сатаны – крупье и спрашивает: – Почему же нас уверяли, что ад – это вечный костер для грешников и вечные муки? – Да просто нашу неоновую рекламу сверху за огонь принимают!

¹⁶ Попал мужик на тот свет. Ангелы сказали – в рай. Он заходит в ворота – а там котлы, сковороды... – Ааа!!! Это ж ад! – Не, мужик, ты посмотри кто в котлах! А там начальник, теща, гаишник и сосед... – Ффуууу!!! Рай!!!

¹⁷ Попал мужик в ад. Видит сидит черт на горе анаши. Мужик попросил у него жменю анаши, черт отвечает: «Бери сколько хочешь». Мужик взял. Потом мужик подходит и просит ведро анаши, черт ему: «Бери сколько хочешь». Мужик подходит и просит огонька, а черт ему: «Мужик, если б тут был огонек, это был бы не ад, а рай».

для чего используются котлы с кипящей водой/смолой/маслом, сковороды, дыба, бассейны с фекалиями, пылающий огонь; греховодников, чтобы не дергались, приковывают к стене или привязывают к столбу/стульям. Кары соответствуют народным представлениям, т. е. грешников варят, жарят, сажают на кол, заставляют лизать раскаленные сковороды и ворочать тяжелые камни, подвешивают на дыбе, рвут куски мяса из тела. Кроме традиционных наказаний используются вбивание гвоздей в зад и иголок под ногти, приседания в бассейне с фекалиями, поедание фекалий, изнасилование, принуждение к оральному/анальному сексу, содомизирование, обязательное участие в диких оргиях, а также «экологически чистые методы», т. е. битье палками и сортировка-расфасовка гадкого мусора по пластиковым пакетам голыми руками.

В одном анекдоте говорится, что кара меняется каждую тысячу лет, еще в одном представлен график развратных утех: по понедельникам все курят «от трубки и махорки до дорогих сигар и кальяна»; по вторникам все пьют алкоголь; среда – день принятия наркотиков; четверг – «день повального секса»; пятница – праздник для гомосексуалов (www.todayanekdot.ru/aneidot/wednesday).

Некоторые греховодники подвергаются душевным терзаниям, напр., испытывая стрессовую ситуацию на работе («через час дедлайн, а еще ничего не готово»), или выполняя что-то по принуждению (Б. Гребенщиков обязан жениться на «жуткой старой бл*ди», Патриция Каас – выйти замуж за Е. Летова, грешный муж – «наслаждаться» ландшафтом из пластика и музыкой Шостаковича в обществе надувной девицы). Для избранных групп грешников придумываются специальные муки: инспекторы ГИБДД, оставаясь на своих постах, «не могут никого ни тормознуть, ни оштрафовать, ни взять взятку»; работники ЖКХ, «отключавшие летом горячую воду», замерзают в ледяном озере; сладострастные мужики, окруженные сексуальными блондинками, лишаются возможности заниматься с ними любовью, «новые русские» – развлекаться в злочных местах, пивоманы – баловаться холодным пивком в жару, а наркоманы – курить косячки, хотя все доступно в изобилии.

Для самых злостных грешников отводятся «большие комфортабельные vip-котлы» и целые VIP-залы. Если же простые места и VIP-комнаты в аду комфортные или аналогичны неудобным райским («тесная, прокуренная комнатенка, набитая работниками творческого труда»), то наказанием служит: **а)** род занятий (см. выше анекдот про программиста); **б)** выполняемое задание, напр., Билл Гейтс «без оши-

бок пишет программу *Windows*», Гитлер «Карла Маркса на иврит переводит»; **в**) завершение работы, напр., в раю бухгалтеры успевают сдать отчет, а в аду – нет.

Парадоксально, но в пекле существуют не только «отдельные номера со всеми удобствами» для «заслуженных» грешников типа Фидель Кастро/Порошенко (<http://anekdoty.ru/pro-ad/>), но и райские уголки для праведников, напр., для химика-фармацевта, которого черти, перехватив у «райской конкуренции», наградили за изобретение «Виагры» вечным наслаждением (<http://anekbook.ru/10381/>). Более того, в ряде анекдотов говорится, что лучше живется людям в аду, т. к. там «развлечение за развлечением», «движуха – бухняки, телки, наркота», танцы (<http://anekdoty.ru/pro-ad/>). В раю же скукота, т. к. «все на качелях качаются», «кругом ангелочки голозадые порхают», в облаках ангелы играют «на золотых арфах», обсыпают праведников лепестками роз, а те молятся или «за партами сидят и передовицы из газет читают», или тяжело работают, ибо «каждый день нужно возить молоко на Млечный Путь, начищать звезды, подталкивать облака». Мало этого, в раю кормят одной тушенкой и килькой в томате, а в аду «народ жрет балыки, икру и ананасы», «жареных рябчиков и марципаны», омаров, попивает вина, водку, пиво с рыбкой.

В ад грешники направляются согласно заранее составленным спискам или по решению Страшного Суда, Святого Петра, Архангелов, ангелов, Архангела Гавриила, Господа, а также в результате дискуссии Бога/ангела с Сатаной/чертом, по ошибке или по собственному желанию. В трех анекдотах грешники поддаются испытанию: Святой Петр задает брюнетке, блондинке и шатенке вопрос «Что такое Пасха?» или бьет книгой их же грехов по голове; черт бьет русского, американца и индуса три раза кнутом. Кто ответит неправильно или не выдержит удара, тот идет в ад. В случае сомнений, куда направить преставившегося, человек получает право самостоятельно выбрать место вечного пребывания, или его отправляют обратно на землю «совершить какой-нибудь поступок», или перед отправкой в ад Бог/черт исполняет три желания. В двух анекдотах праведницы сами просят в ад, испугавшись физических мучений, через которые надо пройти, чтобы очутиться в раю, т. к. прибывшим сверлят дырки в спине и черепе под крылья и нимб, а с ног сдирают кожу, «дабы не пускать в рай всю грязь земную, приставшую к ногам».

В аду грешникам тоже иногда предлагается самим избрать место нахождения или вид наказания. Мучений избегают лишь фидошник, рассказывающий анекдоты с разрешения черта, поп и раввин, отку-

пившиеся баксами по предложению Лукавого, а также Березовский, приучающий чертей к коммерции по собственной инициативе.

Не страшен ад учителям, москвичам, пережившим страшную жару в 2010 году, и русским, привыкшим к экстремальным условиям¹⁸.

В аду устраиваются не только праздники, когда отключают горячую воду, но и экскурсии для: **а)** простых туристов, которым «в наказание демонстрируют грешников, насильников и убийц, подвергающихся разным суровым наказаниям»; **б)** отдельных лиц по их просьбе или в качестве бонуса, чтобы они выбрали себе кару или место на «том свете» (напр., в аду/раю, в аду немецком/русском); **в)** праведников и грешников с целью разрекламировать преисподнюю, представив ее в выгодном свете, и завлечь в нее как можно больше людей¹⁹, хотя в аду мест на всех иногда не хватает.

Из рая праведники могут перебраться в ад по личной просьбе и с разрешения Господа; из пекла в рай можно убежать или перейти на законных основаниях «отмотав свой срок в аду». Перемещаться из рая в ад и наоборот можно в лифте, по тропинке или по дороге. Связь между двумя мирами осуществляется через адово посольство в раю, по телефону, с помощью телевизора, личного общения и писем²⁰. В четырех анекдотах упоминается суд, через который Господь пытается призвать черта к порядку. Однако каждый раз оказывается, что все адвокаты/судьи сидят в аду, о чем черт, чувствуя свою безнаказанность, радостно Ему сообщает.

За помощью черти/Сатана обращаются к Богу в случае разрушительных действий грешников и их пагубного влияния на чертей. На-

¹⁸ *Мужик попал в ад. Его отправляют рубить лес при жаре 70 градусов. Приходят проверять, мужик довольный, рубит лес, песни поет. И объясняет, что, мол, у него дома (на Земле) 70 градусов это фигня, легкая прохлада, можно сказать. На следующий день его отправляют рубить лес при жаре 130 градусов. Но картина повторяется. Тогда его отправляют валить лес при морозе в 40 градусов. Приходят проверять, он счастливый, аж танцует на радостях. Его спрашивают, что за причина для счастья. – Ну как же! Ведь в аду идет снег! Значит наши выиграли чемпионат мира по футболу!*

¹⁹ *Мужик в раю получил путевку в ад. Поехал. Сплошные пьянки, женщины, наркотики. В общем, кайф сплошной. Понравилось. И как только вернулся в рай, сразу в адово посольство, попросил политического убежища. А в аду его сразу в котел с кипящим маслом кинули. Он: Мол, как же так, у вас тут так хорошо было, а как приехал, сразу в кипяток бросаете! А ему говорят: Ты, батенька, туризм с эмиграцией не путай.*

²⁰ *Сидит Сатана и пишет письмо ко Всевышнему: – Господи, заведи себе этого хакера, попал ко мне, он решил что это очередная версия DOOMa и голыми руками передал половину моих чертей.*

пример, любители компьютерных игр способны перерезать бензопилой всех чертей и даже отпустить грешников на землю; «новый русский» – завести в аду свои порядки («часть чертей у него в братве, остальная – в ментах или в барах, ресторанах работают», «езде перестрелки, разборки за сферы влияния»); старый коммунист – навязать свою идеологию («пропагандой своей совсем достал, чертенят в пионеры принимает»), а Ленин – устроить бунт («черти восстание подняли, за адский труд требуют райских условий жизни»); «голубой» – замучить чертей своей похотью²¹; Яценюк с Порошенко – заморозить весь ад, а Ельцин с Гайдаром – его развалить. Только в одном анекдоте черти предлагают небожителям устроить товарищеский матч по футболу.

Персоносфера ада четко разделена на работников «адского труда» и грешников. У первых наблюдается строгая иерархия: Главный, черти и чертенята. Ни в одном анекдоте «про ад», в противовес другим²², чертихи не встречаются. Люцифер, Вельзевул, бес, демон, Лукавый, Главный смотритель и некто «похожий на человека, но светящийся изнутри инфракрасным светом» реже выступают в анекдотах (в 1–2, не считая вариантов), чем Сатана, черт и дьявол. Некоторые черти работают в качестве стражника, привратника, бармена, крупье, кочегара, охранника, ревизора. Черти и дьяволы изображаются традиционно, т. е. с рогами и хвостами, с кошмарными злыми рожами, «со свиными рылами» и зловещей ухмылкой, а также с кнутом, дубиной, пикой или вилами в руках. Один раз черт облачается в красный костюм и раз – в «черное одеяние». Из обуви только у дьявола имеются тапки.

Характер рядовых чертей угадывается по их поведению. Они предприимчивые и хитрые, поскольку успешно рекламируют пекло, предлагая грешникам самим избрать кару и при этом искусно скрывая от них всю «адскую подноготную»; падкие на деньги; исполнительные; податливые на пропаганду (восстают против Сатаны) и переимчивые, т. к. легко адаптируются к навязанным им грешниками условиям и образцам поведения (напр., халатно относятся к труду в соцпекле); слабо-

²¹ Умер «голубой». Ангел, не зная куда его отправит, стал монетку кидать. Пока он наклонялся, чтобы ее с пола поднять, «голубой» все сзади ангела пристраивался. За это ангел отправил его в ад. Спустя пару недель проходит ангел мимо ада, а там холод, тишина, печи не горят, сковороды все остыли. Ангел чертей спрашивает: – Что это у вас случилось?! – Неужели непонятно, ты же сам к нам «голубого» прислал! – Ну и что?! – А ты попробуй к печке наклониться дрова подкинуть...

²² Папа-черт пришел домой после работы, а жена-чертиха подводит к нему сына-чертенка и говорит: «Сегодня можешь его отшлепать – весь день вел себя как ангел».

характерные, ибо не способны удержаться от выпивки/гулянки (http://pikabu.ru/story/prosto_evreyskiy_anekdot_2545615), а также дать отпор русским²³, геймерам/хакерам и гомосексуалу (см. сноски 20, 21).

Несмотря на то, что дьявол и черт открыто предлагают адвокату и «новому русскому» заключить сделку (богатство плюс выигрывание всех процессов за души умерших родственников или три желания за душу самого грешника), искушаемые подозревают их в коварности, не понимая, в чем подвох.

В анекдотах главный черт/Сатана по характеру стойкий, неуступчивый и глупый, т. к. исполняет желания геймера, давая ему оружие, боеприпасы и бесконечные хелсы (в компьютерных играх – жизни). Сатана описывается еще как «человек любезный, веселый и симпатичный», хотя слабонервный (разрыдался, жалуясь Богу на геймеров, убивших всех чертей), а Люцифер – как гостеприимный.

В обращении Сатана/черт ласков со студентами и довольно вежлив с Господом и высокопоставленными грешниками; отвечает на все вопросы и успокаивает студента: «Не бойся заранее, здесь на самом деле намного лучше, чем описывают там, на земле». Он использует обращения *мужик* и *батенька* к мужику, *батьюшка* к Гундяеву, *сын* к студенту, *друг мой* к Путину, *Господи*, *Боже*, *Бог* к Всевышнему, *ребята* к чертям, а также уменьшительные формы имен, напр., Колюня Щелоков, Вова, Боря Пуго. С Кастро, Порошенко, Ельциным и Гундяевым разговаривает на «вы», с остальными на «ты». Стиль речи Сатаны – разговорно-бытовой; в одном анекдоте он употребляет бранные слова *сволочь*, *гад*, *бл@* и заимствованное *ОК*, а черт – просторечные *дык*, *ента*, *ентот* и разговорно-сниженные *чудило*, *порешить* и *перемолоть* в значении «убить». Несмотря на эти особенности, в анекдотах отсутствуют языковые маски чертей и других обитателей ада²⁴, хотя персонификация грешников весьма разнообразна. В нее

²³ *Приезжает комиссия в АД с проверкой. Водит ее (комиссию) главный черт, показывает как грешники варятся. Подошел председатель комиссии к котлу с русскими, смотрит – а там вода не кипит, сунул руку, а она просто теплая! Подходит к другим котлам – там все как полагается, вода – крутой кипяток! Он и спрашивает у главного черта: почему так? А тот отвечает: «Понимаете, русских лучше из себя не выводить. Если их разозлить, они не только сами вылезут и всех остальных освободят, да еще нам, чертям, рога поотшибают и самих в котел вариться посадят!»*

²⁴ **А)** Сказанное касается и небесных обитателей. Их речь ничем не отличается от речи чертей и грешников. **Б)** В одном анекдоте говорится, что в раю общаются на латыни, а в аду – по-немецки (как вариант – в раю на иврите, а в пекле – по-русски).

входят представители разных национальностей, конфессий, исторические лица, атеисты, политики, богачи, специалисты, компьютерщики, женщины, мужчины, героини художественных произведений и преступники (подробнее см. *Таблицу 3*).

Среди обитателей ада встречаются реальные лица, собирательные образы, художественные и вымышленные персонажи, скажем, *Патрисия Каас – блондинка – Гермiona – «прожженная проститутка Кэт»*. Меньшинство составляют женщины, героини книг/кино и кот²⁵; подавляющее большинство – мужчины. Наиболее почитаемые из них: Фидель Кастро, Порошенко и изобретатель «Виагры», проживающие в комфортабельных комнатах, а также Данте, работающий в аду экскурсоводом, и сантехник, которого черт выпросил у Господа «на недельку» починить оборудование, но не пожелал отдавать обратно столь ценного специалиста. Одна часть анекдотных грешников – типажи («старый член КПСС»), персонажи (Терминатор) и лица советских времен, 90-х годов XX в. и «нулевых» XXI в. (не)российской действительности или (не)русской культуры; вторая – вневременные типажи, напр., неверные мужья, теща. Среди обитателей ада нет детей, бабушек и бедных.

Многие перечисленные грешники выступают в роли пассивного персонажа, что больше характерно для анекдотов с вопросно-ответной структурой²⁶, или фонового персонажа, который обычно упоминается в тексте «от автора»²⁷ или в разговоре главных героев («А вот здесь варятся немцы»). Количество активных персонажей обычно не более четырех. Общение между ними происходит в диаде *представившийся – репрезентант рая/ада, репрезентант ада – репрезентант рая/ада, представившийся грешник – представившийся праведник/грешник, живой – репрезентант ада/рая, живой – живой*, а также (в одном анекдоте) *живой – воскресший, представившаяся праведница – репрезен-*

²⁵ *Вовочка*: – Мам, а где наш котик? – В аду, сынок, в аду. Съят, сука, в тапки дьяволу.

²⁶ – *Что такое Рай?* – Это такое место, где все повара – французы; все губернеры – англичане; все кинорежиссеры – американцы; все домохозяйки – русские, а вся администрация состоит из немцев. – *А что такое Ад?* – Это такое место, где все повара – англичане; все губернеры – французы; все кинорежиссеры – немцы; все домохозяйки – американки, а вся администрация состоит из русских.

²⁷ Фоновый персонаж – Гитлер: *Попал Брежнев в ад. Его черти в котел засунули и давай варить. Вдруг Брежнев замечает, что рядом с ним сидит Гитлер. Закинул ногу на ногу и читает книжку. Возмущенный Брежнев кричит: – Я что, больше него нагрешил?! Что это, я тут мучаюсь, а он там книжку читает?!?!?! – Это он не книжку читает. Это он Карла Маркса на иврит переводит.*

тант рая. Монологическая речь, точнее, обращение репрезентанта рая к представившимся²⁸, и отсутствие монолога/диалога встречается лишь в одном анекдоте (<http://humor.rin.ru/cgi-bin/show.pl?anekdot=28966&razdel=0>).

В референциальных (ситуативных) анекдотах описанные ситуации отличаются как прикрепленностью к конкретному периоду, напр., к советским временам (см.: http://ru.loolz.org/index.php?title=Анекдоты_про_Ад_и_Рай), так и вневременностью. Последнее способствует обновлению содержания путем замены одних персонажей другими²⁹. Типичность же некоторых ситуаций в анекдотах «про ад на земле» содействует перенесению места действия из одной национальной культуры в другую с помощью смены имен персонажей³⁰.

Несмотря на то, что в референциальных анекдотах действие часто происходит в ирреальном пространстве загробного мира и с участием вымышленных персонажей, основной чертой анекдотного ада является его узнаваемость. Иначе говоря, пекло есть модифицированная версия мира реального, поэтому для каждого элемента анекдотного ада найдется соответствующий ему элемент земного мира. Например, многоуровневая структура ада напоминает многоэтажное тюремное здание; адские врата – вход в концлагерь/колонию; подход чертей к грешникам (не говоря уже о человеческих чертах характера чертей и их поведении), в т. ч. с учетом национальной принадлежности³¹, – отношение тюремщиков к заключенным, в жизни негласно делимых на равных и более равных со всеми вытекающими последствиями; адские кары

²⁸ *У ворот Ада и Рая апостол Петр собрал женщин: – Все в ряд. Кто хоть раз изменял мужу – шаг вперед. Все шагнули вперед, кроме одной – честной женщины. Апостол Петр: – Ну что ж. Все в Ад и глухая тоже.*

²⁹ Например, Фиделя Кастро заменили Порошенко, ср.: <http://humor.rin.ru/cgi-bin/show.pl?razdel=0&anekdot=39394> и <http://anekdoty.ru/pro-raj/page/2/> [01.05.2015].

³⁰ Например, смена имени фонового персонажа переносит действие из русской семьи в немецкую или еврейскую: – *Папа, я не могу выйти замуж за Константина/Людвига/Изю! Он – атеист и не верит, что существует ад. – Ничего, дочка. Смело выходи за него. Ты и твоя мамочка очень скоро сумеете убедить его, что он глубоко заблуждается!*

³¹ *Идет экскурсия по аду. На одном котле очень много крышек и он завален камнями. Экскурсанты спрашивают экскурсовода, почему. – Здесь варятся евреи. Если хотя бы один сумеет выбраться, обязательно перетащит всех остальных. Дальше экскурсанты видят котел, который не прикрыт ничем. Экскурсовод: – Здесь русские. Мы за них не боимся. Даже если один сумеет выбраться, другие все равно затащат обратно. Дальше наблюдается третий котел, на котором тоже ничего нет. – Здесь немцы. С ними вообще просто. Мы начертили линию и написали «Не перелезай!».*

– пытки, придуманные самим людьми (напр., опричники разрубали осужденных на части живыми, жгли на сковородах, перепиливали веревкой, вгоняли иглы под ногти, сажали на кол и пр.). Контакты представителей темных и светлых сил отображают реальные интеракции и взаимоотношения между прокурором и судьей/адвокатом, братвой и ментами, где первые – адского, вторые – райского рода племени. Узнаваемы и ситуации типа инвентаризация котлов, аудит, комиссии, реклама ада, экскурсии, а также предметы (печка, дрова, сигары, «компы навороченные»), природное и животное окружение (зеленая травка, поле конопли, мухи, вороны, шуки), формы отдыха (гольф, преферанс, рыбалка), топос («бульвар, скамеечка», кабаки, бары, клубы), пища, одежда и т. д.

В анекдотах «про ад на земле» ситуация обратная: в них не воображенческое предстает как реальное и привычное, а реальное и материальное³² – как адское в смысле «мучительное и невыносимое». Более того, в оценке персонажей, попавших в пекло после смерти, ад подземный не выдерживает сравнения с адом земным. Хуже преисподней оказывается санаторий (см. сноску 9), семейная жизнь (www.aforizmov.net/anekdoty/tags/ad/page/2/), работа в школе и поступки людей³³. Инспекторы ГИБДД – ничуть не лучше чертей³⁴, впрочем, люди способны стать чертями «на том свете» в результате своего поведения на этом³⁵.

³² – *Что такое рай на земле? – Рай на земле – это американская зарплата, английский дом, китайская еда и русская жена. – А что тогда ад на земле? – Ад на земле – это американская жена, английская еда, китайский дом и русская зарплата.*

³³ 1) *Умер старый учитель и попал в ад. К нему приходит через неделю Главный смотритель ада и говорит: – Извините, пожалуйста, тут ошибка вышла. Вам положено быть в раю. – Нет уж, извините, мне и тут хорошо, – отвечает учитель. – После школы мне ад раем кажется. 2) Портной приходит к своему должнику с угрозой: – Если вы мне сейчас же не заплатите, я превращу вашу жизнь в ад. – Каким же образом? – Я расскажу всем вашим кредиторам, что вы отдали мне долг.*

³⁴ *Гибэдэдэшник остановил священника: – Батюшка, вы нарушили... – Ах, простите меня, сын мой! – Хорошо, я не буду вас штрафовать если вы честно мне скажете: есть ли Бог? – Не знаю... – А рай? – Рая нет. – А ад есть? – И ада нет. – Почему это? – Видишь ли, сын мой, всю смолу взяли на асфальтные дороги, а вас – чертей – регулировщиками поставили...*

³⁵ *Два студента: – Давай над деканом приколемся. – Ну давай. Чуть позже, два солдата: – Давай над прапором приколемся. – Ну давай. Еще чуть позже, два зека: – Давай над пазаном приколемся. – Ну давай. И еще чуть позже, два черта в аду: – Давай над дьяволом приколемся. – Давай, может в рай попадем. Сидят два студента...*

В двух анекдотах ад подземный в качестве сдерживающего фактора на земле не только теряет свой вес и значение³⁶, но и превращается в предмет купли-продажи (http://anek-dot.ucoz.ru/news/rabinovich_kupil_ad/2012-08-10-6612).

Если говорить о языковой форме рассматриваемого концепта, то в анекдотах самой частотной словоформой является *ад*; в девяти анекдотах появляется *пекло* и в двух – *преисподняя*.

В шести референциальных анекдотах «про ад» *пекло* – понятийный эквивалент *ада*³⁷, т. е. место пребывания грешников после смерти. Поскольку смысловое наполнение концептов *ад* и *пекло* в них полностью совпадает, можно утверждать, что концепту *не-райская часть «того света»* соответствуют два имени *ад* и *пекло*. Однако в ситуативных анекдотах «про ад на земле» смыслы концептов *ад* и *пекло* не одинаковы, т. к. понятийная ступень концепта:

а) *пекло* обогащается небуквальными смыслами *солнце палит* и *жара*³⁸; **б)** *ад* обогащается небуквальными смыслами *жарища*, *нечто чувственно воспринимаемое* и *нечто материальное и доступное на земле*³⁹. Одним словом, в двух ситуативных анекдотах «про ад на земле» *пекло* является самостоятельным концептом и составляющей

³⁶ *Армянское радио спрашивают: – Почему криминал в последнее время совсем страх потерял, уже ничего не бояться, людей как скот режут? – А вы разве не знаете? Ельцин с Гайдаром уже полностью развалили ад, людям больше нечего бояться!*

³⁷ **А)** Структура концепта подробно описана в: Макаровска 2014, с. 32–42. **Б)** Только в одном анекдоте ад показан как ассоциат гейзера (*Ух ты, глубоко и дымно! Тебе не напоминает это ад, Билли?*).

³⁸ Соответственно: **1)** *Сидит мужик на берегу Нила и рыбу ловит. Жара жуткая, духота, пекло, да еще и рыба не ловится... Час сидит мужик, два сидит, а рыба все не ловится. Вдруг всплывает крокодил и так у мужика участливо спрашивает: – Что, жарко? – Угу... – Душно? – Угу... – (с надеждой...) Может, тогда искупнисься? **2)** – У нас прошлым летом стояла такая жара, что даже ночью нельзя было выйти на улицу. – Это еще ничего. Вот в нашем городе было настоящее пекло. Хозяйки укрывали несušек льдом, а то яйца оказывались сразу сваренными вкрутую.*

³⁹ Соответственно: **1)** *Едут два кавказца в дорогой иномарке, а на улице жара, просто ад... В машине окна закрыты, едут в пиджаках и при галстуках все как положено. И тут один говорит: – Слушай, а давай окно хоть чуть-чуть откроем! – Не надо! Пускай все люди думают, что у нас а машине кондиционер... **2)** Теща спрашивает зятя: – Ты чего невеселый? – Не выспался. – А чего так? – Разверзлись ворота ада, и хор сотен истязаемых душ заполонил улицу... – В детском саду под твоими окнами детвору выгуливали? **3)** Наркоман садится в автобусе около старушки. – Вы знаете, – говорит старушка, – ведь вы попадете прямо в ад, молодой человек. Нарик вскочил и закричал водителю: – Остановитесь и выпустите меня, я сел не в тот автобус!!!*

концептосферы *ад*. Впрочем, как и концепт *преисподняя*, появляющийся в двух референциальных анекдотах и отличающийся скромным смысловым наполнением, ибо обозначает лишь место, куда попадают новопреставившиеся (*Брежнев попал в преисподнюю. Собралась вокруг куча вампиров. – Братцы, кто будет 5 звезд с горла, налетай!*).

Кроме референциальных анекдотов, выборка включает три лингвистических анекдота. В одном из них *преисподняя* есть синоним *ада* (*Вовочка: – Мам, синоним ада, 11 букв, начинается на П... – Преисподняя? – Не-а, понедельник*). В остальных обыгрываются такие смыслы концепта *пекло*, как: **1)** буквальный и небуквальный, т. е. *место в загробном мире и жарница*; **2)** небуквальные *страшное место, где лучше, чем дома и комфортное место*⁴⁰.

Итак, концептосфера анекдотного *ада* включает концепт *преисподняя* плюс *ад* и *пекло*, выступающие в двух ипостасях *ад/пекло на «том свете»* и *ад/пекло на земле*. Представим в более наглядной форме понятийный и концептный уровни концепта *ад*, воплощающегося в русских интернет-анекдотах.

Таблица 1. Понятийный уровень составляющих концептосферы *ад*

Составляющие концептосферы концепта <i>ад</i>		Понятийный уровень концепта	
		Буквальные смыслы	Небуквальные смыслы
АД	на «том свете»	– место пребывания грешников после смерти	—
	на земле	– нечто мучительное и невыносимое	– жарница – нечто чувственно воспринимаемое – нечто материальное и доступное на земле Контекстуальные смыслы: – санаторий, семейная жизнь, работа в школе, поступки людей, гуляющие детсады под окном

⁴⁰ Соответственно: **1)** *Рабинович уехал на ПМЖ в Израиль. Посылает телеграмму родным «Прибыл на место, пекло страшное». По ошибке телеграмму приносят вдове другого Рабиновича, который недавно скончался... 2)* *Идет бракоразводный процесс. Муж жалуется, что у него дома невыносимые условия: – Я готов убежать хоть в пекло! Жена вставляет реплику: – Видите, какой эгоист. Всегда ищет для себя тепленькое местечко.*

Составляющие концептосферы концепта <i>ад</i>		Понятийный уровень концепта	
		Буквальные смыслы	Небуквальные смыслы
ПЕКЛО	на «том свете»	– место пребывания грешников после смерти – место в загробном мире*	—
	на земле	– нечто мучительное и невыносимое	– жарыща*, жара – солнце палит – комфортное место* – страшное место, где лучше, чем дома*
ПРЕИСПОДНЯЯ		– место, куда попадают умершие – то же, что ад*	—
<p>Примечание. Смыслы, активизирующиеся в лингвистических анекдотах, отмечены знаком «*»</p>			

Примечательно, что собственно концептный уровень рассматриваемого концепта является одновременно оригинальной моделью анекдотного ада.

Таблица 2. Концептный уровень концепта *ад*: анекдотный ад как место

Слот	Смысловое «наполнение» слота	
Местоположение ада на «том свете»	– неопределенное – определенное: ниже рая, рядом с раем (через стенку), там же, где рай Путь из ада в рай: вход через ворота, дорога, тропинка. Средства перемещения: лифт, поезд, пешком.	
Структура ада	многоуровневая – 7 кругов – на четвертом уровне есть секретная дверь, за ней – комната с бензопилами – под адом находится бар	одноуровневая 1) в виде коридора со множеством дверей 2) в виде свободного пространства с разделением на 2 ада/части: – социалистический – капиталистический – американский/немецкий – русский – школьный/обычный – студенческий – для безбожников – для верующих грешников 3) без разделения на зоны как место мучений или утех 4) для конкретных специалистов – компьютерный ад

Слот	Смысловое «наполнение» слота
Подобие до рая	<ul style="list-style-type: none"> – ад = точная копия традиционного рая – рай = точная копия традиционного ада – ад = копия малокомфортабельного рая (тесная прокуренная комната, помещение вычислительного центра) – ад отличается от рая одним элементом – ад ≠ рай, где ад = геенна огненная, рай = место вечного наслаждения
Связь с раем, контакты	<ul style="list-style-type: none"> – через адово посольство в раю, по телефону, с помощью телевизора, личного общения и писем – обращение за помощью к Богу в случае разрушительных действий грешников и их пагубного влияния на чертей
Функции ада	<ul style="list-style-type: none"> – наказание грешников – организация порочных утех и развлечений для грешников – организация порочных утех и развлечений для безбожников и кар для верующих грешников – создание специальных условий для вечного наслаждения как награда для праведников
Наказание грешников	<p>Наказания: пытать огнем, сечь плетью, варить, поджаривать, сажать на кол, жечь на костре, лизать раскаленные сковороды, ворочать тяжелые камни, подвешивать на дыбе, вырывать куски мяса из тела, вбивать гвозди в зад и иголки под ногти, приседать в бассейне с фекалиями, насиловать, содомизировать, принуждать к оральному/анальному сексу, принуждать участвовать в оргиях, кормить фекалиями, бить палками, привязывать к столбу/стулу, приковывать к стене, сортировать-расфасовывать мусор по пластиковым пакетам голыми руками.</p> <p>Орудия пыток: котлы с кипящим маслом/водой/смолой, комфортабельные vip-котлы, кол, дыба, сковороды, гвозди, иглы, фекалии, палки, костры, плетки. Крышки котлов заваливают камнями или перематывают цепями, закрывая их на замок, чтоб грешники не вылезли.</p> <p>Душевные терзания: стрессовые ситуации (надо успеть сдать отчет), принуждение к вступлению в брак с кем-то противным, слушать музыку Шостаковича.</p> <p>Спецнаказания: невозможность делать то, что хочется/к чему привык, принуждение делать что-то нежеланное.</p> <p>Смена наказаний: раз в тысячу лет.</p> <p>Избежать наказания можно с разрешения черта (рассказывать 1000 лет анекдоты, дать взятку в баксах), благодаря своей изворотливости или побегу.</p> <p>График: в американском аду грешников варят 8 часов в день с перерывом на обед; в русском – круглосуточно по правилам, в «реале» то – как придется из-за безалаберности чертей. В школьном аду гвоздь в зад вбивается раз в день, в студенческом – ведро гвоздей во время «сессии».</p> <p>Спецодежда грешников: рабочие комбинезоны.</p>

Слот	Смысловое «наполнение» слота
Развлечения в аду	<p>График: понедельник – день курения; вторник – день принятия алкоголя; среда – день принятия наркотиков; четверг – «день повального секса»; пятница – праздник для гомосексуалов.</p> <p>Развлечения: пьянки, гулянки, танцы, игра в карты, партия в гольф, полет на дельтаплане со стерхами, рыбалка, «девочки», стриптиз, курево, повальный секс.</p> <p>Пища: балыки, черная икра, ананасы, жареные рябчики, марципаны, омары, вяленая рыба, «всякие вкусности».</p> <p>Напитки: пиво, водка, вино граппа, легкие вина, самогон, спирт.</p> <p>Наркотики: легкие наркотики, героин, «тяжелая синтетика», гора анаши.</p> <p>Предметы: дорогие сигары, кальян, махорка, трубка.</p> <p>Разное: вечная теплая ночь.</p>
Как попасть в ад, возможности	<p>В ад можно попасть: по спискам, по решению Страшного Суда, Святого Петра, Архангелов, ангелов, Архангела Гавриила, Господа, в результате дискуссии Бога/ангела с Сатаной/чертом, по ошибке, по собственному желанию.</p> <p>Возможность: выбора ада или рая, места в аду и формы наказания, перейти в рай после отбывания наказания, отправиться обратно на землю, получить возможность исполнения 3 желаний.</p> <p>Предварительные испытания перед тем, как попасть в ад или рай:</p> <ul style="list-style-type: none"> – у св. Петра – ответить на вопрос, выдержать удар книгой своих грехов по голове – у черта – выдержать удар кнутом
Праздники, реклама ада, экскурсии, мероприятия	<p>Праздник: раз в год отключение горячей воды.</p> <p>Цель рекламы и экскурсий:</p> <ul style="list-style-type: none"> – привлечь туристов – как эффект разрешения грешникам выбрать рай/ад, место в аду или наказание – заманить праведников <p>Мероприятия: аудит, инвентаризация котлов, комиссия.</p>
Топос	<p>«бульвар, скамеечка», бары, клубы, рестораны, казино, бордель, кабак, музей, кино, библиотека</p>
Помещения и предметы	<ul style="list-style-type: none"> – пыточные, VIP-залы, комната страшная и ужасная, «тесная прокуренная комнатенка», «плавательный бассейн, полный дерьма» – VIP-комнаты: «отдельный номер со всеми удобствами» для Ф. Кастро/Порошенко; номер для изобретателя «Виагры» – «громадный зал, убранный персидскими коврами и шелковыми гобеленами. Летают попугаи, бьют фонтаны», шелковые подушки; комната для Б. Гейтса – «с кондиционерами, куча компьютеров, холодильник полный, еды и пива»

Слот	Смысловое «наполнение» слота
	<ul style="list-style-type: none"> – ярко-зеленое поле для гольфа – «помещение типа общаги» – «крутейший компьютерный центр, компы навороченные, мультимедиа всякие, сервера крутые» – коридор с дверями в пыточные – печи, топка, дрова, ведра с дерьмом, гора анаши <p>Разное: музыка Шостаковича как пытка, крики, стоны.</p>
Природное окружение	<ul style="list-style-type: none"> – огромная пустыня, заваленная мусором, небо черное от ворон – поле конопли – лес – деревья, трава из пластика – ледяное озеро <p>Разное: вонь невообразимая, запах серы, облака дыма над котлами, жара +70°, +130°, мороз -40°.</p>
Животный мир	щуки по 121 кг, стерхи, мухи, вороны

Как видим, ад в качестве места амбивалентен и полон контрастов. Весьма интересна персонификация ада, состоящая из коренных (черти) и пришлых обитателей.

Таблица 3. Концептный уровень концепта *ад*: персонификация ада

Слот	Смысловое «наполнение» слота
Персонификация коренных обитателей	<p>Главный: Сатана, черт, Люцифер, Лукавый, дьявол, Главный смотритель, Главный.</p> <p>Остальные: черти, чертенята, Вельзевул, бес, демон, некто «похожий на человека, но светящийся изнутри инфракрасным светом».</p> <p>Должности: стражник, привратник, бармен, крупье, кочегар, охранник, ревизор.</p> <p>Внешний вид: у чертей рога, хвосты, кошмарные злые рожи, свиные рыла, злобная ухмылка.</p> <p>Характер: Люцифер гостеприимный; черт/Сатана стойкий, неуступчивый, глупый, слаонервный; Сатана – «человек любезный, веселый и симпатичный»; Лукавый падок на деньги; черт любит анекдоты; черти – предприимчивые, хитрые, податливые на коммунистическую пропаганду, переимчивые, падкие на деньги, легко адаптируются к навязанным условиям, слабохарактерные, исполнительные.</p> <p>В общении: Главный и черти вежливые, коммуникабельные, Сатана ласков со студентом, ко всем обращается на «ты», кроме Кастро, Порошенко, Ельцина, Гундяева.</p> <p>Одежда и обувь: красный костюм, «черное одеяние», тапки (только у дьявола).</p> <p>Аксессуары: кнут, дубина, пика, вилы.</p>

Слот	Смысловое «наполнение» слота
<p>Персонасфера пришлых обитателей</p>	<p>Сборный национальный субъект: индусы, евреи, немцы, американцы, армяне, русские, французы, англичане.</p> <p>(Не)верующие, духовные лица: атеисты, верующие, пятидесятники, харизматы, православные, католики, мусульмане, батюшка-архиерей, священнослужитель, поп, раввин, пасторы-проповедники, Александр Мень, Гундяев, Папа Римский.</p> <p>Исторические лица: Ленин, Гитлер, Сталин.</p> <p>Политики: <i>российские</i> – Ельцин, Гайдар, Путин, Березовский; <i>советские</i> – Брежнев, бывшие министры внутренних дел СССР Колюня Щелоков и Боря Пуго; <i>американские</i> – Клинтон, Эл Гор, лидер демократов, лидер республиканцев; <i>украинские</i> – Яценюк, Порошенко, министр внутренних дел Юрий Кравченко; <i>кубинские</i> – Фидель Кастро; <i>белорусские</i> – Лукашенко; «политические деятели», «старый член КПСС», «авторитет в политике и преступном мире».</p> <p>Специалисты: судьи, адвокаты, учителя, экстрасенсы, работники ЖКХ, гаишники, футболисты, водитель КамАЗа с напарником, бухгалтеры, журналисты, музыканты, Борис Гребенщиков, Егор Летов.</p> <p>Богачи: олигарх Кузнецов, «новый русский».</p> <p>Компьютерщики: Билл Гейтс, программисты, фидошник, системщики, провайдеры, геймеры, думеры, квакеры, хакеры, юзеры, глава компании IBM, разработчик компьютерной игры <i>Diablo III</i>.</p> <p>Женщины: теща, проститутки, «прожженная проститутка Кэт», «старая бл*ядь», шлюхи, (не)верные жены и жены пасторов-проповедников, в т. ч. Педофилия, праведницы, брюнетки, шатенки, блондинки, рыжая, Патрисия Каас, Мэрилин Монро, Моника Левински, американки, русские, «кукрыниксы – толстые, прыщавые, морщинистые».</p> <p>Преступники, неумные, аморальные лица: убийцы, самоубийцы, Есенин, Маяковский, онанисты, гомосексуалы, наркоманы, насильники и глупцы.</p> <p>Герои кино и книг: Терминатор, Гарри, Рон и Гермiona, Дон Жуан, вампиры.</p> <p>Мужчины: Иван Сидоров, «один парень», мужик, дедок, студент, москвичи, неверные мужья, начальник, сосед.</p> <p>Животные: кот.</p> <p>Не-грешники: изобретатель «Виагры», сантехник, монашка Маргарита.</p> <p>Ада не боятся: учителя, москвичи, пережившие страшную жару в 2010 году, русские, привыкшие к экстремальным условиям.</p> <p>Дресс-код: красный костюм, красный пиджак.</p> <p>Аксессуары: золотые цепи, деньги, горячая кочерга.</p>

Подводя черту под всем сказанным, нужно подчеркнуть, что концепт *ад* в интернет-анекдотах больше соответствует народным образам, чем его видению в православии и представлениям интернетчиков. Анекдотный ад рисуется как нечто материальное и телесное (душевные муки лишь подразумеваются), привычное (к миру фантастическому принадлежат лишь черти и небожители, изредка заглядывающие в пекло), теплое и шумное, часто приятно удивляющее и совсем не страшное (особенно для экстремалов, геймеров, проституток, некоторых политиков, коммунистов), а если жуткое, то и так не ужаснее ада на земле. Разные новшества (VIP-комнаты, кальяны, секс-кукла, компьютеры, неоновая реклама, экскурсии и пр.), популярные обитатели (Билл Гейтс, Терминатор, Гермiona и др.), знакомые ситуации (комиссии, аудит) сближают ад с современным земным миром; а предметы традиционного быта (дрова, печка, вилы), исторические лица и персонажи минувших времен (Ленин, Сталин, Брежнев) – с земным былым. Все это плюс необычное изображение ада в качестве гостеприимного пристанища для грешников, не только превращает его, пользуясь словами М. М. Бахтина, в «веселое карнавальное страшилище», но и способствует, как ни парадоксально, формированию позитивного настроения на ад, места, изначально не радостного, ибо связанного со смертью.

Таким образом, наличие интернет-анекдотов «про ад» и факт, что объективация концепта *ад* в них и в народных представлениях значительно не разнятся, благодаря преобладанию традиционных составляющих и гармоничному сосуществованию нового и старого, есть свидетельство прочного укоренения концепта *ад* в национальной картине мира русских как значимого элемента христианского наследия.

Литература

- Ерофеев Ю.В., 2010, *Интернет-анекдот как особый вид юмористического дискурса*, “Известия Самарского научного центра Российской академии наук”, т. 12, № 3, с. 163–166, [online], http://www.ssc.smr.ru/media/journals/izvestia/2010/2010_3.163.166.pdf, [28.03.2015].
- Кирилл (Зинковский) иеромонах, 2010, *Вопросы об аде и рае (вопросы задавал А. Бакулин)*, [в:] *Православный Санкт-Петербург*, [online], <http://www.pravoslavie.ru/smi/38179.htm>, [05.02.2015].
- Климов Г. протоиерей, 2013, *Что такое ад? (подготовила И. Луцманова)*, [в:] *Нескучный ад*, [online], <http://vichuga-voskr.cerkov.ru/2013/08/22/что-такое-ад/>, [05.02.2015].

- Лесной С., 1995, *Откуда ты, Русь?*, Ростов-на-Дону, [online], http://www.kirsoft.com.ru/freedom/KSNews_527.htm, [05.02.2015].
- «Навечно во тьме». *Природа и причина вечных мук. По изданию 1863 года «О вечных мучениях грешников»*, 2004, Москва, [online], <http://www.golden-ship.ru/knigi/4/NVT.htm#q1>, [13.03.2015].
- Полный православный богословский энциклопедический словарь*, 1992, том 1, Москва.
- Симеон Новый Богослов преп., *Божественные Гимны*, 2010, Библиотека Золотой Корабль.RU 2010, [online], http://www.golden-ship.ru/knigi/3/simeonNB-BG.htm#_Тoc221206566, [09.03.2015].
- Толстой Н.И., (ред.), 1995, *Славянские древности*, том 1, Москва.
- Толстой Н.И., (ред.), 2012, *Славянские древности*, том 5, Москва.
- Шмелева Е.Я., Шмелев А.Д., 2002, *Русский анекдот. Текст и речевой жанр*, Москва.
- Gieysztor A., 2006, *Mitologia Słowian*, Warszawa.
- Gigilewicz E., (red.), 2011, *Encyklopedia katolicka*, tom XV, Lublin.
- Макагowska О., 2014, *Культурные, культурно-личностные и коммуникативно-стилевые детерминанты интерперсональной коммуникации между польской и русской молодежью*, Poznań.

THE CONCEPT OF *HELL* IN RUSSIAN INTERNET JOKES

S U M M A R Y

This article analyses new ways of understanding hell by the Russians based on the examples of Internet joke texts. For the sake of this analysis 160 anecdotes have been selected from theme portals (*Anekdoty.ru*), social media (*Wkontakte*), forums, etc. The idea of hell emerging from the texts of the jokes largely corresponds with a traditional Russian idea of hell, the place where sinners are punished. However, a number of new elements have been discovered, such as VIP rooms, a neon advertisement, restaurants, and so forth. Surprisingly enough, the jokes depict hell as the place where sinners can have a good time. This article draws analogies between Hell and the Earth; it also describes those dwelling in hell, mostly devils and sinners. The comparison of the idea of hell from the Internet jokes with the idea of hell described in Russian forums has shown some considerable differences in the perception of hell as a concept.

Eugenia Maksimowicz

DOI 10.15290/sw.2016.16.23

Uniwersytet w Białymstoku

Wydział Filologiczny

Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej

tel.+48 85 7457450

e-mail: maximovitch@interia.pl

О религиозной лексике современного русского языка в лингвистических исследованиях

Ключевые слова: Библия, фразеологизмы библейского происхождения, религиозная лексика, лингвистические исследования.

Библия – книга совершенно исключительная, неисчерпаемая, книга, в которой все сказано как о Боге, так и о человеке. Библия содержит в себе учение религиозного порядка, богооткровенную истину, но и человеческое знание и вся наша умственная деятельность находит в ней пищу. Она легла в основу европейского искусства. Само название включает в себе и выражает все ее исключительные качества. Слово «библос» у греков уже значило «книга». Для нас же эти три слога «Библия» выражают вершину и совокупность всего написанного. Библия – книга книг. Именно она на протяжении веков далеко превзошла все остальные творения, была и остается самой читаемой книгой в мире.

Учитывая все печатные издания Библии, можно заключить, что общий тираж ее достигает почти миллиарда экземпляров. В переводе она существует почти на семистах языках и диалектах.

Библия как объект исследования представляет интерес для ученых на протяжении долгого времени, поскольку библейские сюжеты «связаны многочисленными нитями не только с языком, но и с разными видами искусства, получая широкое отражение и в изобразительном искусстве, и в музыке, и, конечно, в литературе. Иными словами, бу-

дучи тесно связанной с европейской христианской культурой, она имеет огромное культурологическое значение» [Дубровина 2001, 98].

Сюжеты, цитаты, крылатые выражения библейского происхождения называются «библейзмами». Они получили достаточно широкое распространение в европейских языках, религией которых является христианство. Библейзмы мы слышим в устной речи, встречаем на газетной полосе, страницах художественных произведений. Но что же следует понимать под библейзмом? В основном в работах российских лингвистов, а также в специальных словарях, под библейзмами традиционно понимаются фразеологические единицы, афоризмы или крылатые фразы из Библии. Е.М. Верещагин под библейзмами понимает «отдельные слова..., устойчивые словосочетания, целые выражения и даже фразы, восходящие по своему происхождению к Библии, которые или заимствованы из Библии, или подверглись семантическому воздействию библейских текстов, в том числе не ассоциируемые с ней в современном языковом сознании» [Верещагин 1993, 97]. Он также отмечает, что библейзмы обладают семантической и стилистической маркированностью (переносным значением, повышенной экспрессивностью, принадлежностью к книжному стилю).

В современном русском языке известно более двухсот устойчивых выражений, так или иначе связанных с текстом Библии. Особенно много фразеологизмов из Нового Завета, прежде всего из Евангелия. *Благовещение и Рождество Христово, поклонение волхвов, усекновение главы Иоанна Крестителя, притчи о блудном сыне, об умных и глупых девах, об исцелении Лазаря и об изгнании бесов, рассказ о насыщении тысяч немногими хлебами, Тайная Вечеря, Иудин поцелуй* – это далеко не полный перечень тех фрагментов из Священного Писания, которые бытуют в повседневном нашем словоупотреблении как текстовые реминисценции. Быть может, стоит отметить, что определенную роль в этом плане сыграли названия произведений изобразительного искусства, которые все же оставались под своими именами не только на стенах музеев, но подчас и на страницах альбомов и на открытках [Супрун 1995, 23]. Понятно, что такой объем фразеологических единиц составляет пласт, весьма мощный, во всей фразеологической системе русского языка.

К Библии восходит целый ряд фразеологических оборотов, самых разных по значению и структуре. Среди них по лексическому составу и грамматике можно выделить две группы, различные в функционально-стилистическом отношении – 1) обиходные, стилистически нейтральные и книжные, 2) архаические, редкого употребления.

Первую группу составляют фразеологизмы, не имеющие в своем составе ничего «несовременного и нерусского»: *бросить камень, корень зла, голову приклонить, соль земли, не пошевелить пальцем* и т.д. Вторая группа состоит из фразеологических оборотов, в которых содержится либо словесная, либо грамматическая «особинка» в виде устаревших слов, морфологических форм или библейских имен собственных: *мир дому сему, да минует меня чаша сия, Иов многострадальный, притча во языцех, кесарево кесарю, глас вопиющего в пустыне*.

В каждом языке проявляется своеобразное соотношение между фразеологией и текстом Библии.

В современной русистике существует большое количество семантических и семантико-этимологических классификаций фразеологизмов библейского происхождения. Представляют интерес классификации, в которых отражены семантика, этимология и соотношение фразеологической единицы библейского происхождения с текстом первоисточником (Библией). Без опоры на этимологию, связь с текстом Библии и семантику исследуемых единиц становится невозможным выявление семантических особенностей фразеологизмов библейского происхождения в современном русском языке.

Примером такой классификации может послужить работа В.Г. Гака «Особенности библейских фразеологизмов в русском языке» [Гак 1997, 3], в которой как раз рассматривается соотношение между фразеологизмами и текстом Библии. Исследователь выделяет несколько оппозиций.

1. С точки зрения соотношения с текстом Библии фразеологизмы делятся на две группы: цитатные (контекстуальные) и ситуативные. В первом случае фразеологическая единица представляет собой элемент текста, иной раз несколько измененный, например, выражение *камень преткновеня* встречается в Библии дважды. Во втором случае выражение в соответствующей форме в Библии отсутствует, но оно репрезентирует определенную ситуацию, описание которой в Священном Писании может занимать даже несколько глав. Выражение *Ноев ковчег* не встречается в Ветхом Завете, оно резюмирует ситуацию, описанную в шестой и седьмой главах Бытия.

Контекстуальные библейские фразеологизмы могут подвергаться различным трансформациям количественного порядка (усечения и добавления) или качественного (замена слов и грамматических форм).

2. В.Г. Гак допускает членение библеизмов по степени их связи с Библией и выделяет первичные и вторичные библейские фразеологизмы. Первичные фразеологизмы непосредственно отражают библейский

текст или ситуацию, к ним относится подавляющее большинство библейских фразеологизмов. Вторичные библеизмы лишь отдаленно связываются с текстом Библии.

3. Библейские фразеологизмы могут быть непосредственными и опосредованными. Первые восходят непосредственно к Библии, на вторых лежит печать заимствования из других языков или печать отдельных авторов.

Библейские фразеологизмы по семантике можно разделить на имеющие прямое значение и имеющие переносное значение. При сохранении (в целом) формы изменяется значение библейского выражения. Семантическая трансформация способствует фразеологизации библейских словосочетаний. В русском языке переосмыслению может способствовать наличие в библейском фразеологизме церковнославянизмов, первоначальное значение которых забывается. Такое переосмысление произошло с выражением *тьма кромешная* (Матф. 22: 13), которое поначалу указывало на «внешнюю тьму», куда ввергали грешников, а теперь это выражение обозначает беспросветную темноту.

Рядом с понятием «библейский фразеологизм» стоит понятие сакральной лексики. Слово «сакральный» (восходит к латинскому *sacer*) обозначает священный, относящийся к религиозному культу и ритуалу, обрядовый¹.

Сакральную лексику можно разделить на две большие группы: 1) лексика, восходящая непосредственно к библейским текстам (*ад, рай, ангел, алтарь, риза* и т. д.); 2) слова, не встречающиеся в Священном Писании, но имеющие отношение к религии и церкви (*клобук, прихожане, миряне, орать* и т. д.).

В первой группе можно выделить следующие ряды слов.

1. Имена собственные, восходящие к Библии (они достаточно употребительны в языке любой страны, в частности, России, где религией является христианство). В современном русском языке библейские имена входят в основное ядро антропонимики: *Марк, Павел, Анна* и т. д.;

2. Церковные праздники, часть из которых восходит непосредственно к Библии (*Пасха, Рождество, Крещение, Воскресение*), а часть праздников появилась в ходе развития культа церкви (*Успение, Благовещение, Троица*);

3. Обширный ряд составляют слова, используемые в практике отправления религиозных обрядов и в наименовании предметов церковно-

¹ *Словарь иностранных слов*, 1988, Москва, с. 451.

го обихода: а) церковные принадлежности (*ладан, мира, алтарь* и т. д.); б) церковные помещения (*алтарь, храм, церковь* и т. д.); в) церковные одежды (*ряса, саван, риза*); г) церковные обряды (*молитва, причастие, эпитафия* и т. д.).

4. Слова, обозначающие ангелов и их разновидности. Все ангельские чины и имена восходят к Библии (*ангел, архангел, серафим, херувим, Рафаил* и т. д.);

5. Отвлеченные имена существительные (*душа, грех, благодать, спасение* и т. д.).

Обратим свое внимание на то, что в современном русском языке наравне с вышеуказанной лексикой присутствуют также слова и выражения, не являющиеся библеизмами. *Слова религиозного происхождения* или *религиозная лексика* являются самой обширной группой слов. К данной группе, по определению А.А. Азарова [Азаров 2002, 10], относятся слова и сочетания слов, возникшие на почве основных религий мира: христианства, мусульманства, буддизма, иудаизма и др. В нее входит лексика, употребляемая в практике отправления религиозных обрядов, в работах по архитектуре культовых сооружений, иконописи, прикладному искусству, истории религии, а также имена святых, богословов, известных религиозных деятелей, названия религиозных праздников, религиозная атрибутика и т. д. Данные слова, по мнению В.В. Кабакчи, служат для наименования так называемых «культуронимов», то есть «языковых единиц, выступающих в качестве элементов обозначения мировой культуры» [Кабакчи 2001, 7], которые в свою очередь подразделяются на полионимы – культуронимы, являющиеся универсалиями в мировой культуре (в религиозной теме к ним относятся такие слова, как *религия, вера* и т. д., то есть универсальные элементы любой религии); идионимы – культуронимы, специфичные для внутренней культуры данного языка (в русском языке это такие слова, как *кулич, иконостас* и др.) и ксенонимы – языковые единицы данного языка, используемые в качестве наименований элементов внешних (иноязычных) культур (*Будда, Коран, Рамадан* и т. д.).

Среди религиозной лексики особое место занимает группа религиозных слов христианского происхождения, то есть слов и выражений, возникших на основе христианской религии и имеющих непосредственное отношение к тексту Священного Писания как ее основе. К ним относятся слова, обозначающие какие-либо реалии, свойственные христианской религии в общем и используемые различными конфессиями в частности. Религиозные слова христианского происхождения по частоте использования и количеству лексических единиц являются одни-

ми из наиболее широко употребительных в группе слов религиозного происхождения.

Некоторые исследователи наряду с религиозной также выделяют группу церковной лексики. С.В. Булавина [Булавина 2003, 18] под религиозной лексикой понимает единицы, которые называют основные христианские понятия, большая часть которых представлена в Библии. В исследовании С.В. Булавиной религиозная лексика представлена несколькими подгруппами: к первой подгруппе относятся слова, служащие для наименования Верховного Существа и божественных существ. В данную подгруппу входят такие слова, как *Бог, Господь, ангел*, и устойчивые словосочетания с данными лексемами. К этой же подгруппе относятся вокативные междометия *Бог мой, Боже мой* и т. д. Ко второй подгруппе относятся слова, служащие для наименования существ, воплощающих зло: *бес, дьявол, сатана* и др., а также устойчивые сочетания с ними. Третью подгруппу составляют наименования реалий загробной жизни: *ад, рай, геенна* и др., а также словосочетания с ними. К четвертой подгруппе относятся обозначения христианских представлений о человеке: *душа, грех, воскреснуть* и другие, и словосочетания, связанные с данными словами. По мнению исследователя, религиозная лексика не соотносится с материальной стороной жизни церкви, в этом заключается ее главное отличие от церковной лексики. Церковная лексика, по мнению С.В. Булавиной, представляет значительно большую, по сравнению с предыдущей, группу, в которой также выделяется несколько подгрупп: 1) названия предметов культа, церковной утвари, например, *крест, кадило, икона, елей, миро, ладан* и т. д., а также устойчивые словосочетания с данными лексемами; 2) названия церковных обычаев, обрядов: *крещение, исповедь* и др.; 3) названия деталей архитектуры, внутреннего и внешнего устройства храма: *алтарь, колокольня* и т. п., а также устойчивые словосочетания с данными лексемами; 4) названия подразделений, единиц церковного административного устройства: *монастырь, епархия* и устойчивые словосочетания с ними.

М.Е. Петухова [Петухова 2003, 24] в своем исследовании, посвященном функциональным особенностям церковной лексики с предметным значением в русском языке, также подразделяет церковную лексику на несколько групп. Данные подгруппы во многом перекликаются с разделением церковной лексики С.В. Булавиной: 1) названия церковных помещений, сооружений, поселений; 2) обозначения предметов церковной утвари, облачения, культовых атрибутов; 3) наименования лиц по отношению к христианской вере: представителей духовных санов, чи-

нов, сословий, верующих и неверующих людей и иноверцев, монахов и мирян. Однако большинство слов как из группы религиозной, так и церковной лексики, рассматриваемых исследователями (такие как *крещение, миро, елей, крест, Господь, ангел, геенна, душа, грех* и др.), являются библеизмами, так как зафиксированы в тексте Библии. Подгруппы слов, служащие для наименования лиц по отношению к христианской вере, названия церковных помещений, обозначения церковной утвари, предметов архитектуры, а также единиц церковного административного устройства являются религиозными словами христианского происхождения, которые можно разделить согласно классификации, предложенной В.В. Кабакчи, на полионимы, к которым будут относиться такие слова, как *религия, Бог, священник, вера, алтарь, секта, храм, Троица* и т. д.; идионимы, к которым будут относиться культуронимы, специфичные для внутренней культуры русского языка: *кулич, масленица, благовест, старовер* и др.

Возвращаясь к библеизмам, не можем не обратиться к работам лингвиста Н.В. Климовича, по мнению которого под библеизмами следует понимать *фразеологические единицы*, как зафиксированные в тексте Священного Писания, так и возникшие на основе библейских сюжетов, а также слова, которые подразделяются на: 1) *библеизмы – имена собственные*; 2) *библеизмы – топонимы* и 3) *библеизмы – религиозные реалии* [Климович 2006, 203].

Уже говорилось о том, что библеизмы прочно вошли в наш язык, они продолжают широко и свободно использоваться в настоящее время. На одну из причин «живучести» этих языковых единиц указал А.М. Селищев: «Их употребление связывается с особой значимостью, выразительностью, с той или иной эмоцией. Это функционально-стилистическое свойство характерно для библейских выражений, заимствованных из текстов Ветхого и Нового Завета и позже переосмысленных, что и сделало их фактами живого языкового употребления. Выражения этого рода, как правило, прочно усвоены и широко употребительны в тех языках, которые прошли стадию “христианской культуры”. Сделавшись неотъемлемой принадлежностью изобразительного речевого репертуара, они пригодны для выражения таких понятий, которым совершенно чужд дух христианской морали или устарелого церковного уклада жизни и мировоззрения. Сознание тех, кто употребляет или слышит библейские выражения в контекстах современной речи, не ассоциируется с их былыми терминологическими значениями, что и обеспечивает им прочное место во фразеологическом фонде современного русского языка» [Селищев 1952, 112].

Можем утверждать, что слова и выражения библейского происхождения, будь то библейские фразеологизмы или сакральная и церковная лексика, с их образной системой, яркой выразительностью и глубоким нравственным смыслом отнюдь не являются массой устаревающих языковых единиц. Интерес к библейским выражениям в последнее время не только не угас, но даже усилился. Следствием этого стало увеличение удельного веса библеизмов в новейших словарях и справочниках, в живой повседневной, особенно в публицистической, речи. Взять хотя бы газетные заголовки, типа: «Поиск земли обетованной» [«Литература в школе», 2005, № 6, с. 2]; *Тайное и явное* [название рубрики в газете «Аргументы и факты»]; «У Путина сначала было слово» [«Литературная Газета», 2007, № 36, с. 1]; «Ищите и обрящите» [«Аргументы и Факты», 2008, № 46, с. 33]; «Не хлебом единым. А жирафом вдобавок» [«Культура», 2007, № 27, с. 11]; «Капля в море изображения иных времен и народов» [«Литературная Газета», 2008, № 2, с. 11]; «В Подмосковье подешевела манна небесная» [«Московский комсомолец», 2013, № 26379 от 8 ноября] и т. п.

В последнее время обнаруживается тенденция к злоупотреблению меткими евангельскими фразами, к превращению их в штампы. Это беспокоит, так как зачастую люди употребляют библейские выражения без точного знания об их значении. В данной ситуации как никогда актуальным становится создание словаря библейской фразеологии. Подобные попытки создания словарей предпринимались ни раз, однако на сегодняшний день ни один существующий справочник, по мнению ведущих лингвистов, не обладает полнотой и глубиной необходимых сведений. Перед лексикографами встает ряд задач теоретического и практического характера. Предстоит определиться с исходной формой многих библейских фразеологизмов, разграничить варианты и синонимы отдельных оборотов, уточнить, а иногда и частично пересмотреть маркировку библейских выражений, особенно по признаку принадлежности к активному или пассивному лексическому запасу русского языка. Отдельные фразеологические единицы требуют необходимости в уточнении их этимологического происхождения, чтобы разрешить вопрос об их статусе как библеизмов. Думается, что при работе над новым словарем, при отборе материала для него, важным будет разграничить фразеологию от текстовых реминисценций и особенно от нарицательных имен существительных, которые появились на основе библейских образов.

А до тех пор, пока эти проблемы не будут решены адекватно, необходимо всеми возможными способами проводить просветительскую ра-

боту. И задача эта может быть выполнена путем совместных усилий лингвистов, культурологов и педагогов.

Литература

- Азаров А.А., *Русско-английский словарь религиозной лексики*, Москва, 2002.
- Булавина С.В., 2003, *Русские устойчивые словосочетания, содержащие церковно-религиозную лексику*, Дис. ... канд. филол. наук, Воронеж.
- Верещагин Е.М., 1993, *Библейская стихия русского языка*, "Русская речь" № 1, с. 90–98.
- Гак В.Т., 1997, *Особенности библейских фразеологизмов в русском языке*, "Вопросы языкознания" № 5, с. 3–19.
- Дубровина К.Н., 2001, *Особенности библейской фразеологии в русском языке*, "Филологические науки" № 1, с. 91–98.
- Кабакчи В.В., 2001, *Практика английского языка межкультурного общения*, Санкт-Петербург.
- Климович Н.В., 2006, *К вопросу об определении библеизма в лингвистике*, "Языкознание", Красноярск.
- Петухова М.Е., 2003, *Функциональные особенности церковной лексики с предметным значением в русском языке*, Дис. ... канд. филолог. наук, Казань.
- Селищев А.М., 1951–52, *Старославянский язык*, Москва.
- Словарь иностранных слов*, 1988, Москва.
- Супрун А.Е., 1995, *Текстовые реминисценции как языковое явление*, "Вопросы языкознания" № 6, с. 17–29.

ABOUT RELIGIOUS LEXIS OF CONTEMPORARY RUSSIAN LANGUAGE IN LINGUISTIC RESEARCH

S U M M A R Y

The Bible has attracted the attention of researchers of various specialties for a long time. It is an endless source of themes closely associated with the Christian European culture – its cultural importance is not to undermine.

Expressions taken from the Bible appear in various forms of linguistic communication, in press releases, literary works or oral speech.

In the Russian modern linguistics there are different semantic and semantic – etymological proposals to classify the religious lexis and idioms of biblical origin. They all refer to the source text – the Bible, because without these references the semantic analysis of the lexis of the biblical genesis in the modern Russian language would not be possible.

Наталля Снігірова

DOI 10.15290/sw.2016.16.24

Цэнтр даследаванняў беларускай культуры,
мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі
наук Беларусі
Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа
Аддзел лексікалогіі і лексікаграфіі
tel.: +37529-5723563
e-mail: nataliasnigirova@gmail.com

Намінатыўна-ацэначныя феномены ў паўночна-ўсходніх гаворках польскай мовы: да пытання аб міжмоўных польска-беларускіх карэляцыях

Ключавыя словы: арэал, супольнасць, матываванасць, этымалогія.

Арэальна-тыпалагічная адметнасць польска-беларускіх моўных кантактаў раскрываецца перш за ўсё ў дыялектным матэрыяле, у складзе якога намінатыўна-ацэначныя лексемы вылучаюцца асаблівым характарам утварэння і функцыянавання. Пры гэтым у лексічным складзе інавацый найменні, у якіх знайшоў адлюстраванне вопыт назіранняў чалавека над светам флоры і фаўны, складаюць багатую па сваім аб'ёме групу слоў. Падобныя міжмоўныя польска-беларускія карэляцыі ў межах намінатыўна-ацэначных феноменаў неабходна інтэрпрэтаваць абачліва, паколькі яны могуць уяўляць сабою не толькі паралелі, лакалізаваныя на перыферыі тэрыторыі польска-беларускага кантактавання, а і адрознівальныя ізагласы беларуска-польскай арэальнай супольнасці¹, сярод якіх, як вядома, выяўляецца значная колькасць інавацыйных з'яў інтэграванага характару, уласцівых непасрэд-

¹ Больш падрабязна гл.: Снігірова Н. А., *Паўночна-ўсходнія арэальныя інавацыі ў польскай мове*: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.03; Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, 2009.

на не кантактуючым паміж сабою польскім і беларускім дыялектам. Такія міжмоўныя сыходжанні з'яўляюцца вызначальнай асаблівасцю польска-беларускага памежжа як часткі арэальнага ўтварэння, кампаненты якога маюць шэраг агульных арэальна абумоўленых прыкмет.

Сінкрэтычная структура многіх зрокавых канататыўных вобразаў, якія сфарміраваліся на падставе назіранняў за прадстаўнікамі жывёльнага і расліннага свету, стварае перадумовы для ўзнікнення ў гаворках паўночна-ўсходняй Польшчы і заходняй Беларусі адметных намінатыўна-ацэначных феноменаў². Як правіла, асэнсаванне прычын ўтварэння і механізмаў мадыфікацыі значэнняў лексіка-семантычных і лексіка-словаўтваральных інавацый, што адлюстроўваюць пачуццёва-нагляднае ўяўленне аб з'явах аб'ектыўнай рэчаіснасці, патрабуе спецыяльнага даследавання. Прымяненне анамасіялагічнага падыходу да вывучэння лексікі польска-беларускага памежжа дазваляе праводзіць аналіз асобных з'яў ад іх плана зместу да плана выражэння (г.зн., ад сэнсу да формы), у выніку чаго атрымаць больш поўную інфармацыю аб спосабах і сродках, умовах і механізмах дзеяння, прынцыпах і заканамернасцях развіцця намінацый. Паколькі ў структурным плане любая канатацыя ўяўляе сабой даволі складанае ўтварэнне, якое ўключае ў свой склад эмацыянальнасць, ацэначнасць і экспрэсіўнасць [Стариченко 2008, 259], асаблівую ўвагу пры вывучэнні намінатыўна-ацэначных феноменаў варта надаваць самаму зместу сэнсавых структур слова, яго канататыўнай накіраванасці, гукавому афармленню, наяўнасці гукасімвалізму і гукапераймальнасці ў аснове, а таксама фармальным паказчыкам, асабліва суфіксам, пры дапамозе якіх утварылася намінатыўная адзінка.

У кантэксце вышэйвыкладзенага, эўрыстычную вартасць прадстаўляе матывацыя семантыкі найменняў, утвораных ад асноў на *bǫdz-/bǫdz-*, што, відаць, па прычыне «сумнеўнай прыстойнасці», як правіла, застаюцца па-за ўвагай даследчыкаў. Магчыма, што агульнавядомыя на паўночным усходзе Польшчы лексемы *bǫdziel* і *bǫdziuch* 'паразіт, які нішчыць пшаніцу' набылі новую семантыку пад уплывам працэсаў, якія адбываліся на тэрыторыі распаўсюджання беларускіх гаворак. Гэты гіпатэтычны факт сведчыць пра неабходнасць не толькі

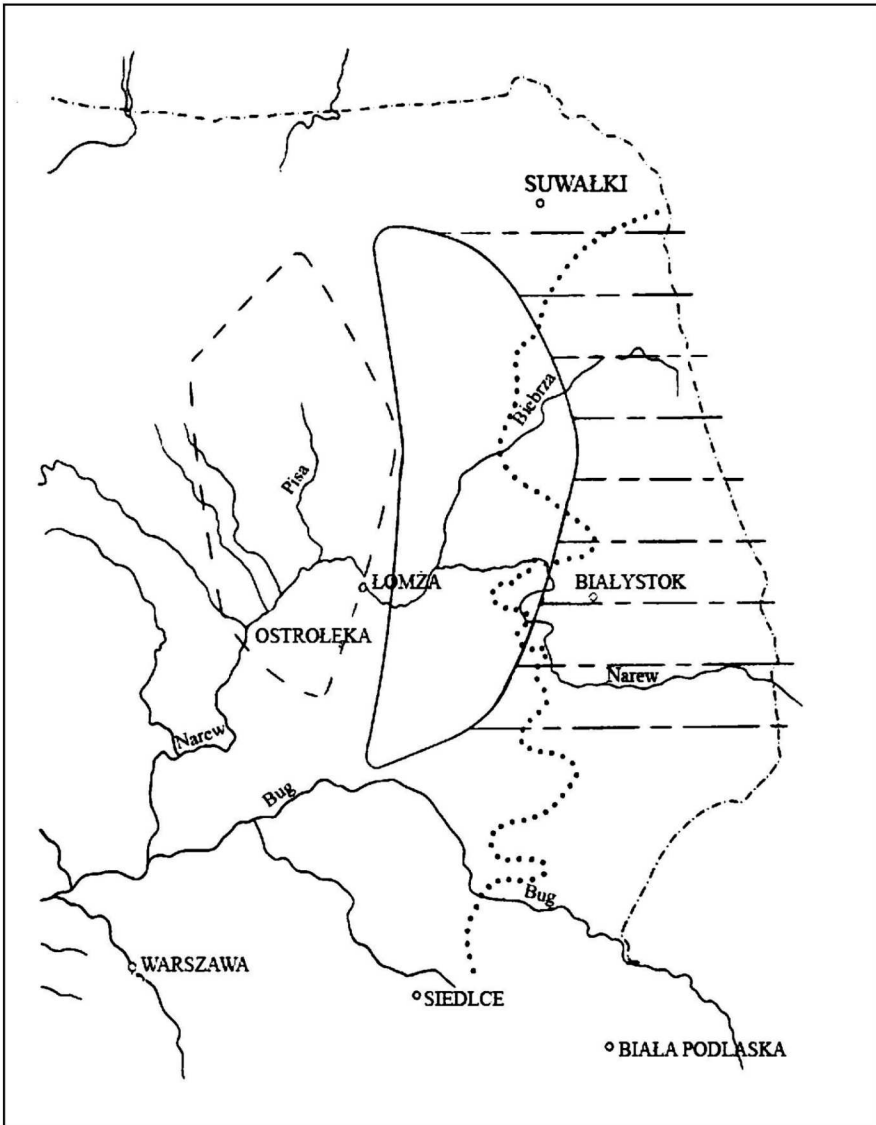
² У сувязі з тым, што на практыцы размежаванне пеяратаўнай эмацыянальнасці і неадабральнага ацэначнага кампанента канатацыі слова, якое выражае ацэнку прадметаў і з'яў аб'ектыўнага свету, сутыкаецца з вялікімі цяжкасцямі, мэтазгодна выкарыстоўваць тэрмін намінатыўна-ацэначны феномен, што не адмаўляе выразнасці, вобразнасці і інтэнсіўнасці вуснага маўлення.

глыбокага аанамасіялагічнага вывучэння асацыятыўных сувязей слоў, аб'ёму іх значэнняў, аманімічных і сінанімічных узаемадачыненняў шматлікіх варыянтаў у польскай, беларускай і іншых славянскіх мовах, але і правядзення лінгвагеаграфічнага аналізу адзначаных з'яў у рэчышчы традыцый арэальна-этымалагічных даследаванняў.

У адпаведнасці з дадзенымі складзенай польскімі лінгвагеаграфамі А. і Я. Басарамі карты, месцазнаходжанне арэалаў пашырэння словаўтваральных дублетаў *bździeł* і *bździuch* 'паразіт, які нішчыць пшаніцу' ў паўночна-ўсходніх гаворках Польшчы вызначаецца як астраўное, кампактна лакалізаванае. Паводле асаблівасцей прасторавага распаўсюджання арэалам уласцівы вертыкальны характар экспансіі і падабенства формы (гл. карту-схему) [Basara 2002, 84]. Усходняя мяжа арэала *bździeł* і заходняя арэала *bździuch* сутыкаюцца. Замкнутасць арэалаў, аднак, абвяргаюць шырока распаўсюджаныя ў беларускіх гаворках дэрываты з наяўнасцю зыходнага кораня *бздз-*: лексемы *бздзюль*, *бздзіль*, *бздюль*, *бзьжзюль*, *бздзюля*, *бздзюлька*, *бздзюха* і інш. у значэнні 'клоп расліннаедны' адзначаны ў Магілёўскай, Гомельскай, Мінскай абласцях, ва ўсходнепалескім рэгіёне [Жывёльны свет 1999, 86]; найменне *бздзюль/бзьдзюль* 'лясны клоп' зафіксавана ў Бярозаўскім р-не [Грачыха 2001, 213], са значэннем 'палявы клоп' – у Мсціслаўскім р-не [Бялькевіч 1970, 84], а таксама ў «*Беларуска-расійскім слоўніку*» М. Я. Байкова, С. М. Некрашэвіча [Байкоў 1993, 45]. Прыведзеныя словы найбольш часта ўжываюцца як назвы 'ляснога клапа' на тэрыторыі амаль усёй Беларусі [Лексічны атлас беларускіх народных гаворак 1993, 361], у паўночна-заходніх рэгіёнах – як амонімы ў адносінах да *порхаўкі* 'грыба, які пры даспяванні выдзяляе карычневую масу, пыл' [Лексічны атлас беларускіх народных гаворак 1993, 290], [Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча 1979, 184], [Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны 1999, 16]. Дадазеныя лінгвістычнай геаграфіі пацвярджаюць, што арэал лексічнай адзінкі *bździuch* у значэнні 'паразіт, які нішчыць пшаніцу' мае працяг на Гродзеншчыне, а *bździeł*, відаць, як трансфармаваны варыянт з літоўскага *kubizdelis* – у Літве [Лаучуте 1982, 47]. Найвышэйшая канцэнтрацыя пашырэння слоў з каранямі *бздз-* назіраецца ў паласе сярэднебеларускіх гаворак, прычым напрамак пашырэння гэтай з'явы прасочваецца ў заходнім кірунку, па лініі Дакудава – Камянюкі Брэсцкай вобласці.

Лексемы *bździeł*, *bździuch* утвораны ад дзеяслова *bździeć* 'выпускаць смярдзючыя газы з кішак', 'смярдзец', які захаваўся ў мазавецкіх гаворках, але выпясыяецца блізказначным *pierdzić* [Bańkowski 2000, 105].

Карта-схема: *Bździeł, bździuch* ‘паразит, які нішчыць пшаніцу’

- bździeł
- - - bździuch
- — граница максималнага распаўсюджання ўсходнеславянскіх гаворак (паводле «Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny»)
- - - - адкрыты на ўсход арэал

У беларускай мове, паводле меркавання А. Я. Анікіна, рэфлекс **pъzděti* як бышчам бы адсутнічае, выцеснены дзеясловам *пярдзець* [Этымалагічны слоўнік беларускай мовы 2005, 304], [Анікин 2009, 169]. Усе аднакарэнныя да разглядаемых слоў найменні, у тым ліку народныя назвы смярдзючых раслін *bzducha*, *bździocha*, *bździucha*, паходзяць ад такіх «тыповых утварэнняў, як †*smŷdēti* (адносіцца да страчанага †*pъzd-nq-ti*, °†*pizdati*)» [Bańkowski 2000, 105]. Параўн. сербскахарвацкае †*pizda* анатамічнае ‘анус’, магчыма, з **pi-pəd-* : *pēd-* // **pōd-* // *pəd*; лацінскае *pēdere* (*pēdo*, *pe-pēdi*, *pēditus*) ‘смярдзець, выпускаючы газы з кішак’, *pēditum* ‘пра газы з кішак’, *pēdor* (таксама памылковае *paedor*) ‘смурод’, *pydex-dicis* ‘задні праход’ [Bańkowski 2000, 105], грэчаскае βδέω ‘смярдзець’, рускае вульгарнае прастамоўнае лаянкавае *бздеть*, *бзднуть* і *бздыкать* ‘дрэнна пахнуць, смуродзець’, украінскае *пездіти*, *бздіти*, *биздіти*, *бздікати*, балгарскае *пъздя*, *бъздя*, македонскае *базди*, сербскахарвацкае *бъздету*, славенскае *pezde'ti*, верхнялужыцкае *bzda*, ніжнялужыцкае *bzés*, чэшскае *bzdíti*, латышскае *bezdēt*, літоўскае *bezdù*, *bezdėti* і інш. [Фасмер 2004, 163], [Анікин 2009, 168]. Паходжанне вышэйпералічаных слоў А. Я. Анікін звязвае з праславянскім **pъzděti*, **pъzditi* > ‘выпускаць газы, пярдзець’ < індаеўрапейскага **p(e)ъzd-ē-/*b(e)zd-ē-* (параўн. гукапераймальны характар асноў) [Анікин 2009, 168]. На думку даследчыка, семантычнае разыходжанне (паводле гучнасці працэсу) паміж *b°* і *пердеть*, – якое, праўда, не заўсёды праводзіцца паслядоўна, – мела месца ўжо ў індаеўрапейскай мове (**p(e)zd-* і **perd-*) [Анікин 2009, 168]. Аднак больш карэктным падаецца абазначэнне дадзенай з’явы як разыходжання, падмацаванага фанетычным адрозненнем ініцыяльных.

У сувязі з гэтым неабходна звярнуць увагу і на фізіялагічную адметнасць такіх істот, як *тхор*, *скунс*, *жук-ванючка*, *клоп* і інш., сярод дыялектных назваў якіх многа ўтварэнняў з каранем *bźdz-/bздз-*. Адметнасць гэтая заключаецца ў здольнасці вылучаць з’едлівае рэчыва з устойлівым агідным пахам, г.зн. моцна смярдзець. Такім чынам, тое, што моцна і непрыемна пахне, атрымала найменне з каранем *bźdz-/bздз-*. Параўн. фаналагізаваныя семантычныя асаблівасці назоўнікаў *bździel* і *bździoch* у значэнні ‘хто часта смярдзіць, выпускае смярдзючыя газы з кішак’, этымалогія каторых, паводле версіі А. Банькоўскага, звязана з пагардлівай у асяроддзі плятагонаў назвай воднага млына, які перашкаджаў сплаву [Bańkowski 2000, 105]. Лексемы *bździoch* у значэнні ‘пляткар, дурань’, *bździec* ‘гаварыць глупствы; выдумваць, расказваць байкі; аб лёгкім павеце ветру’ [Karłowicz 1900, 157], *bźiny* ‘глупствы’ [Słownik gwar Ostródzkiego, War-

міі і Mazur 1972, 263], *бздзюль* ‘клоп драўняны’, *бздюх* ‘тхор’ [Словарь русских народных говоров 1966, 288], [Аникин 2009, 169], *бздэ-нья* ‘клоп ягадны’ [Аникин 2009, 169] таксама відавочна выражаюць, па словах А. і Я. Басараў, «своеасаблівае стаўленне» [Basara 2002, 84] таго, хто выкарыстоўвае падобныя словы, да адпаведных паняццяў (параўн. таксама звязаныя з індаеўрапейскім **p(e)zd-* персідскае *raz-dak* ‘хлебны клешч’, *pēdis* ‘вош’ [Аникин 2009, 169]). Гэта вынікае не толькі са значэння, схаванага ў корані, але заўважаецца і ў суфіксах, за якімі замацаваўся статус традыцыйных сродкаў адлюстравання экспрэсіўнасці і з удзелам якіх прыведзеныя найменні ўтвораны ад дзеяслова *bździeć* марфалагічным спосабам. Акрамя таго, у згаданых прыкладах адзначаецца ўздзеянне народнай этымалогіі на развіццё значэння ‘смярдзец’. У дадзеным выпадку экспрэсіўнасць падтрымліваецца ўнутранай зацемненай непразрыстай формай слова. Аднак яна можа стварацца, згодна з думкай А. Е. Ермаковай, і асацыятыўна-вобразным матывам, што арганізуе змест [Ермакова 2010, 137]. На сэнсавае развіццё лексічных адзінак *bździeł*, *bździuch* вялікі ўплыў аказвае гукавое і марфемнае падабенства слоў польскай і беларускай моў, у выніку чаго назіраюцца разнастайныя асацыятыўныя збліжэнні спрадвечнага і запазычанага, якія «з’яўляюцца базай для развіцця полісемантычнасці сваіх і чужых намінацый» [Старічэнок 2011, 292].

У беларускай мове для абазначэння носьбітаў прадметнай адзнакі на аснове асацыяцыі з тым, што названа ўтваральным словам, ужываюцца назоўнікі з суфіксамі *-ель* і *-ух*. Рэгіянальны тып словаўтварэння з суфіксам *-ель* з’яўляецца непрадуктыўным, хаця і адзначаецца ў Брэсцкай, Гродзенскай, Гомельскай абласцях [Сцяцко 1977, 151–152]. Прадуктыўны ж тып утварэння, прадстаўлены назоўнікамі з суфіксам *-ух* [Сцяцко 2005, 67], актуальны ў Брэсцкай і Віцебскай вобласці, Пухавіцкім, Зэльвенскім р-нах, дзе пры дапамозе названага фарманта ўтвараюцца словы, якія абазначаюць прадметы паводле іх уласцівасці, або называюцца асобы па занятку ці схільнасці да адпаведнага дзеяння [Сцяцко 1977, 70–71]. Гэта т. зв. назвы-характарыстыкі [Сцяцко 1975, 23]. У беларускіх дыялектах вытворным абазначальным сродкам, матываваным дзеясловамі або прыметнікамі і ўтвораным пры дапамозе фармантаў *-ух(-юх)*, як правіла, надаецца ацэначнае адценне абразлівасці, зневажальнасці, пагардлівасці, неадабрэння і нават грубасці [Урбан 2010, 143].

З улікам асаблівасцей функцыянавання фармантаў *-ель*, *-ух* і лінгвагеаграфічнага малюнка з’явы ў беларускіх гаворках можна меркаваць пра магчымасць уплыву структурна-семантычных сродкаў

з узмацняльна-пагардлівым значэннем беларускай дыялектнай мовы на пашырэнне інавацыі *bździel*, *bździuch* з семантыкай ‘паразіт, які нішчыць пшаніцу’ ў паўночна-ўсходніх гаворках Польшчы.

Прычына ўзнікнення семантычных новаўтварэнняў заключаецца ў тым, што матываванасць караня *bźdź-* з цягам часу «сцёрлася» і замацавалася толькі прыкмета ‘смярдзец’. Паняцце матываванасці асобнымі даследчыкамі звязваецца з існаваннем пэўнай сувязі паміж гучаннем і значэннем [Фроляк 2006, 56]. Асацыяцыі з непрыемным пахам абумовілі з’яўленне новых найменняў паразіта з тымі самымі ўласцівасцямі. У той час як хвароба пшаніцы, выкліканая паразітам, у польскіх гаворках з’яўляецца прадметам дастаткова багатай і цікавай анамастыкі [Basara 2002, 83], экспансіўныя назвы самога паразіта выкарыстоўваюцца выключна ў паўночна-ўсходніх гаворках Польшчы. Таму пры этымалагізацыі інавацый *bździel* і *bździuch* варта прымаць пад увагу тэрытарыяльную спецыфіку лакалізацыі іх арэалаў. Адпаведна гэтаму найвышэйшая канцэнтрацыя разнастайных лексічных адзінак, утвораных ад прадуктыўнага караня *bźdź-*, якая назіраецца ў зоне распаўсюджання беларускіх гаворак, дазваляе дапусціць, што цэнтр ірадыяцыі арэалаў *bździel* і *bździuch*, з франтальным шляхам экспансіі, знаходзіцца на тэрыторыі Беларусі.

Прадстаўлены матэрыял датычыць з’явы, якая патрабуе, магчыма, больш надзейнага абгрунтавання, аднак дазваляе патлумачыць некаторыя семантычныя асаблівасці ўтварэння той лексікі, што з’яўляецца агульным здабыткам польскай і беларускай моў. У сувязі з гэтым, асабліва плённым уяўляецца далейшае вывучэнне польска-беларускага памежжа як часткі арэальнага ўтварэння, кампаненты якога маюць шэраг агульных арэальна абумоўленых прыкмет.

Літаратура

- Аникин А.Е., 2009, *Русский этимологический словарь: вып. 3 (бе – болдыхать)*, Москва.
- Байкоў М.Я., Некрашэвіч С.М., 1993, *Беларуска-расійскі слоўнік*, Мінск.
- Бялькевіч І.К., 1970, *Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны*, Мінск.
- Грачыха Т.А., 2001, *Назвы жывёл у гаворках Віцебшчыны*, [в:] *Жывое наша слова: дыялектал. зб. да 90-год. Ю Ф. Мацкевіч*, Мінск, с. 212–236.
- Ермакова А.Е., 2010, *Экспрэсіўна афарбаваная лексіка як сродак прагматычны*, [в:] *Грані родага слова: зб. мовазнаўч. навук. арт. (да 80-год. праф. П. У. Сцяцко)*, Гродна, с. 137–140.
- Жывёльны свет: тэат. слоўн.*, 1999, Мінск.

- Лаучюте Ю.А., 1982, *Словарь балтизмов в славянских языках*, Ленинград.
- Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: т. 1*, 1993, Мінск.
- Словарь русских народных говоров: вып. 2*, 1966, Москва–Ленинград.
- Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: т. 1*, 1979, Мінск.
- Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзенічыны*, 1999, Гродна.
- Старичёнок В.Д., 2008, *Большой лингвистический словарь*, Ростов н/Д.
- Старичёнок В.Д., 2011, *Характер взаимодействия языков и диалектов в белоруско-литовском пограничье*, [в:] *Язык и межкультурные коммуникации: материалы III Междунар. науч. конф.*, Минск – Вильнюс, с. 290–293.
- Сцяцко П.У., 1977, *Беларускае народнае словаўтварэнне: афіксальныя назоўнікі*, Мінск.
- Сцяцко П.У., 2005, *Мовазнаўчы досвед: выбр. тв.: у 2 ч. Ч. 1: Дыялекталогія. Сучасная мова і методыка. Анамастыка і міжмоўныя стасункі*, Гродна.
- Сцяцко П.У., 1975, *Утварэнне назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў з элементам -х- у беларускай народнай мове*, “Беларуская лінгвістыка” Вып. 8., с. 23–29.
- Урбан В.В., 2010, *Ацэначныя субстантывы з фармантамі -уй (-юй), -ук (-юк), -ун (-юн), -ух (-юх) у беларускай дыялектнай мове*, [в:] *Беларуская дыялекталогія: матэрыялы і даслед.*, Вып. 1: зб. навук. арт., Мінск, с. 138–145.
- Фасмер М., 2004, *Этимологический словарь русского языка*, Т. 1, Москва.
- Фроляк Л., 2006, *Закономірності мотиваціі народних назв рослин в українській діалектній мові*, [w:] *Flora i fitonimy na pograniczu polsko-ukraińskim*, Lublin, s. 55–64.
- Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, 2005, Т. 10, Мінск.
- Bańkowski A., 2000, *Słownik etymologiczny języka polskiego: w 2 t.*, Warszawa.
- Basara A., 2002, *Nazwy sporadyczne w materiałach Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego (OLA)*, „Pr. Wydz. I – Językoznawstwa, Nauki o Literaturze i Filozofii” № 101, s. 41–47.
- Karłowicz J., 1900, *Słownik gwar polskich*, Т. 1, Kraków.
- Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, 1972, Т. 1, Wrocław.

NOMINATIVE-EVALUATED PHENOMENON IN THE NORTH-EASTERN
DIALECTS OF POLISH: ON THE QUESTION OF POLISH-BELARUSIAN
INTERLINGUISTIC CORRELATIONS

S U M M A R Y

The article is devoted to research of some isoglosses of the Belarussian-Polish areal community.

The subject of studying is specificity of so-called nominative-evaluative phenomenon *bździel*, *bździuch* noted in the north-eastern part of Poland.

The purpose of the article is to find out reasons caused changes of semantic nature of mentioned dialect names.

The research was conducted with the application of comparative, comparative-historical, descriptive-analytical and areal-typological methods, and also onomasiological analysis elements. The central nature appearance of this phenomenon in Belarussian-language space allows to tell about its distributions to the Polish territory where areal innovations *bździel*, *bździuch* feel Belarussian influence and create considerable specifics of Slavonic continuum.

Ольга Шеверина

DOI 10.15290/sw.2016.16.25

Витебский государственный университет
имени П.М. Машерова
Филологический факультет
Кафедра иностранных языков
tel.: +375 212 58 96 73
e-mail: olsheverinova@yandex.ru

**Прецедентное имя
в индивидуально-авторской картине мира
В. П. Астафьева**

Ключевые слова: художественный текст, прецедентное имя, социокультурные сферы-источники, особенности функционирования, индивидуально-авторская картина мира.

Глобализация современного мира проецируется на научную парадигму, в рамках которой интегрируются исследования национальных и региональных компонентов в картине мира, одной из составляющей которой выступает художественная картина мира. В ней транслируется специфика творчества авторов, вербально реализуются историко-культурные и социальные процессы общества. Автор, выступающий субъектом воплощения информации, интерпретирует ее в соответствии со своими культурологическими и мировоззренческими интенциями, эстетическими взглядами, отношением к окружающей действительности. В силу этого реальная картина мира, пропущенная сквозь призму языковой личности автора и трансформированная с учетом его индивидуального замысла и стиля, становится как бы вторичной, индивидуально-авторской моделью существующей действительности.

Виктор Петрович Астафьев – известный российский писатель вт. пол. XX века, чье творчество, по мнению большинства критиков,

реалистично и многопланово отражает особенности национального характера и мироведения русского народа.

Одним из ключевых компонентов понимания картины мира конкретного автора выступает антропонимическое пространство художественного текста, т.к. входящие в него единицы призваны обозначить и идентифицировать индивидуума по социальным, культурным и психологическим связям и сконструировать художественный образ, обладающий скрытыми ассоциациями и передающий национальный колорит. При этом прецедентное имя, являясь культурнозначимой единицей лингвокультурного сообщества и полноправным структурным элементом ономастического произведения автора, репрезентирует, как отмечает Е.А. Нахимова, прецедентные концепты, которые используются для представления, категоризации, концептуализации и оценки действительности при построении картины мира и ее фрагментов [Нахимова 2007, 4].

Объектом настоящего исследования являются прецедентные имена как особая подсистема художественного ономастического пространства, репрезентирующая индивидуально-авторскую картину мира В.П. Астафьева.

В процессе анализа имен собственных, входящих в антропонимный фонд исследуемых произведений, нами выделено 147 прецедентных онимов. Для понимания роли прецедентного имени в авторской картине мира считаем целесообразным определить его социокультурные источники. Нами выделено 4 источника, представляющих разнообразные сферы социокультурного знания, к которым обращается в своих текстах В.П. Астафьев: «Искусство», «История», «Религия», «Наука».

Онимы, репрезентирующие сферу-источник «Искусство», составляют 53% от общего количества. Данная группа представлена именами:

1) реальных литературных деятелей (писателей, поэтов) и вымышленных литературных персонажей. Прецедентные антропонимы, входящие в первую подгруппу, соотносятся со следующими национальными литературами: русской – *Александр Яшин, Алексей Прасолов, Баратынский, Бунин, Василий Андреевич Жуковский, Герцен, Гоголь, Ершов, Куприн, Лермонтов* и др.; французской – *Бодлер, Эмиль Верхарн, Клод Фаррер, Сент-Экзюпери*; немецкой – *Гейне, Гете, Шиллер*; итальянской – *Данте, Кампанелла*; казахской – *Джамбул*¹;

¹ Джамбул Джабаев, казахский народный поэт.

балкарской – *Кайсын Кулиев*; исландской – *Халлдор Лакснесс*.

В состав второй подгруппы входят имена сказочных персонажей – *Аленушка, Василиса Прекрасная, Золушка, Иванушка, Иван-царевич, Кощей Бессмертный, Лиса Патрикеевна, Пьеро, Хоттабыч*, и литературных героев – *Де Грие, Дездемона, Отелло, Дон Кихот, Санчо Пансо, Коленка Иртеньев, Печорин, граф Монте-Кристо, князь Переметьев, принц Датский, Дмитрий Николаевич/Рудин, Скотинин, Тарас Бульба, Фауст, Фаустус*, а также имя героя художественного фильма – *Мустафа*².

2) именами композиторов – *Глюк, Григ, Калининков, Огинский, Сен-Санс, Шопен* и др.; оперных/эстрадных певцов – *Лемешев, Штоколов, Кобзон, Бобби Дилан*;

3) киноактеров – *Крючков, Ладынина, Нина Русланова, Серова, Смирнова*;

4) художников – *Шишкин, Рубенс, Суриков*.

Самой многочисленной является первая группа. Широкая представленность в ней имен позволяет провести параллель между профессиональной деятельностью самого автора и его взглядами в этой области. Используемые имена реальных персон сферы прозаического и поэтического творчества, частота их употребления свидетельствуют не только об историко-культурном наследии словесного искусства, но и индивидуально авторских приоритетах и предпочтениях. Имена сказочных и литературных персонажей, героев фильма выступают в прозаической системе авторского произведения в качестве социокультурных знаков лингвокультур таких стран, как Россия, Франция, Англия, Испания, Германия. При этом отметим, что прецедентные имена, источником которых являются классические произведения художественной литературы, более востребованы автором и характеризуются большей воспроизводимостью.

Социокультурная сфера-источник «История» является второй по численности (29%), но первой по частотности употребления группой в составе прецедентного антропонимикона произведений В.П. Астафьева. По семантической составляющей данных онимов выделяются следующие подгруппы:

1) руководители государств – *Сталин, Брежнев, Гитлер, Наполеон, император Павел*³, *царь Лексей*⁴;

² Герой советского фильма *Путевка в жизнь*.

³ Император России (1796–1801) из династии Романовых.

⁴ Второй русский царь (1645–1676) из династии Романовых.

2) государственные и политические деятели – *Бенеш, Чемберлен, Берия, Ворошилов, Геббельс, Геринг, Дзержинский, Калинин, Клара Цеткин, Ленин* и др.;

3) военачальники, полководцы, флотоводцы – *Ватутин, Гуртьев, Кирпонос, Паулос, Георгий Константинович Жуков, Кутузов, де Бель Иль, Нахимов, Суворов, Богдан Хмельницкий* и др.;

4) представители народных движений – *Ванцетти, Сакко, Пугачев, Стенька Разин, Тельман, Щетинкин*⁵.

Антропонимы анализируемой сферы отсылают читателя в реально существующий внешний мир и соотносят изображаемые в произведениях события с историческими периодами, которые связаны непосредственно с обострением политической ситуации на международной арене. Соотношение онимов этой группы с пространственными и временными параметрами позволяет сделать вывод о формировании автором двух хронотопов «Борьба» и «Сопrotивление», направленных на выражение личностных позиций автора и социально-исторического смысла, связанного с важностью происходивших событий и героизмом людей.

Прецедентные антропонимы религиозного происхождения (теонимы) очерчивают часть религиозной картины мира героев произведений В.П. Астафьева. В силу специфики теонимических знаков, которая проявляется в полионимии, базирующейся на тождественности объектов номинации, прецедентные онимы данной группы могут быть соотнесены с номинациями:

1) Бога – *Христос, Господь Бог, Господь, Владыко Всевышний, Всевышний, Спаситель*;

2) Пресвятой Девы Марии – *Богородица, Пресвятая Богородица, Святая Дева, Матушка, Владычица Небесная, Заступница Пресвятая, Мира Заступница, Царица Небесная*;

3) христианских святых – *Магдалина, Илья-пророк*.

Зафиксированный нами корпус теонимов представляет собой список имен собственных, источником которых послужил текст Библии. Имена божественных лиц используются автором для воплощения основных концептуальных религиозных смыслов христианской религии: «Спасения», «Божественной власти», «Заступничества», а также раскрывает религиозные убеждения самого автора.

Наименьшим количеством прецедентных имен (7%) представлена область научного знания. Использованные В.П. Астафьевым онимы

⁵ Один из руководителей советского партизанского движения в Сибири.

принадлежат лицам, представляющим такие сферы науки, как философия – *Карл Маркс, Лассаль, Ницше, Фридрих Энгельс*; теология – *Блаженный Августин*; физика/химия – *Менделеев*; география – *Иван Папанин*⁶; педагогика – *Макаренко, Ушинский*, а также автором упоминаются две фамилии ученых-исследователей Сибири и Красноярского края, родины писателя, – *Крашенников* и *Паллас*. Фреквентативное преобладание прецедентных имен в сфере науки «Философия» подчеркивает всемирно-историческое значение трудов этих ученых, повлиявших на идеологическое самосознание народов многих стран мира и самого автора.

Анализ контекстного функционирования прецедентных имен в исследуемых произведениях В.П. Астафьева позволяет определить особенности индивидуально-авторской картины мира. Преобладание прецедентных онимов в функции прямой референции насыщает идейно-проблемное содержание и усиливает образность художественных произведений.

При этом нами выявлены следующие характерные особенности функционирования таких единиц. Используя прецедентное имя в ткани художественного произведения, автор

1) акцентирует внимание на его дифференциальных признаках:

а) внешности: *Да я уж и левшу **Крючкова** и белоглазую Ладынину возненавидела* [Астафьев 2009, 192];

б) проявлении характера в действиях, сопровождающихся при этом ярко выраженной оценочностью и аксеологичностью: 1. *Большевики, те, что за войной, – тоже демагоги, как фюрер наш драгоценный и его прилебатель Геринг, – любят в рыцарей поиграть* [Астафьев 2009, 705]. 2. *Мехлис и адмирал с красивой фамилией **Октябрьский** – выскачка и жулик – малым испугом отделились* [Астафьев 2009, 333];

в) особенностях деятельности: *Но красноармеец Булдаков вел себя примерно, вопросы задавал только по текущей политике, интересуясь в основном деятельностью Даладье и Чемберлена да кто правит ныне в Африке – черные или все еще белые колонизаторы-капиталисты* [Астафьев 2009, 38].

2) апеллирует к прецедентному тексту:

а) с указанием названия этого текста: 1. *В клубе особой работы не велось, не до нее было, но фильмы для офицеров и их семей демон-*

⁶ Иван Дмитриевич Папанин, доктор географических наук, полярный исследователь.

стрировались, жены офицеров и штабники собирались вечерами в хор, репетировали, и давно уже, под руководством капитана Дубельта *«Женитьбу» Гоголя...* [Астафьев 2009, 145]. 2. *Оказалось, что сочинил «Фому» Клод Фаррер, офицер французского флота, и не только ее, а и множество романов с такими завлекательными названиями, которые нашим лениво мозгами пошевеливающим писателям и не снились* [Астафьев II 1989, 366];

б) путем концентрации прецедентных имен в рамках одной синтагматической единицы. Так, имена следующих трех сказочных героев *Кощей Бессмертный, Василиса Прекрасная и Иванушка*, упомянутые в повести «Последний поклон», несмотря на прием контаминации, отсылают непосредственно к сюжету определенной сказки: *Говорят, если найдешь цветок папоротника – невидимкой станешь, можешь забрать все богатства у богатых и отдать их бедным, выкрасть у **Кощея Бессмертного Василису Прекрасную** и вернуть ее **Иванушке*** [Астафьев I 1989, 21].

3) отсылает к определенному временному периоду с одновременным фокусированием на историческом событии, которое может быть расценено как прецедентная ситуация. В этой функции выступают прецедентные имена *Наполеон, император Павел, царь Лексей*, зафиксированные в романе *Прокляты и убиты*. Перечисленные правители связываются в сознании общества и автора с прошлыми веками, а периоды их правления – масштабными и судьбоносными военными действиями во внешней политике. Такой инвариант восприятия этих имен позволяет писателю одновременно противопоставить эту «новую, другую войну», которая описывается в романе, тем войнам, которые уже пережил народ: 1. *То, что годилось для прошлой войны или даже для войны с Наполеоном, следовало отменить, перестроить, упростить, да не упрощать же до полного абсурда, до убогости, нищеты, до полной безнравственности, ведь бойцы первой роты по одежде, да и по условиям жизни и по поведению мало чем отличаются от арестантов нынешних времен* [Астафьев 2009, 103]. 2. *Ответа Щусь не назодал, не понимал, что действует машина, давняя тупая машина, не учитывающая того, что времена императора Павла давно минули, что война нынче совсем другая, что страна находится в тяжелейшем состоянии, и не усугублять бы ее беды и страдания, собраться бы с умом, сосредоточиться, перерешить многое* [Астафьев 2009, 103]. 3. *«Неуж, как при царе Лексее, ишло дальше в леса уходить придется?»* – тарачил порченые трахомой глаза старообрядец-отшельник [Астафьев 2008, 190].

4) вводит прецедентные высказывания. Наивысшие фреквентативные показатели частотности употребления в этой функции отмечаются у прецедентных онимов со сферами-источниками «Литература: литературные деятели, писатели, поэты» и «Наука: философы, теологи, ученые-исследователи Сибири»: 1. Печаль моя светла. Печаль моя полна тобою!.. А. С. Пушкин [Астафьев II 1989, 218]. 2. Запись, сделанная, видать, еще в отроческие годы, в общем-то, ни о каком еще снобизме не свидетельствовала: «Природа – более мачеха, нежели мать – бросила человека в жизнь с нагим телом, слабым, ничтожным, с душою, которую тревожат заботы, страшит робость, увлекают страсти, но в которой между тем, хотя полузадушенная, всегда остается божественная искра рассудка и гения». – **Блаж. Августин** [Астафьев 2008, 363]. 3. «На правой стороне Енисея есть пещера, – писал Крашенинников, – Овсянская называется (та самая, куда забегали мы, играя, и где Санька видел домовнигу с домовым) [Астафьев II 1989, 323].

Прецедентные имена сферы-источника «История» характеризуются актуализацией трансформированных прецедентных высказываний. При этом количество прецедентных имен данной группы ограничено: *Сталин, Гитлер, Бенеш, Геббельс, Розенберг*. Инвариантом восприятия указанных имен выступают главные политические фигуры времен Великой Отечественной войны, что позволяет автору не только ретранслировать исторический подтекст и определенные исторические события, но и создать максимальную образность описываемых действий. Так, например, в романе «Прокляты и убиты» при описании тяжелого положения солдат в военных лагерях и на передовой, их голодного и обморочного состояния, зачастую беспощадного издевательства со стороны командующих армиями, приводятся слова Гитлера, усиливающие эмоциональное воздействие описываемых событий: Гитлер еще до начала военных действий в России утверждал, что война здесь будет вестись вовсе не по рыцарским правилам, это будет война идеологий и расовых противоречий, вестись она будет с беспрецедентной, безжалостной жестокостью [Астафьев 2009, 360].

5) отсылает к результатам научной или творческой деятельности прецедентных личностей. Такой тип функционирования характерен в наибольшей степени для прецедентных имен со сферами-источниками «Наука» и «Искусство: музыка». Атрибутами таких онимов выступают элементы, тесно связанные с означаемым прецедентного имени, а именно: «труды», «мелодия», «симфония», «полонез», «вторая соната».

Таким образом, количественная и частотная представленность прецедентных имен в художественном ономастиконе произведений В. П. Астафьева, установленные социокультурные сферы-источники прецедентности и особенности функционирования данных социокультурных значимых единиц позволяют определить главные культурные конститuenty в авторском восприятии национальной концептосферы, выявить индивидуальные интенции в объективации и понимании окружающей действительности, а также способах ее отражения в художественном тексте.

Литература

- Астафьев В.П., 1989, *Последний поклон: повесть*, Москва.
Астафьев В.П., 2008, *Царь-рыба: повествование в рассказах*, Москва.
Астафьев В.П., 2009, *Прокляты и убиты: роман*, Москва.
Нахимова Е.А., 2007, *Прецедентные имена в массовой коммуникации*, Екатеринбург.

PRECEDENTIAL NAME IN THE AUTHOR'S WORLDVIEW BY V. ASTAFJEV

S U M M A R Y

The article deals with the description of precedential names as a special subsystem of literary onomastic space which represents the personal worldview by V. Astafjev. The socio- and cultural spheres of the precedential phenomenon revealed in V. Astafjev's creative work are presented. The individual intention in objectification and understanding of the given reality is determined as well as the ways they can be reflected in a literary text.

Кацярына Зайцава

DOI 10.15290/sw.2016.16.26

Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя П.М. Машэрава
Філалагічны факультэт
Кафедра беларускага мовазнаўства
tel.: +375 29 5978233
e-mail: sosnovicheva@gmail.ru

Прозвішчы як рэпрэзентатары гістарычных і духоўных каштоўнасцей народа (на матэрыяле антрапанімікону Бешанковіцкага раёна Віцебскай вобласці)¹

Ключавыя словы: рэгіянальная антрапанімія, прозвішча, намінацыя, структурныя асаблівасці.

У апошнія дзесяцігоддзі ў сучаснай лінгвістыцы сталі больш актыўна абмяркоўвацца пытанні рэгіянальнай анамастыкі, што тлумачыцца перспектыўнасцю даследавання дадзенай праблемы. Вывучэнне рэгіянальных антрапанімічных сістэм дазваляе больш дэтальна прасачыць за ўмовай ўзнікнення, змянення і функцыянавання рэгіяналізмаў. Гэта дае магчымасць вызначыць месца рэгіянальнага анамастыкона ў межах цэлага. Прац, прысвечаных даследаванням такога тыпу, на тэрыторыі Беларусі няшмат. Анімічны матэрыял асобных рэгіёнаў Беларусі даследаваны часткова на тэрыторыі Брэстчыны (І.А. Шумская), Гомельшчыны (Т.А. Карніеўская), Віцебшчыны (А.М. Мезенка, Т.У. Скрабнёва, Г.К. Семьянкова, Ю.М. Галкоўская), Гродзеншчыны і Брэстчыны (А.К. Усціновіч), Віцебшчыны і Магілёўшчыны

¹ Работа выканана пры фінансавай падтрымцы БРФФД (№ дзяржрэгістрацыі 20142540 ад 10.10.2014)

(В.М. Ляшкевіч). Даследаванне такіх тэрыторый з'яўляецца адным з надзённых пытанняў, бо з вывучэння асобных рэгіёнаў складваецца агульная карціна антрапаніміі.

Актуальнасць даследавання сельскіх антрапонімаў звязана з тым, што ў іх адлюстроўваецца чалавек як частка навакольнага асяроддзя, яго ментальнасць. Антрапонімы ўяўляюць сабой унікальную групу анамастычнай лексікі, якая захавала культуру, традыцыі народа.

Мэта – супастаўляльна-тыпалагічны аналіз структурных асаблівасцей прозвішчнай сістэмы Бешанковіцкага раёна Віцебскай вобласці.

Матэрыял і метады. У якасці матэрыялу для даследавання абраны антрапаніміконы 7 найбольш буйных неселеных пунктаў Бешанковіцкага раёна Віцебскай вобласці. Агульная колькасць даследуемых адзінак – 2600.

Вынікі і іх абмеркаванне. Прозвішчы ўяўляюць сабой унікальны клас анамастычнай лексікі, дзе захаваны рэшткі дыялектных слоў, культура і традыцыі народа. Вывучэнне прозвішчаў некаторыя вучоныя параўноўваюць з археалогіяй: даследаванае імя, як і знойдзены ў зямлі шматдаўні прадмет, дазваляе даведацца аб мінулым людзей, іх звычках, побыце, узаемаадносінах. Акрамя таго, прозвішча – сацыяльная адзінка, якая з'яўляецца адным з галоўных ідэнтыфікатараў асобы ў соцыуме. Яно ўказвае на вытокі роду, знешнія і ўнутраныя рысы, род дзейнасці і першапачатковае месца жыхарства нашых продкаў. Бешанковіцкі рэгіён з'яўляецца часткай анамастыкона Беларускага Паазер'я, які ўмяшчаецца ў рамкі ўсёй анамастычнай сістэмы, але функцыянуе як асобная лексічная сістэма са сваімі асаблівасцямі.

Асаблівасці рэгіянальнай сістэмы іменавання мы будзем разглядаць праз структурную арганізацыю прозвішчаў Бешанковіччыны. Структура сучаснага прозвішча ўяўляе сабой суадносіны прозвішчнай асновы і прозвішчнага фарманта. Як слушна заўважае ў сваёй манаграфіі Г.М. Мезенка, фінальныя элементы, якія паўтараюцца (у тым ліку і суфіксы), валодаюць пэўным анамастычным значэннем: яны сведчаць, што гэта не ўласнае імя, не імя па бацьку, а прозвішча ці мянушка [Мезенко 2013, 79].

За аснову аналізу сучасных прозвішчаў Бешанковіччыны мы ўзялі класіфікацыю М.В. Бірылы, які падзяліў усе прозвішчы на першасныя і другасныя [Бірыла 1963]. Антрапаніменная сістэма Бешанковіцкага раёна даволі разнастайная і прадстаўлена рознымі прозвішчымі тыпамі. На долю першасных прозвішчаў прыходзіцца 26 % ад агульнай колькасці адзінак. Сярод славянскіх народаў першасныя прозвішчы пераважаюць у чэхай і славакаў, вельмі распаўсюджаны ў палякаў,

з усходніх жа славян – ва ўкраінцаў (каля 40%, а на Байкоўшчыне нават больш за 50%) [Бучко 1986, 19]. Адны першасныя прозвішчы суадносяцца з назоўнікамі, другія – з прыметнікамі. Тыя, што суадносяцца з назоўнікамі, у сваю чаргу – часткова з невытворнымі, часткова – з вытворнымі. Тое ж і з прозвішчамі, што суадносяцца з прыметнікамі: адны – з якаснымі, другія – з адноснымі. На даследаванай тэрыторыі вытворныя прозвішчы (*Белавус, Васько, Глебка, Мацюш, Пятрашка*) пераважаюць над невытворнымі (*Белы, Дзяцел, Кісель, Мароз, Серабро, Шут, Шыла*).

Сярод вытворных прозвішчаў можна выдзеліць некалькі фіналяў, якія найбольш часта сустракаюцца на даследаванай тэрыторыі:

- ка/-ко** (6,9%) (самая вялікая група): *Аўтушка, Барадулька, Бялько, Губко, Дзямешка, Глебка, Папко, Пліско, Пятрашка, Цалуйка* і г.д.;
- ак/-як** (0,1%): *Бабак, Бурак, Пазняк*;
- ан/-ян** (1%): *Бакан, Буян, Грыгаран, Грышан, Дзільман, Трухан, Фліман*;
- нік** (0,1%): *Алейнік*;
- ач** (0,1%): *Багач, Горбач, Ламач, Лобач*;
- ыр** (0,1%): *Насыр*;
- ра/-ура** (1%): *Аскера, Кажура, Матора, Машпара, Шамшура*;
- ух/-уха** (0,1%): *Залатуха, Зелянуха, Чарнух, Чарнуха*;
- энь/-ень** (1%): *Бабарэнь, Берасцень, Жукавень, Каржэнь*;
- ель/-аль/-эль** (0,4%): *Апанэль, Дыбаль, Крэйбель, Крэль, Курмель, Шавель, Шкель*.

Калі казаць аб прозвішчах, утвораных ад прыметнікаў, то іх няшмат – 13 адзінак. Сярод іх фіксуецца ўтварэнні ад якасных (*Белы, Бурый, Вялы, Гарны, Доўгі, Зялёны, Скрамны, Талстой, Тоўсты*) і адносных прыметнікаў (*Акцызны, Залаты*).

На Беларусі першасным прозвішчам належыць 19,3%, на Віцебшчыне – 30% [Мезенка 2006, 83]. З сямі даследаваных намі населеных пунктаў самым буйным па колькасці першасных антрапонімаў з'яўляецца вёска Верхняе Крывіна, дзе першасныя прозвішчы складаюць 33,7%. Амаль столькі ж іх у суседніх вёсках Дразды і Свяча – 1,1% і 33,3% адпаведна. У цэнтральным пункце раёна – г.п. Бешанковічы – гэтая лічба меншая і складае 25,5%. Нязначнае памяншэнне колькасці першасных прозвішчаў, верагодна, звязана з працэсам перасялення жыхароў раённага цэнтра. Улічваючы геаграфічнае становішча вёскі Астроўна, што знаходзіцца бліжэй да Расіі, дзе першасны тып сустракаецца рэдка, трэба канстатаваць наступную колькасць адзінак – 14,9%. Г.п. Ула і вёска Бачэйкава знаходзяцца ў заходнім кірунку,

дзе, як вядома, гэты тып не пашыраны, тут першасных прозвішчаў налічваецца 25,4% і 29,2% адпаведна.

Другаснымі лічацца прозвішчы, утвораныя пры дапамозе спецыяльных фармантаў, да ліку якіх адносяцца *-оў/-еў/-аў*; *-ін/-ын*; *-скі/-цкі*; *-іч/-ыч/-ьц*; *-ак/-як*; *-ік/-ык/-чык*; *-ец/-эц*, *-авец*; *-енка/-энка/-анка*; *-ук/-юк*, *-чуж*; *-онак/-ёнак*; *-эня/-еня*; *-іх/-ых*. Прозвішчаўтваральны фармант можа далучацца да імён ці іх форм, мянушак або тапонімаў: *Афанасьеў* > Афанасій + *-еў*, *Андрэйкін* > Андрэйка + *-ін*, *Сладкоўскі* > Сладкоў + *-скі*. М.В. Бірыла падзяліў усе славянскія прозвішчы на тры тыпы: агульнаславянскія, усходнеславянскія і ўнутрымоўныя [Бірыла 1988]. Усе пералічаныя вучоным тыпы знайшлі адлюстраванне ў прозвішчнай сістэме даследаванай намі тэрыторыі.

Да агульнаславянскіх прозвішчных тыпаў належаць тып на *-оў/-еў/-аў*, *-ін/-ын*, тып на *-скі/-цкі*, тып на *-іч/-ыч/-ьц*, тып на *-ак/-як*, тып на *-ік/-ык/-чык*, тып на *-ец/-эц*, *-авец*.

Да прозвішчаў на *-оў/-еў/-аў* М.В. Бірыла далучыў тып на *-ін/-ын*, паколькі “яны маюць аднолькавую матывацыю – утвараюцца ад імені ці імені-мянушкі бацькі суфіксам *-оў/-еў/-а ў* ад назоўнікаў мужчынскага роду на зычны, а суфіксам *-ін/-ын* ад назоўнікаў жаночага роду і назоўнікаў мужчынскага роду на *-а*” [Бірыла 1988, 40]. Гэтай жа думкі прытрымліваецца і беларускі даследчык А.Ф. Рогалеў, які адзначае, што дадзены тып прозвішча з’яўляецца самым старажытным, бо ўсталяваўся з сярэдзіны XVI стагоддзя. У той час патранімічныя прозвішчы з фармантамі *-оў/-еў*, *-ін/-ын* выконвалі функцыю імён па бацьку – указвалі на прыналежнасць чалавека пэўнаму бацьку (Пятроў – ‘сын Пятра’, Шубін – ‘сын Шубы’). Прозвішчы на *-оў/-еў/-аў* і *-ін/-ын* А.Ф. Рогалеў адносіць да рускага тыпу. На тэрыторыі Расіі яны складаюць 19,5% і 6% адпаведна [Рогалев 2009, 59].

Населеныя пункты Бешанковіцкага раёна знаходзяцца ў зоне найбольшага распаўсюджання дадзенага тыпу – на поўначы ад Оршы да самага Віцебска. Вёска Астроўна размешчана бліжэй да гэтай зоны і колькасць прозвішчаў на *-оў/-еў/-аў* і *-ін/-ын* тут складае 57,9%, на *-ін/-ын* – 8,3%. Самыя распаўсюджаныя антрапонімы на гэтай тэрыторыі наступныя: *Арлоў*, *Аляксееў*, *Аўчыннікаў*, *Гаранін*, *Зайцаў*, *Мельнікаў*, *Нікіцін*, *Рыбакоў*, *Яршоў*. У славян названыя прозвішчныя тыпы сустракаюцца ў балгар – 80,43% і ў рускай мове – 75,85%. Па меркаваннях М.В. Бірылы, арэал максімальнай прадукцыйнасці прозвішчаў ва ўсходняй і поўночнай частцы рэспублікі прыкладна супадае з тэрыторыяй, якая была ўз’яднана з Расіяй у 1772 годзе ў выніку першага падзелу Рэчы Паспалітай. У працэсе пашырэння на бе-

ларускія гарады прынцапаў рускага гарадскога самакіравання, упарадкавання памешчыцкага землекарыстання і прывядзення да прысягі ўсяго насельніцтва далучанай часткі Беларусі пры афармленні розных дакументаў большасць яго (насельніцтва) была аформлена прозвішчамі з суфіксамі *-ов/-ев* [Бірыла 1988, 44].

Прозвішчы *Алешкін, Васькін, Гаўрылкін, Марынкін* з'яўляюцца адлюстраваннем яркай гістарычнай рысы Расіі XVI–XIX стст. Па словах У.А. Ніканава, усіх непрывілеяваных іменавалі абавязкова зняважлівым фармантам *-к(a)*. З болям і гневамі пісаў пра гэта В.Г. Бялінскі: “Расія ўяўляе сабою жудаснае відовішча краіны, дзе людзі самі сябе называюць не імёнамі, а мянушкамі: Ванькамі, Васькамі, Спешкамі, Палашкамі” “Ліст да Гоголя”). Прозвішчаў, якія ўтварыліся ад такіх формаў, было асабліва шмат сярод прыгоннага насельніцтва [Ніконов 1993, 199].

Прозвішчны тып на *-скі/-цкі* ў Бешанковіцкім раёне, як і на тэрыторыі Беларусі ўвогуле, займае другое месца. Найбольш пашыраны такія прозвішчы ў Гродзенскай, Мінскай і заходняй частцы Віцебскай абласцей. Першапачаткова прозвішчы на *-скі/-цкі* належалі вышэйшым сляям грамадства і ўтвараліся ад назваў уладанняў. Такое паходжанне надавала дадзеным прозвішчам сацыяльную прэстыжнасць. У выніку спачатку ў Польшы, затым на Украіне і Беларусі, якія ўваходзілі ў склад Рэчы Паспалітай, суфікс *-ск(цк)* распаўсюдзіўся сярод прозвішчаў іншых сацыяльных слаёў, асабліва сярод буржуазіі [Рогалев 2009, 69]. Польскі даследчык Я. Матушэўскі так тлумачыць паходжанне прозвішчаў з афіксам *-скі*: “мясцовае прозвішча “шляхецкага” тыпу паўстала на польскім грунце ў XIV–XV стст. пад уплывам заходніх феадальных інстытуцыяў і ў сувязі са спадчынай уласнасцю на зямлю, ад назвы якой утварылася прозвішча яе ўласніка з дапамогай мясцовага рэляцыйнага прыметніка на *-ski*”. Пазней прозвішчы на *-ski* аказалі ўплыў на літоўскую мову (з мадыфікацыямі на *-auskas, -inkas, -eckajis, -ickajis*), а потым на беларускую і ўкраінскую [цыт. па Bednarszuk 2006, 64]. Адметна, што прэстыж прозвішчаў на *-скі/-цкі*, якія лічыліся шляхетнымі, быў настолькі высокі, што дадзены тып антрапоніма распаўсюдзіўся і на патранімічныя прозвішчы: *Кернага* становіўся *Кернажыцкім, Пятроў – Пятроўскім*. Частотнасць названага тыпу ў рускай мове блізкая да сярэднебеларускай, а ва ўкраінскай мове – самая высокая на ўсходнеславянскай тэрыторыі і складае каля 17%. На Беларусі разглядаемы антрапонімы складаюць амаль 10% [Бірыла 1988, 29]. У асноўным большая частка такога тыпу прозвішчаў утворана ад тапонімаў: *Арлоўскі* > Арлова, *Дамарацкі* > Дамарады,

Дзятлоўскі > Дзятлава. У розных населеных пунктах колькасць іх вагаецца ад 7% да 11%: Астроўна – 7,4%, Бачэйкава – 11,8%, Бешанковічы – 9,4%, Верхняе Крывіна – 11,5%, Дразды – 7,6%, Свяча – 7,8%, Ула – 10,6%.

Прозвішчы на **-овіч/-эвіч/-евіч/-авіч, -іч/-ыч/-ыц** маглі ўтварацца ад поўных і скарочаных форм старажытных славянскіх мужчынскіх імён, размоўна-бытавых і скарочаных форм імён: *Барысевіч* – ад Барыс, *Лосіч* – ад Лось, *Цяцерыч* – ад Цяцера. Антрапонімаў названага тыпу налічваецца няшмат (7–9%). Гэта тлумачыцца тым, што прозвішчы з такімі фармантамі па частотнасці ўжывання ўваходзяць у паўночна-заходні арэал Беларусі, дзе іх колькасць складае 5–10%. Калі параўноўваць з паказчыкам па ўсёй Беларусі, то тут ён адпавядае 8,32%. У харвацкай мове тып на *-овіч/-эвіч/-евіч/-авіч, -іч/-ыч/-ыц* складае 24%, у сербскай гэтая лічба дасягае 95%, ва ўкраінскай – не перавышае 10%, у рускай мове на долю прозвішчаў гэтага тыпу прыходзіцца 1,7%.

Прозвішчы на **-ак/-як** не вельмі распаўсюджаны як па Беларусі ўвогуле, так і на даследаванай тэрыторыі. Фармант *-ак/-як* мае патранімічнае і матранімічнае значэнне: пры яго дапамозе ўтвараліся прозвішчы ад імені ці мянушкі бацькі (найперш) або маці (рэдка): *Юрчак* (ад Юрка). Асноўны арэал дадзенага прозвішчнага тыпа сустракаецца на Брэстчыне. Агульная колькасць сабраных прозвішчаў – 1,4%, што ў чатыры разы менш, чым ва ўкраінскай мове.

Тып на **-ік/-ык/-чык** слаба прадстаўлены на тэрыторыі Бешанковіцкага раёна. Прозвішчы з гэтым суфіксам генетычна ўзыходзяць да дэмінутыўных форм, утвораных ад уласных асабовых імён і антрапонімаў апелятыўнага паходжання: *Козік, Мельнік, Новік, Рыбік, Царык* і інш. Найбольш часта яны распаўсюджаны на поўначы Брэстчыны і на поўдні Гродзеншчыны. Сярэдні паказчык па Беларусі складае 5%, што значна перавышае колькасць па ўсіх сямі населеных пунктах (1,9%). Гэта тлумачыцца тым, што населеныя пункты Бешанковіцкага раёна не ўваходзяць у асноўны арэал прадуктыўнасці прозвішчаў дадзенага тыпу па Беларусі.

Прозвішчны тып на **-ец/-эц, -авец** таксама з'яўляецца малавыражаным. У даследаваным іменніку яго паказчыкі наступныя: Астроўна – 0,8%, Бачэйкава – 3,1%, Бешанковічы – 2,2%, Верхняе Крывіна – 2,9%, Дразды – 1,9%, Свяча – 2,9%, Ула – 1,6%. Такія прозвішчы ўказвалі на месца пражывання або паходжання чалавека: *Косінец* > Косіна, *Кунахавец* > Кунахава, *Тоўпінец* > Тоўпіна, *Чачанец* > Чачаны; маглі мець суаднесенасць з уласнымі асабовымі мужчынскімі

імёнамі: *Навумавец, Семянец, Сцепанец*. Па Беларусі прозвішчы гэтага тыпу размешчаны раўнамерна і складаюць 2,1%, што ў большай ступені адпавядае паказчыкам даследаванай тэрыторыі.

Такім чынам, сярод агульнаславянскіх прозвішчных тыпаў на даследаванай тэрыторыі пераважаюць прозвішчы з антрапафармантамі на **-оў/-еў/-аў**, **-ін/-ын** і тып на **-скі/-цкі**.

Усходнеславянскія прозвішчы – другая па колькасці антрапонімаў група з фармантамі **-енка/-энка/-анка**, **-ук/-юк**, **-чук**. Фармант **-енка** ў большасці выпадкаў мае патранімічнае значэнне: *Васіленка* – сын Васіля, *Даніленка* – сын Данілы, *Кузьменка* – сын Кузьмы. Ужыванне прозвішчаў з антрапафармантам **-енка** звязана з уздзеяннем клічнага склону ва ўкраінскай мове ў XVI ст., калі іменаванні на **-онак** і **-енка** існавалі паралельна. Як вынік утварэнні на **-енка** цалкам выцясяняюць антрапонімы на **-онак** і адлюстроўваюць украінскі звычай называць нежанатых сыноў прозвішчамі на **-енка**, якія ўтвараліся ад уласнага імя ці мянушкі бацькі. Пазней гэты тып прозвішчных найменняў выкарыстоўваецца ва ўсходнеўкраінскім рэгіёне (XVIII–XIX стст.) і атрымлівае шырокае распаўсюджанне сярод нацыянальнай украінскай антрапаніміі Усяго прозвішчаў на **-енка/-энка/-анка**, **-ук/-юк**, **-чук** налічваецца 248. Варта адзначыць, што ўсходнеславянскія прозвішчы распаўсюджаны практычна на тэрыторыі Беларусі, Расіі і Украіны.

Тып на **-енка/-энка/-анка** лічыцца тыпова ўкраінскім. На Украіне ён займае першае месца ва ўсіх абласцях, асабліва ў цэнтральных і ўсходніх, дзе іх налічваецца 25–30%. Лічыцца, што дадзены тып распаўсюджаны на Украіне з часоў казаччыны ў 1649 г., калі казакоў з прозвішчамі ці спадчыннымі мянушкамі (невядома) на **-енка** ў Кіеўскім палку было 54% [Блажчук 2008, 113]. На Беларусі ж гэтыя прозвішчы распаўсюджаны ў Мінскай вобласці, у зоне вакол Віцебска (50%) і на памежжы з Украінай. У арэал бытавання названых антрапонімаў на Віцебшчыне ўваходзіць і Бешанковіцкі раён, дзе сярэдняя колькасць прозвішчаў на **-енка** складае 6,6%, што перавышае сярэдні паказчык па Беларусі (4,66%) і Расіі (2%) [Бірыла 1988, 52]. На даследаванай тэрыторыі самая вялікая колькасць дадзеных антрапонімаў зафіксавана намі ў Бешанковічах (7,9%) і Уле (7,3%). Найменш такіх прозвішчаў налічваецца ў вёсцы Свяча – 4,9%. У асноўным гэта адзінкі, утвораныя ад уласных імён, мянушак у форме назоўнікаў мужчынскага роду, антрапонімаў-прыметнікаў, назваў па этнічнай і нацыянальнай прыналежнасці: *Астапенка, Гарбаценка, Еўдакіменка, Краўчанка, Маскаленка, Сяргіенка, Філіпенка*.

Як бачна, ў XXI ст. сітуацыя з распаўсюджаннем прозвішчных антрапонімаў на *-енка* крыху змянілася. Па дадзеных даследавання Г.К. Семяньковай, дзе аналізаваліся прозвішчы жыхароў Віцебшчыны з 40-х гг. XX ст. па 2001 г., колькасць прозвішчаў не *-енка* складае 7,1% [Мезенка 2006, 102]. Гэта дае падставы меркаваць аб змяншэнні колькасці дадзенага тыпу, што мажліва тлумачыцца працэсамі міграцый с суседнямі краінамі. Але тлумачэння той заканамернасці, якую вызначыў М.В. Бірыла ў 80-я гг. XX ст., на сённяшні дзень ніхто не даў, хоць спробы і былі. Так, М.Я. Грынблат меркаваў, што вобласць пашырэння такіх прозвішчаў, што цягнецца суцэльнай паласой з Сярэдняга Падняпроўя ў Верхняе і ўніз па Заходняй Дзвіне, нібыта сведчыць пра дняпроўскае паходжанне крывічоў. М. Ермаловіч пярэчыць гэтаму аргументу, спасылаючыся на тое, што аднымі прозвішчамі і іх мадэлямі, якія з'явіліся параўнальна нядаўна, нельга абгрунтоўваць з'явы глыбокай старажытнасці [Мезенка 2009, 81]. А. Ф. Рогалеў называе асноўны арэал бытавання прозвішчаў на *-енка* ў Беларусі: Пасожжа, Падняпроўе і ўсходняя частка Прыддзвіння і звязвае гэта з міграцыйнай насельніцтва з тэрыторыі Украіны на поўнач уверх па цячэнню Сожа і Дняпра, пачынаючы со старажытнарускага часу і да канца XVII стагоддзя [Рогалев 2009, 61]. У сваёй працы *Геаграфія прозвішчаў* У.А. Ніканаў па-іншаму акрэсліў межы арэала *-енка*, які ідзе з поўначы на поўдзень і аб'ядноўвае ўсходніх украінцаў з усходнімі беларусамі, у той час адрознівае і тых і іншых ад астатніх беларусаў і ўкраінцаў [Никонов 1988, 113].

Пераважную колькасць “нехарактэрных” для Беларусі прозвішчаў з антрапафармантам *-енка* М.В. Бірыла звязвае харвацкай мовай, на базе якой узніклі дадзеныя прозвішчы [Бірыла 1988, 53].

Большасць даследчыкаў падтрымліваюць думку адносна праславянскага паходжання і існавання ў дыялектах праіндаеўрапейскай мовы фармантаў *-juk*, *-uk*. Першапачаткова дадзены антрапафармант ўжываўся ў апелятыўнай лексіцы са значэннем дэмінітыўнасці, а потым ужо набыў прыналежнае значэнне. Прозвішчы з фармантамі *-ук/-юк*, *-чук*, як лічыць М.В. Бірыла, складаюць украінска-беларуска-рускі арэал з адзіным ядром найбольшай прадуктыўнасці, якое знаходзіцца на сумежнай тэрыторыі паўночна-заходняй Украіны (Валынская, Ровенская, Жытомірская вобласці) і паўднёва-заходняй Беларусі (Брэсцкая вобласць) [Бірыла 1988, 54]. Сярэдні паказчык прозвішчаў названага тыпу па Беларусі – 3,3%. Найчасцей пры ўтварэнні такіх прозвішчаў фарманты далучаліся да асноў хрысціянскіх мужчынскіх імён, апелятыўных назоўнікаў мужчынскага роду з нуля-

вой флексіях, апелятываў-прыметнікаў, тапонімаў: *Васюк, Дзмітрук, Казмярчук, Нікалайчук, Пінчук*. Калі паглядзець на распаўсюджанасць прозвішчаў у Бешанковіцкім раёне, то прозвішчы з фармантамі *-ук/-юк, -чук* найчасцей сустракаюцца ў Бачэйкаве (2,4%) і Бешанковічах (2%). Найменш такіх прозвішчаў налічваецца на паўночным усходзе: Ула – 0,6%, Астроўна – 0,8%, бліжэй да той часткі Віцебшчыны, дзе зусім не сустракаецца дадзены тып.

Антрапонімы тыпу *Літвінчук, Пінчук* (Астроўна, Ула, Бешанковічы) польскі даследчык Л. Беднарчук адносіць да адэтнічных патронімаў зямель ВКЛ і нават звязвае фарманты *-ук/-юк* з татарскім паходжаннем [Bednarczuk 2006, 64].

Падабенства паміж украінскімі і беларускімі прозвішчамі тлумачыцца цесным гістарычным і культурным развіццём дзвюх краін ў XVI–XVII стст. Беларусь і Украіна ўваходзілі ў склад ВКЛ, які ўступіў у саюз з Польшай спачатку на аснове сваяцкіх сувязяў феадальнай шляхты, а пазней і па палітычных матывах.

Да ўнутрымоўных тыпаў належаць тыпы на *-онак/-ёнак, -эня/-эня, -іх/-ых*, апошні з якіх сустракаецца на тэрыторыі Беларусі рэдка: ён характэрны для рускай мовы.

Тып на *-онак/-ёнак* лічыцца беларускім, але яго можна сустрэць і на суседніх з Беларуссю тэрыторыях. Прозвішчы з такім фармантам распаўсюджаны ў Мінскай і ў паўднёва-заходняй частцы Віцебскай вобласці. Як адзначаюць даследчыкі, суфікс *-онак/-ёнак* мае патронімічнае значэнне і можа далучацца да ўласных асабовых імён, антрапонімаў апелятыўнага паходжання: *Апанасёнак, Арцямёнак, Барысёнак, Васілёнак, Дзенісёнак, Кісялёнак, Кавалёнак, Лісічонак, Шчупячонак*. М.В. Бірыла сярджае: “суфікс *-ёнак* у беларускіх прозвішчах адзначаны на той жа тэрыторыі, на якой з гэтым суфіксам бытуюць назвы маладых жывёлін (*цялёнак, парасёнак, жарабёнак*; на іншай тэрыторыі *цяля, парася, жарабя*)” [Бірыла 1988, 56]. На Бешанковіччыне сярэдняя колькасць прозвішчнага тыпу на *-онак/-ёнак* складае 2,5%, што ўдвая перавышае агульны паказчык па Беларусі. А на суседняй Смаленшчыне дадзены тып прозвішчаў распаўсюджаны на паўднёвым захадзе і складае толькі 0,5%. На думку М.В. Бірылы, у рускай антрапаніміі прозвішчы з антрапафармантам *-онак/-ёнак* “не прыжыліся”, іх бытаванне тлумачыцца беларускім уплывам [Бірыла 1963, 45].

Прозвішчны тып на *-эня/-эня* таксама ўласцівы толькі беларускай мове. Такія адзінкі распаўсюджаны ў паўднёвай частцы Мінскай і паўночнай частцы Брэсцкай і Гомельскай абласцей. Па значэнні фармант *-эня/-эня* суадносіцца з апелятыўным фармантам *-яня*: качаня,

кураня, лісяня. У прозвішчах ён выражае патранімічнае значэнне. Прозвішчы маглі ўтварацца ад мужчынскіх імён, антрапонімаў апелятыўнага паходжання: *Зялёня, Цярэня*. З сямі даследаваных паселішчаў названы тып прысутнічае толькі ў адным – Бешанковічах (0,2%).

Унутрымоўны прозвішчны тып на *-ix/-ыx* таксама не распаўсюджаны як на Беларусі, так і на Бешанковіччыне: ён з'яўляецца спрадвечна рускім, які сустракаецца на поўначы Расіі. Яны ўтвараліся ад прыметнікаў у форме роднага склону і мелі значэнне 'з дому, з сям'і такіх-та'. На даследаванай тэрыторыі такі тып сустракаецца ў Астроўне (0,4%), Бешанковічах (0,2%), Уле (0,2%): *Дароўскіх, Срэцінскіх, Чарных*. Невялікую колькасць такіх антрапонімаў на суседняй з Расіяй тэрыторыі можна патлумачыць рэзкім зніжэннем іх колькасці на ўсёй тэрыторыі Расіі. Па словах У.А. Ніканава, за тры стагоддзі колькасць прозвішчаў на *-ix/-ыx* скарацілася ў некалькі разоў [Ніконов 1988, 80]. З усіх названых прозвішчных тыпаў самы распаўсюджаны на даследаванай тэрыторыі – тып на *-онак/-ёнак*, які ў два разы перавышае агульны паказчык па Беларусі. Астатнія тыпы мала прадуктыўны.

Такім чынам, прозвішчы Бешанковіччыны ўяўляюць сабой унікальны анамастычны пласт Віцебскага рэгіёна ў цэлым, які мае свае спецыфічныя асаблівасці. На даследаванай тэрыторыі можна вылучыць некаторыя заканамернасці: другасныя прозвішчы пераважаюць над першаснымі (74% і 26%), гэта гаворыць аб тым, што ў сваёй большасці прозвішчы ўтвараліся шляхам далучэння антрапафармантаў, чым спосабам трансанімізацыі. Самым буйным населеным пунктам па колькасці першасных антрапонімаў з'яўляецца вёска Верхняе Крывіна, дзе іх налічваецца 33,7%, што перавышае агульны паказчык па Віцебшчыне і ўсёй Беларусі. Другасныя прозвішчныя антрапонімы на даследаванай тэрыторыі амаль на 10% перавышаюць сярэдкі паказчык па Беларусі, што з'яўляецца адной з асаблівасцей развіцця прозвішчнай сістэмы Бешанковіччыны. Па Беларусі гэты паказчык крыху ніжэйшы – 61,6%. Самым вялікім населеным пунктам па колькасці другасных прозвішчаў з'яўляецца вёска Астроўна – 85,1%.

Набор прозвішчаўтваральных фармантаў аднолькавы на ўсёй тэрыторыі Беларусі, але яго колькаснае выражэнне выдзяляе прозвішчную сістэму Бешанковіччыны сярод астатніх. Так, па сваіх паказчыках сярод прозвішчных тыпаў Бешанковіцкі раён набліжаецца да Беларусі (19%) і перавышае паказчыкі па Віцебшчыне (30%). Самым распаўсюджаны сярод трох славянскіх прозвішчных тыпаў з'яўляецца агульнаславянскі, дзе прозвішчы на *-ец/-эц, -авец* перавышаюць у два

разы паказчыкі па Віцебшчыне. Шырокае распаўсюджанне прозвішчаў з нехарактэрным для Беларусі фармантам *-енка* стварае анамастычную спецыфіку рэгіёна.

Літаратура

- Бірыла М.В., 1963, *Беларускія антрапанімічныя назвы ў адносінах да антрапанімічных назваў іншых славянскіх моў (рускай, украінскай, польскай)*, Мінск.
- Бірыла М.В., 1988, *Тыпалогія і геаграфія славянскіх прозвішчаў. Доклады X Міжнароднага з'езда славістаў*, Мінск.
- Блажчук Ю.І., 2008, *Антропанімія Уманціны XVII – пачатку XXI ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Київ.
- Бучко А.Е., 1986, *Фаміліі Бойковціны в период их становления и в наши дни: автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Ужгород.
- Мезенка Г.М., 2006, *Віцебшчына ва ўласных імёнах: мінулае і сучаснасць*, Віцебск.
- Мезенка Г.М., 2009, *Беларуская антрапанімія*, Віцебск.
- Мезенко А.М., 2013, *Антропонимное пространство Витебщины*, Витебск.
- Никонов В.А., 1988, *География фамилий*, Москва.
- Никонов В.А., 1993, *Словарь русских фамилий*, Москва.
- Рогалев А.Ф., 2009, *Введение в антропонимику. Именование людей с древнейших имён до XVIII века*, Брянск.
- Bednarczyk L., 2006, *Прозвішчы жыхароў Вялікага княства Літоўскага, утвораныя ад этнонімаў*, [w:] *Gwary i onomastyka pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i słowiańsko-baltyckiego*, Białystok.

SURNAMES AS REPRESENTATIVES OF SPIRITUAL AND MORAL VALUES OF THE PEOPLE (ON THE BASIS OF THE ANTRPONIMIKON OF BESHENKOVICHI DISTRICT, VITEBSK REGION)

S U M M A R Y

At the present stage of development of linguistics of the greatest importance for the regional onomastic research that are a reflection of the cultural-historical and spiritual peculiarities of life of the people. In this article we analyze the structure features of the foundations of the names of Beshenkovichi district, Vitebsk region. The surnames of seven the largest settlements of the Beshenkovichi district, Vitebsk region: Ostrovno village, Bocheikovo village, Beshenkovichi township, Verhnee Kri-vino village, Drozdi village, Svecha village and Ulla township were used as material.

Piotr Złotkowski

DOI 10.15290/sw.2016.16.27

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Wydział Humanistyczny
Instytut Filologii Słowiańskiej
tel.: +48 81 5372652
e-mail: pzlotko@poczta.umcs.lublin.pl

Nazwy młynów i osad młyńskich dawnego starostwa brańskiego

Słowa kluczowe: onomastyka, toponimia, nazwy młynów

Polska literatura onomastyczna nie doczekała się wielu opracowań z zakresu nazewnictwa młynów i osad młyńskich. Uwaga autorów dotychczasowych prac koncentrowała się zarówno na nazwach młynów, jak również na toponimach i mikrotoponimach zawierających komponent w postaci ap. młyn¹. Jedną z pierwszych prób opracowania tego typu nazw był artykuł T. Gołębiowskiej, poddany następnie krytyce przez historyka J. Wiśniewskiego [Gołębiowska 1969; Wiśniewski 1970]. Wnioski autorki, wysunięte na podstawie analizy pokaźnej ilości zapisów wyekscerpowanych

¹ Por. m.in.: Wołowik B., 1982, *Nazwy toponimiczne związane z podstawą młyn*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu, Językoznawstwo”, VIII, s. 37–54; Wołowik B., 1984, *Nazwy toponimiczne związane z podstawą folusz*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu, Językoznawstwo”, IX, s. 131–137; Wołowik B., 1986, *Nazwy toponimiczne związane z młynem wietrznym*, [w:] *Nazwy własne a wyrazy pospolite w języku i tekście*, Opole, s. 251–268, Ry-mar E., Czopek B., 1993, *Nazwy młynów i osad młyńskich na terenie dawnej Nowej Marchii*, „Onomastica Slavogermanica”, XVIII, s. 61–115; Chłudziński A., 1998, *Nazwy młynów i osad młyńskich w byłym powiecie białogardzkim*, „Rocznik Koszaliński”, XXVIII, 309–326; Rutkiewicz M., 2003, *Nazewnictwo poznańskich młynów wodnych a współczesna onomastyka miasta*, [w:] *Metodologia badań onomastycznych*, red. M. Biolik, Olsztyn, s. 580–591; Biolik M., 2011, *Młyny wodne i wiatraki w nazwach obiektów terenowych na Warmii i Mazurach*, „Prace Językoznawcze UWM”, XIII, s. 19–32.

pracowicie ze *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, okazały się niemiarodajne, gdyż nie uwzględniały aspektu historyczno-kulturowego. Sama badaczka musiała odczuwać bezradność, ponieważ przyznała, że nie jest w stanie dokonać pełnej analizy onomastycznej niektórych nazw z uwagi na brak dodatkowych poświadczeń [Gołębiowska 1969, 109]. Jednym z zarzutów postawionym T. Gołębiowskiej we wspomnianej recenzji było zaliczenie przez nią do grupy nazw topograficznych i kulturalnych dużej ilości onimów, które w istocie mogły być motywowane antroponimami określającymi młynarzy, bądź ich rodziny [Wiśniewski 1970, 452, 454].

Inspiracją do powstania niniejszego tekstu było stwierdzenie J. Wiśniewskiego: „Zaliczanie konkretnych nazw młynów do odpowiednich grup nazewniczych wymaga ustalenia pochodzenia każdej nazwy w oparciu o źródła historyczne lub o wyniki badań historyków osadnictwa ...” [Wiśniewski 1970, 455]. Z uwagi na to, iż teren starostwa brańskiego nie doczekał się do chwili obecnej dogłębnych studiów z zakresu historii osadnictwa, aby stworzyć podstawę do właściwej analizy onomastycznej, należało zebrać rozproszony materiał źródłowy. Na jego podstawie udało się odtworzyć dzieje każdego młyna i osady młyńskiej oraz zmiany demograficzno-własnościowe w nich zachodzące, oraz ustalić reprezentatywny zbiór poświadczeń źródłowych nazw.

Nie wszystkie zebrane w artykule onimy odnotowane są w monografii M. Kondratiuka o nazwach miejscowych Białostoczczyzny [Kondratiuk 1974]. Brakuje w niej nazw 4 punktów osadniczych, oraz niektórych obocznych postaci pozostałych mian. W opracowaniu zweryfikowano również niektóre szczegółowe ustalenia M. Kondratiuka w zakresie lokalizacji osad i motywacji nazw.

Powstanie sieci regularnie rozmieszczonych młynów wodnych, w starostwie brańskim, położonym na terenie dawnego województwa podlaskiego, można z wielkim prawdopodobieństwem datować na XVI w., choć niewykluczone, że niektóre młyny mogły powstać nawet wcześniej. Pierwsze wiadomości o młynarzach, wraz z ich imionami, a niekiedy również nazwiskami, zawarte są w inwentarzu starostwa z 1558 r. Dopiero jednak w rejestrze pomiarów włócznej z 1563 r. odnaleźć można dokładne informacje o rodzaju i lokalizacji młynów, wraz z należącymi do nich gruntami, oraz o ich użytkownikach. Wszystko wskazuje na to, że były to młyny przeznaczone do przemiału zboża, brak bowiem informacji o istniejących przy nich kuźnicach, papierniach, tartakach itp. Jedynymi śladami, wskazującym na możliwość innej niż przemiał zboża, działalności młynów, jest wiadomość o foluszu należącym w 1558 r. do Janka i Miska Burkatowi-

czów oraz odnotowanie mieszkającego w 1846 r. przy młynie w Otapach foluszniaka².

Przeanalizujemy więc kolejno informacje o każdym z istniejących w dawnym starostwie brańskim młynów i wyodrębnionych przy nich osadach młyńskich. Postaramy się ustalić motywację poszczególnych nazw oraz prześledzimy ich zmiany na przestrzeni wieków, jeśli takowe zachodziły. Zwróćmy przy tym uwagę na czynniki mogące mieć wpływ na akt nominacji.

Młyn w Brańsku. Młyn pod miastem Brańskiem na Nurcu znajdował się w 1563 r. w posiadaniu potomstwa nieżyjącego Borkowskiego³. Innym znanym z imienia i nazwiska właścicielem młyna w tym mieście był Jan Hieronim Brzozowski odnotowany w źródłach w 1635 r.⁴ Lustracja z 1667 r. poświadcza istnienie młyna w Brańsku, nie wymienia natomiast jego posiadacza. Możliwe, że śladem po istnieniu młyna miejskiego jest ulica Młyńska w Brańsku, znana już w XVI w. Przykładowo, siedlisko przy niej położone, miał w 1563 r. m.in. Jan Borzymowski, posesor młyna przy folwarku kiersnowskim, natomiast w 1680 r. mieszkał na tejże ulicy Młynarz wraz z zięciem.

Abramiki. Obecna osada Abramiki stanowi część wsi Bujnowo [UN 33; WUN 2]. Wieś powstała w II poł. XVII w. na terenie dawnego zaścianka Szpakowszczyzna, którego nazwa motywowana jest n. os. *Szpak* [SHNOB II 131]. Współcześnie mianem tym określane jest pole we wsiach Bujnowo i Malesze, położone przy granicy tych miejscowości [UN 34, 35]. W I poł. XVI w. znajdowały się tu siedziby bojarów Szpaków, których w czasie pomiaru włócznej przeniesiono na miejsce dzisiejszej wsi Szpaki⁵. Opustoszały teren był w 1565 r. w posiadaniu Franciszka Zubrzyckiego, zaś w 1598 r. jego właścicielem był Abraham Chodkowicz, bojar ze Szpak⁶. Najprawdopodobniej to od jego imienia pochodzi nazwa wsi. Możliwe jest też, że onim został urobiony od im. młynarza Abrahama Mikity ze Szpak (Szpakowszczyzny). Niewykluczone, że obie osoby są tożsame. Pod koniec XVIII w., jako że wieś nie była wspomniana w rejestrze pomiaru włócznej starostwa brańskiego z 1563 r., wyrokiem sądu Referendarii Koronnej zdecydowano o przeniesieniu osady na grunty pobliskiej wsi Malesze⁷. Postanowienia tego jednak nigdy nie zrealizowano. Nazwa *Abramiki*, dawniej

² AVAK XIV, s. 27; Br III/S/1, k. 32.

³ PKGE II, s. 406.

⁴ MK 180, k. 470 v.–471.

⁵ PKGE II, s. 374.

⁶ M 1708–1–82, k. 47 v.–48.

⁷ Ks. Ref. 58, k. 226 v.–227.

Abrahamiki jest nazwą rodową motywowaną hebr. im. *Abraham* > *Abram* [Tichoniuk 1988, 12].

Burchaty. Wieś powstała na terenie zaścianka młynarskiego, położonego nad rzekami Czarną i Lichczą, będącego w 1563 r. w posiadaniu Jana Burkata⁸ [WUN 214]. Inwentarz starostwa brańskiego z 1558 r., odnotowuje dwóch Janków, dwóch Szymonów oraz Miska Burkatowiczów⁹. Pierwszy, nie do końca pewny, zapis nazwy rodowej *Burkaty*, motywowanej nazwiskiem rodu młynarskiego, należy odnieść do 1599 r.¹⁰ W podstawie toponimu leży pochodna postać *Burkat* germ. im. *Burghard* [Malec 1994, 202]. Do zmiany rdzennej spółgłoski tylnojęzykowej, ze zwartej na szczelinową ($x < k$), doszło zapewne w XVIII w., gdyż jeszcze w XVII w. konsekwentnie zapisywano nazwę wsi jako *Burkaty*. Nazwisko *Burkat* utrzymało się w osadzie do poł. XVII w., a w sąsiednich wsiach nawet dłużej. Wiele wskazuje na to, że miano *Burkat* w nazwiskach mieszkańców tej osady, zostało zastąpione innymi antroponimami.

Jarmarkowszczyzna. Osada, będąca wspólnie kolonią wsi Bronka, położona nad rzeką o tej samej nazwie [UN 14; WUN 710]. Jak podaje rejestr pomiarów włócznej starostwa brańskiego, w 1563 r., w miejscu obecnego punktu osadniczego, znajdował się młyn Jermaka Rojewicza¹¹. Nazwa miejscowości ma postać dzierżawczą i jest motywowana wsł. im. *Jarmak* > cerk. *Jermolaj* < gr. *Hermolaos* [Tichoniuk 2000, 95]. Inny przedstawiciel rodu Rojewiczów o imieniu Choczko, stracił swój młyn w wyniku pomiarów włócznej i został osadzony w sąsiedniej wsi Załuskie (dawniej Załozie)¹². Obecna postać nazwy, zdaniem M. Kondratiuka, powstała przez adideację do ap. *jarmark* [Kondratiuk 1974, 76]. Pomimo, że wariant *Jarmarkowszczyzna* pojawia dość wcześnie, bo już w 1599 r., jeszcze przez cały XVII w., obie postacie nazwy (*Jarmarkowszczyzna*/*Jarmarkowszczyzna*) używane były wymiennie. Potomków Jermaka Rojewicza w linii męskiej, zastąpił w tej osadzie ród Radziwonów, którego protoplastą był Radziwon Wasiuczyk, młynarz pochodzący z nieodległej wsi młyńskiej Puchacze. Ród Radziwonów przyjął następnie nazwisko *Czarniawski*. Zamieszkiwał on Jarmarkowszczyznę aż do czasów współczesnych.

Krupki. Obecnie nazwa ta określa las i pole w granicach administracyjnych miasta Brańsk [UN 13; SNT 221]. W poł. XVI w. istniał tu młyn

⁸ PKGE II, s. 409.

⁹ AVAK XIV, s. 27.

¹⁰ Ks. Ref. 2, k. 12 v.

¹¹ PKGE II, s. 408.

¹² PKGE II, s. 362.

położony nad strumieniem Borbek (obecnie Panasówka), którego posesorem był Sieńko Decewicz Krupka¹³. Nazwa młyna i przyległego do niego obszaru, a obecnie lasu i pola, pochodzi od n. os. *Krupka*, określającej tenże ród młynarski i ma postać nazwy rodowej. W XVII w. młyn wyszedł z posiadania rodziny Krupków, a pretensje do niego rościli proboszczowie brańscy. Sprawa praw własności do młyna była rozstrzygana w 1778 r. Wyrokiem sądu Referendarii Koronnej młyn Krupki przysądzono Łukaszowi Czerniawskiemu, z warunkiem zadośćuczynienia pieniężnego poprzednim nieprawnym właścicielom¹⁴. Na podstawie zachowanych źródeł trudno jednoznacznie stwierdzić, czy młyn rzeczywiście funkcjonował w XVII i XVIII w., czy tylko na potrzeby procesu używano określenia *młyn na gruncie Krupki* albo *młyna nigdy Krupki zwanego*. Punktu osadniczego Krupki nie odnotowuje żadne ze znanych źródeł z okresu XVI–XVIII w., a więc najprawdopodobniej nie wytworzyła się tu żadna osada.

Kumat. Współcześnie nazwą tą określane jest bagno i pastwisko we wsi Kalnica, łąka we wsi Kiersnówek, łąka i pole w mieście Brańsk oraz most we wsi Kiersnówek (Most na Kumacie) [UN 15; SNT 231]. Wszystkie wymienione obiekty położone są na terenie dawnego uroczyska noszącego tą nazwę. Dawne poświadczenia nazwy odnoszą się do 1679 i 1784 r., a więc była ona znana co najmniej od XVII w.¹⁵ Miejskowa tradycja ukazuje obiekt jako miejsce starcia wojsk mazowieckich z jaćwieskimi w 1264 r. oraz mogiłę wodza jaćwieskiego Kumata. Ostatnie badania onomastyczno-historyczne stawiają pod znakiem zapytania utrwaloną w tradycji lokalizację owych wydarzeń [Złotkowski 2014]. Okazuje się bowiem, że na tym terenie w XVI w. funkcjonował młyn Iwana Żeguni Tuszewickiego, który wedle wszelkiego prawdopodobieństwa przestał istnieć na przełomie XVI i XVII w.¹⁶ Nazwa Kumat nawiązuje do imienia Konrad, które nosił syn owego Iwana Żeguni. W związku ze wspomnianą legendą zakorzenił się w literaturze onomastycznej pogląd o bałtyjskiej genezie nazwy. W rzeczywistości jest to onim, pochodzący od postaci *Kunat* germ. im. *Konrad*, z wymianą samogłoski nosowej $m < n$ [Malec 1994, 262]. Występowanie im. *Komat/Kumat* na tym terenie w XVI–XVII w. jest poświadczone źródłowo. Udało się również ustalić dawną nazwę uroczyska, która miała postać *Rybakowszczyzna*. Jest to nazwa dzierzawcza, motywowana najprawdopodobniej n. os. *Rybak* [SHNOB II 76].

¹³ PKGE II, s. 407.

¹⁴ Ks. Ref. 31, k. 129–136 v.

¹⁵ M 1708–1–174, k. 623 v.; KRB, k. 193.

¹⁶ PKGE II, s. 407.

Majorowizna. Obecnie jest to kolonia wsi Kiersnówek [UN 15; WUN 1204]. Początkiem osady był młyn na rzece Nurcu, który w 1563 r. był w posiadaniu Kiersnowskiego¹⁷. W rękach tejże rodziny, o przydomku *Daszkiewicz*, pozostawał do lat 60-tych XVII w. Pierwotna nazwa młyna, *Kiersnowski*, o charakterze syngulatywnym, nawiązywała do nazwiska jego posiadaczy. Kolejne miano *Daszkowszczyzna*, mające charakter dzierżawczy, motywowane była przydomkiem szlacheckiej (dawniej bojarskiej) rodziny Kiersnowskich. B. Tichoniuk łączy wsł. deminutywną formę *Dasz* z podstawą w postaci gr. im. *Dasjusz*, M. Malec wywodzi ją natomiast od hebr. im. *Daniel* [Tichoniuk 2000, 80; Malec 1994, 207]. Około 1663 r. młyn otrzymał za zasługi poniesione dla Rzeczypospolitej major Jan Żelski¹⁸. Obecna dzierżawcza nazwa osady została urobiona, od ap. określającego rangę (stopień wojskowy) wspomnianego posesora młyna.

Nełchy. Nieistniejąca już osada młyńska Nełchy rozwinęła się najprawdopodobniej przy młynie, położonym nad rzeką Nurcem, będącym w 1563 r. w posiadaniu Jarosza Niestrowicza¹⁹. W 1608 r. pojawia się w źródłach rodowa nazwa tej osady w postaci *Mielechy*, motywowana wsł. im. **Melech*, *Mielech* > *Melecjusz*, *Emilian*²⁰. [Tichoniuk 2000, 84]. Analizowany toponim ewoluował następnie do postaci *Nełchy*, poprzez wymianę nagłosowej spółgłoski nosowej *m* < *n*, oraz zanik samogłoski rdzennej *e*. Sprawę komplikuje dodatkowo fakt istnienia, co najmniej od lat 60-tych do 80-tych XVII w., dwóch młynów o nazwach *Nełchy* (*Nielchy*) i *Mielechy*. Pierwszy z nich trzymali młynarze Wawrzyniec Kumat, Łukasz i Stefan Sierhiejuwice oraz Wawrzyniec Dziki, drugi zaś był własnością młynarza Wawrzyńca Stasiłka²¹. Dokładna analiza zapisów źródłowych utwierdza nas w przekonaniu, że w obu młynach zamieszkiwali, jeśli nie w całości to w większości, członkowie rodziny młynarskiej, która stopniowo przyjmowała nazwisko *Kunicki*. Młyn Mielechy najprawdopodobniej przestał istnieć pod koniec XVII w. W związku z nim pozostaje niewątpliwie mikrotoponim (nazwa łąki) *Melechowszczyzna*, poświadczony we wsi Chojewo w 1782 r.²² Osada Nełchy istniała jeszcze w I poł. XIX. W II poł. XVIII w. przyjęła się jeszcze jej druga nazwa w postaci *Kunicki*, motywowana nazwiskiem rodziny posiadającej młyn.

¹⁷ PKGE II, s. 407.

¹⁸ M 1708–1–43, k. 484–484v.

¹⁹ PKGE II, s. 409.

²⁰ M 1708–1–98, k. 690 v.

²¹ AR XXV 361, k. 5

²² Ks. Ref. 58, k. 229.

Onacki. Współcześnie nazwa Onaczki określa pole w miejscowości Torule [SNT 331]. Istnieje również rów Onackowski w tejże wsi [UN 32]. Dawna osada Onacki już nie istnieje. Znikła najprawdopodobniej w XIX w. Rejestr pomiarowy włócznej starostwa brańskiego z 1563 r. odnotowuje młyn na rzece Lichezy w uroczysku *Boczkwicze* (w źródle *Raczkowiczi*), który użytkowali Jewłasz Żegunia i Iwan Maleszow²³. Pierwotna nazwa uroczyska, a potem osady *Boczkwicze*, miała charakter patronimiczny. Nie ulega wątpliwości, że toponim został urobiony od imienia młynarza Onacka Boczkwicza, występującego w źródle z 1599 r.²⁴ Wydaje się, że pierwotnie nazwa młyna, miała postać *Onacko* (N. sg.), jednak już w XVII w. utrwaliła się nazwa rodowa osady w postaci *Onacki*. Ojkonim motywowany jest wsł. postacią genetycznie hebr. im. *Jonatan* (cerk. *Ionafan*). Niekiedy antroponim *Onacko/Onackowicz* był notowany łącznie z nazwiskiem Tuszewicki, co może sugerować, że rodzina Onacków wyodrębniła się z rodu Tuszewickich. Jest to dość prawdopodobne, zważywszy na to, że obie osady (Onacki i Żegunie – prawdopodobne gniazdo Żeguniów Tuszewickich), sąsiadują ze sobą. Wieś zanikła najprawdopodobniej na przełomie XIX i XX w.

Otapy. Obecnie jest to kolonia wsi Kiersnówek [WUN 1515]. M. Kondratiuk, w swojej monografii o nazwach miejscowych Białostoczczyzny, traktuje ją jako osadę nieistniejącą [Kondratiuk 1974, 150]. Wg danych z 1972 r. nazwa ta określa pole we wsi Kiersnówek [UN 15]. W 1563 r. młyn nad rzeką Nurzec, wraz z zaściankiem, znajdował się w posiadaniu Jana Borzymowskiego. Pierwotna nazwa osady, w postaci *młyn Borzymowski*, została więc utworzona od nazwiska właściciela młyna, metodą transonimizacji²⁵. W 1632 r. Feliks Augustynik przekazał prawa do młyna Borzymowski Wojciechowi i Bartłomiejowi Augustynikom²⁶. W poł. XVII w. młyn ten posiada również nazwę *Szczęsny/Szczęsnowski*, urobioną niewątpliwie od imienia owego Feliksa Augustynika. Nazwa ta nie utrzymała się długo, bowiem już w 1691 r., pojawiło się funkcjonujące współcześnie miano tego miejsca²⁷. Obecna nazwa rodowa osady motywowana jest nazwiskiem rodu młynarskiego Otapów, poświadczonym w źródłach historycznych już w 1647 i 1650 r., który w XVIII w. przyjął nazwisko *Dąbrowski*²⁸. Istnieją dwie przesłanki

²³ PKGE II, s. 410.

²⁴ MK 143, k. 186.

²⁵ PKGE II, s. 406.

²⁶ RA Enskilda 8636, k. 139v–140v.

²⁷ M 1708–1–192, k. 192

²⁸ Br I/B/1, m. in. 1647 i 1650 r.

zmiany nazwy młyna. Możliwe jest, że rodzina Augustyników posiadała dodatkowe określenie w postaci n. os. *Otap*, albo młyn w II poł. w stał się własnością rodu *Otapów*. Trudno, przy obecnym stanie wiedzy, jednoznacznie rozstrzygnąć tę kwestię, jednak druga możliwość wydaje się bardziej prawdopodobna.

Pace. Istniejąca obecnie wieś, ukształtowała się przy młynie, położonym nad rzeką Nurzec, którego posiadaczem był w 1563 r. Pac Romanowicz²⁹ [WUN 1521]. Jego potomstwo najwidoczniej posługiwało się patronimicznym określeniem *Pacewicze*, bowiem w 1599 r. odnotowany jest młynarz Leonard Paciewicz (*Paczewic*), właściciel dwóch młynów w starostwie brańskim, nad rzeką Nurcem³⁰. Nazwa rodowa osady w postaci *Pace* (*Pacze*) została po raz pierwszy odnotowana w źródłach w 1630 r. i utrzymała się w tej postaci do dnia dzisiejszego³¹. Motywacją tej nazwy jest derywat sufiksalny *Pac(z)* < im. *Paweł* lub im. *Hipacjusz* (*Hipacy*) gr. *Hypatos*, cerk. *Ipatij* [Malec 1994, 304; Tichoniuk 2000, 96].

Puchacze. Obecnie jest to część wsi Bujnowo, leżąca nad rzeką Bronką [UN 33; WUN 1803]. Zaczątkiem dzisiejszej osady był młyn Waški Puchacza, wymieniony w rejestrze pomiaru włócznej starostwa brańskiego³². Nazwa rodowa miejscowości nawiązuje do nazwiska, motywowanego ap. *puchacz*, rodziny młynarskiej założycieli wsi [SEMot 243]. Mimo, iż po raz pierwszy poświadczona jest w 1618 r., musiała ukształtować się już wcześniej³³. Ród młynarzy Puchaczów jest odnotowany, jako mieszkający w tej osadzie, w źródle z końca XVII w.³⁴ W XVIII występowało tu nazwisko *Acz/Aczewicz/Haciuk*, kontynuowane współcześnie w postaci *Gać/Hać*. Współczesne nazwisko może być przekształceniem pierwotnego miana rodowego, a powstało zapewne poprzez ucięcie elementu nagłosowego.

Solniki. Istniejąca obecnie wieś Solniki rozwinęła się przy młynie na rzece Lichczy, który 1563 r. posiadali Wojtek, Paweł wraz z braćmi Solnikowie³⁵ [WUN 2018]. Przedstawiciele rodu młynarskiego Solników są dość dobrze poświadczeni w zachowanych źródłach z XVI–XVII w. Nazwa rodowa *Solniki*, motywowana n. os. *Solnik* < ap. *solnik* ‘zajmujący się wydobyciem soli, solarz’, określała młynarzy zamieszkałych w tej osadzie.

²⁹ PKGE II, s. 409.

³⁰ MK143, k. 194 v.–195.

³¹ M 1708–1–206, k. 484 v.

³² PKGE II, s. 408.

³³ M 1708–1–31, k. 635

³⁴ KGB 52, k. 202

³⁵ PKGE II, s. 411.

[SHNOB II 106]. Jest poświadczona jako nazwa młyna już w 1563 r., natomiast jako nazwa osady najprawdopodobniej w 1599 r.³⁶

Torule. Zaczątek współczesnej wsi stanowił młyn istniejący już w 1563 r., położony nad rzeką Czarną, który trzymali Matys, Paweł i Piotr Turulowie³⁷ [WUN 2228]. Nazwisko Turula, wedle obecnego stanu wiedzy, jest odnotowane jeszcze w 1653 r. i 1755 r.³⁸ W zapisach z XVIII i I poł. XIX w. wśród mieszkańców osady, zdecydowanie przeważa nazwisko *Ryszkowski*. Analizowany toponim pochodzi od nazwiska, mającego prawdopodobną genezę bałtyjską, młynarzy *Turula*³⁹. Wydaje się, że ustalił się on dość wcześnie, bo już w poł. XVI w., najpierw jako nazwa młyna, potem jako miano osady młyńskiej, co potwierdzają poświadczenia źródłowe.

Wilginie. Obecnie nazwą tą określa się część wsi Wojtki [UN 33]. Osada Wilginie rozwinęła się przy młynie nad rzeką Czarną, który wedle źródła z 1563 r., znajdował się w posiadaniu Szymona Wilkinia⁴⁰. Nazwa rodowa osady powstała od nazwiska młynarzy *Turula*. Według M. Kondratiuka nazwisko to jest zeslawizowaną formą litewskiej n. os. *Vilkinis* : *Wilkas*, motywowaną ap. *wilk*, z mazowiecką wymianą spółgłoski *k* < *g* [Kondratiuk 1985, 78]. Pierwotne zapisy nazwy poświadczają występowanie rdzennej spółgłoski *k*. Można zastanowić się, czy aby na pewno mamy do czynienia z wpływem bałtyjskim na powstanie tego antroponimu. Niewykluczone jest też geneza słowiańska, bo np. w staropolskim materiale antroponimicznym odnaleźć można przykładową n. os. *Wilkan*, utworzoną od ap. *wilk* [SE-Mot 342]. Nazwa rodowa osady poświadczona jest po raz pierwszy w postaci *Wilkinie* w 1635 r.⁴¹ Nazwisko *Wilkinia*/*Wilginia* było natomiast notowane w osadach młynarskich starostwa brańskiego oraz w mieście Brańsku w okresie od XVI do XVIII w. Wieś istniała jeszcze w poł. XIX w., lecz niedługo potem zanikła.

Wojtki. Założnikiem dzisiejszej wsi był młyn Szczęsnego Siedleckiego, położony nad rzeką Czarną, odnotowany w źródle z 1563 r.⁴² [WUN 2375].

³⁶ PKGE II, s. 411; M 1708–1–96, k. 264 v.

³⁷ PKGE II, s. 410.

³⁸ Br I/B/1 r. 1653; Bk I/B/4 r. 1755.

³⁹ M. Kondratiuk widzi w zapisie n. os. młynarza z tej miejscowości *Piotr Turulionis*, bałt. antroponim *Turulionis*, a niewykluczone, że może tu chodzić o zniekształcony zapis formacji patronimicznej *Turulowic*. Należałoby się więc zastanowić, czy ta n. os. nie jest motywowana słowiańską podstawą apelatywną *tur* i formantem *-ul(a)*, produktywnym w antroponomii słowiańskiej [por. Kondratiuk 1985, 76].

⁴⁰ PKGE II, s. 410.

⁴¹ MK 181, k. 122

⁴² PKGE II, s. 410.

Ów młynarz był nazywany również Szczęchem Wojtkowiczem. To właśnie ten antroponim o charakterze patronimicznym, motywowany słow. im. *Wojciech*, leży u podstaw pierwotnej nazwy osady, w formie *Wojtkowic(z)e*. Najstarszy zapis onimu w postaci pochodzi z 1601 r.⁴³ Nazwa miejscowa przeszła z kategorii nazw patronimicznych do nazw rodowych dopiero w XVIII w. i w tej postaci jest używana konsekwentnie do dnia dzisiejszego.

Wysockie. Początkiem, nieistniejącej obecnie osady, był młyn o nazwie *Surojeska*, nad rzeką Lichczą, który w 1563 r. znajdował się w posiadaniu Jurka, Sacza i Szymka Surojeskowiczów⁴⁴. Pierwotna nazwa nawiązuje do nieprzejrzyściego semantycznie antroponimu *Surojeska*. Nazwa osady młyńskiej *Wysocki* pojawia się po raz pierwszy w lustracji starostwa brańskiego z lat 1661–1664⁴⁵. Należy chyba przyjąć, że toponim ten powstał metodą transnimizacji od antroponimu *Wysocki*. Nazwisko *Wysocki* jest, co prawda, poświadczane źródłowo w tej osadzie, po raz pierwszy dopiero w latach 80-tych XVII w., niewykluczone jednak, że mogło istnieć tu już wcześniej⁴⁶. Dość wcześnie, bo już w XVII w. toponim przybiera postać nazwy rodowej. Wieś zanikła pod koniec XVIII w.

Żegunie. Osada o tej nazwie obecnie nie istnieje, jednak mikrotoponim Żegunie notowany jest na terenie wsi Wojtki (pastwisko, pole) [SNT 604]. Według danych z 1972 r. nazwa ta miała określać część wsi Solniki [UN 32]. Zaczątkiem wsi był młyn położony nad rzeką Lichczą, który zgodnie z opisem zawartym w rejestrze pomiarów włócznej starostwa brańskiego z 1563 r., użytkował Klimko Malosicz⁴⁷. Nazwa rodowa osady musiała wytworzyć się dość wcześnie, gdyż już w tymże roku określa się zaścianek młynarski jako *Żegunie Sraki*. Pierwszy antroponim, ma zdaniem M. Kondratiuka, genezę bałtyjską. Warto jednak zastanowić się, czy aby nie powstał od psł. rdzenia **žekti*, **žvga* ‘palić’⁴⁸. Nawiązuje on do określenia rodu młynarskiego Żeguniów Tuszewickich, którego przedstawiciele, już w XVI w., odnotowani są w co najmniej 4 młynach (osadach młyńskich) starostwa brańskiego. Jednemu z przedstawicieli tej rodziny udało się nawet przeniknąć w XVII w. w szeregi szlachty [Żłotkowski 2014, 244]. Drugie określenie zaścianka młynarskiego motywowane jest n. os. *Sraka*, którą można łączyć z psł. leksemem **sbrati*,

⁴³ M 1708–1–91, k. 442 v.

⁴⁴ PKGE II, s. 409.

⁴⁵ AR XXV 361, k. 6

⁴⁶ Br I/B/1 r. 1689.

⁴⁷ PKGE II, s. 411.

⁴⁸ Nazwy *Žeguta*, *Žegan*, por. SEMot 374.

stanowiącym zapewne dodatkowy przydomek rodu Żeguniów⁴⁹. Niewykluczone jednak, że było to tylko zbiorowe określenie młynarzy, dzierżących ten młyn, które nigdy nie przeszło do płaszczyzny toponimicznej. Osada zanikła najprawdopodobniej w XIX w.

Z przytoczonych wyżej informacji wynika iż, w okresie od XVI w. do czasów nam współczesnych, na badanym obszarze, znacznie zmniejszania się ilości osad o genezie młyńskiej. W 1563 r. funkcjonowało 17 młynów (w tym obiekt w mieście Brańsku), obecnie istnieje tylko 10 osad, których założeniem był dawny młyn. Jednocześnie w tym czasie powstały tylko dwa nowe młyny. Bez wątplenia wpływ na to miała pogarszająca się koniunktura gospodarcza oraz wyniszczające wojny, szczególnie te z poł. XVII w. Zanikłe osady pozostawiły po sobie ślad w postaci mikrotoponimów, a tylko dwie (Nełchy, Wysockie) nie utrwaliły się w zbiorowej pamięci mieszkańców.

W zgromadzonym materiale nazewniczym odnotować należy występowanie posesywnych struktur typu *młyn Jana Borzymowskiego*, które nie są nazwami własnymi we właściwym znaczeniu tego słowa, lecz deskrypcjami. Umieszczono je w zbiorze poświadczeń źródłowych, z uwagi na to, iż mogły okazać się pomocne w prawidłowej identyfikacji onimów i ich denotatów. Odrebną grupą, lecz niewątpliwie powiązaną z nazwami stanowiącymi przedmiot naszych rozważań, są nazwy terenowe, określające miejsca w których powstawały młyny, jak np. *Szpakowszczyzna*, *Rybakowszczyzna*. Na przeciwnym biegunie sytuują się natomiast mikrotoponimy, a więc nazwy pól, łąk, lasów po opuszczonych, bądź nieistniejących już młynach, jak *Krupki*, *Kumat*, *Onaczki*, *Wilginie*, *Żegunie*. Można wyodrębnić jeszcze jedną grupę nazw, a mianowicie onimy, które nazywały w przeszłości niewielkie pola, role, zagony w obrębie osad młyńskich, lub sąsiednich wsi, będące własnością młynarzy, np. *Mielechowszczyzna*, *Puhacowizna*.

Jak wynika z analizy przekształceń osadniczo-własnościowych w obrębie poszczególnych osad młyńskich, tego typu procesy wiązały się często ze zmianą nazwy. Jest to jedna z bardziej charakterystycznych cech znamionujących nazewnictwo młynów, która zarazem sytuuje je na pograniczu toponimii i chrematonimii. W dawnym starostwie brańskim kilka młynów (Wysockie, Onacki, Majorowizna, Nełchy, Otapy) zmieniło swe nazwy na przestrzeni wieków, a niektóre nawet dwukrotnie.

To co wyróżnia zebrany zbiór onimów, to zdecydowana przewaga w nim nazw rodowych. Jest to, według wszelkiego prawdopodobieństwa, związane

⁴⁹ Por. n. os. *Sracz*, o tej samej podstawie, zob. SEMot 284.

z dominującym na tym terenie modelem nazewnictwa miejscowego. Większość nazw wsi drobnej szlachty mazowieckiej i podlaskiej oraz wiele starostwa brańskiego (np. *Holonki, Jośki, Klichy, Malesze, Szpaki, Świridy, Zanie*), sąsiadujących z osadami młyńskimi, ma właśnie taką postać.

Do grupy nazw dzierżawczych należą takie miana jak *Majerowizna, Jar-markowszczyzna*, historyczną nazwa młyna *Daszkowszczyzna*, oraz nazwy terenowe powiązane z osadami młyńskimi, jak np. *Mielechowszczyzna, Puhacowizna, Rybakowszczyzna, Szpakowszczyzna, Wasiukowizna*.

Interesującą grupę stanowią nazwy transonimiczne w N. sg. pozbawione wykładników formalnych np. *Burkat, Kumat, Onacko, Otap, Puchacz, Solnik, Surojeska, Szczęsny, Wilginia, Wojtkowic(z), Żegunia, Borzymowski, Kiersnowski, Kunicki, Wysocki*. Analiza zapisów źródłowych upewnia nas, że na badanym terenie nazwy te nie miały trwałego charakteru, stanowiąc oboczne warianty nazw rodowych. Większość onomastów widzi w nich nazwy dzierżawcze. Na badanym terenie nie był to najwidoczniej popularny model nazewnictwa. Za ich nieco sztucznym charakterem, przemawia występowanie tej kategorii onimów w księgach Metryki Koronnej oraz lustracjach, co może wskazywać na oddziaływanie wzorca kancelaryjnego. W księgach grodzkich z tego samego okresu, prowadzonych przez osoby dobrze znające lokalne zwyczaje nazewnictwa ich odpowiednikami są nazwy rodowe.

Z przedstawionego wyżej materiału źródłowego wynika, że w tworzeniu nazw młynów i osad młyńskich dawnego starostwa brańskiego stosowany był antropocentryczny model kreacji onimicznej. Jediną nazwą, nie motywowaną antroponimem, jest dzierżawcza nazwa miejscowa *Majorowizna*, która odnosi się do rangi, godności, a więc, de facto, wskazuje na osobę za pośrednictwem pełnionej przez nią funkcji. Wszystkie pozostałe miana motywowane są imieniem, przezwiskiem, przydomkiem lub nazwiskiem młynarza bądź dzierżawcy lub posiadacza młyna. W nazwach tych znajduje odbicie zróżnicowanie etniczno-religijne obszaru dawnego starostwa brańskiego. W ich podstawach odnaleźć można antroponimy, występujące zarówno w kręgu chrześcijaństwa wschodniego np. *Onaczko, Mielech*, jak również te kojarzone z zachodniosłowiańskim kręgiem kulturowym np. *Wojciech*. Co się zaś tyczy nazw podejrzewanych, na podstawie dotychczasowych badaniach onomastycznych, o pochodzenie bałtyjskie np. *Kumat, Torule, Wilginie, Żegunie*, trzeba zastanowić się, czy nie należałoby szukać dla nich motywacji w antroponimach słowiańskich. Niewykluczone, że na rezultat badań onomastycznych mogła mieć wpływ w tym przypadku, intrygująca miejscowa legenda o wodzu jaćwieskim Kumacie, który w okolicy Brańska miał stoczyć bitwę z wojskami polskimi, znajdując tu jednocześnie miejsce wiecznego spoczynku.

Słownik nazw

Abramiki: *Zascianek trzeci, gdzie beli stare sielidbi boiar Spakow ... konczy się w rzeczce Bronke ... po rzece abo strumien Lachwicowke* 1560–1563 [PKGE II, s. 374]; *Zascianek pusti na Maleszach na imię Spakowski od rzeczki Lachwicowki de rzeczki Bronki /1565/ 1598* [M 1708–1–82, k. 48]; *dobra ... Szpakowsczyzna* 1665 [M 1708–1–159, k. 117]; *bonorum ... Szpakowsczyzna* 1665 [M 1708–1–158, k. 233 v.]; *Zascianek Szpakowsczyzna nazwany Trzymią Paweł y Fiedor Abramikowie przy Młynie Mieszkaiący* 1667 [AR XXV 362a, k. 11 v.]; *de Villa ... Abrahamiki, de eadem villa ... Abrahamiki* 1688 [M 1708–1–188, k. 545]; *Młyn Abrahamiki* 1716 [KGB 44, k. 378 v.]; *Abramiki* 1782 [Ks. Ref. 60, k. 21 v.]; *Osady Abrahamikow w Buynowie* 1782 [Ks. Ref. 58, k. 228 v.]; *Wieś Abramiki* 1846 [Br III/S/1, k. 40 v.]; *Абрамки* 1890 [SZ 98].

Burkaty: *Młynarze ... z Burkat* 1599 [Ks. Ref. 2, k. 12 v.]; *molendini dicti Burkath in Capitaneatu Branscensi et fluuio Liscza sitti* 1599 [MK143, k. 195]; *Honestos Simonem Joannem Nicolaum et Albertum Burkatom possesores molendini in Capitaneatu Branscen in Fluuiio Licha* 1651 [M 1708–1–141, k. 835–835 v.]; *Burhati* 1650 [M 1708–1–141, k. 439 v.]; *in Burkaty* 1651 [M 1708–1–141, k. 464 v.]; *Młyn Burkaty nazwany na Rzece Lichczy* 1661–1664 [AR XXV 361, k. 6]; *Młyn Burkaty na Rzece Likczy* 1667 [AR XXV 362a, k. 4 v.]; *Młyn Burkaty* 1674 [ASK I 70, k. 446]; *de Burkaty* 1681 [M 1708–1–176, k. 237]; *de Burgaty* 1681 [M 1708–1–176, k. 237 v.]; *de Burkaty* 1685 [M 1708–1–182, k. 155]; *Burkaty Wies* 1692 [KGB 52, k. 187 v.]; *W Burchatach* 1716 [KGB 44, k. 377 v.]; *Burkaty* 1782 [Ks. Ref. 60, k. 21 v.]; *Wieś Burchaty* 1846 [Br III/S/1, k. 52 v.]; *Буркаты* 1890 [SZ 96]; *Burchaty* 1921 [SM 29].

Jarmarkowszczyzna: *Młynarze Ziarmarkowczyzny* 1599 [Ks. Ref. 2, k. 12 v.]; *Molendini dicti Jarmakowcziznam Capitaneatu Branscensi et fluuio Bronka sit* 1599 [MK 143, k. 189 v.]; *de Jarmakowczizna* 1601 [M 1708–1–91, k. 392 v.]; *de Jarmarkowczizna* 1601 [M 1708–1–91, k. 36 v.]; *Młyn nazwany Jarmarkowszczyzna na Rzece Bronce* 1661–1664 [AR XXV 361, k. 7]; *de Jarmakowczizna* 1662 [M 1708–1–153, k. 346]; *de Jarmarkowczizna* 1663 [M 1708–1–43, k. 455 v.]; *de Jarmakowszczyzna* 1667 [M 1708–1–45, k. 405 v.]; *Młyn Jarmakowszczyzna na Rzece Bronce* 1667 [AR XXV 362a, k. 4 v.]; *Młyn Jarmarkowczizna* 1674 [ASK I 70, k. 446]; *Jarmakowczizna* 1681 [M 1802–1–1, k. 189]; *de Jarmakowizna* 1689 [M 1708–1–190, k. 222]; *de Jarmakowizna* 1690 [M 1708–1–57, k. 99 v.]; *de Jarmokowszczyzna* 1690 [M 1708–1–57, k. 313]; *de Jarmakowsczyzna* 1690 [M 1708–1–57, k. 315]; *Jarmarkowszczyzna* 1692 [KGB 52, k. 185]; *Jarmar-*

kowszczyzna 1782 [Ks. Ref. 60, k. 21 v.]; *Młyn Jarmarkowszczyzna* 1846 [Br III/S/1, k. 36 v.]; *Ярмарковщизна* 1890 [SZ 98]; *Jarmarkowszczyzna* 1921 [SM 19].

Krupki: *molendinum dictum Krupkowski* 1600 [M 1708–1–19, k. 117 v.]; *It certa pars agri cum syluis et rubetis riuuis et fluuiolo limit suis distincta vulgo nuncupata Krupki ubi apparent circa aggerem antiqua vestigia molendini* 1662–1664 [ADS 149, k. 15 v.]; *do Krupkow* 1679 [M 1708–1–174, k. 623 v.]; *młyna na gruncie Krupki w Starostwie Brańskim leżącego ... młyna niegdy Krupki zwanego* 1778 [Ks. Ref. 31, k. 129 v.].

Kumat: *campo od Kumata* 1679 [M 1708–1–174, k. 623 v.]; *w Dworze Woytostwa Brańskiego] to jest w Kierznowku pod Kumatem* 1784 [KRB, k. 193].

Majorowizna: *Młyn Kiersnowski nazwany na Rzece Nurcu* 1661–1664 [AR XXV 361, k. 7]; *G. Żelski ... Młyn Kierznowo Nazwany Daszkowszczyzną po Panu Woyciechu Kierznowskim Daszkiewiczzu* 1663 [M 1708–1–43, k. 484]; *Młyn Kiersnowski na Rzece Nurcu ... Tego possessorem natenczas zostaje JmP Jan Zelski Maior JKMsci* 1667 [AR XXV 362a, k. 4 v.]; *Młyn Je[g]lom[os]ci P. Żelskiego* 1674 [ASK I 70, k. 446]; *Młyn Maryowizna* 1846 [Br III/S/1, k. 32]; *Майоровизна* 1890 [SZ 96]; *Majorowizna* 1921 [SM 22].

Mielechy: *de Mielechi* 1608 [M 1708–1–98, k. 690 v.]; *Młyn Mielechy nazwany na Nurcu* 1661–1664 [AR XXV 361, k. 5]; *Młyn Mielechy nazwany na Nurcu* 1667 [AR XXV 362a, k. 4]; *Młyn Mielechy* 1674 [ASK I 70, k. 446]; *Mielechy* 1675 [Br I/B/1]; *in villa Choiewo ... Terrae ... nuncupatam Mielechowska* 1679 [M 1708–1–174, k. 638 v.]; *Sianożęci osobney między Rzekami Nurcem y Leszczką leżącej Melechowszczyzna zwaney* 1782 [Ks. Ref. 58, k. 229].

Nełchy: *mlina Niesterowicz* 1560–1563 [PKGE II, s. 379]; *Mlin na rzece Narczu (!) Jarosza Miskrowicz (!)* 1560–1563 [PKGE II, s. 409]; *Młyn Mielechy nazwany na Nurcu* 1661–1664 [AR XXV 361, k. 5]; *Młyn Niełchy nazwany na Nurcu* 1667 [AR XXV 362a, k. 4]; *Młynarze Nełchy* 1674 [ASK I 70, k. 446 v.]; *Mielchi* 1675 [M 1708–1–171, k. 302–302 v.]; *de Mielchy* 1678 [M 1708–1–174, k. 135]; *Nełchi* 1692 [KGB 52, k. 202]; *Wies Nełchy* 1716 [KGB 44, k. 378]; *Nełchy a teraz Kunicki* 1782 [Ks. Ref. 60, k. 21 v.]; *Młynarze Nełchi* 1846 [Br III/S/1, k. 44].

Onaczki: *Mlin urociszczem Raczkowiczi (!), na rzece Lichczei ... od saszianku mlina Boczkowicz* 1560–1563 [PKGE II, s. 410, 411]; *z Boczkowicz* 1599 [Ks. Ref. 2, k. 12 v.]; *molendini dicti Bockowic in Capitaneatu Branscensi et fluuiio Lichcza siti* 1599 [MK143, k. 186]; *Młyn Onaczko nazwany na Lichczy* 1661–1664 [AR XXV 361, k. 6]; *we Młynie Onaczkach nazwa-*

nem na Rzece Lyszczy w starostwie Branskiem 1666 [M 1708–1–158, k. 448]; *Młyn Onacko na Rzece Likczy* 1667 [AR XXV 362a, k. 4 v.]; *Młynarze Onacki* 1674 [ASK I 70, k. 446 v.]; *Molendini Onaczki* 1676 M 1708–1–172, k. 13; *in molendino dicto Onacki* 1678 M 1708–1–174, k. 390; *de villa Onaczki* 1685 [M 1708–1–182, k. 525 v.]; *Młynarze Onacki Starostwa Branskiego* 1692 [KGB 52, k. 189]; *Wies Onacki* 1716 [KGB 44, k. 378 v.]; *Onacki* 1782 [Ks. Ref. 60, k. 21 v.]; *Wieś Onacki* 1846 [Br III/S/1, k. 53]; *Онацки* 1890 [SZ 96].

Otapy: *Mlin Jana Borzimowskiego na rzece Nurczu* 1560–1563 [PKGE II, s. 406]; *molendinum in villa Kierznowo ... Borymowski dictu[m]* 1632 [RA Enskilda 8636, k. 140]; *Młyn na Rzece Nurcu ... Szczęsny nazwany* 1661–1664 [AR XXV 361, k. 5]; *Młynem nazwanym Szczęsne* 1667 [AR XXV 362a, k. 4 v.]; *molendini Borzimowski* 1672 [M 1708–1–49, k. 321]; *Sup molendinum Sczesnowski* 1672 [M 1708–1–49, k. 321]; *Szczesny* 1674 [M 1708–1–170, k. 123]; *Młyn Otapow* 1674 [ASK I 70, k. 446]; *Otapowskie młynarze* 1681 [M 1802–1–1, k. 189 v.]; *in molendino dicto Otapy* 1691 [M 1708–1–192, k. 192]; *Kiersznowo Otapiki* 1692 [KGB 52, k. 188]; *Otapy* 1716 [KGB 44, k. 377 v.]; *Młyn Otapy* 1846 [Br III/S/1, k. 32]; *Otapy* 1921 [SM 22].

Pace: *Młynarze s tych Włosci z ... Paciewicz* 1599 [Ks. Ref. 2, k. 12 v.]; *de Pacze* 1630 [M 1708–1–206, k. 484 v.]; *de villa Pacze Capitaneatus Bran* 1645 [M 1708–1–137, k. 321 v.]; *de Pacze molendinator* 1651 [M 1708–1–141, k. 491 v.]; *de Pace* 1661 [M 1708–1–153, k. 5 v.–6]; *Młyn Pace Nazwany na Nurcu* 1661–1664 [AR XXV 361, k. 5]; *de Pace* 1666 [M 1708–1–158, k. 607]; *Młyn Pace nazwany na Nurcu* 1667 [AR XXV 362a, k. 4]; *de Pace* 1668 [M 1708–1–161, k. 420 v.]; *sortem suam dictam Pacze seu Obręb Młynarski* 1671 [M 1708–1–168, k. 434]; *Młyn Pacze* 1674 [ASK I 70, k. 446]; *de uilla Pace* 1679 [M 1708–1–174, k. 638–638 v.]; *de Pace* 1681 [M 1708–1–176, k. 503]; *de Pace* 1685 [M 1708–1–182, k. 402 v.]; *de Villa Pace* 1693 [M 1708–1–59, k. 154]; *Pace* 1782 [Ks. Ref. 60, k. 21 v.]; *Młynarze Pace Starostwa Branskiego* 1692 [KGB 52, k. 189]; *Wies Pace* 1716 [KGB 44, k. 379]; *Osadą Młynarską Pace zwaną nad Rzeką Nurcem* 1782 [Ks. Ref. 58, k. 229]; *Wieś Pace* 1846 [Br III/S/1, k. 44 v.]; *Пацы* 1890 [SZ 96]; *Pace* 1921 [SM 22].

Puchacze: *de villa Puhacze* 1618 [M 1708–1–31, k. 635]; *de Puchacze* 1651 [M 1708–1–141, k. 637]; *Młyn Puhacz* 1661–1664 [AR XXV 361, k. 7]; *spuhacow* 1662 [M 1708–1–42, k. 321 v.]; *de Villa Puhacze* 1662 [M 1708–1–153, k. 346]; *de Puhace* 1663 [M 1708–1–43, k. 479]; *Puhacowizna Wasiukowizna* 1665 [M 1708–1–158, k. 233 v.]; *de Puchacze* 1667 [M 1708–1–45, k. 155 v.]; *Młyn Puhacz nazwany na Rzece Bronce* 1667

[AR XXV 362a, k. 4 v.]; *de Villa Puchacze* 1672 [M 1708–1–49, k. 309 v.]; *in Puhacze* 1683 [M 1708–1–52, k. 206]; *de Puhacze* 1690 [M 1708–1–57, k. 263 v.]; *Puhacze* 1692 [KGB 52, k. 202]; *Młyn Puhacze* 1716 [KGB 44, k. 378 v.]; *Puchacze* 1782 [Ks. Ref. 60, k. 21 v.]; *osadzie młynarskiej Puchaczowskiej* 1782 [Ks. Ref. 58, k. 227 v.]; *Wieś Puhacze* 1846 [Br III/S/1, k. 40]; *Пухачу* 1890 [SZ 98].

Solniki: *Mlin Solniki* 1560–1563 [PKGE II, s. 411]; *Młynarze s tych Włosci z ... Solnik* 1599 [Ks. Ref. 2, k. 12 v.]; *molendini dicti Solnik in Capitaneatu Branscensi et fluuio Licheza siti* 1599 [MK143, k. 196–196 v.]; *de Molendino Solniky* 1599 [M 1708–1–18, k. 193 v.]; *de Solinki* 1601 [M 1708–1–91, k. 361]; *de Solniki* 1606 [M 1708–1–96, k. 264 v.]; *de Solniki* 1607 [M 1708–1–98, k. 188 v.]; *de Solniki* 1645 [M 1708–1–137, k. 49]; *de Solniki* 1648 [M 1708–1–37, k. 382]; *de Solniki* 1655 [M 1708–1–39, k. 231]; *Młyn Solniki nazwany na Rzece Lichezy* 1661–1664 [AR XXV 361, k. 6]; *Młyn Solnicki na Rzece Likczy* 1667 [AR XXV 362a, k. 4 v.]; *de Solniki* 1670 [M 1708–1–168, k. 294]; *de Solniki* 1672 [M 1708–1–169, k. 159 v.]; *Wies Solniki* 1674 [ASK I 70, k. 446 v.]; *in villa Smolniki (!)* [1682 M 1708–1–177, k. 215]; *de Solniki* 1684 [M 1708–1–53, k. 30]; *de Solniki her[e]di* 1685 [M 1708–1–182, k. 245 v.]; *de villa Młynarze Solniki* 1688 [M 1708–1–188, k. 199]; *Młynarze Solniki* 1692 [KGB 52, k. 187]; *Solniki* 1716 [KGB 44, k. 379]; *Solniki* 1782 [Ks. Ref. 60, k. 21 v.]; *Wieś Solniki* 1846 [Br III/S/1, k. 53 v.]; *Сольнику* 1890 [SZ 96]; *Solniki* 1921 [SM 30].

Torule: *Mlin na rzece Czarnei, urocziszczem Turulie ... mlina Turule* 1560–1563 [PKGE II, s. 410]; *de Turule* 1661 [M 1708–1–153, k. 76 v.]; *Młyn Tutule nazwany na Rzece Czarney* 1661–1664 [AR XXV 361, k. 6]; *de Turule* 1666 [M 1708–1–158, k. 636]; *Młyn Turule na Czarney Rzece* 1667 [AR XXV 362a, k. 4 v.]; *Młynarze Turulle* 1674 [ASK I 70, k. 446]; *de Turule* 1675 [M 1708–1–171, k. 317]; *de Turule* 1679 [M 1708–1–174, k. 505–505 v.]; *Turule Wies* 1692 [KGB 52, k. 187]; *Wies Turule* 1716 [KGB 44, k. 379]; *Turule* 1782 [Ks. Ref. 60, k. 21 v.]; *Wieś Turule* 1846 [Br III/S/1, k. 56]; *Турпу* 1890 [SZ 96]; *Torule* 1921 [SM 30].

Wilginie: *Mlin na rzece Czarnei, urocziszczem Wilkina* 1560–1563 [PKGE II, s. 410]; *Zwilkim* 1599 [Ks. Ref. 2, k. 12 v.]; *molendini dicti Wolkinia in Capitaneatu Branscensi et fluuio Czarna* 1599 [MK143, k. 196 v.]; *Molendinum in fluuio Czarna situ[m] ad Cap[ita]neatum Branscen pertinens Vilginie dictu[m]* 1635 [MK181, k. 122]; *de Wilga* 1650 [M 1708–1–141, k. 306]; *de Wilkinie* 1661 [M 1708–1–153, k. 27 v.]; *Młyn Wilkinie na Czarney Rzece* 1661–1664 [AR XXV 361, k. 6]; *Młyn Wilkinie na Czarney Rzece* 1667 [AR XXV 362a, k. 4 v.]; *de Wilginie* 1672

[M 1708–1–49, k. 74]; *Młyn Wilginie* 1674 [ASK I 70, k. 446]; *de Wilkinie* 1675 [M 1708–1–171, k. 317]; *de Wilginie* 1676 [M 1708–1–172, k. 111 v.]; *Wilginie Młyn* 1692 [KGB 52, k. 187 v.]; *Wies Wilginie* 1716 [KGB 44, k. 378 v.]; *Wilginie* 1782 [Ks. Ref. 60, k. 21 v.]; *Wies Wilginie* 1846 [Br III/S/1, k. 55 v.].

Wojtki: *z Woitkowic* 1599 [Ks. Ref. 2, k. 12 v.]; *molendini dicti Woitkowic in Capitaneatu Branscen et fluuio Czarna siti* 1599 [MK143, k. 199 v.–200]; *de molendino Woytkowicze nuncupato* 1601 [M 1708–1–91, k. 442 v.]; *de villa Woitkowicze* 1617 [M 1708–1–31, k. 160 v.]; *de villa Woytkoicze Młynarze* 1655 [M 1708–1–39, k. 231]; *Młyn Woytkowicz* 1661–1664 [AR XXV 361, k. 6]; *de Woytkowice* 1662 [M 1708–1–153, k. 360]; *de Woytkowice* 1663 [M 1708–1–43, k. 273]; *de villa Woytkowicze Młynarze* 1664 [M 1708–1–156, k. 448]; *Młyn Woytkowicze na Rzece Czarney* 1667 [AR XXV 362a, k. 4 v.]; *Młynarze Woytkowicze* 1674 [ASK I 70, k. 446]; *de villa Woytkowicze Młynarze* 1688 [M 1708–1–188, k. 199]; *Woytkowice Wies* 1692 [KGB 52, k. 187]; *Woytkowicze* 1716 [KGB 44, k. 379]; *Woytki* 1782 [Ks. Ref. 60, k. 21 v.]; *Wies Woytki* 1846 [Br III/S/1, k. 54 v.]; *Boйткы* 1890 [SZ 96]; *Wojtki* 1921 [SM 30].

Wysockie: *Mlin Suroieska. Mlinarze Jurek Sacz, Simek Smoieskowicz ... na rzeczce Lichczei* 1560–1563 [PKGE II, s. 409, 410]; *Młyn Wysocki nazwany na Rzece Lichczy* 1661–1664 [AR XXV 361, k. 6]; *Młyn Wysocki na Rzece Likczy* 1667 [AR XXV 362a, k. 4 v.]; *Młynarze Wysockie* 1674 [ASK I 70, k. 446]; *de Wysockie* 1681 [M1708–1–176, k. 503]; *de Wysockie* 1691 [M 1708–1–192, k. 70]; *Wysockie Wies* 1692 [KGB 52, k. 188]; *W Wysockich* 1716 [KGB 44, k. 377 v.]; *Wysockie* 1782 [Ks. Ref. 60, k. 21 v.]; *Osady Suroiewska a przedtym Wysocki zwaney* 1782 [Ks. Ref. 58, k. 425 v.].

Żegunie: *od zasczianku mlinarskiego Żegunie Srakowie ... Mlin na rzeczce Lichczy, urocziszczem Żeguniowie Srakowie* 1560–1563 [PKGE II, s. 411]; *Młynarze s tych Włosci z ... Żegonia* 1599 [Ks. Ref. 2, k. 12 v.]; *molendini dicti Żeguina in Capitaneatu Branscen et fluuio Lichcza sitti* 1599 [MK143, k. 199–199 v.]; *de Żegunie* 1607 [M 1708–1–98, k. 188 v.]; *de Żegunie* 1645 [M 1708–1–137, k. 208 v.]; *de Żegunie* 1655 [M 1708–1–39, k. 410 v.]; *Młyn Żegunie na Rzece Lichczy* 1661–1664 [AR XXV 361, k. 6]; *Młyn Żegunie na Rzece Likczy* 1667 [AR XXV 362a, k. 4 v.]; *Młynarze Żegunie* 1674 [ASK I 70, k. 446 v.]; *de Żegunie* 1684 [M 1708–1–53, k. 29 v.]; *Młynarze Żegunie Starostwa Brans[kiego]* 1692 [KGB 52, k. 189]; *Żegunie* 1716 [KGB 44, k. 379]; *Żegunie* 1782 [Ks. Ref. 60, k. 21 v.]; *Wies Żegunie* 1846 [Br III/S/1, k. 53 v.].

Źródła

- AVAK XIV *Inventarz y lidzba skarbowa starostw Branskiego y Saraskiego* 1558 [w:] *Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею*, Вильна 1888, s. 24–45.
- PKGE II *Уволючное измерение городов Брянска и Сарая с принадлежащими к ним волостями составленное Девялтовским-Скочком в 1560–1563-м г.* [w:] *Писцовая книга Гродненской экономии с прибавлениями*, II, Вильна 1882.
- SM *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, t. V, Województwo białostockie, Warszawa 1924.
- SZ *Список землевладений в Гродненской губернии*, сост. П. Диков, Гродна 1890.
- AGAD Warszawa
 AR XXV 361 Lustracja starostwa brańskiego z l. 1661–1664
 AR XXV 362a Inwentarz włości starostwa brańskiego z 1667 r.
 ASK I 70 Rejestr poborowy pow. brańskiego z 1674 r.
 Księgi grodzkie brańskie: KGB 44 z l. 1670–1726; KGB 52 z 1692 i 1712 r.
 Księgi Sądu Referendarskiego: Ks. Ref. 2 z l. 1581, 1599–1601; Ks. Ref. 31 z l. 1777–1780; Ks. Ref. 58 z l. 1780–1783; Ks. Ref. 60 z l. 1781–1788.
 Księgi wpisów Metryki Koronnej: MK 143 z 1599 r.; MK 181 z l. 1629, 1631, 1634–1637.
- AD Drohiczyn
 Br I/B/1 Księga chrztów par. Brańsk z l. 1644–1701.
 Br III/S/1 Księga spisu parafialnego par. Brańsk z 1846 r.
 Bk I/B/4 Księga chrztów par. Boćki z l. 1748–1762.
 KRB Księga radziecka (miejska) brańska z l. 1779–1789.
- AD Siedlce
 ADS 149 *Acta visitationis generalis ecclesiarum palatinatus Podlachiae et Brestensis* z l. 1662–1664.
- НГАБ Мінск
 Księgi grodzkie brańskie: M 1708–1–4 z l. 1562–1563; M 1708–1–18 z r. 1599; M 1708–1–19 z l. 1600–1601; M 1708–1–37 z l. 1648–1649; M 1708–1–31 z l. 1617–1618; M 1708–1–39 z 1655 r.; M 1708–1–42 z l. 1661–1662; M 1708–1–43 z 1663 r.; M 1708–1–45 z 1667 r.; M 1708–1–49 z l. 1672–1673; M 1708–1–52 z 1683 r.; M 1708–1–53 z 1684 r.; M 1708–1–57 z 1690 r.; M 1708–1–59 z 1693 r.; M 1708–1–82 z 1598 r.; M 1708–1–91 z 1601 r.; M 1708–1–96 z l. 1605–1606; M 1708–1–98 z l. 1607–1608; M 1708–1–137 z 1645 r.; M 1708–1–141 z l. 1650–1651; M 1708–1–153 z l. 1661–1662; M 1708–1–156 z 1664 r.; M 1708–1–158 z l. 1665–1666; M 1708–1–159 z 1665 r.; M 1708–1–161 z l. 1667–1668; M 1708–1–168 z l. 1670–1671; M 1708–1–169 z l. 1672–1673; M 1708–1–170 z 1674 r.; M 1708–1–171 z 1675 r.; M 1708–1–172 z 1676 r.; M 1708–1–174 z l. 1678–1679; M 1708–1–177 z 1682 r.; M 1708–1–182 z 1685 r.; M 1708–1–188 z 1688 r.; M 1708–1–190 z 1689 r.; M 1708–1–192 z 1691 r.; M 1708–1–206 z 1630 r.

Księga miejska brańska M 1802-1-1 z l. 1676-1681

RA Enskilda 8636, Repozytorium Cyfrowe Poloników, [online],

http://www.repcyfr.pl/dlibra/docmetadata?id=2561&from=&dirids=1&ver_id=2586&lp=11&QI=!6CEF3C76C637897C3974EB25D255D190-18,
[11.05.2015]

Literatura

Gołębiowska T., 1969, *Nazwy polskich młynów*, „Onomastica” XIV, s. 81-120.

Kondratiuk M., 1974, *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny*, Wrocław.

Kondratiuk M., 1985, *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*, Wrocław.

Małec M., 1994, *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, Kraków.

SEMot *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych*, cz. 1. *Odapelatywne nazwy osobowe*, opr. A. Cieślíkowa, J.Szymowa, K. Rymut, Kraków 2000, s. 243.

SHNOB – Z. Abramowicz, L. Citko, L. Dacewicz, 1997-1998, *Słownik historycznych nazw osobowych Białostoczczyzny (XV-XVII w.)*, t. I-II, Białystok.

SNT *Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, 1992, red. N. Barszczewska, J. Głuszkowska, T. Jasińska, E. Smułkowa.

Tichoniuk B., 1988, *Antroponimia południowej Białostoczczyzny*, Opole.

Tichoniuk B., 2000, *Imiona i ich formy na pograniczu polsko-białoruskim od XVI wieku do roku 1839*, Zielona Góra.

UN *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych*, 152, *Powiat bielski, województwo białostockie*, 1972.

Wiśniewski J., 1970, *Nazwy młynów w Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, XVIII, nr 3, s. 449-455.

WUN *Wykaz urzędowych nazw i ich części ogłoszony rozporządzeniem Ministra Administracji i Cyfryzacji z 13.12.2012*, plik PDF, [online], ksng.guik.gov.pl/urzedowe_nazwy_miejscowosci.php [9.05.2015].

Złotkowski P., 2014, *O pochodzeniu nazwy uroczyska Kumat pod Brańskiem. Czyżby koniec legendy?*, „Studia Białorusnistyczne”, nr 8, s. 237-250.

Inne skróty

gr. – grecki, cerk. – cerkiewny, wsł. – wschodniosłowiański, im. – imię, ap. – apelatyw, n. os. – nazwa osobowa, germ. – germański, hebr. – hebrajski, słow. – słowiański, bałt. – bałtycki.

THE MILL NAMES AND MILL VILLAGE NAMES OF
THE FORMER BRANSK STAROSTY

S U M M A R Y

The purpose of this paper is to examine of the mill names and mill village names in the Bransk region of the Podlachia province from 16th to the 21th century. It was discovered that the amount of the mills in this territory has decreased over several centuries. A few mills disappeared, some of the other changed their names. The study area is dominated by toponyms related to personal names. These village names are created from the forenames, nicknames and surnames of millers. There are a good number of toponyms of West and East Slavic origin in the area, while Baltic origin are few.

Leonarda Dacewicz

DOI 10.15290/sw.2016.16.28

Uniwersytet w Białymstoku
Wydział Filologiczny
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej
tel. +48 85 7457450
e-mail: Ldacewicz@interia.pl

**Struktura i treść notacji metrykalnych
kościółła rzymsko-katolickiego
w okresie zaboru rosyjskiego w diecezji wileńskiej**

Słowa kluczowe: księgi metrykalne, notacje metrykalne chrztów, ślubów i zgonów, struktura, treść

Początkowo rejestracja metrykalna „nie była nakazana prawem i nie była ujęta w jakąś określoną formę rubrykalną”. Ze względów czysto liturgicznych zwyczajowo zapisywano pewne wydarzenia z życia parafian, takie jak chrzest, bierzmowanie, małżeństwo, śmierć. Były to zapisy na ogół luźne i niesystematycznie, ale prowadzone według ustalonego schematu. Od początków wprowadzenia obowiązku rejestracji i w ciągu całego okresu rozwoju uwzględniano konieczne, nieodzowne elementy. Takimi elementami były: imię i nazwisko podmiotu prawnego, rodzaj czynności prawnej upamiętnionej danym zapisem. Do takich elementów należały także miejsce i czas, minister aktu sakramentalnego i świadkowie. I jak stwierdził Józef Kurpas,

...te właśnie rubryki spotkać można w najstarszych zapiskach i pomnikach ksiąg metrykalnych; one stanowią i dzisiaj istotę aktów metrykalnych. Forma najnowsza, dzisiejsza jest tylko udoskonaleniem, rozszerzeniem i uzupełnieniem dodatkowymi okolicznościami formy istotnej, pierwotnej. W ramach owych czterech rubryk istotnych, ustalonych na Soborze Trydenckim, zmieścić można każdy akt metrykalny [Kurpas 1961, 41].

Z nakazu soboru trydenckiego (1577 r.) pojawiły się na plebaniach kancelarie rejestrujące działalność administracyjno-duszpasterską plebanów

i wikariuszy. Plebani zaczęli prowadzić księgi ochrzczonych (*Libri baptisatorum*), księgi zaślubionych (*Libri copulatorum*), księgi zmarłych (*Libri mortuorum*). W kancelariach parafialnych czasami prowadzono spisy wszystkich parafian (*Libri status animarum*). Decyzje zawarte w uchwałach Soboru Trydenckiego oraz te skodyfikowane w zapisach Rytuału Rzymskiego z 1614 r., odegrały istotną rolę w kształtowaniu się zwyczaju prowadzenia rejestracji kościelnej wiernych w poszczególnych polskich diecezjach. Niemniej jednak obowiązek prowadzenia metryk parafialnych w Polsce synody podjęły dopiero w drugiej połowie XVI wieku [Kumor 1966, 66].

Na ziemiach polskich w początkowym okresie wprowadzania rejestracji metrykalnej księgi były prowadzone w zróżnicowany sposób. Formuła przedrozbiorowych zapisów metrykalnych trzech serii (ślubu, chrztu, zgonu) była wypadkową wielu czynników. Zapewne zależała ona od dokładności podawanych informacji, ale w jeszcze większym stopniu od sumienności, dociekliwości w przepytywaniu osób i staranności sporządzających notaty. Istotną rolę odgrywała pozycja społeczna i majątkowa parafian. Metryki magnaterii, bogatej szlachty, a także patrycjatu miejskiego wyróżniały się zdecydowanie szerszym formularzem [Kuklo 2009, 101].

Przed rozbiorami księgi metrykalne prowadzono bez jednolitego systemu i bardzo pobieżnie. Państwa zaborcze, które uczyniły plebanów urzędnikami stanu cywilnego, wprowadziły jednolity system ich prowadzenia, ale w poszczególnych zaborach systemy te zawierały własne rozwiązania [Wydzawski 1989, 278].

Celem niniejszego opracowania było zwrócenie uwagi na strukturę i treść notacji metrykalnych chrztów, ślubów i zgonów w okresie zaboru rosyjskiego na obszarze wybranych dekanatów diecezji wileńskiej (Białystok, Grodno, Sokółka), które decyzją władz carskich weszły w skład nowoutworzonej archidiecezji mohylowskiej [Kasabuła 2008, 266–270]. Stabilność zapisu nasyconych szczegółowymi informacjami elementów treści aktu metrykalnego stanowi o wartości ksiąg metrykalnych dla badań demograficznych, socjologicznych, onomastycznych i historyczno-kulturowych. Ze względu na bogaty materiał badawczy dokonano selekcji i przedstawiono reprezentatywne egzemplifikacje wyekscerpowane z wybranych ksiąg metrykalnych chrztów, ślubów i zgonów, które obejmują lata 1827–1910 (nie sposób wykorzystać bazę źródłową w szerszym zakresie w niewielkim objętościowo opracowaniu)¹.

¹ Treść i struktura, a zwłaszcza konwencja zapisu notacji metrykalnych w księgach chrztów została dość szczegółowo omówiona w artykule L. Dacewicz, *Stabilność konwencji w tekstach ksiąg metrykalnych w zaborze rosyjskim* [w druku].

Miarodajną analizę można przeprowadzić na bazie dokumentów, które charakteryzują się chronologiczną ciągłością, dobrym stanem zachowania i dostępnością. W przypadku wcześniejszych okresów są to bardzo ważne czynniki, bowiem wiele ksiąg uległo zniszczeniu, zostało w granicach dawnej Rzeczypospolitej, część wywieziono za granicę (Białoruś, Litwa, Rosja). Księgi z pierwszej połowy XIX w., i oczywiście okresu wcześniejszego, są niekompletne, rozproszone, czasami jeszcze nieskatalogowane. Mniejsze lub większe luki ograniczają wiarygodność wyników badań.

W niniejszym opracowaniu ze względu na ciągłość zapisów źródłem materiału badawczego były księgi metrykalne, wyselekcjonowane z bogatego zespołu archiwalnego, który obejmuje księgi trzech wchodzących w skład diecezji wileńskiej dekanatów – białostockiego, grodzieńskiego i sokólskiego z lat 1865–1918, prowadzone w języku rosyjskim². Ponadto wykorzystano wybrane księgi z lat 1827–1848, prowadzone w języku polskim, w celu porównania notacji w obu językach.

Wcześniej księgi metrykalne były spisywane po łacinie, od 1827 r. w języku polskim. Udało się też stwierdzić, że w niektórych parafiach miał miejsce okres przejściowy, a mianowicie od 1827 r. księga chrztów parafii Krynki (dekanat Grodno) była prowadzona w języku polskim, ale w tej samej parafii zachowała się także księga chrztów prowadzona równolegle w języku łacińskim aż do 1831 r. Język rosyjski w wymienionych dekanatach wprowadzono do administracji kościelnej w 1848 i 1849.

Przedmiotem analizy i opisu, jak było wspomniane wyżej, są księgi metrykalne chrztów, ślubów i zgonów w okresie rozbiorów, konkretnie od 1827 r., bo od tego roku datuje się pierwsza badana księga.

1. Księgi chrztów

Precyzyjny formularz aktu chrztu został zamieszczony w części 2 Rytuału Rzymskiego zatytułowanej *Forma describendi baptizatos*. Poprawnie sporządzona notacja dokumentująca udzielenie sakramentu winna zawierać rok, dzień i miesiąc ceremonii, dane szafarza sakramentu, a także szczegółowo określone miejsce jej odbywania (tzn. miasto lub inne miejsce, nazwa

² Po 1945 r. komplet ksiąg metrykalnych wymienionych dekanatów znalazł się w Archidiecezjalnym Archiwum w Białymstoku, co w pewnym stopniu ułatwia kwerendę archiwalną. Zdecydowanie utrudnia kwerendę objętość omawianego zespołu archiwalnego, rękopiśmienny charakter metryk sporządzonych w języku rosyjskim i zróżnicowany stopień czytelności tych rękopisów.

świętyni). W metryce winny zostać odnotowane imię chrzczonego, z podaniem płci niemowlęcia, a także dane rodziców, ich personalia oraz przynależność parafialna. W dalszej kolejności należało odnotować szczegółowo dane rodziców chrzestnych. W przypadku ojca chrzestnego konieczne było imię oraz stwierdzenie czyim był synem, zaś w przypadku matki chrzestnej, dodatkowo, jeśli była zamężną, imię współmałżonka. W przypadku obu chrzestnych należało podać parafię lub miejscowość, z jakiej pochodzili. Jeśli dziecko pochodziło z nielegalnego związku, akt chrztu powinien zawierać dane osoby, co do której istnieje pewność, że jest rodzicem dziecka. W przypadku rodziców nieznanymi notowano tylko dzień chrztu [Kumor 1966, 59–60; Kotecki 2009, 37; Moskal 2005, 65–66].

Analiza oryginalnych notacji wyekscerpowanych z reprezentatywnego zasobu ksiąg metrykalnych pozwoliła odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu reguły przedstawione we wzorcowych zapisach znalazły zastosowanie w praktyce. Dokonany w ujęciu chronologicznym przegląd pozwolił zaobserwować ewolucję elementów treści aktu metrykalnego, określić strukturę notacji metrykalnych, stwierdzić, czy na przestrzeni czasu zachodziły jakiegokolwiek zmiany.

Księgi chrztów w języku polskim

KKrCh – 1827-1834

Na początku księgi metrykalnej chrztów z lat 1827–1834 znajduje się „**Kopija**” drukowanego dokumentu z dnia 7 grudnia 1826 r. wydanego przez Wileński Rzymsko-Katolicki Konsystorz, który zawiera pouczenie, dotyczące „porządnego” prowadzenia ksiąg, przekazywania ich z końcem roku stosownym urzędowi kościelnemu oraz właściwego ich przechowywania. Na kolejnej stronie zamieszczono szczegółową instrukcję pt. **Forma dla wpisywania do Księgi metrykalnej chrzestnych**. W przykładowych rubrykach znajdują się szczegółowe wzorce zapisów metrykalnych. Wcześniej stosowane łacińskie określenia stanu społecznego zastąpiono odpowiednio polskimi: *Urodzony* (skrót od *Szlachetnie Urodzony*), *Sławetny*, *Pracowity*.

Przykład z KKrCH 1827, k. 7

N.	Daty		Kiedy? Gdzie? kto i od kogo? z samej wody, czy też z SS.Olejów ochrzczony	Jakich rodziców, kiedy?, gdzie, to jest w jakiej Parafii urodził się?	Kto trzymał do chrztu to jest: Kto byli kumami i kto asystował mianowicie?
	Ur.	Chrz.			

48.	28.	29.	Sierpień Roku Pańskiego Tysiącznego Osiemsetnego Dwudziestego Siódmego Miesiąca Sierpnia D. Dwudziestego Dziewiątego w Kryńskim Rzymsko-Katolickim Parafialnym Kosciele, Ochrzczono z SS. Olejów niemowlę imieniem Petronella od WJX. Bonawentury Konopackiego Administratora Urzędowego tegoż kościoła.	Pracowitych Józefa i Maryanny z Chłabiczów ślubnych Małżonków Corkę, Parafian Szudziałowskich – Roku bieżącego – Miesiąca Sierpnia Dnia Dwudziestego Osmego Wieczorem Narodzona we wsi zwanej Osoczni	Trzymali do chrztu Pracowici Sylwester Rudź z Praxedą Chłabiczową Wdową
-----	-----	-----	--	---	---

Przykłady zapisów w rubryce nr 5. (Rodzice) i 6. (Chrześni)

Urodzonych Antoniego i Ludwika z Bergielów Kosackich Ślubnych Małżonków Syn – Parafianów Szudziałowskich – w Roku bieżącym Mes. Sierpnia Dnia Dwudziestego Piątego Rano we Wsi zwanej Szaciły Narodzony.

Trzymali do chrztu

Urodzeni

Maciej Bykowski z Anielą Ihnatowiczową

Małżonką Urodzonego Symona Ihnatowicza [KKrCh 1827, k 6v]

Sławetnych Józefa i Maryanny z Auchimowiczów Sawińskich ślubnych Małżonków Corka Parafian Kryńskich Roku bieżącego Mies. Kwietnia Dnia Jedenastego Rano w Mieście Krynkach narodzona.

Trzymali do chrztu

Sławetni

Jerzy Wylczynski

Zofia Michniewiczowa

Małżonka Kazimierza Michniewicza [1827 KKrCh, k. 4].

MKKr1 – 1834–1848

Księga metrykalna z lat 1834–1848 była prowadzona identycznie, jak księga z lat 1827–1834 (identyczne rubryki z identycznymi informacjami). Różnice dotyczą szczegółów, np. *rok bieżący* zastąpiono określeniem *rok te- raźniejszy*, bardziej widoczny jest brak konsekwencji w zapisie rzeczowników małą i wielką literą.

Przykłady z rubryk 4, 5, 6 (kompletny zapis rubrykalny zob. powyżej w KKrCh 1927 r.)

MKKr1 1846 k. 114

Roku Pańskiego Tysiącnego Osemsetnego Czterdziestego Szustego M-ca Stycznia pierwszego dnia w Kryńskim Rzymsko-Katolickim Parafialnym Kościele Ochrzczono z SS. Olejów niemowlę imieniem Sylwestrem od X Ambrożego Lesniewskiego Administratora tegoż Kościoła.	Pracowitych Gaspara i Zofij z Szymkiewiczow Bachow Ślubnych Małżonkow roku terażniejszego 1846 Miesiąca Stycznia 1. Dnia w tej Parafii we wsi Porzeczce rano narodzony.	Trzymali do chrztu Pracowity Tomasz Szymczuk z Pracowitą z Rozalią Bachowną Panną.
---	---	--

Zapisy z rubryk 5, 6:

1. Urodzonych Andrzeja i Rozalii z Bogusławskich Ihnatowiczow ślubnych Małżonkow Córka roku terażniejszego 1848. Mca Stycznia 12 dnia rano w tej Parafii w Dworku Proniewiczze narodzona.

Trzymali do chrztu Urodzony Augustyn Wiński z Urodzoną Jozefatą (?). Chorąży Narodzin (?) Ur. Jan Zawadzki z Ur. Marianną Wołkowską Panną. [MKKr1 1848 k. 139].

2. Pracowitych Jendrzeia i Anastazyi z Rudkowskich Radziukiewiczow ślubnych małżonkow corka roku terażniejszego 1837 miesiąca marca trzydziestego dnia z rana w tej Parafii we wsi Ostajukowszczyzna narodzona.

Trzymali do chrztu Pracowity Jozef Rudkowski z Pracowitą Zoffią Andrzeia Arasimowicza małżonką. [MKKr1 1837 k. 30].

3. Sławetnej Magdaleny Mudrowskiej z nieprawego łoża corka, roku terażniejszego 1837 Miesiąca stycznia 27 dnia wieczorem w tej Parafii w Miasteczku Krynkach narodzona.

Trzymali do chrztu Sławetny Alexander Bakun z Urodzoną Agatą Kulikowską panną. [MKKr1 1837 k. 29].

Księgi chrztów w języku rosyjskim

Z ekscerpcji ksiąg metrykalnych wynika, że obowiązek prowadzenia ksiąg w języku rosyjskim w dekanacie grodzieńskim został wprowadzony (a właściwie narzucony przez władze carskie) w połowie 1848 r., a w dekanacie białostockim i sokólskim od stycznia 1849 r. (w wyniku konkordatu zawartego między Stolicą Apostolską i władzami carskimi w 1847 r.). Obszar ten Rosja traktowała jak ziemie białoruskie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego³.

³ H. Wisner stwierdził, że język rosyjski wprowadzono do administracji kościelnej

W księgach metrykalnych chrztu prowadzonych w języku rosyjskim notacja zajmowała dwie strony, bowiem zawierała więcej rubryk niż w księgach sporządzonych w języku polskim. Dodatkowe rubryki to: pierwsza zawierająca nazwisko ochrzczonego dziecka (nazwisko rodziców), trzecia podwójna – płeć dziecka (nadmiar informacji, ponieważ płeć była podawana też w tekście w 5 rubryce; w tejże rubryce znajduje się także powtórzenie informacji dotyczącej daty chrztu), czasami ósma (na ogół pusta) zatytułowana *Руконприкладство свидетелей записи по желанию*, czyli podpisy świadków/rodziców chrzestnych.

Księga MKKr2 1848–1854

Przykład z MKKr2 1848 k. 6v-7

Фам. Оклепшен.	N.	Щеть Родившегося		Числа		Когда, где, кто и кем, одною ли водою или совсеми обрядами таинства окрещень	Каких родителей, когда и где, т. е. в каком приходе родился крещенный	Кто был по имени и прозванию восприемниками при Св. Крещении и кто присутствовал?
		Муж.	Жен.	Рожд.	Крещ.			
Немчиновскихъ	62		1.	2	14	Тысяча восьмсотъ сорокъ восьмого года Октября четырнадцатого дня въ Кринской Римско-Католической приходской церкви окрещена девица по имени Анела Ядвига Преподобнымъ Кс. Амброзимъ Лесневскимъ Настоятелемъ Оной Кринской Церкви съ совершениемъ всехъ обрядовъ таинства	Дворянь Фаустина и Изабели урожденной Вольнцевной законныхъ супруговъ дочь, родившаяся нинешего года Октября 2 дня в полудня тогожь прихода въ ...?	Восприемниками были Дворянинъ Павелъ Богусевичъ съ Дворянкою Софію Орновскою Присутствовали Дворянинъ Иосифъ Войтеховскій съ Дворянкою Ольгою Вольнцевичъ девицею.

w 1865 r., w ramach represji po powstaniu styczniowym, a Ks. B. Kumor, historyk kościoła, napisał, że metryki urodzenia, ślubów i zmarłych polecono sporządzać wyłącznie po rosyjsku od stycznia 1867 r. Jednakże należało zaznaczyć, że miało to miejsce na obszarze Księstwa Warszawskiego przekształconego w 1815 r. w Królestwo Polskie, które zaczęto nieurzędowo nazywać Privilslanskij Kraj. Z moich badań wynika, że w omawianych w tym artykule dekanatach metryki zaczęto sporządzać w języku rosyjskim znacznie wcześniej (zob. wyżej) [B. Kumor, *Historia kościoła*, cz. 7, Lublin 1991, s. 347, 356–359; H. Wisner, *Litwa. Dzieje państwa i narodu*, Warszawa 1999, s. 123].

Obligatoryjnie wskazywano pochodzenie społeczne, w przypadku szlachty dodatkowo nazwy wykonywanych zawodów (szczególnie stopni wojskowych), pełnionych funkcji, piastowanych godności, np. *Дворянь Статскаго Совѣтника Ивана и Софіи изъ Олдаковскихъ Каленкевичевъ...* [WGFr 1885, k. 15].

Przykłady zawartości rubryk 5, 6, 7 (znak graficzny **лб** zastępuje dawną literę jat' – odpowiednik dźwięku 'e):

WBCh (Białystok 1875, k. 62, 77)

1. Дворянь Феликса Ивана и Маріянны Булаховичъ Кобылинскихъ законныхъ супруговъ дочь, родившаяся сего года Юля двадцать тринадцатого дня, того же прихода в Блѣлостокль. –

Восприемниками были Почталионъ Блѣлостокской Почтовой Канторы Валеріанъ Турчинскій съ Ельвиною Гриневского Цыпріана супругою. –

2. Млѣцанъ Белостокскаго Общества Викентія и Теофіліи урожденной Соколовской Маркевичей законныхъ супруговъ дочь родившаяся сего года Сентября четырнадцатого дня тогожъ прихода в Блѣлостокль

Восприемниками были млѣцане Карль Васильковскій съ Камилією Флерть дльвицею... Присутствовали млѣцане Антонъ Пилецкій съ Жоанною Клезмонь.

WGSb (Grodno 1875, k. 151v–152)

Тысяча восемьсотъ семдесятъ пятого года Апрелья двадцатого дня въ Заменскомъ Гродненскомъ Римско-Католическомъ Францишканскомъ приходскомъ костель окрещено дитя по имени Анна ксендзомъ Флоріаномъ Лавничемъ ордена св. Францишка съ совершениемъ всехъ обрядовъ таинства.

Крестьянь Осипа и Анны съ Курчевскихъ Сенкевичевъ законныхъ супруговъ дочь, родившаяся сего года и месяца девятнадцатого дня в деревнѣ Камионке.

Восприемниками были Осипъ Добржецкій съ Анною Добржецкою дльвицею.

WSCh (Sokołka 1875, k. 14)

1875 года Апрелья 14го дня въ Сокольскомъ Р. К. приходскомъ костель окрещен младенець по имени Альбина-Теодора ксендзомъ Викентьемъ Шодловскимъ викарымъ сего костела с совершениемъ вслѣхъ обрядовъ таинства

Дворянь Осипа и Маріи урожден. Демидовичевны Шимановскихъ закон. супруговъ дочь родившаяся сего года и мльсяца 1го дня въ Соколкль того же прихода

Восприемниками были Надворный Советникъ Доминикъ Мышлицкій съ Вандою женою Губернскаго секретаря Максимчука.

Informacja zawarta w poszczególnych rubrykach metryk chrztu jest adekwatna do pytań, które stanowią tytuły rubryk.

Od 1875 r. (w niektórych parafiach nieco później) sporządzano alfabetyczne spisy ochrzczonych w danym roku. W poszczególnych parafiach stosowano zróżnicowane sposoby ewidencji. Wyodrębniono kilka, np.

- 1) Nazwisko i imię osoby ochrzczonej, np.
[Parafia Białystok 1895, k. 210–215]
Арцюхъ Эдвардъ
Пухальский Станиславъ.
[Dek. Białystok Parafia Goniądz 1885, k. 156–157]
Олехно Осипъ
Рутковска Юзефа.
- 2) Nazwisko, imię i imię odojcowskie (otčestwo) ochrzczonego dziecka, np.
[Białystok 1875 k. 107]
Боровский Иванъ Ивановъ
Берентъ Густавъ Карловъ
Сосновска Юзефа Ивановна.
- 3) Nazwisko, imię dziecka oraz imiona rodziców, np.
[Sokolka 1875 k. 39–40]
Бочковна Маріянна Сымона и Иозефы
Кирпша Иванъ Ивана и Розаліи.
- 4) Nazwisko, imię, syn/córka czyja?, np.
[Dek. Białystok Parafia Dobrzyniewo 1885, k. 562–564]
Свислоцкий Александръ сынъ Фомы
Якубовичъ Паулина дочь Петра.
- 5) Nazwisko rodziców w dopełniaczu liczby mnogiej i imię dziecka, np.
[Dek. Białystok Parafia Goniądz 1895, k. 55]

2. Księgi ślubów

W księdze ślubów (*Liber matrimonium*, *Liber copulatorum*) zasadniczo powinny być odnotowane: imiona i nazwiska obojga nowożeńców, ich stan cywilny, społeczny lub zawodowy, a także imiona i nazwiska obydwu ojców, miejsce zamieszkania obojga nupturientów, imiona i nazwiska świadków wraz z ich tytułaturą stanową, zawodem, urzędem i miejscem zamieszkania, informacja o ogłoszonych trzech zapowiedziach [Kuko 2009, 100].

Księgi ślubów w języku polskim

Na początku księgi metrykalnej jest podany formularz do wpisywania metryki ślubu ze szczegółową informacją dotyczącą zawartości poszczególnych rubryk.

KKrŚ 1827, k. 1

N.	Data zaślubienia	Kiedy? gdzie? Kto? i po wielu wyszłych zapowiedziach Ślub pobłogosławił?	Jakich mianowicie nowożeńców, stanu, wieku i Parafii oboje	Kto z imienia i nazwiska oboich nowożeńców Rodzice? i kto świadkowie mianowicie
Dziadulewiczow z Krynek	23	Styczeń Roku Pańskiego Tysiącznego Osmsetnego Dwudziestego Siódmego Miesiąca Stycznia Dwudziestego trzeciego dnia, w Kryńskim Rzymsko-Katolickim Parafialnym Kosciele WJX Bonawentura Konopacki Administrator Urzędowy tego Kościoła po wyszłych trzech Zapowiedziach pierwszej dnia Dziewiątego, drugiej dnia Szesnastego, trzeciej dnia Dwudziestego trzeciego W Miesiącu Styczniu, w przytomności Ludu na nabożeństwo Zgromadzonego.	Ditto Sławetnych Wawrzyńca Dziadulewicza wdowca lat trzydzieści mającego, z Anastazyą Pożarską wdową lat trzydzieści Mającą Oboich z miasta Krynek Zwanego tego Kościola Parafialnego po ścisłym Obu stron Na piśmie uczynionym o przeszkodach do Małżeństwa Egzaminie i po nieodkryciu z nich żadnej, niemniej po oświadczeniu przez Nowożeńców na takowy Związek wzajemnego zgodzenia się znakami zewnątrznymi wyrażonymi.	Ditto Po zmarłych sławetnych Mateusza Dziadulewicza i Anny Anisimowiczowny Ślubnych Małżonkow syna, i po sławetnych zmarłych Symona y Maryanny Janowiczow Corką, po Ignacym Pożarskim pozostałą wdową przez słowa czas terażniejszy oznaczające związkiem Małżeńskim połączył ich i w obliczu Kościoła pobłogosławił, przy wiarygodnych świadkach na ten cel mianowicie użytych, sławetnych Jana Piecewicza XXX Stanisława Rudzińskiego i w przytomności wielu zgromadzonych.

Księgi ślubów w języku rosyjskim

Księgi ślubów prowadzone w języku rosyjskim posiadały identyczną strukturę rubrykalną i te same elementy treści, które uwzględniano wcześniej w księgach polskich.

WGŚ 1875, k. 22

№	Число вѣнчанія?	Когда? гдѣ? и по коликократномъ оглашеніи венчалъ бракъ?	Какихъ именно новобрачныхъ, какого состоянія, званія, возраста и прихода?	Кто по имени и прозваніи родители новобрачныхъ и кто поручатели или свидетели?
3	9	Тысяча восемьсотъ семьдесятъ пятого года февраля девятого дня в Занеменско-Гродненском Францишканском Римско-Католическом Приходском Костель ксендзь Петръ Стецкевичъ по троекратномъ оглашеніи изъ коихъ первое 26 Января второе 2 и третье 9 февраля сего года предъ народомъ собравшимся на литургию сдѣлана.	Кресьянина Осипа Кльрвяка юношу 24 летъ съ крестьянкою Кристиной Зезюлевною львицею 33 летъ обеихъ съ деревни Каміонка тогж прихода прихожанъ по сдѣланіи предварительного строгого на письме изъяснительного исследования о препятствіяхъ къ бракосочетанію и по неоткрытіи никакихъ равно по изъявленному отъ обличъ лицъ взаимному согласію внесеннымъ знаками обнаруженному.	Кресьянъ Андрея и Аполони съ Гацкевичевъ Кльрвяковъ законныхъ супруговъ сына съ крестьянъ Матвія и Катерины съ Сурмачовъ Зезюлевъ законныхъ супруговъ дочью бракомъ сочетать и въ мѣсе... костела торжественно побогославилъ въ присутствіи вѣры достойныхъ свидѣтелей Осипа Кльрвяка Михаила Шока Викентія Шевелинского и многихъ другихъ при томъ находящихся.

Informacja zawarta w poszczególnych rubrykach jest adekwatna do pytań, które stanowią tytuły rubryk. Notacje metrykalne ślubów charakteryzują się bardzo zawiłą składnią.

Od 1875 r. (w niektórych parafiach nieco później) sporządzano alfabetyczne spisy poślubionych w danym roku (zazwyczaj na końcu, wyjątkowo na początku księgi, np. w parafii Białystok w 1876 i 1877 r.). Tytuły wykazów były zróżnicowane, np. *Алфавитный Списокъ лицамъ вступившимъ в бракъ въ 1875 году*; *Алфавитный Списокъ лицамъ вступившимъ в бракъ въ 1875 году*; *Алфавитъ о бракосочетавшихся за 1895 годъ*; *Алфавитъ метрическимъ выписямъ о бракосочетавшихся за 1876 годъ по Гоніондзкому Римско-Католическому приходскому Костелу*. Spisy prowadzone w poszczególnych parafiach różnią się zasobem elementów treści. Udało się zindyfikować pięć sposobów zapisu:

- 1) Nazwisko i imię mężczyzny oraz nazwisko panieńskie i imię kobiety lub w odwrotnej kolejności – imię i nazwisko panieńskie (czasami w rubrykach), np.

[Parafia Grodno (Franciszkańska) 1875, k. 50]

Варнавіскіі Степанъ съ Лозовскоіі Іозефой
Левкевичъ Петръ съ Обуховскоіі Уршулею.

[Parafia Białystok 1878, k. 627]

Боровскіі Янъ съ Маріянно Жуковскоіі.

[Dek. Białystok, Parafia Dolistowo 1885, k. 770] – zapis w rubryce:

Фамилия и имя бракосетавшегося	Фамилия и имя бракосетавшейся
Коцюкъ Иванъ Клепацкіі Іосифъ	Уршуля Масловская Анна Микута

- 2) Nazwisko w dopełniaczu l. mn., imię mężczyzny oraz imię kobiety, np.
[Dek. Grodno, Parafia Indurska 1875, k. 37v]

Гродзкихъ Карла и Фелиціянны
Ляховичевъ Станислава и Анастасіі.

- 3) Nazwisko mężczyzny i nazwisko kobiety, np.

[Parafia Białystok 1895, k. 273–275v]

Бартель съ Савицкой
Жуковский съ Зеневичъ.

- 4) Tylko nazwisko i imię mężczyzny, np.

[Dek. Białystok, Parafia Goniądz 1876, k. 660]

Арбузь Михаилъ
Гилевскіі Осипъ.

- 5) Nazwisko, imię mężczyzny i imię kobiety, np.

[Dek. Białystok, Parafia Knyszyn, k. 644]

Агатскіі Осипъ и Констанція
[Dek. Grodno (Parafia Franciszkańska) 1895, k. 421]

Андрукевичъ Станиславъ съ Францишкоіі.

Podane sposoby alfabetycznej ewidencji zaślubionych świadczą o niższym statusie społecznym kobiet. W większości przypadków są wymieniane tylko z imienia lub w ogóle pomijane. Kobiety nie uczestniczyły też w ceremonii zaślubin jako świadkowie.

3. Księgi zgonów

Księgi zmarłych (*Libri mortuorum*) miały z reguły trochę węższy zakres informacji; powinny były uwzględniać: imię i nazwisko zmarłej osoby

dorośle, wiek oraz stan cywilny, społeczny, zawód czy urząd, przy dzieciach zazwyczaj podawano tylko imię i resztę danych o ojcu; miejsce zamieszkania zmarłego (wiek osób dorosłych odnotowywano w latach, a dzieci także w miesiącach i tygodniach), przyczynę śmierci, miejsce pochówku [Kukło 2009, 101].

Księgi zgonów w języku polskim

KKrZ 1827, k. 1; 1834, k. 46; 1836, k. 57

N.	Data śmierci	Lata od urodzenia	Kiedy? gdzie? kto? z jakiej choroby albo przypadku umarł? Opatrzony lub nie SS.Sakramentami	Jakiego był powołania i stanu, jak długo żył, z jakiej Parafii, i jakich zostawił dzieci	Od jakiego mianowicie Xiędza, kiedy i gdzie pogrzebiony?
Maryanna Dubkowa	10. Stycz	25.	Styczeń Roku Pańskiego Tysiącsetnego Osmsetnego Dwudziestego Siódmego Miesiąca Stycznia Dziesiątego Dnia we Wsi zwanej Giniuszy Umarła Pracowita Maryanna z Szurbakow Dubkowa z pólgu, a przy tym Z Obfitości w żołądku robakow. Życia przykładowego, opatrzona Świętymi Sakramentami.	Ditto Pracowitego Jozefa Dudka Żona Ślubna, która mniej lub więcej Dwadzieścia Pięć lat mająca, tegoż Kościoła Parafialnego RzymskoKatolickiego Wyznania.	Ditto Której zwłoki WJX Bonawentura Konopacki Administrator urzędowy Parafii Kościoła Kryńskiego Roku bieżącego Miesiąca Stycznia Trzynastego Dnia Złożył i tam pogrzebał na publicznych Parafialnych Mogiłkach za Miastem
Ihnatowiczow	20.	1	Roku Pańskiego Tysiącsetnego Trzydziestego Czwartego Miesiąca Sierpnia Dnia dwudziestego w okolicy Ihnatowiczow umarło dziecko zżagary i (?) Bonawentura.	Urodzonych Antoniego i Izabelli z Ihnatowiczow Wąsowiczow Ślubnych Małżonkow syn lat mający Roku jednego od urodzenia.	Którego ciało przez WJX A. Switkowskiego pogrzebione na Mogiłkach Parafialnych Kryńskich Miesiąca Sierpnia dnia 22.

Józef Kaliński	28.	40.	Roku Pańskiego Tysiącznego Osmsetnego Trzydziestego Szóstego Miesiąca Grudnia Dwudziestego osmego dnia W Miasteczku Krynkach umarł sławetny Józef Kaliński z kolki SS. Sakramentami opatrzony.	Sławetney Maryanny pozostały wdowy mąż mający od urodzenia czterdzieści lat tegoż Kościoła Kryńskiego Parafianin. Zostawił po sobie syna Jana.	Którego ciała przez WJX A. Świątkowskiego Wikarego Kościoła Parafialnego Kryńskiego Roku terażniejszego Miesiąca Grudnia Trzydziestego pierwszego dnia pogrzebione zostało na Parafialnych Mogiłkach.
----------------	-----	-----	--	--	---

Informacja zawarta w poszczególnych rubrykach metryk zgonów na ogół jest adekwatna do pytań, które stanowią tytuły rubryk. W niektórych przytoczonych notacjach można stwierdzić brak nazwy parafii i brak informacji o przyjęciu świętych sakramentów. Analiza większej ilości egzemplifikacji prawdopodobnie pozwoliłaby zaobserwować inne drobne odstępstwa od przyjętego wzorca.

Księgi zgonów w języku rosyjskim

WGZ 1875, k. 505

№р	Число смерти	Лѣтъ отъ роду	Когда? Где? Кто? от какой болѣзни? или по какому случаю умеръ? былъ ли причащенъ св. Тайнами?	Какого былъ состоянія? Званія? сколько жилъ изъ какого прихода и кого оставилъ дѣтей?	Каким именно Священникомъ когда и где похороненъ?
6	21	86	1875 года Января 21. дня наЗанеменском фориннове скончался Иванъ Павловскій съ старости бывъ приобщенъ съ таинъ.	Мещанин имевший отъ роду 86 лѣтъ тогожъ прихода оставилъ жену Маріянну съ Попкевичевъ сына Антона и дочери Анну Марціянну и Катерину	Тело его похоронилъ Ксендзь Войткевичъ 23 Января на приходском кладбище.
10	29	Мѣсяцевъ 6	1875 года Января 29 дня въ мызѣ скончался Казимиръ съ слабости.	Уроженцевъ Царства Польскаго Павла и Луциі съ Пивницкихъ Чарковскихъ законныхъ супруговъ сынъ имѣвший отъ роду 6 мѣсяцевъ тогожъ прихода.	Тѣло его похоронилъ Ксендзь Феликсъ Горчакъ 2 февраля на кладбище Аугустовском.

Przytoczone notacje metrykalne zgonów w języku rosyjskim świadczą, że nie zawsze podawano przynależność społeczną, brakuje też informacji o przyjęciu świętych sakramentów.

Podobnie jak w przypadku chrztów i ślubów, od 1875 r. sporządzano także wykazy alfabetyczne zmarłych w danym roku, np. *Алфавитъ къ Выписямъ метрической книги Занеменско-Гродненскаго Римско-Католическаго Францишканскаго приходскаго костела о умершихъ в 1875 году*. Spisy zawierały nazwisko i imię (czasami też otčestwo), np.

[Grodno Parafia Franciszkańska 1875, k. 514–515v]

Анисько Адамъ Карловичъ
 Буйко Константинъ Антоновичъ
 Дейновичъ Иванъ
 Зезюлева Маріянна
 Жежевска Анна Осиповна
 Новицкий Владиславъ.

Identyczny zapis stosowano w parafii Białystok, np.

[Parafia Białystok 1875, k. 766]

Бойдакъ Иванъ
 Белявска Марія
 Боровский Иванъ Ивановъ.

* * *

Akty metrykalne chrztów, ślubów i zgonów oraz alfabetyczne roczne wykazy ochrzczonych, poślubionych i zmarłych (prowadzone od 1875 r.) zawierają bogactwo nazw osobowych w postaci różnorodnych zestawień (grup nominalnych). W poszczególnych okresach stosowano różne sposoby identyfikacji rodziców i rodziców chrzestnych oraz świadków ceremonii chrztu i ślubu (problem wymaga odrębnego omówienia). Imiona ochrzczonych dzieci były podawane odpowiednio w polskiej lub rosyjskiej (cerkiewnej) wersji językowej. W księgach rosyjskich, poczynając od 1875 roku, dodatkowo prowadzono roczną ewidencję ochrzczonych, zaślubionych i zmarłych stosując dwuelementowe lub charakterystyczne dla rosyjskiej kultury nazewniczej trzelementowe zestawienia (z tzw. imieniem odojcowskim, czyli otčestvom), np. w księgach chrztów: *Богдановъ Антонъ, Василевскихъ Иосифъ, Арцухъ Эдвардъ, Боровский Иванъ Ивановъ, Василевскихъ Иосифъ, Рутковска Юзефа, Сосновска Юзефа Ивановна, Борисовичъ Петръ сынъ Ивана*; w księgach ślubów, np. *Андрукевичъ Станиславъ съ Францишкою, Варнавский Степанъ съ Лозовской Иозефой*; w księgach zgonów, np. *Анисько Адамъ Карловичъ, Белявска Марія, Боровский Иванъ Ивановъ, Жежевска Анна Осиповна, Новицкий Владиславъ*⁴.

Obligatoryjnym członem każdej grupy nominalnej w badanych zapisach metrykalnych jest wskazanie przynależności stanowej osoby referowanej przez człon antroponimiczny. W księgach prowadzonych po polsku szlachcicowi przysługiwało określenie *szlachetnie urodzony*, skracane do *urodzony*, mieszczaninowi – *ślawetny*, chłopu – *pracowity*; w księgach prowadzonych w języku rosyjskim były to odpowiedniki rosyjskie: *дворянин* (szlachcic), *мещанин* (mieszczanin), *крестьянин* (chłop). O skonwencjonalizowaniu tego elementu treści świadczy fakt, że występuje zarówno w księgach prowadzonych w języku polskim, jak i rosyjskim, i wówczas gdy są inne określenia wskazujące na pochodzenie, np. piastowany urząd czy posiadany stopień wojskowy (wyjątkowo tylko nazwa zawodu itd.).

W polskich i rosyjskich księgach metrykalnych w grupach nominalnych odnoszących się do małżonków wyrażenie wskazujące na przynależność stanową najczęściej ma wartość liczby mnogiej i znajduje się przed całą grupą, np. *Ślawetnych Wawrzyńca Dziadulewicza wdowca lat trzydzieści mającego, z Anastazyą Pożarską...*, *Pracowitych Jendrzeia i Anastazyi z Rudkowskich Radziukiewiczow ślubnych małżonkow...*, *Дворянь Осипа и Маріи урожден. Демидовичевны Шимановскихъ...*, *Крестьянь Андрея и Аполони съ Гацкевичевъ Кльвьяковъ законныхъ супруговъ...*

Obecność w grupie nominalnej omawianego określenia warunkowana była ustaloną i wymaganą przez kościelną administrację konwencją. W zależności od stanu wprowadzano dodatkowe elementy treści, np. w odniesieniu do szlachty godności, stopni wojskowych, np. *Дворянь Статскаго Совѣтника Ивана и Софіи изъ Олдаковскихъ Каленкевичевъ...* [WGF 1885, k. 15], *Капитанъ Александръ Ивановичъ Косачевский съ женою Подполковника Марією Брониславною Горбачевскою...* [WSCh 1905, k. 61]. Z obowiązujących wzorców wynika, że należało podawać zawód wszystkich głównych uczestników ceremonii bez względu na stan społeczny, w praktyce ograniczało się to do szlachty.

W notacjach metrykalnych znalazła odzwierciedlenie niższa pozycja społeczna kobiet, a mianowicie:

1) w księgach chrztów, jeśli matka chrzestna była mężatką obowiązkowo podawano nazwisko, czasami też imię, męża; w alfabetycznych spisach urodzonych w danym roku obok nazwiska i imienia ochrzczonego dziecka

⁴ Problematyka związana z występującymi w przytaczanych aktach nazwami własnymi została jedynie zasygnalizowana, bowiem wymagają one odrębnego opracowania. Częściowo zostały omówione w moim artykule *Rusyfikacja nazewnictwa osobowego w katolickich księgach metrykalnych Dekanatu białostockiego w okresie zaboru (lata 1865–1918)*, „Slavia Orientalis”, t. LXIV, nr 2, 2015, s. 363–374.

dość często podawano imię ojca lub utworzoną od tego imienia formę odojcowską (np. *Свислоцкый Александръ сынъ Фомы, Урбанъ Болеславъ Бенедиктовъ*);

2) w księgach ślubów świadkami ceremonii byli tylko mężczyźni; w alfabetycznych wykazach poślubionych w danym roku w niektórych parafiach (np. Goniądz w dek. Białystok) podawano tylko nazwisko i imię nowożeńca;

3) w księgach zgonów w notacji dotyczącej dziecka należało podać informację, kto był ojcem zmarłego dziecka, niemniej jednak z analizy zapisów wynika, że podawano imiona i nazwisko obojga rodziców (co było odnotowane w tytule stosownej rubryki).

Podsumowanie

Porównanie wzorca poprawnie sporządzonej notacji, dokumentującej udzielenie sakramentu chrztu, podanego w *Forma describendi baptizatos* z treścią aktów metrykalnych zawartych w analizowanych księgach metrykalnych dekanatu białostockiego, grodzieńskiego i sokólskiego pozwala stwierdzić, że nie wszystkie dodatkowe elementy treści były uwzględniane. Niektóre z nich, np. nazwa parafii, pochodzenie społeczne uczestników ceremonii, nazwisko i imię księdza w stosownej rubryce, a nie tylko na końcu księgi, z biegiem czasu zaczęły stanowić element obligatoryjny. Natomiast nie odnotowywano danych dotyczących rodziców chrzestnych takich jak przynależność parafialna i miejsce zamieszkania, nie podawano czyim synem był ojciec chrzestny. W księgach ślubów podawano imiona i nazwiska obydwu ojców, ale też zwyczajowo nie wymagany wcześniej element treści – imiona i nazwiska matek. Nie podawano informacji dotyczącej zawodu, urzędu i miejsca zamieszkania świadków, a także informacji na temat ich przynależności społecznej. W księgach zgonów nie podawano informacji dotyczącej zawodu czy urzędu zmarłej osoby (wyjątek mogły stanowić osoby o wysokiej pozycji społecznej). W przypadku zmarłych dzieci podawano imię i nazwisko ojca i matki, a nie tylko początkowo wymagane dane osobowe ojca.

Księgi metrykalne prowadzone w języku polskim i rosyjskim charakteryzują się niewielką zmiennością treści poszczególnych notacji, bowiem proces ich tworzenia, po pierwsze, znajdował się pod stałą kontrolą instytucji kościoła katolickiego, po drugie, spełniały one rolę aktów stanu cywilnego. Informacja zawarta w poszczególnych rubrykach ksiąg metrykalnych chrztów, ślubów i zgonów, uwzględnionych w niniejszym artykule, na ogół jest adekwatna do pytań, które stanowią tytuły rubryk. Pytania i zakres informacji zapewne dostosowano do realnych potrzeb.

Gdy urzędem kościelnym narzucono język rosyjski, konwencjonalność zapisu pozwoliła księżom katolickim, nie znającym języka rosyjskiego, sprostać wymaganiom stawianym przez carskie władze administracyjne.

Uwzględnione w niniejszym opracowaniu księgi metrykalne zawierają oryginalny materiał źródłowy o pierwszorzędym znaczeniu dla badań dotyczących zjawisk demograficznych, socjologicznych, kulturowych, historycznych jak i językowych, w tym onomastycznych. Na kartach tych ksiąg metrykalnych jest zapisana żywa historia wszystkich warstw społecznych zamieszkujących na obszarze polsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza w okresie zaboru rosyjskiego. Notacje metrykalne są wiarygodnym źródłem wielu istotnych informacji dotyczących m.in. demografii, rozwarstwienia stanowego, sposobów nominacji osób, narzuconych i niepożądanych zmian w nazewnictwie osobowym spowodowanych rusyfikacją.

Źródła

- KKrCh – Księga Metryk Chrzestnych Kościoła Parafialnego Rzymsko-Katolickiego Kryńskiego od Roku 1827 (do 1834), Archidiecezjalne Archiwum w Białymstoku (dalej AAB).
- KKrŚ – Метрическая Книга Бракосочетавшихся Крынского Р. К. Приходского Костела Начинаящаяся съ 1827 Года 23 Января Кончающаяся 1848 Года 15 февраля.
- KKrZ – Księga metryk pogrzebowych Kościoła Parafialnego Rzymsko-Katolickiego Kryńskiego od Roku 1827–1844.
- MKKr1 – Метрическая Книга Родившихся Кринского Приходского Костела съ 1834 года по 1848 годъ, ААВ (księga prowadzona w jęz. polskim).
- MKKr2 – Метрическая Книга Кринской Римско-Католической Приходской Церкви. О Родившихся отъ 1848 г. по 1854 годъ, ААВ.
- WBCh – Выписи Метрической книги Белостоцкой Римско-Католической Приходской Церкви. Часть первая О Родившихся, 1875, ААВ.
- WGCh – Выписи Метрической книги Гродненской Фарной Римско-Католической Приходской Церкви. Часть первая О Родившихся, 1875, ААВ.
- WGŚ – Выписи Метрической книги Занеменско-Гродненской Францишканской Римско-Католической Приходской Церкви. Часть вторая О Бракосочетавшихся, 1875, ААВ.
- WGZ – Выписи Метрической книги Занеменско-Гродненской Францишканской Римско-Католической Приходской Церкви. Часть третья О Умерших, 1875, ААВ.
- WKr – Выписи Метрической книги Кринской Римско-Католической Приходской Церкви. Часть первая О Родившихся, 1865–1914, ААВ.

WSCh – Выписи Метрической книги Сокольской Римско-Католической Приходской Церкви. Часть первая О Родившихся, 1875, ААВ.

Źródła dodatkowe (księgi metrykalne z innych parafii), z których zostały wybrane materiały ilustracyjne, podano w tekście.

Literatura

- Dacewicz L., 2015, *Rusyfikacja nazewnictwa osobowego w katolickich księgach metrykalnych Dekanatu białostockiego w okresie zaboru (lata 1865–1918)*, „Słavia Orientalis”, t. LXIV, nr 2, s. 363–374.
- Dacewicz L., *Stabilność konwencji w tekstach ksiąg metrykalnych w zaborze rosyjskim* (w druku).
- Kasabuła T., 2008, *Początki organizacji terytorialnej kościoła katolickiego obrządku łacińskiego w Cesarstwie Rosyjskim (w 225 rocznicę powstania archidiecezji i metropolii Mohylowskiej)*, „Rocznik Teologii Katolickiej”, nr VII, s. 266–270.
- Kotecki R., 2009, *Rejestracja metrykalna wiernych w świetle potrydenckiego ustawodawstwa kościoła katolickiego*, „Nasza Przeszłość”, nr 112, s. 35–75.
- Kisiel D. 2004, *Recepcja reformy trydenckiej w diecezji płockiej*, Pułtusk.
- Kukło C., 2009, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa.
- Kumor B., 1966, *Metryki parafialne w archiwach diecezjalnych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr 14, z. 1, s. 65–75.
- Kurpas J., 1961, *Początki ksiąg metrykalnych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, nr 2, z. 1–2, s. 5–41.
- Moskal T., 2005, *Historia ksiąg metrykalnych kościoła katolickiego na ziemiach polskich*, „Archiwariusz. Biuletyn Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu”, nr 1, s. 55–82.
- Wyczawski H. E., 1989, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska.

STRUCTURE AND CONTENT OF THE METRICAL CERTIFICATES OF THE ROMAN-CATHOLIC CHURCH IN VILNIUS DIOCESE IN THE PERIOD OF THE RUSSIAN RULE

S U M M A R Y

As a result of the 1st partition of Poland (1772) about one milion of Catholics found themselves within the borders of the Russian Empire. The aim of the article is to show content and structure of the notations in the original metrical certificates of the Roman-Catholic Church in Vilnius Diocese (Białystok, Grodno and Sokolka Dekanats) in the period of the Russian rule. These certificates were provided in

Polish language from 1827 (before this year – in Latin), and from 1848/1849 – in Russian. Our observation showed that not significant differences in content and structure of metrical certificates because of the control of the Roman-Catholic Church of the process their creation.

Agnieszka Dudek-Szumigaj

DOI 10.15290/sw.2016.16.29

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Wydział Humanistyczny
Instytut Filologii Słowiańskiej
tel.: +48 81 5372668
e-mail: dudek.agnieszka@wp.pl

Życie i śmierć w świetle inskrypcji nagrobnych nekropolii prawosławnych wschodniej Lubelszczyzny

Słowa kluczowe: inskrypcja nagrobna, nekropolie, wschodnia Lubelszczyzna, wyobrażenia o śmierci

Podstawą materiałową artykułu są inskrypcje nagrobne pochodzące z nekropolii prawosławnych i mieszanych (prawosławno-katolickich), a także dawnych grekokatolickich¹ województwa lubelskiego². Dokumentacja terenowa pochodzi z 15 nekropolii.

Inskrypcja nagrobna jest to krótki napis nagrobkowy, najczęściej wierszowany, a także utwór poetycki sławiący zmarłego, utrzymany w stylu takiego napisu, o kanonicznym szablonie, o elementach stałych i fakultatywnych³, będący komunikatem językowym. Utylitarna funkcja inskrypcji polega na informowaniu odbiorcy o śmierci i miejscu pochowania zmarłego oraz na przekazaniu niezbędnych, zdaniem nadawcy, informacji o jego życiu.

¹ Współcześnie czynny jest jeden cmentarz należący do parafii grekobizantyjskiej (neounickiej) w miejscowości Kostomłoty, powiat bialski [Czyżewski 2013, XIV].

² Materiał został zebrany w ramach grantu własnego pt. *Strukturalno-semantyczny opis nekropolii prawosławnych Lubelszczyzny* nr 1 H01D 009 29 pod kierownictwem prof. dr. hab. F. Czyżewskiego.

³ Do informacji stałych należą imię i nazwisko, data urodzenia i śmierci, do elementów fakultatywnych zawód, miejsce urodzenia, posłanie, cytaty z Biblii, modlitwy, dodatkowe informacje o zmarłym.

Współczesna inskrypcja charakteryzuje się skrótowością, podyktowaną najczęściej względami ekonomicznymi, dążeniem do zacierania indywidualności przez stereotypizację, głoszeniem ogólnych prawd filozoficznych, moralnych, etycznych. Jest ponadto wyrazem poglądów religijnych dotyczących najczęściej wiary w Boga, postaw wobec rzeczy ostatecznych, manifestowaniem przynależności do określonej społeczności wyznaniowej czy światopoglądowej [Długosz 2010, 15; 37–38]. Dla szeroko pojętej kultury inskrypcje są świadectwem określonego sposobu patrzenia na świat, ujmowania rzeczywistości, wierzeń czy wyobrażeń religijnych. Jak zauważa Władysław Kupiszewski, inskrypcje zawierające filozoficzne refleksje nad życiem i śmiercią, wierzenia i wyobrażenia religijne są znamienne dla całej Polski, jednak na jej wschodnich terenach występują znacznie częściej [Kupiszewski 1986, 27, 30]. Analiza napisów nagrobnych pozwala więc na odtworzenie sposobu postrzegania życia i śmierci, wiary w nieśmiertelność i zmartwychwstanie.

Wśród fakultatywnych elementów inskrypcji liczną grupę stanowią napisy nawiązujące do aksjologii rodzinnej [por. Steczko 2011, 24–25]. Zważywszy na fakt, że w inskrypcji umieszcza się tylko informacje najważniejsze, najbardziej, zdaniem nadawcy, istotne [Długosz 2010, 196], za istotny aspekt życia doczesnego człowieka fundatorzy uznają pełnione za życia role w rodzinie. W tego typu napisach dodatkowo podkreśla się stosunek do zmarłych poprzez używanie określeń nacechowanych emocjonalnie, wartościujących pozytywnie, np. *najlepsza, najdroższy, ukochany, kochany, dobry, najmiłsza* itp. Także apelatywy rzeczownikowe określające pokrewieństwo między zmarłym i fundatorami mogą mieć zabarwienie emocjonalne; służy temu stosowanie form hipokorystycznych, np. *tatusz, córunia* itp. Oto przykłady takich inskrypcji:

ZAB-6966

Ś.P. MARIA IWANIUK ZM.2.XI.1996 R. W WIEKU 86 LAT
SYBIRACZKA CZŁOWIEK WIELKEGO SERCA I SKROMNOŚCI
NAJLEPSZA MATKA. POZOSTANIE W NASZEJ PAMIĘCI JAKO
WZÓR HARTU DUCHA, NIEZŁOMNOŚCI I WIARY. BOŻE MIEJ JĄ
W OPIECE

BP-I-2911

Ś.P. MIKOŁAJ WOJTOWICZ ŻYŁ LAT 63 ZM. 21-IV-1975 r. POKÓJ
JEGO DUSZY *Najdroższemu mężowi i tatusiowi żona i dzieci*

BP-I-2942

Ś.P. JAN BUCHARZEWSKI ŻYŁ LAT 74 ZM. DN. 6-I-1931 R. POKÓJ
JEGO DUSZY **UKOCHANEMU OJCU SYN**

ZAB-6953

Ś.P. GABRIEL GAWRYLUK UR. 22-III-1900 R. ZM. 18-V-1975 R. TU
SPOCZYWA W BOGU MÓJ DOBRY MAŻ I NASZ KOCHANY OJCIEC
RODZINA POKÓJ JEGO DUSZY

O-2335

Tu spoczywa w Bogu nasza **najmilsza córunia, siostra i wnuczka**

Analizowane napisy podkreślają, że życie ziemskie jest kruche i ulotne. W tym kontekście wykorzystywana jest metaforyka światła: życie ludzkie jest *gwiazdą na niebie, słońcem na niebie* [por. Kupiszewski 1986, 32; Borkowski 2000, 349; Marciniak 2008, 191; Kozłowska-Doda 2014, 76]:

BPA-9321

Ś.P. ANASTAZJA ŁÓJ ŻYŁA LAT 43 ZMARŁA ŚMIERCIĄ TRAGICZNĄ
8-IX-1942 r. POKÓJ JEJ DUSZY **MATKO! ZGASŁAŚ NAM JAK
GWIAZDKA NA NIEBIE JAK NAM SMUTNO ŻYĆ BEZ CIEBIE
DZIECI**

KM-1729

Ś.P. DARIUSZ SZELEST UR. 9-08-1977 R. ZM. 19-08-1977 R. **BYŁEŚ
DLA NAS SŁOŃCEM NA NIEBIE BÓG POWOŁAŁ CIĘ DO SIEBIE**

BP-II-3244

Ś.P. ANNA KADYRKO ŻYŁA LAT 21 ZM. 26. III 1997 **SŁOŃCE JUŻ
ZASZŁO A BYŁ JESZCZE DZIEŃ**

Życie jest utożsamiane ze światłem, płomieniem, słońcem itp., śmierć zaś jako jego opozycja kojarzona jest z ciemnością, mrokiem, zimnem, które mogą być rozjaśnione przez płomień zapalonego zmarłego światła; miejsce, gdzie po śmierci trafia człowiek jest określone jako *kraj cieni*:

KC-I-0050

Ś.P. PIOTR ŁOSZAK ŻYŁ LAT 33 ZM. DN. 17. V. 1969 R. **POKÓJ JEJEGO
DUSZY ZGASŁEŚ MI DROGI SYNU JAK CIEŃ PRZED OCZYMA
ACH JAK SMUTNO I TĘSKNO GDY CIEBIE WŚRÓD NAS NIE MA
POBUDOWAŁA MATKA Z CIĘŻKIM ŻALEM**

KL-I-1129

D. O. M. S. P. WALERI z KARPINSKICH CHLIPALSKIEJ **ZGASŁEJ
W 18 WIOŚNIE ŻYCIA W D: 19 LUTEGO 1858 R. STROSKANY MAŻ
TEN POMNIK POSTAWIŁ**

KW-1972

Ś.P. BEATA KRYSZYNA KUBEL ŻYŁA LAT 23 ZM. 15. I. 1997
 W MROKU ZAPOMNIENIA NA CHWILĘ PRZYJDŹCIE
*i PRZYNIĘŚCIE RUMIANKI ZAPALCIE OGNIK ŚWIECY DLA
 NICZEGO NIECH ZAPŁONIE OGIEŃ DLA ZIMNEGO CIAŁA NIECH
 CZARNE SMUTKI UMRĄ NA ZAWSZE WIĘC NIE WOŁAJCIE MNIE
 Z POWROTEM BO TU JESTEM NAPRAWDĘ SZCZĘŚLIWA*

CH-4635

WOJCIECH BARTOSZ ŻYŁ 39 LAT ZM. 31. 12. 2003 ZWIEDŁO JEDNO
 ŻYCIE W KRAJ ODESZŁO CIENI TYLE SIĘ ODMIENIŁO A ŚWIATA
 TO NIE ZMIENI

Opozycja *życie/śmierć* jest wyrażana także przy pomocy symboliki roślinnej: przemijanie życia zostaje wyobrażone jako ginący kwiat, a śmierć to utrwalony w dziełach artystycznych kosiarz, szkielec z kosą, który ścina bez litości najpiękniejsze kwiaty [Borkowski 2000, 349]. Życie – jak kwiat – więdnie (zob. cytowana wcześniej inskrypcja CH-4635); w przytoczonym poniżej epitafium życie doczesne w sposób metaforyczny zostało przedstawione jako kwitnienie rośliny, śmierć zaś oznacza niemożność pełnego rozkwitu:

KC-II-0455

Б.П. ЕВГЕНИИ КОЦЮБА УР. 20. 10. III. 1929 Р. ПОМ. 15. XII. 1943
 Р. НА СВІТІ ЦВІТОМ И НЕРОХЦВІВСЯ ДО СЕБИ МОГИЛА
 ЗАБРАЛА МОЯ МАМА НЕЗАБУДКИ [?] I МОГИЛУ МОЮ
 УКРАШАЛА ГІРКИ СЛЪОЗИ СВОЇ ПРОЛІВАЛА ПОКІЙ ЕГО ДУШИ

W licznych inskrypcjach podkreśla się, że życie doczesne zmarłego było trudne, pełne znoju, że doznał on wielu cierpień, doświadczył długich/ciężkich chorób itp.:

O-2393

Ś.P. NADZIEJA KORNELUK UR. DN. 1-IV-1944 ZM. DN. 10-IX-1978 r
 ŻYŁAŚ MAŁO CIERPIAŁAŚ WIELE ŻYJ Z BOGIEM MÓJ MIŁY
 ANIELE POGRAŻONA W ŻALU – RODZINA

K-2118

Ś.P. ANTONI RYCHLIK ŻYŁ LAT 77 ZM. 23-06-1987 R. Ś.P. JÓZEF
 RYCHLIK ŻYŁ LAT 69 ZM. 14-07-1986 R. Ś.P. ODESZLI, LECZ
 DUCHEM POZOSTALI Z NAMI TRUD, ZNÓJ I MIŁOŚĆ DALI NAM
 Z SIEBIE. WPROWADŹ ICH PANIE DO WIECZNOŚCI BRAMY A NAM
 WSKAŹ DROGĘ PRZEZ NICH – DO CIEBIE

DCZE-2437

Ś.P. JAN SEGIEŃ ŻYŁ LAT 67 ZM. 3-IX-1973 r. **PO DŁUGIEJ I
CIĘŻKIEJ CHOROBIE POKÓJ JEGO DUSZY**

CHKA-7266

KUKAWSKI DYMITR UR DN 06 XII 1924 R ZM DN 7 V 1967 R ZMARŁ
PO CIĘŻKIEJ CHOROBIE POKÓJ JEGO DUSZY

Analizowany materiał pokazuje, że nadawcy inskrypcji zwracają uwagę na fakt, iż życie było zbyt krótkie, zgon zaś przedwczesny, co wyraża się m.in. poprzez używanie przysłówków *niedługo, przedwcześnie, szybko, nagle, mało*:

BP-I-2888

Ś.P. JAN SEWASTIANIUK ŻYŁ LAT 19 ZM. DN. 7-V-1984 r. POKÓJ
JEGO DUSZY ACH DROGI JANKU **NIE DŁUGO NAM ŻYŁEŚ**
I W MŁODYM WIEKU ŻYCIE SKOŃCZYŁEŚ ODSZEDŁEŚ NAM
Z ZIEMI I ŻYJESZ W NIEBIE A NASZE SERCA TĘSKNIĄ DO CIEBIE

BP-I-2971

O WIELKOŚCI TEGO CZŁOWIEKA ŚWIADCZĄ JEGO CZYNY
CAŁE ŻYCIE POŚWIECIŁ PRACY. ŻYŁ SZYBKO **ODSZEDŁ**
PRZEDWCZEŚNIE POZOSTAWIAJĄC SMUTEK I ŻAŁ
W NASZYCH SERCACH ŻONA Z CÓRKAMI

DCZE-2550

Ś.P. ANNA WASZCZUK z /d/ GAWRYLUK żyła lat 81 zm. 22. 12. 2002 r.
Pokój jej duszy **BYŁAM WŚRÓD WAS SZYBKO NADSZEDŁ CZAS NA
WIEKU PRZEGNAĆ WAS**

TOL-8141

Ś.P. Kuroczkin Jan żył lat 19 zmarł śmiercią tragiczną dnia 10. I. 1965 r.
Janku... **Odszedłeś tak nagle** żal w sercu się mieści, zabrałeś wszystko nie
wziołeś boleści. Kochanemu synowi i bratu Rodzice i siostra

KW-1953

Ś.P. JAN PAŃKOWSKI ZMARŁ ŚMIERCIĄ TRAGICZNĄ 15-V-1983 r.
O DOBRY JEZU A NASZ PANIE TY JESTEŚ ŻYWOT
I ZMARTWYCHWSTANIE WEŻ DUSZĘ SYNKA NASZEGO DO
KRÓLESTWA OJCA SWEGO POKÓJ TWEJ DUSZY KOCHANY NASZ
*SYNKU MÓJ DROGI BRACISZKU **ŻYŁEŚ TAK MAŁO** SYNKU NASZ*
MIŁY W CIĘŻKIEJ ŻAŁOBIE NAS ZOSTAWIŁEŚ CZY LOS TWÓJ
TAKI CZY PRZEZNACZENIE POZOSTAŁ DLA NAS PO TOBIE BÓL
I CIERPIENIE

Analiza inskrypcji pokazuje, że życie ziemskie jest krótkie, pełne cierpień i trudów, śmierć zaś otwiera przed człowiekiem spokój, ciszę i odpoczynek. Takie chrześcijańskie przekonanie odzwierciedlają liczne napisy zawierające eufemizmy śmierci, czyli zastępcze środki językowe używane zamiast takiego wyrazu, wyrażenia lub zwrotu, który z różnych względów nie może być wprowadzony do wypowiedzi [Dąbrowska 1991, 131]; wiąże się to z tabuizowaniem zjawiska śmierci. W napisach nagrobnych często spotykane są zastępcze środki językowe, określane za Anną Engelking jako metafory tamtego świata [Engelking 1984, 121]. Eufemizmy śmierci zawierają czasowniki *spocząć/spoczywać, odpoczywać*, rzeczowniki *odpoczywanie, odpoczynek, pokój, spokój, cisza*, np.

J3-706

Ś.P. ZOFIJA TEMOSZUK PRZEŻYŁA LAT 48 ZMARŁA
3 PAŹDZIERNIKA 1944 **SPOCZYWA** W ŁASCE BOGA

CH-4410

Ś.P. MARJA TRYBALSKA ŻYŁA LAT 17 ZM. 11 MAJA 1920 R.
WIECZNE **ODPOCZYWANIE** RACZ IM DAĆ PANIE DROGIEMU
MEŻOWI UKOCHANYM DZIECIOM I SIOSTRZE NA WIECZNĄ
PAMIĄTKĘ KAMIEŃ TEN KŁADZIE – ŻONA, MATKA

RA-3942

Ś.P. SAWICCY JÓZEF UR. 1907 ZM. 1966 KATARZYNA UR. 1910
ZM. 1985 DZIECI JÓZIO ZOSIA MARYSIA NIECH **ODPOCZYWAJĄ**
W POKOJU

KM-1420

Ś.P. PIOTR PROKOPIUK ŻYŁ LA 53 ZM. 1-VI-1938 R. ZOFIA
PROKOPIUK ŻYŁA LAT 95 ZM. 11-VII-1985 R. ZE ŚWIĘTYMI DAJ
IM PANIE **ODPOCZYNEK**

TOL-8143

Ś.P. MARIA KALISZUK ŻYŁA LAT 67 ZM. DN. 19.9.1939 R. BAZYLI
KALISZUK ŻYŁ LAT 54 ZM.DN.3.5.1925 R. WIECZNY **POKÓJ** RACZ
IM DAĆ BOŻE RODZICE

Środkiem stylistycznym, często wykorzystywanym w napisach nagrobnych, jest metonimia zawierająca leksemy *grób* i *mogiła*, oznaczająca przeniesienie na proces umierania nazw poszczególnych etapów i rekwizytów obrzędu pogrzebowego [Marciniak 2008, 195]. Analizowany materiał pokazuje, że leksemy *grób* i *mogiła* wchodzi w skład licznych określeń zastępczych śmierci w połączeniu z czasownikami *leżeć/lec, mieścić się, złożyć, spać*:

M-II-398

Ś.P. TEODOR SAMOSZUK * 8. 6. 1946 † 4. 11. 1978 ODSZEDŁEŚ OD NAS I **LEŻYSZ W GROBIE** A NAM POZOSTAŁ SMUTEK PO TOBIE

TOL-8165

Ś.P. HENADI GRYGOROWICZ ŻYŁ LAT 15 ZM. 1946 R.
 ŚMIERCIĄ TRAGICZNĄ DROGIEMU SYNOWI I KOCHANEMU
 BRATU POGRAŻENI W GŁĘBOKIM SMUTKU RODZICE I SIOSTRY
 PSYCHODZĘ⁴ WESTCHNAĆ NA **MOGIŁE**
W KTÓREJ SPOCZYWASZ SYNU DROGI ACH ZNIKŁY JASNE
 SZCZĘŚCIA CHWILE ODKĄD ŚMIERĆ WESZŁA W NASZE DROGI
 O NAJDROŻSZY NASZ **LEGŁEŚ W MOGILE** NIE POMOGĄ NI ŻAŁE
 JĘKI I ROZPACZE JUŻ CIĘ MÓJ SYNU NIE ZOBACZĘ

KC-I-0055

Ś.P. WŁODZIMIERZ HORDYCZKO ŻYŁ LAT 22 ZM. DN. 26 IV 1970
 R CO MIELIŚMY NAJDROŻSZEGO W **TYM GROBIE SIĘ MIEŚCI**
 ŚMIERĆ WSZYSTKO ZABRAŁA NIE WZIĘŁA BOLEŚCI POKÓJ JEGO
 DUSZY KOCHANEMU SYNOWI RODZICE I SIOSTRA

M-I-085

Ś.P. WŁODZIMIERZ URYNIUK ŻYŁ LAT 16 ZM. SM. TRAG.
 DN. 8–VIII-1982 R *CO MIELIŚMY NAJDROŻSZEGO* **ZŁOŻYLIŚMY**
W TYM GROBIE TYLKO ŻAL I SMUTEK POZOSTAŁ NAM PO
TOBIE RODZINA POKÓJ JEGO DUSZY

KL-I-995

Ś.P. WŁODZIMIERZ IWANIUK ŻYŁ LAT 9 ZMARŁ ŚMIERCIĄ
 TRAGICZNĄ 28–X–1975 R. **ŻYŁEŚ NAM KRÓTKO, CIERPIAŁEŚ**
WIELE ŚPISZ W CIEMNEJ MOGILE NASZ DROGI ANIELE

W wyobrażeniach o życiu pośmiertnym grób staje się synonimem domu, który jest postrzegany jako „swoja” przestrzeń⁵ [Седакова 1983, 208–209]. Traktowanie grobu jako domu jest nawiązaniem do zdań z Pisma Świętego: *Zdążyć będzie człowiek do swego wiecznego domu* (Koh. 12, 5); *A groby ich będą im domami na wieki* (Ps. 48, 12 – Wlg) [Kolbuszewski 1996, 49]. Znajduje to odzwierciedlenie w inskrypcjach zawierających leksem *dom*, w których na zasadzie zestawień antonimicznych utworzonych poprzez wyrażenia *w domu/w gościnie* zawarto przejęte z tradycji biblijnej przekonanie o tym, że życie jest tylko procesem przejściowym, przebywaniem „w gościnie”, śmierć zaś oznacza pobyt „w domu” [por. Dudek-Szumigaj 2008, 207]:

⁴ Ortografia zgodna z zapisem na nagrobku.

⁵ Jak zaznacza Olga Sedakowa, nazwy grobu są tworzone od rdzenia *дом* poprzez afiksację (np. *домик, домовина, домовка, домовище*) [Седакова 1983, 208].

DCZE-2549

Ś.P. MIKOŁAJ WASZCZUK ŻYŁ LAT 83 ZM. DN. 1-X-1994 R. POKÓJ
JEGO DUSZY CO MNIE SPOTKAŁO I WAS NIE MINIE **JA JESTEM
JUŻ W DOMU A WY W GOŚCINIE**

KYN-7719

Ś.P. KONSTANTY ZAJKO ŻYŁ LAT 49 ZM. 27-IV-1995 R. POKÓJ
JEGO DUSZY *CO MNIE SPOTKAŁO TO WAS NIE MINIE JA JESTEM
W DOMU A WY W GOŚCINIE*

W analizowanym materiale odnaleziono również inskrypcje ukraińskojęzyczne zawierające leksem *xata* ‘dom’, a także inskrypcję ukraińskojęzyczną i rosyjskojęzyczną z leksemem *обитель* ‘schronienie, przybytek, zakątek’, który również należy zaliczyć do pola semantycznego ‘dom’: chrześcijańskie wyobrażenie na temat grobu jako bożego domu wiecznego dodatkowo wzmacniają określenia *вічна обитель, святая обитель*:

КС-II-0456

В.П. ФЕДОР КОЦЮБА УРОДИВСЯ 28 СТИЧНЯ 1906 Р ПРОЖИЛ
73 ЛЕТ ПОМЕР 16-VII-1979 ЗБУДУВАВЕМ СОБИ **ВЛАСНУ ХАТУ**
СПОКІЙНО В НИЙ БУДУ СПОЧИВАТИ НИ БУДУ ДО СИНА
МОГИЛЫ ХОДИТЫ НИ БУДУ БИЛІШ СВИТЛА СВИТЫТЫ ПОКУЙ
ЕГО ДУШЕ

КС-II-0490

ТЕКЛЯ МОНЮК З РОДУ СІДОРУК ЖІЛА 60 ЛІТ 25 МАРТ 7
КВ 1933 ОДОІ ШЛА ДО **ВІЧ НОІ ОБИ ТЕЛІ** БЛАЖЕНОГО
ОДПОЧІНКУ З ВЕЛІКОІ ГОРЕ- СТИ МУЖ І ДІТИ 1935

J3-674

ЗДЕСЬ ПОКОИТСЯ ПРАХ РАБА БОЖІЯ ВІКТОРА ПЕТРУЧУКА
УМ. ТРАГИЧЕСКУЮ СМЕРТІЮ ДН. І. 9. 1946 ПРОЖИЛ 20 ЛЕТ
СПИ ДИТЯ МОЕ НЕЗАБВЕН НОЕ В СТЕНАХ **ОБИТЕЛИ СВЯТОЙ**
НАСТАНЕТ ЧАС БЛАГОСЛОВЕННЫЙ И МЫ УВИДИМСЯ С ТОБОЙ

Liczne inskrypcje odzwierciedlają chrześcijańskie rozumienie życia i śmierci, zgodnie z którym eksponuje się przełomowy charakter zgonu, uwypukla przejście w inny wymiar czasowy z czasu rozumianego w wymiarze doczesnym do wieczności, a więc czasu mistycznego, boskiego [Borkowski 2000, 349], śmierć jest więc początkiem życia wiecznego, w niebie, w królestwie niebieskim, np.

RA-3966

Ś.P. MARIA MAKSYMUK ŻYŁA LAT 74 ZM. D. 13 IV 1975 R.
„MY WIEMY, ŻE PRZESZLIŚMY ZE ŚMIERCI DO ŻYWOTA”

BP-I-2888

Ś.P. JAN SEWASTIANIUK ŻYŁ LAT 19 ZM. DN. 7-V-1984 r.
 POKÓJ JEGO DUSZY ACH DROGI JANKU NIE DŁUGO NAM ŻYŁEŚ
 I W MŁODYM WIEKU ŻYCIE SKOŃCZYŁEŚ **ODSZEDŁEŚ NAM**
Z ZIEMI I ŻYJESZ W NIEBIE A NASZE SERCA TĘSKNIĄ DO
 CIEBIE

KL-I-1167

JADWINIA MALENKA PROSI BOŻI ABY DZIADUNIA I BABUNIE
 ORAZ WUJASZKA WPROWADZIĆ RACZYŁ. DO **KRÓLESTWA**
NIEBIESKIEGO. ZA DUSZE JÓZEFY PIOTRA I WŁODZIMIERZA
 PROSIEMY O NABOŻNE WESTCHNIENIE

* * *

Przeanalizowane inskrypcje ze wschodniej Lubelszczyzny pozwalają na odtworzenie wybranych istotnych aspektów życia doczesnego zmarłych oraz wizję życia pozagrobowego. Wiele napisów odwołuje się do aksjologii rodzinnej, o czym świadczy podawanie w epitafiach nazw stopni pokrewieństwa, czasem w formie hipokorystycznej; nazwy te są często opatrzone pozytywnie wartościującymi i emocjonalnie zabarwionymi określeniami. W licznych inskrypcjach życie i śmierć funkcjonują jako człony opozycji: życie jest utożsamiane ze światłem (słońce, gwiazda), śmierć zaś to „kraja cieni”, mrok, ciemność, chłód. Kolejna wizja życia i śmierci nawiązuje do metaforyki roślinnej: życie jest jak kwiat, który nie mógł rozkwitnąć, śmierć jest postrzegana jako wędnięcie. Wielu nadawców inskrypcji podkreśla, że życie doczesne zmarłego było trudne, pełne cierpienia i zostało przerwane nagle, zbyt wcześnie. Śmierć jest więc stanem odpoczynku, spokoju i ciszy. Spotykane w analizowanych napisach eufemizmy śmierci skonstruowane wokół leksemów *grób*, *mogiła*, *dom*, *xama* *обутель* odwołują się do chrześcijańskiej wizji śmierci jako powrotu do domu wiecznego. Śmierć, jak pokazuje analizowany materiał, nie jest definitywnym końcem życia, ale przejściem w inny – wieczny – wymiar istnienia.

Literatura

- Borkowski I., 2000, *Śmierci tajemnicze wrota. Językowy świat inskrypcji nagrobnych*, „Język a kultura”, t. 13, Wrocław, s. 343–354.
 Czyżewski F., 2013, *Antroponimia pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego w świetle inskrypcji nagrobnych*, Lublin.

- Dąbrowska A., 1991, *Kwalifikowanie eufemizmów przez niektóre współczesne słowniki języka polskiego*, [w:] *Język a kultura. Podstawowe pojęcia i problemy*, red. J. Anusiewicz i J. Bartmiński, Wrocław, s. 131–136.
- Długosz 2010 – K. Długosz, *Inskrypcje nagrobne w ujęciu językoznawczym*, Gorzów Wielkopolski.
- Dudek-Szumigaj A., 2008, *Eufemizmy śmierci w świetle inskrypcji nagrobnych wybranych nekropolii prawosławnych Wołynia*, [w:] *Tabu językowe i eufemizacja w dialektach słowiańskich*, red. F. Czyżewski, A. Tyrpa, Lublin, s. 201–209.
- Dudek-Szumigaj A., 2011, *Postrzeganie śmierci w świetle inskrypcji nagrobnych nekropolii prawosławnych pogranicza polsko-ukraińskiego*, [w:] *Nekropolie jako znak kultury pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego*, red. F. Czyżewski, A. Dudek-Szumigaj, L. Frolak, Lublin, s. 67–74.
- Dudek-Szumigaj A., 2014, *Funkcja ekspresywna inskrypcji nagrobnych (na przykładzie nekropolii prawosławnych pogranicza polsko-ukraińskiego)*, [w:] *Cmentarze po obu stronach Bugu*, red. H. Arkuszyn, F. Czyżewski, A. Dudek-Szumigaj, Włodawa–Lublin, s. 177–190.
- Engelking A., 1984, *Istota i ewolucja eufemizmów (na przykładzie zastępczych określeń śmierci)*, „Przegląd Humanistyczny” t. 4, s. 115–129.
- Kolbuszewski J., 1996, *Cmentarze*, Wrocław.
- Kozłowska-Doda J., 2014, *U dalokuju staronku odjeżdżasz, czyli odbicie tradycyjnej metaforyki śmierci w tekstach obrzędowych i opowieściach Polaków z Woronowszczyzny*, [w:] *Cmentarze po obu stronach Bugu*, red. H. Arkuszyn, F. Czyżewski, A. Dudek-Szumigaj, Włodawa–Lublin, s. 71–84.
- Kupiszewski W., 1986, *Groby mówią*, „Literatura Ludowa” 1986, nr 2, s. 27–47.
- Marciniak R., 2008, *Określenia śmierci i umierania w inskrypcjach nagrobnych cmentarzy w Łowiczu i Złakowie Kościelnym*, [w:] *Tabu językowe i eufemizacja w dialektach słowiańskich*, red. F. Czyżewski, A. Tyrpa, Lublin, s. 181–200.
- Steczko I., 2011, *Portret funeralny mężczyzny w świetle XIX-wiecznych inskrypcji nagrobnych z cmentarza Rakowickiego w Krakowie*, „Prace Komisji Językoznawczej BTN” Nr XXI–2011, s. 17–29.
- Седакова О.А., 1983, *Метафорическая лексика погребального обряда. Материалы к словарю*, „Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии”, вып. 8, под ред. Л.Н. Смирнова, Москва, с. 204–221.

**Rozwiązanie skrótów nekropolii prawosławnych, z których pochodzą
analizowane inskrypcje nagrobne**

- BP – Biała Podlaska, powiat bialski
CH – Chełm, powiat chełmski
CHKA – Choroszczyńska, powiat bialski
DCZE – Dobratycze, powiat bialski
J – Jableczna, powiat bialski

- KC – Kodeniec, powiat parczewski
- KL – Kobylany, powiat bialski
- KM – Kostomłoty, powiat bialski
- KW – Kopytów, powiat bialski
- KYN – Koroszczyń, powiat bialski
- M – Międzyzyleś, powiat bialski
- O – Okczyn, powiat bialski
- RA – Ruda, powiat chełmski
- TOL – Terespol, powiat bialski
- ZAB – Zabłocie, powiat bialski

LIFE AND DEATH IN LIGHT OF TOMBSTONE INSCRIPTIONS
IN ORTHODOX NECROPOLISES IN EASTERN LUBLIN REGION

S U M M A R Y

The analyzed inscriptions in the eastern Lublin region enable reconstruction of selected essential aspects of the worldly life of the deceased. On the basis of gravestone inscriptions in the Orthodox cemeteries in the Lublin region the author tries to reconstruct the ways of perceiving life and death, reflected in the inscriptions. Many inscriptions reflect Christian beliefs about eternal life and resurrection; they describe death as a stage of waiting for as sleeping, rest, and as silence.

Joanna Getka

DOI 10.15290/sw.2016.16.30

Uniwersytet Warszawski
Wydział Lingwistyki Stosowanej
Katedra Studiów Interkulturowych
Europy Środkowo-Wschodniej
tel.: +48 22 5534229
e-mail: j.getka@uw.edu.pl

Świat chrześcijański wobec dziedzictwa słowiańskiego. Wyobrażenia ludowe w bazylikańskich *Teologiach moralnych* (XVIII wiek)

Słowa kluczowe: bazylianie, drukarstwo ruskojęzyczne, teologie moralne, zabobony, XVIII wiek

Wstęp

Ze względu na nurtujące człowieka od zarania dziejów problemy egzystencji ludzkiej, kultury budowano na podłożu religijnym. Dzięki współistnieniu kultury i religii wytwarzał się kanon zachowań, pojęć i wierzeń typowych dla danej grupy. Wraz z pojawieniem się nowych systemów religijnych na danym terenie i prowadzonej akcji misyjnej następowało przenikanie się i konfrontowanie nowych wierzeń z zastanym systemem wartości. Ten proces asymilacji kulturowej nowych wartości jest naturalny, co można zaobserwować w obrzędach lokalnych wybranych nurtów religijnych. Dziś jest to dobrze widoczne m.in. na Podlasiu i Polesiu: „Białorusini, to jeden z niewielu narodów, które zdołały pogodzić poszanowanie chrześcijaństwa z wiarą w siłę w swej istocie pogańskich obrzędów” [Voronau 2014, 7]. Hierarchowie kościoła, co oczywiste, dążyli do wykrzewienia tego typu obrzędów, a wobec niemożliwości dokonania tego – do adaptacji praktyk bądź wierzeń na potrzeby własnych dogmatów.

W efekcie w świadomości ludowej wytworzyła się własna religijność, stanowiąca swoistą kontaminację prawdy objawionej z wierzeniami ludowymi. Wzajemne przenikanie się tradycyjnej religijności ludowej z religijnością w rozumieniu nauki Kościoła było szczególnie silne w Kościele greckokatolickim, którego wierni reprezentowali ludność chłopską.

Opracowane z myślą o nauczaniu tej ludności XVIII-wieczne ruskojęzyczne teologie moralne (etyki chrześcijańskie) zawierające nauczanie Kościoła dotyczące norm postępowania, były pod silnym wpływem ludowych wierzeń i wyobrażeń. Stosowane w tych książkach schematy interpretacyjne wyraźnie się do nich odwoływały. Zaznacza się w nich problematyka asymilacji wątków kultury chrześcijańskiej z jednej strony, z drugiej zaś przewartościowanie wierzeń lokalnych.

Celem artykułu jest charakterystyka stanu wierzeń ludowych, myślenia magicznego na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w XVIII wieku na tle dogmatów ówczesnej greckokatolickiej teologii moralnej. Wraz z rozwojem nauki i wzrostem wykształcenia oba te systemy uległy modyfikacjom, nadal jednak wzajemnie się przenikają, zwłaszcza w kulturze ludowej.

Ruskojęzyczne teologie moralne¹

Geneza ruskojęzycznych teologii moralnych leży w postanowieniach Synodu Zamojskiego, dokładnie zaś decyzji, które zapadły na trzeciej i ostatniej sesji publicznej Synodu, która odbyła się 17 września 1720 roku w kościele Opieki Najświętszej Maryi Panny w Zamościu. Dotyczyły one reformy życia kościelnego i religijnego Cerkwi greckokatolickiej. Choć różne są opinie co do roli politycznej, religijnej czy kulturowej samego Synodu [Melnyk net, Чистович 1884, 378–382, Зноско 1932], to w kontekście podjętej analizy ważny jest podkreślony tam problem konieczności intensywnej pracy nad poprawą poziomu świadomości religijnej ludu. Z dokuczliwym brakiem znajomości fundamentalnych prawd wiary wśród ludu postanowiono walczyć poprzez wprowadzenie obowiązku nauczania wiernych po niedzielnej mszy i w innych okolicznościach (misje, święta itp.). Za niewykonywanie go duchowieństwu groziła nie tylko kara finansowa, ale również zawieszenie w urzędzie (co również łączyło się z utratą zysków z beneficjum). Sprawa

¹ Badania prowadzone dla potrzeb niniejszej analizy zostały sfinansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/07/D/HS2/03672.

nie była jednak prosta – sami parochowie mieli problemy z poprawną interpretacją zasad wiary, przy jednoczesnym braku możliwości zdobycia tej wiedzy ze względu na brak opracowań w języku, którym się posługiwali. W XVIII wieku językiem komunikacji wiernych kościoła unickiego, a także prostych parochów był język „prosty”, „ruski”. Ze względu na brak gramatyk tego języka, można go opisywać na podstawie zachowanych tekstów, i w największym uproszczeniu scharakteryzować jako język mieszany z przewagą elementów językowych białoruskich na północy tego obszaru i cech ukraińskich – na południu [Getka 2012, 27–35]. Znajomość języka cerkiewnosłowiańskiego, mimo opanowania cyrylicy, była słaba, teksty w języku polskim – ze względu na alfabet wcale nie były bardziej przystępne².

Dla upowszechnienia zebranych w jednym opracowaniu dogmatów Synod zobowiązał się przygotować katechizm w języku ruskim, który miał być pomocny parochom w prowadzeniu misji. Efektem postanowień Synodu jest wydany w 1722 roku w Supraślu tekst teologii moralnej o charakterze katechizmowych pytań i odpowiedzi: *Собраніе прыпадковъ краткое и дух[o]внымъ особамъ потребное имъщее въ себѣ науку о сакраментяхъ, о десяти Б[ж]іихъ приказаняхъ о приказаняхъ церковныхъ и о науци хрїстіанской съ выкладомъ молитвы Отче нашъ и В[o](г)[o]родыце Дѣво или исповѣданья Вирѣ православнїя католическія...* (dalej: *Собраніе прыпадковъ...*).

Książka ta jest wzorowana na polskojęzycznych wydaniach tego typu, np. *Teologia*, *Teologia moralna* czy *Teologia dogmatyczna* [Narolski 1777; Narolski 1791; Koronczewski 1779; Kyriatt 1799; Kulczycki 1787; Kulczycki 1792] (również wydawanych m.in. przez bazylianów), które zawierały standardowo traktaty o przykazaniach boskich i kościelnych, o sakramentach (chrztu, bierzmowania, eucharystii, pokuty, ostatniego namaszczenia, kapłaństwa, małżeństwa), grzechach. Traktaty te miały schematyczną strukturę – zaczynały się od ogólnej charakterystyki zagadnienia, a następnie tłumaczyły je szczegółowo w formie katechizmowych pytań i odpowiedzi.

² Konieczność tłumaczenia na prosty język modlitw widziano już wcześniej, ale również w ciągu całego XVIII wieku. Nawet cerkiewnosłowiańskie modlitwy sugerowano czytać lub tłumaczyć po rusku (Por. np. [*Слово къ народу кафоліческому* 1765, 80–81], [*Trebnik* 1741, 158]; było to zresztą powtórzenie też zawartych w *Trebniku* Piotra Mohyły [Mohyła 1646, 55]. W założeniu nie miało to zresztą stanowić konkurencji dla cerkiewszczyzny, który miał pozostawać językiem liturgii. Jest to zarazem odpowiedź na pytanie o przyczyny druku książek o charakterze dydaktycznym moralizatorsko-nauczającym pisanych *простимъ языкомъ простїйшого ради іже по всехъ народа...* [*Сѣмя слова Божїя* 1772], [*Сѣмя слова Божїя* 1781]. Bazylianie wydali po rusku kilka tego typu tekstów, każdy z nich był kilkakrotnie przedrukowany. Najbardziej potrzebną i popularną okazało się *Teologia Moralna*, w zależności od czasu i miejsca wydania miała różne tytuły.

Tekst ruskojęzyczny był pozbawiony tej wstępnej charakterystyki zagadnienia, wszystkie poruszane problemy zawierały się w odpowiedziach na kolejne pytania związane z tematem.

Z dzisiejszej perspektywy widać, że *Собрание прпидковъ...*, którego treść modyfikowano i redagowano usuwając niektóre fragmenty i dodając inne – było jedną z najważniejszych unickich wykładni zarówno spraw dogmatycznych, jak i etycznej edukacji wiernych. W ciągu XVIII wieku tylko spod pras drukarni bazyliańskich w Supraślu, Uniowie i Poczajowie pod różnymi tytułami (*Краткое сословіе науки христіанскія...*, *Поучение о с[вя]тих тайнах...*, *Богословіа правоучительная...*³) wyszło co najmniej siedem wydań tego dzieła. Książkę wydano również w innych drukarniach, np. we lwowskiej drukarni bractwa przy katedrze Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny w 1752 [*Богословіа правоучительная* 1752].

Poza tym, w Poczajowie ukazały się kilkakrotnie teksty o tytule, zbliżonym do wydanych tam wersji *Собрания прпидковъ...* (*Богословіе правоучительное повсемственное* [Антоіне 1776]; [Антоіне 1776]; [Антоіне 1779]; [*Краткое на краткія вопросы и отвѣты способом катихізма Богословіа* 1788]; [*Богословіе правоучительное* 1793]), ale nie będą one przedmiotem niniejszego tekstu ze względu na język: są to teksty cerkiewnosłowiańskie. Ponadto ich treść odbiega od prezentowanych wyżej kolejnych wydań *Teologii moralnej*.

Wzmiankowane wydania *teologii moralnej* były w założeniu kierowane do duchownych unickich oraz osób sposobiących się do stanu kapłańskiego.

Warto wspomnieć, że o ile pierwsze wydanie teologii *Собрание прпидковъ...* składa się z piętnastu rozdziałów, to kolejne edycje – mimo bardzo podobnej treści, mają inną budowę. Zostały one podzielone na IV części: z których I odpowiada rozdziałom 1–11 *Sobranija...*, II część stanowi rozdział 12. wydania z 1722 roku, III – rozdziały 13. i 14. wydania z Supraśla, a IV – rozdział 15. Mimo różnicy w budowie, zawartość tekstów niewiele się różni.

W efekcie ruskojęzyczne etyki chrześcijańskie są z jednej strony świętym źródłem do analizy stanu obrządku unickiego w okresie po Soborze Zamojskim, z drugiej zaś – ze względu na fakt, że dotyczyły nie tylko administracji kościoła, ale również obowiązków kapłanów, zarówno w zakresie

³ Bibliografie i katalogi biblioteczne pozwalają wymienić dziś dwa wydania supraskie z 1722 roku [*Собрание прпидковъ* 1722] i skróconą jego wersję z 1759, stanowiącą końcową część *Собрания...*, zawierającą wykład wiary katolickiej, credo, podstawowe modlitwy [*Краткое сословіе* 1759]; dwa wydania uniowskie [*Собрание прпидковъ* 1732]; [*Поучение о с[вя]тих тайнах* 1745] i trzy poczajowskie [*Богословіа правоучительная* 1751]; *Богословіа правоучительная* 1756]; [*Богословіа правоучительная* 1787].

odprawiania i przystępowania do sakramentów, jak i życia osobistego – są znakomitym materiałem do poznania systemu wartości i wyobrażeń ludzi związanych z kręgiem kultury unickiej.

Teksty te, odzwierciedlają również wierzenia i ludowe obrzędy dawnych wschodnich ziem Rzeczypospolitej. Nie są one oczywiście opisane wprost, ale różnego rodzaju zakazy, czy też lista potencjalnych grzechów daje o nich znakomite wyobrażenie.

Właśnie te elementy życia duchowego ludności związanej z kręgiem kultury unickiej: (przesady i zabobony, wróżbiarstwo, myślenie magiczne) będą przedmiotem niniejszego artykułu.

Tradycje słowiańskie w bazylikańskich teologiach moralnych

Choć chrystianizacja Słowian rozpoczęła się w IX w. (chrzest Wielkich Moraw i akcja misyjna Konstantego-Cyryla i Metodego), to ludność słowiańska długo była wierna swoim dotychczasowym wierzeniom, a pozostałości dawnych obrządków występują w folklorze również obecnie. Szczególnie silne wpływy dawnych wierzeń panowały na wschodnich ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. O wyjątkowym miejscu tych ziem w demonologii ludowej czy wierze w siły nadprzyrodzone świadczą dodatkowo fakty lingwistyczne: już sama nazwa ‘upiór’ pochodzi od ruskiego ‘upyr’. Oczywiście w XVIII wieku funkcjonowała ona równolegle z nazwami: *upirzyca*, *upierzyca*, *strzyga*, czy (z bułg. z nosówką) *wampierz* [Brückner 1970, 594]. Co więcej, ludowe wyobrażenia o nierozzerwalnym połączeniu zjawisk świata naturalnego i sił nadprzyrodzonych przejawiających się w wierze w działanie czarów, magii oraz istnienie demonów zachowały się do dziś, co ma wyraz w popularności usług szeptuch i uzdrowicieli na Podlasiu [Voronau 2014].

Zachowanie tego typu wyobrażeń można częściowo tłumaczyć geografią tych ziem – pokrytych puszciami, w których osady i wsie były odcięte od wielkich skupisk ludzkich. Powodowało to nie tylko ograniczoną wymianę handlową czy dostęp do edukacji (też nauki Kościoła), ale przede wszystkim mniejszą możliwość uzyskania pomocy lekarskiej w razie choroby ludzi czy zwierząt domowych. Niezrozumienie wielu zjawisk prowadziło do pojawienia w świadomości ludzi wyobrażenia o ich nadprzyrodzonych przyczynach. W efekcie winę za choroby, śmierć, wszelkie niepowodzenia, które dotyczyły człowieka, a także najróżniejsze klęski żywiołowe przypisywano złej woli duchów i ludzi spowodowanej za pomocą czarów [Gloger 1900, 266]. W związku z tym w nieoczekiwanych przypadkach lub w chorobie, kiedy nie pomogły znane środki naturalne (zioła, leki pochodzenia roślinnego) udawano się do

osób, które – jak wierzą – dzięki zdobyciu wiedzy tajemnej, bądź też posiadaniu mocy czarodziejskiej – potrafiły poradzić w krytycznych sytuacjach. Udawano się do nich równie chętnie, by uchronić się przed działaniem złych ludzi, a także zaszkodzić bądź pomóc jakiejś osobie. Z drugiej strony – na takie osoby równie chętnie zrzucano również winę za zjawiska, których nie potrafią wyjaśnić (nagła choroba, brak mleka u krów czy nieniesienie się kur).

Jest oczywiste, że Kościół dążył do wykrzewienia tego typu wierzeń nauczając, że są to działania inspirowane przez diabła, a ludzie się nimi zajmujący są bądź przez niego opętani, bądź też są jego współpracownikami [Baranowski 1965, 157–158]. Uniwersalnym antidotum miała być chrześcijańska „nadzieja w Bogu, w chrzcie, w spowiedzi, komunii, spowiedzi, eucharystii, modlitwie, postach, wodzie święconej, krzyżu, relikwiach świętych, pomocy Maryi, Aniołów i wszystkich świętych”⁴ [*Собрание прѣпадковъ* 1722, 105L–106P]; [*Поучение о с[вя]тых тайнах* 1745, 106P–107P]; [*Богословіа правоучителная* 1756, 96P–98L]. Takie podejście ma odzwierciedlenie w wydawanych przez bazylianów teologach moralnych – piętnują one wszelkie przejawy wiary w siły nadprzyrodzone.

Szeroką wykładnię omawianej problematyki przynosi zwłaszcza analiza grzechów przeciw pierwszemu przykazaniu, wśród których piętnowane są magia, wróżbiarstwo czy medycyna okultystyczna. Z tymi elementami łączą się nierozzerwalnie zabobony i wiara w przesady i wróżby, a także moce nadprzyrodzone niektórych osób, które pochodzić miałyby od diabła.

Zabobony rozpatrywane są w tym samym kontekście co bałwochwalstwo, a słowa te uznawane są za synonimiczne: oddawanie się czarom i wiara w zabobony to oddawanie czci nie Bogu, ale Bałwanom: Słońcu, Gwiazdom i Księżycowi i in. W efekcie – wszystkie wymienione „niemiłe Bogu” czynności typu: czary, gusła, „charaktery noszenia”, zapisywanie się diabłom (paktowanie z diabłem), udawanie się do bab-czarownic, kuszenie, na strzelbie przysięganie, zamowy, wieszczby, wróżby, wiara w sny i inne są zarazem znakomitą materiałem kulturoznawczym, dotyczącym praktyk ludowych w XVIII wieku [*Собрание прѣпадковъ* 1722, 105L–106P], [*Поучение о с[вя]тых тайнах* 1745, 106P–107P], [*Богословіа правоучителная* 1756, 96P–98L].

Tłumaczono też, że wiara w przepowiednie na podstawie zjawisk przyrody lub zachowania zwierząt (tak zwane doświadczenie niepotrzebne) również

⁴ Tu i niżej, wszystkie teksty zaczerpnięte z teologii moralnych podaję we własnym tłumaczeniu – Joanna Getka.

jest grzechem śmiertelnym. Takim zbędnym – „niepotrzebnym” doświadczeniem było na przykład doświadczenie szczęścia/nieszczęścia ze znaków zwierzęcych (na przykład: nieszczęścia po spotkaniu na drodze zająca). Na równi z nim podawano inne przykłady: wiarę, że cel można osiągnąć bez pracy i nauki, tylko przez modlitwę (co z kolei wpisywało się przy okazji w oświeceniową działalność bazylianów) [*Собрание прѣпадковъ* 1722, 105L–106P], [*Поучение о с[вя]тых тайнах* 1745, 106P–107P], [*Богословія правоучителная* 1756, 96P–98L].

Wróżbiarstwo – podkreślano – to „prorokowanie niepewne”, dane od diabła wróżbicie, o rzeczach przyszłych albo współczesnych – nieznanych, których sam Szatan pochodzi ze Słońca, Gwiazd, Księżyca, elementów doświadczenia i naszych predyspozycji. Takie wróżbiarstwo jest dwojakie: kiedy ktoś używa sposobów, do jakich dostęp może mieć sam diabeł (pałeczką np. wróżby mające na celu odkrycie jakiegoś skarbu, albo skradzionej rzeczy), drugie: kiedy ktoś wyraźnie „zapisuje się szatanowi” (oddaje szatanowi duszę), albo z powietrza ulepi sobie ciało, albo pojawi się w ciele jakiejś opętanej osoby [*Собрание прѣпадковъ* 1722, 105L–106P], [*Поучение о с[вя]тых тайнах* 1745, 106P–107P], [*Богословія правоучителная* 1756, 96P–98L].

Problematyka czarów i czarowników wraca wielokrotnie w tekstach przy okazji omawiania różnych kwestii moralno-teologicznych. Co ciekawe, pojawia się często w – na pierwszy rzut okiem – zaskakujących momentach (przy omawianiu sakramentu chrztu, małżeństwa, odprawiania mszy itd.). Analizowany jest np. problem chrztu dziecka ciężarnej skazanej na śmierć za czary. Warto wspomnieć, że dopiero w 1776 roku uchwalono w Polsce „Konwikcyjne w sprawach kryminalnych” (Vol. leg. VIII, f. 882), które zakazywały zarówno stosowania tortur (we wszystkich sprawach kryminalnych), jak i stosowania kary śmierci wobec osób oskarżonych o czary [Gloger 1900, 275]. W omawianych tekstach sugerowano odroczenie wykonania wyroku do czasu porodu. Dziecko miało być ochrzczone [*Собрание прѣпадковъ* 1722, 12L], [*Богословія правоучителная* 1756, 9P], [*Поучение о с[вя]тых тайнах* 1745, 10L].

Dążenie do usunięcia czarowników i czarownic ze społeczeństwa pojawia się również przy omawianiu kwestii dziedziczenia. Podejrzenia o kontakty z czarownikami mogły być bowiem – w myśl zapisów teologii moralnych – podstawą wydziedziczenia dzieci [*Собрание прѣпадковъ* 1722, 111L], [*Поучение о с[вя]тых тайнах* 1745, 110P], [*Богословія правоучителная* 1756, 102L].

Przytoczone przykłady świadczą o ciekawym przenikaniu się tradycji ludowej z ustawodawstwem kościelnym i świeckim. Interesujące w tym kontekście wydaje się pytanie, czy prawo (np. prawo dziedziczenia) odzwiercie-

dlaające wierzenia ludowe nie stwarzało pola do nadużyć w samej praktyce jego stosowania. Szukanie odpowiedzi na to pytanie nie jest jednak celem niniejszego artykułu.

Warto przy okazji wspomnieć o podobnym w skutki kazusie: przy charakterystyce sakramentu małżeństwa odnotowano, że jedną z przyczyn, dla których można odwołać obowiązkowe zapowiedzi przedślubne jest obawa, że na któregoś z narzeczonych może zostać rzucony czar [*Собрание прѣпадковъ* 1722, 79P], [*Поучение о с[вя]тых тайнах* 1745, 85L], [*Богословія правоучительная* 1756, 67L]. Jest oczywiste, że poza realnym strachem przed magią, taki zapis umożliwiał zerwanie zaręczyn z kandydatem niemile widzianym w rodzinie, a pretekstem mogło być trudne do ustalenia i zdiagnozowania opętanie.

Powszechną wiarę w czary odnajdujemy również podczas analizy pytań i odpowiedzi dotyczących sakramentu spowiedzi. Książki podają bowiem pytania pomocnicze, wśród których pojawiają się pytania o „oddawanie się czarom”.

Czarom zresztą można było się nie tylko oddawać – praktykować, powszechną była wiara w możliwość rzucenia na kogoś czaru – uroku. Rzucenie uroku traktowane na równi z grzechem śmiertelnym mogło być np. – według wykładni autorów poradników – przyczyną nieuleczalnej impotencji [*Собрание прѣпадковъ* 1722, 83P], [*Поучение о с[вя]тых тайнах* 1745, 82P], [*Богословія правоучительная* 1756, 74P].

Rzucanie uroków kwalifikowane jako grzech przeciw pierwszemu przykazaniu potwierdza zarazem funkcjonującą w XVIII wieku wiarę w moc czarowników, którą otrzymują z woli szatana. W efekcie są zdolni nie tylko poznać materię rzeczy tajemnych, ale i zesłać na ludzi choroby, zły los, albo przeciwnie: wrócić zdrowie chorym [*Собрание прѣпадковъ* 1722, 105L–106P], [*Поучение о с[вя]тых тайнах* 1745, 106P–107P], [*Богословія правоучительная* 1756, 96P–98L].

Wraz z upowszechnianiem się nauki Kościoła następowało teologicznego podejścia do wierzeń ludowych. Unaoczniają to fragmenty dotyczące pokuty zmarłych, która w ludowych wyobrażeniach była współmierna do winy popełnionej za życia. Pierwsze wydanie *Sobranija* zawiera mnóstwo dydaktycznych przypowieści nawiązujących do tych wierzeń i wyobrażeń. O ile autorzy tego pierwszego wydania z 1722 roku uznano, że obrazowe historie będą lepiej trafiały do niewykształconego ludu niż abstrakcyjny i niezrozumiały dla nich język teologów i często odwoływali się do baśniowych opowieści, to redaktorzy późniejszych wydań skrupulatnie usunęli tego typu przykłady jako zapewne niekanoniczne i gruntujące utrzymywanie się wierzeń ludowych.

Zamieszczane przypowieści uczyły m.in. konieczności uczciwej i szczerzej spowiedzi, zgodnie z przesłaniem, że Bóg widzi nasze serca i nic się przed nim nie da zataić. Podawano przy tym przykład okrutnej kary jaką otrzymała pewna kobieta, która zgrzeszywszy z krewnym, wstydziła się tego wyznać. Kiedy w końcu zdecydowała się wypowiadać, zamiast słów leciały jej z buzi żaby, a nawet smok. Ponieważ najcięższego grzechu wstydziła się wypowiedzieć, ziejący ogniem smok, który już prawie opuścił jej ciało, wrócił do jej serca, a kobieta niedługo potem zmarła. Kiedy spowiadający ją jereje poprosili Boga o wyjawienie sekretu śmierci, ujrzeli kobietę jadącą na smoku, dwa psy gryzły jej ręce, dwie żmije uwiesiwszy się na jej szyi ssaly jej piersi, dwie strzały przebiły jej uszy, na oczach miała żaby, a jaszczurka gryzła jej głowę. Kobieta wytłumaczyła im co to znaczy: jaszczurka gryzie ją za niegodne ubranie, żaby w oczach – za złe spojrzenia na ludzi, strzały ogniste za pieśni i słowa nieczyste, żmije za to, że dała się dotykać nieuczciwie i niecnotę, za brak pomocy biednym jedzie na smoku ognistym, który pali ją ciągłym ogniem (SP.1722:42P). Historia zakończona jest morałem – jereje otrzymali prostą odpowiedź na pytanie jak uniknąć piekła: owa potępiona powiedziała im, że kobiety dostają się tam najczęściej za rozwiązłość i zatajenie grzechów na spowiedzi oraz z powodu czarów. Podane dwie kluczowe przyczyny mogą znów wskazywać na dwa podstawowe kierunki działalności misyjno-wychowawczej bazylianów: moralność i kształtowanie postaw moralnych.

Podobne przemawiające do wyobraźni słuchaczy opowieści podawane są przy charakterystyce innych sakramentów. Liście grzechów przeciw sakramentowi Eucharystii w *Sobraniju pripadkov...* 1722 towarzyszą np. plastycznie przedstawione przykłady kar. Powołano się więc między innymi na los kobiety, która za czasów Cypriana poważyła się mimo grzechu przyjąć sakrament Eucharystii i została opętana przez szatana: najpierw odgryzła sobie język, potem zaś zmarła w mękach. Inny przykład mówi o mężczyźnie z pewnego miasta (podana jest nazwa: Дуляка, być może chodzi o Lukę, wł. Comune di Lucca – j.g.), który również przyjął sakrament bez spowiedzi i doznał ataku strasznych boleści, które utrzymywały się dopóki nie wypuł ciała Chrystusa do rynsztoku (bo jak podkreśla autor – Chrystus wolał być w rynsztoku niż u nieczystego człowieka [*Собрание прѣпадковъ* 1732, 24L]). Gdy ponownie ten sam człowiek przyjął eucharystię w grzechu pojawiły się „nieziemskie” muchy, które dotąd mu zadawały ból w ustach, dopóki się nie wypowiadał. Podobnej kary doznał inny młodzieniec w Lucernie, który ze wstydu nie wypowiadał się ze wszystkich swoich grzechów. Po połknięciu ciała Chrystusa poczuł, że zamieniło się ono w kamień i pewno by umarł, gdyby nie wypowiadał się [*Собрание прѣпадковъ* 1722, 23L–P].

Myślenie magiczne przejawia się także w dydaktycznych przypowieściach o zachowaniu się po przyjęciu sakramentu, któremu winna towarzyszyć refleksja na temat ofiary z ciała i krwi Chrystusa. Wskazywano, że po przyjęciu sakramentu nie należy zwłaszcza udawać się do karczmy, bo człowiek, który oddaje się przez pijaństwo szatanowi, obraża Boga. Naukę tę także zilustrowano przypowieściami: tak zdarzyło się w Rzymie, kiedy ludzie przyjęli komunię, a następnie oddali się pijaństwu. Spotkała ich okrutna kara: krew śmierdząca leciała im z żył i umierali w mękach, deszcz obfity spadł na ziemię i zgniło zboże, a na drogach do miasta czatowały okrutne smoki, które rozrywały ludzi na strzępki. Trwało to do czasu, aż jakiś (bliżej nieokreślony) święty nie zaczął modlić się za klęski i wówczas ukazał mu się Anioł, który zapytał – Co trzeba zrobić z kimś, kto by syna królewskiego osadził niewinnie w ciemnicy? Według autora wydania: to samo zrobili z ciałem Chrystusa ci, którzy przyjęli go do ciemnicy swojego serca ludzie, którzy po komunii nie zachowują się jak należy. Ludzie zrozumieli grzech, poprosili o przebaczenie i wszystkie kataklizmy ustąpiły. Podobnie było w Rzymie za czasów Grzegorza Dialoga (Grigorij Dwojesłow). Miasto dotknęło morowe powietrze i trwało dopóty, dopóki ludzie, którzy po komunii oddali się pijaństwu, nie poprosili o przebaczenie. Również ta przypowieść zawiera przestrożę, jak straszna może spotkać człowieka kara, kiedy po komunii oddadzą się rozpustom, tańcom, pijaństwu i innym grzesznym uciechom [*Собрание прѣпадковъ* 1722, 24L–P, *Собрание прѣпадковъ* 1732, 25L–P].

Przytoczone wyżej przykłady, uwiarygodnione konkretnymi miejscami wydarzeń czy nazwiskami znanych osób, świadczą o głębokim przenikaniu się wierzeń cerkiewnych i wierzeń ludowych – wierze w diabła, i karze, spotykającej człowieka za życia i po śmierci, która jest współmierna do winy. Przykłady losu postępujących niezgodnie z etyką chrześcijańską miały skłonić do refleksji i poprawy wiernych. Należy jednak zauważyć, że w kolejnych wydaniach, od edycji z 1745 roku poczynając, przytoczone obrazowe fragmenty usunięto. Może to świadczyć o chęci wykrzewienia magicznego myślenia u chrześcijan z jednej strony, z drugiej zaś – o ewolucji świadomości religijnej.

Zakończenie

Bazylikańskie teologie moralne dostarczają wielu przykładów świadczących o przenikaniu się starych i nowych wierzeń i wyobrażeń z tradycją ukształtowaną w kulturze chrześcijańskiej. Czary, magia i czarnoksiężnicy, czarodzieje byli od zawsze obiektem zainteresowania zarówno społeczności

świeckiej, jak i hierarchii kościelnej, która widziała w nich zagrożenie dla gruntowania wiary. Choć od samego początku chrystianizacji Kościół walczył nie tylko z zabobonami, ale i osobami z nimi kojarzonymi – zarówno oni i samo zjawisko przetrwało w świadomości ludzi ze względu na możliwość wytłumaczenia sobie zjawisk, których ludzie nie byli w stanie ogarnąć rozumem.

W efekcie, zalecane normy postępowania etycznego w tym zwłaszcza schematy interpretacyjne wyraźnie się do pogańskiego dziedzictwa odwoływały. Choć propagowanie wiary chrześcijańskiej przez używanie symboli i wyobrażeń stanowi ewidentny paradoks, to był to widać najlepszy wówczas środek do osiągnięcia oczekiwanych celów misyjnych. Wiek XVIII – to jednak przede wszystkim wiek Oświecenia, wiek wykorzeniaenia zabobonów, ciemnoty i zacofania. Zaowocowało to ewolucją podejścia bazylianów do dziedzictwa ludowego – teolodzy starali się odchodzić od dydaktycznych przypowieści odwołujących się do myślenia magicznego. Proces ten można zaobserwować w kolejnych wydaniach omawianych etyk chrześcijańskich: w wydaniach z 2 poł. XVIII wieku tego typu elementy zostały usunięte.

W końcu XVIII wieku, choć zaprzestano radykalnej walki z czarownicami (już nie palono ich na stosie) to w dalszym ciągu piętnowano wiarę w ich moc. Niezależnie od tego wróżbiarze byli na tyle silnie zakorzenieni w kulturze XVIII-wiecznych wschodnich prowincji dawnej Rzeczypospolitej, że przy wymienianiu różnego rodzaju „zawodów”, którym nie należy się opłata za świadczone usługi – wymieniani są właśnie czarodzieje [*Собрание пръпадковъ* 1722, 115L], [*Поучение о с[вя]тых тайнах* 1745, 118P], [*Богословія нравоучительная* 1756, 108L]. Echo myślenia magicznego – jako element wierzeń ludowych pobrzmiwa jednak w wierzeniach religijnych do dziś.

XVIII-wieczna etyka bazylikańska ulegała lokalnym wpływom, ubogacając teologiczne interpretacje dogmatów wiary i prawa kanonicznego. Pogłębianie tej problematyki jest ważne nie tylko z punktu widzenia badań historyczno-kulturowych, ale również z punktu widzenia relacji zachodzących między tradycją i religią, tj. uchwycenia specyficznych wartości narodowych nie tylko we współczesnej, ale i w historycznej perspektywie.

Literatura

- Baranowski B., 1965, *Pożegnanie z diabłem i czarownicą*, Łódź.
Brückner A., 1970, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
Getka J., 2012, *Prosta mowa końca XVIII wieku. Język „Nauk Parafialnych” (Początek 1794)*. Warszawa.

- Gloger Z., 1900, *Czary i Czarownice*, w: Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, druk P. Laskauera i W. Babickiego. Warszawa 1900, t. 1, [online], http://pl.wikisource.org/wiki/Strona:PL_Gloger-Encyklopedia_staropolska_ilustrowana_T.1_283.jpg [25.02.2015]
- Marek Melnyk, *Łacińskie tradycje w Kościele greckokatolickim, Historia i terażniejszość*, [online], <http://grekokatolicy.pl/aktualnosci/acinskie-tradycje-w-Kosciele-greckokatolickim..html> [czerwiec 2016]
- Voronau V., 2014, *Szeptem*, Białystok.
- Зноско К., 1932, *Латинизация православного Богослужения в Униатской церкви*. Warszawa.
- Чистович И., 1884, *Очерк истории Западно-Русской Церкви*. Санкт Петербург, ч. 2.
- Koronczewski A., 1779, *Theologia moralna dla sposobiących się do stanu Kapłańskiego y owszem wszystkich duchownych staranie dusz ludzkich mających... w swych traktatach zebrana przez... archiprezbitera katedralnego i officjara brzeskiego, archidiakona włodzimirskiego cz. I, II, Supraśl.*
- Kulczycki P., 1787, *Treść Teologiczney nauki obyczajney Z Autorow Klassycznych Antoine i innych łacińskich przez rozmowy na kształt katechizmu dla łatwiejszego uczenia się i pojęcia osobom duchownym...*, Poczajów.
- Kulczycki P., 1792, *Treść Teologiczney nauki obyczajney z autorow Klassycznych Antoine i innych łacińskich przez rozmowy na kształt katechizmu dla łatwiejszego uczenia się i pojęcia osobom duchownym... Niegdyś od S.P.J.X. Kulczyckiego... wybrana, a teraz odnowiona...*, Poczajów.
- Kyriatt A., 1799, *Theologia dogmatyczna z autorów w tey o Bogu y rzeczach boskich umiejętności dobrze zasłużonych wyjęta przez X. Ambrożego Kyriatta Z.S.B. W. Kapłana w Semin. Brzeskim na polskim dyalekcie dawana...*, Wilno.
- Narolski J., 1777, *Teologia moralna albo do obyczajów ściągająca się przez pewnego Bazyljana Kapłana Prow. Litew. Zebrana na dwie części podzielona...*, Wilno.
- Narolski J., 1791, *Teologia moralna albo do obyczajów ściągająca się przez przez X. Z.S. Bazylego W.S.Th.D. I jej niegdyś profesora zebrana, na dwie części podzielona, a teraz potrzebnemi w wielu miejscach do pieruszej części przydatkami od autora pomnożona...*, Wilno.
- Trebnik 1741, *Молитвослов си есть Требник* Poczajów.
- Антоїне П. Г., 1776а, *Богословіє правоучителное повсемственное, честнымъ отцемъ Павломъ Гавріиломъ Антоїне Пресвтеромъ и оучителемъ ст. Богословія, перве латинскимъ диалектомъ потонку исписанное, Многажды в ползу Парохомъ и Духовникомъ Типомъ издаваемое, Ново монахами чина святого Васіліа Великаго на рускій діалект преведеное и во оудобное наставитися от него хотящими оупотребленіе, по за свидѣтелствованію Богослововъ, и произволенію Начальствующихъ Также по Благословленію его преосщенства Куръ Свльестра Лубіеніецкаго Рудніцькаго, Еѣарха всея Россиі, Луцкаго, и Острогскаго Епископа ОрдінаС(вя)таго Станіслава Кавалера напечатаное...*, Poczajów 1776.

Антоіне П. Г., 1776b, *Краткое на краткія вопросы и отвѣты способом катихізма, богословія правоучительнаго... собраніе из книги Антоіне пространно в ней и схоластическим художеством написаннаго во удобное всякому того поразумініе...*, Рoczajów.

Антоіне П. Г., 1788, *Богословіе правоучительное из богословія Антоіне, Тоуриели и Реиффенстувель, пространно римским диалектом о тайнах и ценсурах сиречь казней либо надзираіях церковных написаннаго на рускій діалект вкратцѣ по благоволенію и благословенію его преосвященства Кир Киприана Стецкаго ексарха всея Россіи, Луцкаго и Острогогскаго епископа преведеное, таже в ползу требующым о сих наставленія типом по повеленію того же изданое в святой и чудотворной обители Почаевской, Чина Святаго Василіа Великаго 1779 года*, Рoczajów, wyd. 6.

Богословія правоучительная 1751, Богословія правоучительная, содержащая в себѣ собраное вкратцѣ поученіе о святых тайнах, о добродѣтелях богословских, о заповѣдех Божіих, о заповѣдех церковных, о грѣхах, о казнях и карах церковных с приложеніем обычнаы науки о догматах веры кафолическія, и лексікона славенско-полскаго..., Рoczajów.

Богословія правоучительная 1752, Богословія правоучительная, содержащая в себѣ Поученіе о святых тайнах, о добродѣтелях богословскихъ, о заповѣдех Божіих и церковных, о грѣхах, о казнях и карах церковных в кратцѣ собранное, особомъ духовнымъ, наипаче же Пресвитерам парохіалным и до сана Іерейскаго готовяѣмся благопотребное..., Lwów.

Богословія правоучительная 1756, Богословія правоучительная, содержащая в себѣ собраное вкратцѣ поученіе о святых тайнах, о добродѣтелях богословских, о заповѣдех Божіих, о заповѣдех церковных, о грѣхах, о казнях и карах церковных с приложеніем обычнаы науки о догматах веры кафолическія, и лексікона славенско-полскаго, особам духовным, наипаче пресвитерам парохіалным благопотребное, в монастыре Почаевском Чина Святаго Василіа Великаго Року от воплощенія Христова 1756 типом изданая, Рoczajów.

Богословія правоучительная 1787, Богословія правоучительная, содержащая в себѣ собраное вкратцѣ поученіе о святых тайнахъ, о добродѣтеляхъ б[о]гословскихъ, о заповѣдехъ б[о]жійихъ, о заповѣдяхъ церковныхъ, о грѣхахъ, о казняхъ сиречь каряхъ церковныхъ, съ приложениемъ обычнаы науки о догматах веры кафолическія и некоторыхъ ведомостей особамъ духовнымъ, наипаче же пресвитеромъ парохіалнымъ благопотребное, Рoczajów.

Богословіе правоучительное 1793, Богословіе правоучительное з богословія Антоіне, Тоуриели и Реиффенстувель пространно римским диалектом о тайнах ... на рускій діалект вкратцѣ ... преведеное ..., Рoczajów.

Краткое сословіе науки хрістіанскія катофическому человеку многополезное и потребное..., 1759.

Краткое на краткія вопросы и отвѣты способом катихізма Богословія

о тайнах церковных и ценсурах собраніе, на экзамен готовящимся потребное, со отсыланіем к пространному описанію тых же тайн в книзі нареченной: Богословіе нравоучительное 1781, Росзајѡв.

Поученіе о с[в]я[т]их тайнах 1745, Поученіе о с[в]я[т]их тайнах, о добродѣтелях б[о]гословских, о заповѣдех Б[о]жїихъ, о заповѣдех церковнихъ, о грѣхахъ, о казняхъ и карахъ ц[е]рковнихъ: С приложениемъ обичной науки о догматахъ вѣры кафолической въ кратцѣ собранное: Особом д[у]ховнымъ, найпаче же презвитеромъ парохїалнимъ благопотребное, Уніѡв.

Слово къ народу кафолическому 1765, Слово к народу кафолическому чрез монахов чина св. Василія Великого в провинціи Полской званію катохистичному прилежающихъ в повѣтъ Кременецком року... 1756 проповѣданое, Росзајѡв.

Собраніе прыпадковъ 1722, Собраніе прыпадковъ краткое и дух[о]внымъ особамъ потребное имѣющее въ себѣ науку о сакраментахъ, о десяти Б[ж]їихъ приказаняхъ о приказаняхъ церковныхъ и о науці хрїстіанской съ выкладомъ молитвы Отче нашъ и В[о]с[р]одыце Дѣво или исповѣданья Вурь православня католическія... Supraśl.

Собраніе прыпадковъ 1732, Собраніе прыпадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное. Имѣющее в себѣ науку о сакраментахъ, о десяти божїихъ приказаняхъ, о приказаняхъ церковныхъ и о науці хрїстіанской, с выкладомъ символа, или исповѣданія вѣры православня кафолическія, с выкладомъ молитвы: отче нашъ и богородице дѣво. Такожде науку како подобаетъ наставляти малыхъ или невѣжов в вѣры православной содержащее... Уніѡв.

Сѣмя слова Божїя на нивѣ сердецъ... челоѣческихъ сѣяного, си есть ... на недѣли... і праздники... поученія от інокѡв Почаевскаго монастыря із различныхъ авторовъ давнихъ же і настоящихъ проповѣдовавшихъ... простымъ языкомъ простїйшаго ради іже по всехъ народа сложенная, Росзајѡв 1772.

Сѣмя слова Божїя на нивѣ сердецъ... челоѣческихъ сѣяного, си есть ... на недѣли... і праздники... поученія от інокѡв Почаевскаго монастыря із различныхъ авторовъ давнихъ же і настоящихъ проповѣдовавшихъ... простымъ языкомъ простїйшаго ради іже по всехъ народа сложенная 1781.

THE CHRISTIAN WORLD AGAINST THE SLAVIC HERITAGE.
FOLK BELIEFS IN BASILIAN'S MORAL THEOLOGIES (EIGHTEENTH CENTURY)

S U M M A R Y

Since the dawn of ages the mankind has been bothered with the existence problems. Therefore spells, magic and sorcerers have always been an object of interest of both secular society and the church hierarchy. The church treated them as a threat to the grounding of faith.

Based on the decision of the Synod of Zamosc (1720) the Basilians written their *moral theologies* containing the teaching of the Church's standards of conduct. The moral theologies were strongly influenced by folk beliefs and imaginings. Therefore Basilian's *moral theologies* perfectly reflect the status of folk beliefs in the eighteenth century. Folk beliefs are not described explicitly, but descriptions of sins against Commandments give their image.

The purpose of this article is to capture the state of folk beliefs on the one hand, and on the other hand – the dogmas of moral theology in the eighteenth century. Both of these systems have been modified, but even in these days still penetrate each other, especially in folk culture.

RECENZJE

DOI 10.15290/sw.2016.16.31

***Gdzie bije źródło... Pieśni ludowe pogranicza Polski i Białorusi*, red. F. Czyżewski, A. Dudek-Szumigaj, M. Żygalova, Lublin–Wisznice 2015**

Publikacja *Gdzie bije źródło... Pieśni ludowe pogranicza Polski i Białorusi* stanowi pokłosie międzynarodowego projektu badawczego *Kultura pogranicza – mostem integracji społeczności lokalnych w Euroregionie Bug*, realizowanego przez UMCS w Lublinie i Uniwersytet im. Aleksandra Puszkina w Brześciu. Partnerami wiodącymi były: Gminny Ośrodek Kultury i Oświaty w Wisznicach i Oddział Kultury Rejonu Brzeskiego. Projekt otrzymał wsparcie Unii Europejskiej w ramach Projektu współpracy Transgranicznej Polska – Białoruś – Ukraina 2007–2013.

We Wstępie Redakcja zwięźle określiła tematykę. Część pierwsza publikacji zawiera 15 artykułów koncentrujących się wokół następujących zagadnień: historia rozwoju kultury muzycznej pogranicza Polski i Białorusi, specyfika gatunkowa i tematyczna folkloru pogranicza, aspekt dialektalny i etnolingwistyczny pieśni, wykorzystanie pieśni w pedagogice ludowej. Drugą część stanowi śpiewnik zawierający teksty i nuty ponad 80 pieśni zarejestrowanych podczas badań terenowych. Śpiewnik odzwierciedla sytuację pogranicza Polski i Białorusi, stąd obecność w nim tekstów polsko-, białorusko-, ukraińsko- i rosyjskojęzycznych.

Część pierwszą otwiera blok trzech artykułów poruszających problematykę folkloru, etnokultury muzycznej i filozofii życia odzwierciedlonej w pieśniach.

W artykule Лидии А. Захарчук, Алексея М. Захарчука (Брест) pt. *Музыкальная этнокультура Брестчины: эстетический аспект, традиционные особенности и современная исполнительская интерпретация* poruszono m.in. kwestię konieczności zbadania muzycznej etnokultury we współczesnym społeczeństwie, jej znaczenia w kształtowaniu cech moralnych człowieka, jego kultury estetycznej. Autorzy analizują wzajemne powiązania twórczości ludowej regionu brzeskiego i tradycji etnokulturowej terenów przygranicznych, podkreślają cechy wartościujące doroczniej rodzinno-obrzędowej kultury, folkloru dziecięcego, w których znalazły swoje odbicie koloryt narodowy i osobliwości ludowe.

Jan Adamowski (Lublin) w artykule *Folklor na wschodnim pograniczu kulturowym* mówi o różnorodności badanej problematyki, wskazuje kilka zasadniczych zjawisk, takich jak obecność utworów i gatunków charakterystycznych dla danego terenu, społeczną otwartość ludności wschodniej Lubelszczyzny na obrzędowy repertuar o proveniencji wschodniej, zjawisko stopniowalnej przyswajalności języka i tekstów, ogólny stan zachowania folkloru na pograniczu kulturowym.

W artykule *Философия жизни и ее отражение в песнях пограничья XIX–XX вв. (на примере песен Малоритского района Брестской области)* Мария П. Жигалова (Брест) podjęła problematykę filozofii życia, wartości kulturowanych przez ludzi pogranicza odzwierciedlonych w pieśniach wykonywanych na polsko-białoruskim pograniczu w różnych językach słowiańskich.

Kolejną część tworzy pięć tekstów omawiających twórczość pieśniową różnych regionów Słowiańszczyzny. Нина М. Борсук (Брест) w tekście *Характэро пачуцця і дум: далучэнне да песеннай спадчыны Камянеччыны* skupiła się na analizie wartości tradycyjnej kultury ludowej odzwierciedlonej w pieśniach mieszkańców Kamieniecczyzny.

Tytuły kolejnych artykułów wyraziście sygnalizują badaną przez ich autorów problematykę: Jadwiga Kozłowska-Doda (Lublin) *Osobliwości pieśni pogrzebowych z Dubicz Cerkiewnych na Białostocczyźnie (na tle polsko-białoruskiego pogranicza etnolingwistycznego)*, Лариса В. Лаурэнка (Брэст) *Песни “каляндарнага цыкла” (гадавога земляробчага круга) жыццарау Палесся у 20–30-я гг. XX ст.*, А. Dudek-Szumigaj (Lublin) *W tej kołodzie kto dziś będzie, każdy się ucieszy, czyli uwagi o pieśniach w obrzędzie kołedowania na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, Мария П. Жигалова (Брест) *Современное полиэтническое песенное творчество Малоротчины: теоретическое осмысление и роль в мультикультурном социуме*.

Ostatni blok sześciu artykułów jest poświęcony różnym aspektom leksyki polsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza. Pieśni ludowe pogranicza Polski i Białorusi znakomicie dokumentują złożoną sytuację językową tego terenu. Autorzy poszczególnych tekstów w sposób mniej lub bardziej szczegółowy dokonują analizy zasobów słownictwa gwarowego. Blok ten tworzą artykuły: Halina Pelcowa (Lublin), *Leksyka kresowa północno-wschodniej Lubelszczyzny i jej odzwierciedlenie w pieśni ludowej*, Feliks Czyżewski (Lublin), *Mowa regionu w świadomości mieszkańców pogranicza Polski i Białorusi (w świetle wypowiedzi ludności południowego Podlasia)*, Федор Д. Клімчук (Мінск) *Гаворкі Берасцейскай вобласці*, Ина А. Швед (Брэст) *Песенны код каравайнага абраду Брэстчыны*, Ольга Б. Переход (Брэст) *Оценочная лексика в песенной народной поэзии на материале песен Каменецкого района Брестской области*, Зоя М. Запка (Брэст) *Семантыка стылістычная адметнасць кацядных песень Камянеччыны*.

Чęść artykułową zamyka tekst Марыі С. Кавалевіч (Брэст) pt. *Змест, сродкі і метады народнай педагогікі у песеннай творчасці Берасцейшчыны*. Na podstawie twórczości pieśniowej z obwodu brzeskiego Autorka podjęła próbę ustalenia istoty pedagogiki ludowej, przejawiającą się w trosce ludu o zdrowie młodego pokolenia, jego wychowanie moralne oraz wychowanie w szacunku do pracy.

Drugą zasadniczą część tomu stanowi *Śpiewnik* – wybór ponad 80 tekstów folkloru pieśniowego (z nutami) wyselekcjonowanych z bogatego materiału terenowego zebranego po obu stronach granicy. Pieśni zanotowane przez L. Zacharczuk (w latach 1994–2014) po stronie białoruskiej można podzielić na następujące działy: dziecięcy folklor muzyczny, pieśni rodzinno-obrzędowe i społeczne, doroczne pieśni obrzędowe. Bogatą problematykę prezentują pieśni zebrane po polskiej stronie granicy. A. Dudek-Szumigaj, K. Skurska i N. Mazurek (w latach 2014–2015) zapisały:

pieśni społeczne, pieśń pasterską, pieśń żołnierską, pieśni miłosne, pieśni weselne, pieśni pogrzebowe, kołysankę, kolędy i pastorałki.

Ponadto w tomie zamieszczono *Sprawozdanie z projektu pt. „Gdzie bije źródło... Kultura muzyczna pogranicza Polski i Białorusi*, sześć fotografii dokumentujących działania organizowane w ramach realizacji wymienionego projektu oraz *Informacje o autorach*.

Redaktorzy zadbali o stronę merytoryczną i formalną. Tom zredagowany starannie, trudno dopatrzeć się w nim jakichkolwiek uchybień. Zamieszczone na początku artykułów streszczenia w języku polskim/białoruskim i angielskim od razu przybliżają tematykę danego artykułu.

Słowa uznania należą się pomysłodawcom i realizatorom przedstawionego projektu, organizatorom wspomnianych konferencji, redaktorom tomu i autorom artykułów, a szczególnie tym osobom, które uczestniczyły we wszystkich wymienionych typach działań.

Materiały zebrane w tomie dokumentują fenomen kulturowy polsko-białoruskiego pogranicza utrwalaony w bogactwie różnorodnej twórczości pieśniowej.

Aby zachęcić do lektury recenzowanej publikacji, warto przytoczyć zamieszczony na okładce fragment recenzji „(...) Tom może być wykorzystywany przez lingwistów, folklorystów, etnografów, kulturoznawców oraz tych wszystkich, którzy interesują się problemami pogranicza i pograniczności zwłaszcza w sferze językowej i kulturowej. Pieśń (...) dobrze odzwierciedla procesy interferencji, zapożyczeń, asymilacji, ogólniej mówiąc, wpływy sąsiadujących etnosów, wzajemne pożyczki i twórcze czerpanie z duchowej skarbnicy sąsiada”.

*Leonarda Dacewicz
Białystok*

DOI 10.15290/sw.2016.16.32

Wałentyna Sawczyn, *Микола Лукаш – подвижник українського художнього перекладу*, Wydawnictwo Latopis, Lwów 2014, ss. 374.

Recenzowana książka w historii literatury ukraińskiej należy do nielicznych publikacji przedstawiających w sposób rzetelny, uporządkowany i przejrzysty osobę i artystyczny dorobek genialnego ukraińskiego tłumacza, pisarza, językoznawcy, krytyka i leksykologa, Mykoły Łukasza. Zwraca też uwagę na jego przekłady, a także zastosowane przez niego strategie translatorskie. Praca jest monografią mało poza Ukrainą znanego, lecz wybitnego twórcy i mieści się w klasycznym nurcie badań historyczno-literackich uwzględniających specyficzny kontekst kultury ukraińskiej – kolejne próby europeizowania macierzystej literatury, tym razem poprzez „politykę translatorską”, z uwzględnieniem wszystkich ograniczeń sowieckiego reżimu, w którym żył i próbował konfrontować własną literaturę. Do tej pory na gruncie ukraińskim nie ukazała się żadna tak profesjonalna i kompletna publikacja, traktująca o dorobku M. Łukasza. Można wymienić obszerny dwutomowy zbiór

wspomnień ludzi jemu współczesnych poświęcony życiu i działalności tłumacza pt. *Nasz Łukasz* (Zob. *Наш Лукаш* pod. red. Ł. Czerewatenki, Kijów T. 1. 2009, T. 2. 2011), jednak trudno jest oprócz przeważających komplementów wypowiedzianych na cześć M. Łukasza znaleźć wśród nich teksty wartościowe pod względem merytorycznym. Kilka krytycznych prac, na temat twórczości Łukasza, których autorami są H. Koczur, M. Nowykowa, T. Cymbaliuk, A. Sodomor, zostało opublikowanych w czasopiśmie „Suczastist”, „Wseswit”, „Prapor”, „Litopys” czy „Mowa ta istoria”.

Jest to już druga publikacja W. Sawczyn dotycząca twórczości Łukasza. Pierwsza z nich – to *Bibliograficzny pokazczyk* (Zob. *Бібліографічний показчик*, pod red. W. Sawczyn, Kijów 2003), w którym znajduje się spis wszystkich wydanych przekładów autorstwa Łukasza, jak również jego własnych utworów: poezji, prac badawczych, listów. Zamieszczone są również informacje o publikacjach na temat tłumacza. Natomiast w 2006 roku autorka obroniła pracę doktorską: *Nowatorstwa Mykoły Łukasza w historii przekładu ukraińskiego*.

Recenzowana książka została podzielona na cztery części – rozdziały główne, w każdym z nich autorka wyodrębniła kilka podrozdziałów. Rozdział pierwszy opisuje tło społeczne i kulturalne, w którym żył i tworzył Mykoła Łukasz. Aby czytelnik mógł w pełni zrozumieć istotę indywidualnego stylu tłumacza, autorka wymienia wiele językowych i pozajęzykowych czynników, wpływających na kontekst związany z procesem tłumaczenia. Wśród nich znalazł się, według mnie najciekawszy z nich, czyli „podwyższenie” – fenomen, który sprawił, że mimo trudnych warunków panujących w drugiej połowie dwudziestego wieku (cenzura, nacisk ideologiczny, zdegradowanie języka ukraińskiego do poziomu „języka domowego”) kultura i literatura ukraińska nie tylko potrafiły przetrwać ale zdołały ugruntować się i rozwijać. Propagatorem tego procesu pod koniec dwudziestego wieku był właśnie Mykoła Łukasz, kontynuując tym samym dzieło innego wybitnego działacza, żyjącego i tworzącego w drugiej połowie dziewiętnastego wieku, Pantalejmona Kulisza. Ich mottem było „kulturowe odrodzenie państwa poprzez odrodzenie się języka”. W kolejnej części rozdziału autorka przedstawia i opisuje różnorodność stylów, gatunków a także języki, z których tłumaczył Łukasz (jest ich ponad 20). Wybierał on dzieła literatury światowej, reprezentujące różne nurty i tendencje literackie. W jego dorobku artystycznym znalazły się także tłumaczenia słów pieśni czy libretta oper uznawane za arcydzieła muzyki światowej, jak na przykład *Łucja z Lamermuru* G. Donicettiego czy *Don Giovanni* W. A. Mozarta. Oprócz działalności przekładowej, własnej oryginalnej twórczości Łukasz był też krytykiem literackim i leksykografem, a także redaktorem literatury tłumaczonej.

W rozdziale drugim Sawczyn zatrzymuje się na kolejnym aspekcie przekładów – funkcji motowórczej. Autorka zauważa, że w zależności od danej kultury istnienie przekładu odgrywa inną rolę, jego przeznaczenie i cel są różne. W ukraińskiej nauce o tłumaczeniu badacze zwracają szczególną uwagę na „narodotwórczą misję przekładu”, umieszczając go w centralnym miejscu systemu literackiego (rozwińcie tego zagadnienia można znaleźć w publikacji Maksyma Strichy *Український художній переклад: між літературою та націєтворенням*, Kijów 2006). Sytuacja ta może zaistnieć, jak podkreśla Sawczyn, jeśli spełniony zostanie jeden z trzech warunków, wpływających bezpośrednio na stan przekładu: 1. gdy literatura ory-

ginalna znajduje się w fazie tworzenia, 2. gdy literatura oryginalna pozostaje na peryferiach danego systemu literackiego lub jest słabo rozwinięta, 3. gdy literatura oryginalna przebywa w stanie kryzysu, co generuje niezapełnioną pustkę w systemie. Wyodrębnienie tych trzech powodów pokazuje, że literatura jako „polisystem” łączy wszystkie główne i drugorzędne systemy istniejące w kulturze a literatura tłumaczeniowa jest jej nierozzerwalną częścią. W dalszej części rozdziału autorka dokonuje analizy utworów Łukasza, ukazując ich intertekstualność (m.in. odwołanie do tradycji ukraińskich bajek, dum, pieśni ale również dzieł ukraińskich pisarzy, takich jak Taras Szewczenko, Pantalejmon Kulisz, Łesia Ukrainka, Marko Wowczok, Iwan Franko, Pawło Tyczyna) oraz wykorzystywane przez niego bogactwo synonimiczne. Ta ostatnia cecha szczególnie mocno wpłynęła na wzbogacenie języka. Niektóre fragmenty tłumaczeń Łukasza posiadały kilka wersji, z których autor wybierał najlepszą. Sawczyn pisze też o związkach frazeologicznych wielokrotnie wykorzystywanych w przekładach. Autor dzielił je na jednostki frazeologiczne i łączył w nowe, niesztampowe wyrażenia, uzyskując tym sposobem niecodzienne efekty stylistyczne a równocześnie demonstrując bogactwo języka ukraińskiego i jego możliwości.

Część trzecią rozpoczyna podrozdział opisujący problem odtworzenia semantyki realiów innych języków w przekładzie, z którym musi zmierzyć się każdy tłumacz literatury. Jedną z charakterystycznych cech twórczości Łukasza jest jego specyficzne podejście do tego zagadnienia. Tłumacz często miesza informacje dotyczące narodowych i kulturalnych uwarunkowań, dopuszcza zmiany kolorytu wykorzystując metodę upodobnienia i metodę transkrypcji. W dalszej części czytamy o ważnym elemencie każdego dzieła literackiego, w tym również tłumaczenia, jakim są nazwy własne – ich etymologia, budowa, właściwości semantyczne, informacje, które są w nich zakodowane. Sawczyn prezentuje wymiar onimów w przekładach Łukasza. Zwraca uwagę przede wszystkim na sposób, w jaki autor odtwarza nazwy oryginalne w swoich przekładach: 1. za pomocą tłumaczenia podstawy słowa i imitację formy z języka wyjściowego, posługując się w tym celu odpowiednimi sufiksami czy końcówkami, 2. odnajdując analogiczne słowo, funkcjonujące w języku ukraińskim lub 3. stosując transliterację nazwy oryginalnej, gdy do tego zachęca oryginał, jednak jest to potwierdzone bardzo małą ilością przykładów (zatem można sądzić, że tłumacz rzeczywiście unikał tego sposobu). Oprócz różnych metod tłumaczenia nazw własnych Łukasz z powodzeniem transponował na grunt języka ukraińskiego neologizmy utworzone przez autorów oryginałów. Szczególnie trudny był przekład neologizmów autorskich napisanych w długim czasowym oddaleniu od formułującego się tłumaczenia, użyte wówczas w oryginale słowo mogło z upływem czasu zostać wchłonięte przez system językowy. Jednak, jak zaświadcza autorka, analiza przykładów pokazuje, że neologizmy Łukasza są niebanalne, oryginalne pod względem metaforycznym, łączą w sobie wielorakość skojarzeń i wywołują niekonwencjonalne efekty stylistyczne. Podobnie były opisywane związki frazeologiczne, tak często wykorzystywane w łukaszkowych tłumaczeniach. Na koniec rozdziału Sawczyn, w celu zobrazowania sposobu tłumaczenia Łukasza, prezentuje przekład wiersza *Raging Fortune* Roberta Burnsa. Z dokonanej analizy wynika, że autor umiał bezbłędnie odtworzyć rytmikę oryginału, w mistrzowski sposób oddał ekspresję tekstu, odnalazł w ukraińskiej tradycji literackiej motywy i obrazy, które pokazał w nowym, głębszym, niż znany do tej pory, wymiarze.

Ostatni, czwarty rozdział, poświęcony jest recepcji twórczości Mykoły Łukasza na Ukrainie. Autorka zaznacza, że ogrom twórczego spadku, który zostawił po sobie tłumacz i pisarz nie doczekał się jeszcze kompletnej publikacji, jest rozproszony w wielu czasopismach i gazetach, takich jak „Literaturna gazeta” (ukr. „Літературна газета”), „Witczyzna” (ukr. „Вітчизна”), „Wseswit” (ukr. „Всесвіт”), „Literaturna Ukraina” (ukr. „Літературна Україна”), „Suczasnist” (ukr. „Сучасність”). Mimo, iż działalność Mykoły Łukasza była wielotorowa, zasłynął on przede wszystkim jako tłumacz. Od 1956 roku był członkiem Związku Pisarzy Ukrainy i od tego momentu zatracił się w pracy przekładowej. Jeden za drugim drukowane były jego tłumaczenia dzieł m.in. R. Burnsa, L. De Vegi, G. Boccaccia, F. Schillera, I. Madach. W latach 1953–1969 wydano 21 jego przekładów. Potem nastąpił czas wyłączenia Łukasza z życia literackiego – cena, jaką zapłacił za walkę o ukraiński język, kulturę i państwowość. Druk jego przekładów wznowiono w 1979 roku, a w 1990 roku osiągnął on dużą powszechność. Jak zauważa Sawczyn, związane jest to ze zwróceniem większej uwagi na działalność Łukasza po jego śmierci w czasie, gdy Ukraina odzyskała niepodległość oraz z wprowadzeniem do programu nauczania przedmiotu „literatura zagraniczna”, do czego wykorzystywane były przekłady tłumacza. Niestety *nawet te przekłady M. Łukasza, które jednogłośnie były uważane za arcydzieła tłumaczenia, nie były należycie docenione.* (Por. W. Sawczyn, *Микола Лукаш – подвижник українського художнього перекладу*, s. 245). Jedynym wyróżnieniem, które otrzymał jeszcze za życia była w roku 1988 nagroda im. Maksyma Rylskiego za tłumaczenia utworów: *Dekameron* G. Boccaccia, *Faust* J. W. Goethego i *Madame Bovary* G. Flauberta. Jednak, zdaniem autorki, zainteresowanie osobą i działalnością Łukasza wciąż rośnie. Miał on swoich naśladowców, którzy kontynuowali zapoczątkowany przez niego projekt odrodzenia kultury i literatury ukraińskiej. Wśród nich należy wymienić Hryhorię Koczura, wieloletniego przyjaciela Mykoły Łukasza oraz popularyzatora jego twórczości, Mychajła Moskałenka. Ich zasługi w usystematyzowaniu dzieł Łukasza, jak również ich krytycznej analizie jest nieoceniona. Według autorki analiza literatury poświęconej biografii Mykoły Łukasza, jak również jego twórczości pozostawia wiele do życzenia, pojawiają się w niej niesprawdzone fakty, niekonkretne informacje, przede wszystkim powiązane z błędnym przypisaniem autorstwa przekładom.

Podsumowując swoją publikację Wałentyna Sawczyn opisuje Łukasza przede wszystkim jako wybitnego tłumacza, z którego imieniem powiązany jest nowy etap rozwoju przekładu artystycznego w Ukrainie. Wybierając utwory ponad stu różnych światowych autorów sprawił, że arcydzieła literatury zabrzmiały w jego ukraińskiej interpretacji. Misja Łukasza związana była również z socjologicznym i narodowym kontekstem, dlatego też wybory tłumacza padały na tematy, które dawały wyraz jego obywatelskim przekonaniom. Także językowe nowatorstwo: wykorzystywana w utworach leksyka, frazeologia ponadto rytmiczne, intonacyjne i brzmieniowe zabiegi poszerzyły potencjalne możliwości języka ukraińskiego, zdegradowanego do poziomu mowy domowej. Mykoła Łukasz swoimi translatorskimi wyborami przede wszystkim pokazywał zrozumienie, jak ważną rolę odgrywa przekład w odbudowaniu kultury rodzimej, dlatego też jego działalność wychodzi za ramy pracy tłumacza.

Walentyna Sawczyn stworzyła publikację ponadprzeciętną, której głównym walorem jest aktualność podjętego tematu. Imponująca ilość zgromadzonych i profesjonalnie zanalizowanych materiałów źródłowych pozwala stwierdzić, że książka jest pracą fachową, nie pozostawiającą wątpliwości co do kompetencji naukowej autorki. Duże uznanie budzi logiczna organizacja tekstu – podział tematyczny, odpowiednio dobrane przykłady i jasno sformułowane wnioski. Uważam, że można ją zarekomendować nie tylko polskiemu czytelnikowi, któremu postać Mykoły Łukasza jest najprawdopodobniej zupełnie obca ale również odbiorcy ukraińskiemu, co pozwoli na usystematyzowanie posiadanej już, a często niekompletnej na ten temat wiedzy.

Regina Faltyn
Kraków

SPRAWOZDANIA

DOI 10.15290/sw.2016.16.33

Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Estetyczne modele literatury rosyjskiej”, Białystok, 17–18 września 2015 r.

W dniach 17–18 września 2015 r. w murach Wydziału Filologicznego Uniwersytetu w Białymstoku odbyła się międzynarodowa konferencja naukowa zorganizowana przez Katedrę Rosyjskiej Literatury Współczesnej Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej UwB. W spotkaniu, które otworzyła Dyrektor IFW UwB Profesor dr hab. Wanda Supa, wzięli udział przedstawiciele licznych akademickich ośrodków krajowych, a także goście z Rosji, Białorusi i Ukrainy.

Inicjujący obrady wykład *Пути и cross-пути анализа современной русской литературы* Tatiany Knecht z Narodowego Uniwersytetu w Moskwie poświęcony został określeniu miejsca współczesnej literatury w historii literatury rosyjskiej. Po ustaleniu, czym jest sama współczesność, jak ją można rozumieć i definiować, autorka wystąpienia wskazała i porównała różnorodne metody analizy tekstów wywodzących się ze współczesnej literatury rosyjskiej. W dalszej kolejności prelegentka zwróciła uwagę na aktualność kategorii estetyki klasycznej (tj. piękno, harmonia, mimesis) w rozważaniach nad tekstami autorów współczesnych, a także przyjrzała się relacjom tychże kategorii z pojęciami i kategoriami antyestetyki (takimi jak brzydota, chaos, trasz).

Podczas dwudniowych obrad wygłoszono referaty poświęcone różnorodnym zagadnieniom doskonale wpisującym się w dyskusję nad tak zwaną „tradycją kluczową”, istniejącą w świadomości pisarskiej, refleksji teoretycznej i krytycznoliterackiej. Wśród nich grupę najliczniejszą stanowiły wystąpienia, w których omówione zostały strategie twórcze poszczególnych pisarzy.

Tak więc, Nel Bielniak (Uniwersytet Zielonogórski) w swym wystąpieniu *Пiękno i brzydota w opowiadaniach Aleksandra Kuprina* zwróciła uwagę na fakt, iż w wielu utworach autora *Jamy* pojawia się motyw względności estetycznych ideałów. Pisarz często zauważa piękno, które nie rzuca się w oczy, a nawet doszukuje się go w rzeczach powszechnie uważanych za odrażające. Odnajdując pierwiastek piękna chociażby w martwym ciele ludzkim, Kuprin zabiera głos w kulturowo-filozoficznym dyskursie przełomu XIX i XX wieku.

Transformację tradycyjnych kategorii estetycznych piękna i brzydoty, tym razem w przestrzeni postmodernistycznej, prześledziła w swym referacie *Между прекрасным и ужасным: эстетика зла в повести А. Королёва «Голова Гоголя»*

Olga Joskiewicz (Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały). Badaczka wysunęła tezę o obecności w pisarskiej świadomości autora *Nocnych głosów* dwóch literackich tradycji: racjonalizmu doby Oświecenia i realizmu groteskowego. Centralne miejsce w estetyce A. Koroliowa zajmować mają kategorie zła, śmierci, tyranii, ale też dobra, piękna wolności. Oksymoroniczne zestawienie przeciwstawnych pojęć jest, zdaniem autorki wystąpienia, naczelną zasadą poetyki Koroliowa i świadczy o kognitywnym kryzysie autora.

Z kolei Irina Siereda z Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w Mińsku wygłaszając referat *Тип «подлинного» художника в прозе В. Маканина* zwróciła uwagę na szczególną obecność w utworach rosyjskiego pisarza postaci twórców, ludzi utalentowanych, artystów. Kreując takich właśnie bohaterów Makanin przechodzi, jej zdaniem, proces samopoznania. Badaczka stawia tezę, iż makaninowskie portrety, zdolnych w szczególny sposób zgłębić naturę świata, postaci są zawsze autobiograficzne.

Niektóre analizy poświęcone były też badaniom nad żywotnością i funkcjonalnością modeli estetycznych literatury w ujęciu komparatystycznym. Iwona Mityk (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach) w wystąpieniu *Anastazja Kamińska Aleksandry Maryniny a Herkules Poirot i Sherlock Holmes* omówiła relacje pomiędzy powieściami Marininy a modelem klasycznej powieści detektywistycznej. Prelegentka poruszyła zarówno kwestię kreacji głównej bohaterki, jak i wykorzystania schematów konstrukcyjnych charakterystycznych dla tego gatunku, a modyfikowanych przez współczesnych twórców literatury na świecie.

Referat *Этика русской классики в творчестве американского писателя XX века. Толстой, Достоевский и Джон Гарднер* Natalii Sierżant z Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. M. Tanka w Mińsku to próba recepcji motywów Dostojewskiego i Tołstoja w utworach Johna Gardnera. Prelegentkę zainteresowało zwłaszcza nowe ujęcie motywu zbrodni i kary, poszukiwania identyczności, korzeni, prawdy, idylliczny chronotop współczesnej amerykańskiej sielanki, a także polemika z estetycznymi poglądami Lwa Tołstoja w pracy Gardnera „On moral fiction (1978).

Jurij Piataczkow (Białoruski Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. M. Tanka, Mińsk) w wykładzie *Философия Красоты в поэтическом творчестве Ф.И. Тютчева и Э.Э. Дикинсон* wskazał na realizację estetycznych założeń „poezji czystej” i medytacji poetyckiej w liryce F. Tytczewa i E. Dickinson w odniesieniu do szkoły parnasistów. Prelegent zwrócił uwagę na nowatorski podejście i oryginalne realizacje konkretnych założeń teoretyków sztuki czystej w twórczości obojga poetów.

Rozważania na temat obecności estetycznych modeli znanych z tzw. kultury popularnej w dziełach rosyjskiego klasyka przedstawił w referacie „*Tajemnica owa wielka jest*” – *Antoniego Czechowa polemika z love story* mgr Artur Sadecki (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie). Autor wystąpienia, nawiązując do teorii uniwersaliów literackich Patricka C. Hogana, według której istnieją uniwersalne wzorce narracyjne, oparte na stałych reakcjach emocjonalnych odbiorcy, dokonał analizy narratologiczno-kognitywnej kilku opowiadań rosyjskiego pisarza, wskazując na mechanizmy literackiej „polemiki” Czechowa z tradycyjną narracją romantyczną i jej emocjonalną recepcją. Zdaniem badacza Czechow kończy epokę

wielkich *love story* w literaturze rosyjskiej XIX wieku i tym samym otwiera pole do modernistycznych poszukiwań w sferze uczuciowej.

W czterech, spośród zaprezentowanych na konferencji, artykułach podjęto próbę refleksji nad strukturą modeli estetycznych w rosyjskim dramacie. Rozważania nad utworami, które łączy nie tylko polemika ze strategią dyskursu miłosnego realizująca się w prześmiewczej kreacji postaci Don Juana, ale też rok ich powstania (2014) podjęła w wystąpieniu *Schemat – Klisza – Reinterpretacja? Don Juan w najnowszej dramaturgii* rosyjskiej Jadwiga Gracla (Uniwersytet Warszawski). Zdaniem prelegentki oba omawiane utwory (jeden z nich to komedia, drugi to tragedia) można rozpatrywać jak lustrzane odbicia.

Próbkę zarysowania autorskich strategii dramaturgów rosyjskojęzycznych Białorusi i Rosji końca XX i początku XXI wieku w aspekcie porównawczym w wystąpieniu *Эстетические модели Е. Поповой и русских драматургов конца XX – начала XXI вв.* podjęła reprezentująca Białoruski Państwowy Uniwersytet w Mińsku Jeliena Liepiszewa. W oparciu o analizę kreacji bohaterów, zarysowanie konfliktu, organizację chronotopu autorka postawiła tezę, iż praktyka twórcza części dramaturgów (E. Popowa, A. Galin, M. Arbatowa, N. Kolada) świadczy o ich dążeniu do odnowienia tradycji realistycznej, innych zaś o zbliżaniu się do estetyki modernizmu (L. Pietruszewska, A. Kazancewa) czy postmodernizmu (L. Pietruszewska, O. Kuczkin).

Problem języka, jako subiektu w przestrzeni współczesnego rosyjskiego dramatu, był przedmiotem zainteresowania Macieja Pieczyńskiego (Uniwersytet Szczeciński). Jego wystąpienie *Текст как персонаж новейшей русской драматургии* było próbą odpowiedzi na pytanie o miejsce samego tekstu w strukturze współczesnej sztuki teatralnej. Zdaniem prelegenta w dramatach wykorzystujących dokumentalną technikę Verbatim nadrzędna rola słowa sprawia, iż zasada mimesis ustępuje miejsca diatezie.

Technice Verbatim w teatrze rosyjskim poświęciła swoje wystąpienie także Paulina Charko-Klekot (Uniwersytet Śląski w Katowicach). Jej referat *Техника VERBATIM – przyszłość драмату документального? Jelena Isajewa i jej театр non-fiction* to próba analizy twórczości autorki sztuki *Dok.tor*, a także porównania wypracowanego przez nią modelu dramatu dokumentalnego z osiągnięciami innych twórców tego gatunku, zwłaszcza dramaturgów wywodzącymi się z Teatru.doc.

Jeden z wygłoszonych referatów omawiał technikę reportażu. Sylwia Kryńska-Kawka (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie) w wystąpieniu *Wojna widziana oczami dzieci, na podstawie reportażu Swietlany Aleksijewicz „Ostatni świadkowie. Utwory solowe na głos dziecięcy”* opisała dążenie autorki dokumentu do przekazania prawdy o cierpieniu w obliczu wydarzeń II Wojny Światowej poprzez przedstawienie ich czytelnikowi w relacjach dzieci.

Część wystąpień poświęcona była refleksji uogólnionej i teoretycznoliterackim rozważaniom na temat estetycznych modeli mających wpływ na obraz współczesnej literatury rosyjskiej. W referacie *Куртуазные маньеристы как апологеты чистого искусства* Tatiana Daniłowicz z Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. M. Tanka podjęła rozważania nad specyfiką rozumienia sztuki czystej w manifestach Orderu kurtuazyjnych manierystów – rosyjskiego ugrupowa-

nia literackiego lat 80. XX wieku, zestawiając takie podejście z zachodnioeuropejską i rosyjską tradycją interpretacji tej koncepcji.

Rozważania na temat estetycznych modeli mających wpływ na obraz współczesnej literatury rosyjskiej na płaszczyźnie stricte teoretycznej kontynuowane były w referacie *По ту сторону «достоверности»: документальный монтаж в современной русской литературе* Andreja Tesli (Uniwersytet Państwowy Oceanu Spokojnego w Chabarowsku). Rosyjski badacz zwrócił uwagę na aktywne odrodzenie się w literaturze rosyjskiej lat 90. gatunku „montażu dokumentalnego”, który wykorzystuje dziś „wiarygodność” jako środek stylistyczny. Poprzez ukrycie osoby autora autentyczność zostaje w nim oddzielona od „efektu autentyczności”, co prowadzi do strategii „delikatnego zarządzania” czytelnictwem interpretacjami ”.

Na Konferencję zgłoszono także inne referaty:

Irena Rudzewicz (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski) w wystąpieniu zatytułowanym *Горьковские эстетические категории в рассказах Василия Шукшина* omówiła zasady modelowania świata w utworach autora *Cudaka*.

Tatiana Awtuchowicz (Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach) w referacie *Прекрасное и безобразное в поэтическом мире Марии Степановой* przedstawiła wzajemne relacje i oddziaływanie na siebie obecnych w omawianej przez nią poezji kategorii estetycznych piękna i brzydoty w aspekcie tradycji i nowatorstwa.

Irina Plechanowa (Irkucki Uniwersytet Państwowy), ref. *Игра в примитив как вектор выхода из тупика постмодернизма (поэзия и проза 2000-х)*, zwróciła uwagę na zmiany, jakie dokonały się w najnowszej sztuce rosyjskiej (koncentracja na autorefleksji, wyzwolenie się od związków z realnym życiem) i ich następstwach (problemy z ontologicznym potwierdzeniem statusu twórcy i jego działalności) prowadzące do zwrotu w stronę stylistyki prymitywizmu (gra z prostą formą).

Olga Trofimowa (Państwowy Uniwersytet w Tiumeniu), ref. *Серия «Приключения сестры Пелагии» Бориса Акунина и диалогия «В лесах» и «На горах» Андрея Печерского: общее и особенное*, podjęła próbę analizy porównawczej modeli estetycznych typowych dla wymienionych w tytule referatu „zawołzańskich” utworów literatury pięknej XX i XXI wieku koncentrując się na założeniach strukturalno-kompozycyjnych i typologii postaci.

Dr Lilija Cibizowa (Wszechrosyjski Państwowy Uniwersytet Kinematografii im. S.A. Gierasimowa), ref. *Жизнь как трагедия в прозе Андрея Платонова и кинематографе Александра Сокурова*, rozpatrzyła specyfikę funkcjonowania kategorii „tragiczne” w języku literatury pięknej i sztuce wizualnej, zwracając uwagę na dialog, w jaki wstępują obie sztuki, stwarzając tym samym nowe możliwości pojmowania tragizmu ludzkiego istnienia.

Olga Agaponowa (Grodzieński Państwowy Uniwersytet im. Janki Kupały), ref. *Лирический дискурс Олеси Николаевой: от жанра/модальности к типам коммуникации*, poświęciła swoje wystąpienie modelom estetycznym w przestrzeni rosyjskiej poezji.

Aliona Bogdziewicz (Grodzieński Państwowy Uniwersytet im. J. Kupały), ref. *Книга спасенная и спасающая: социокультурный анализ*, omówiła problem funkcjonowania dzieła literackiego we współczesnym społeczeństwie.

W programie konferencji znalazły się także wystąpienia pracowników Uniwersytetu w Białymstoku: *Eschatologiczny wymiar nocy w późnej poezji Afanasija Feta* – Joanny Dziedzic, *Estetyczna polifonia w dramatach Władimira Sorokina* – Weroniki Biegluk-Leś, «*Новый реализм*» – вариант Захара Прилепина – Ewy Pańkowskiej, *Między buntem a ucieczką. Źródła absurdu w opowiadaniu Władimira Sorokina „Nastia”* – Agnieszki Baczewskiej-Murdzek.

Z uwagi na skrótowy charakter niniejszego opracowania przedstawiono w nim jedynie główne tezy wystąpień i naszkicowano przebieg obrad w okrojonej formie.

Z uwagi na kameralny charakter Konferencja stanowiła dobre forum dyskusji i wymiany poglądów. Organizatorzy wyszli z założenia, iż specjalistyczne spotkanie okaże się bardziej efektywne niż rozległe tematycznie, przekrojowe konferencje i przyczyni się do zacieśnienia współpracy naukowej różnych ośrodków. Wygłoszone na nim referaty będą zebrane w monografii naukowej, która zostanie przygotowana w 2016 r.

Agnieszka Baczevska-Murdzek
Białystok

ZASADY ETYCZNE

Redakcja „Studiów Wschodniosłowiańskich” wprowadza zasady, których celem jest przeciwdziałanie przejawom nierzetelności naukowej, w szczególności:

- zjawiska ghostwriting, które zachodzi wówczas, gdy ktoś wniósł istotny wkład w powstanie publikacji, lecz nie ujawnia swojego udziału (nie jest wymieniony jako współautor pracy, nie uwzględnia się również jego roli w formie podziękowania zamieszczonego w publikacji);
- zjawiska guest authorship, które ma miejsce wówczas, gdy udział autora jest znikomy lub w ogóle nie miał miejsca, a pomimo to jest on autorem/współautorem publikacji.

Oba te zjawiska są przejawem nierzetelności naukowej, stąd wszelkie wykryte jej przypadki będą demaskowane przez Redakcję, włącznie z powiadomieniem odpowiednich podmiotów (instytucje zatrudniające autorów, towarzystwa naukowe, stowarzyszenia edytorów naukowych itp.).

Redakcja wymaga od autorów publikacji ujawnienia wkładu poszczególnych autorów w powstanie publikacji (z podaniem ich afiliacji oraz informacji, kto jest autorem koncepcji, założeń, metod, protokołu itp. wykorzystywanych przy przygotowaniu publikacji), przy czym główną odpowiedzialność ponosi autor zgłaszający tekst.

Redakcja „Studiów Wschodniosłowiańskich” powinna otrzymać informację o ewentualnych źródłach finansowania publikacji, wkładzie instytucji naukowo-badawczych, stowarzyszeń i innych podmiotów.

Redakcja „Studiów Wschodniosłowiańskich” będzie dokumentować wszelkie przejawy nierzetelności naukowej, zwłaszcza łamanie i naruszanie zasad etyki obowiązujących w nauce.

ZASADY RECENZOWANIA

Zgodnie z wytycznymi Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w czasopiśmie stosuje się następujące zasady recenzowania publikacji naukowych:

1. Redakcja dokonuje wstępnej kwalifikacji nadesłanych materiałów pod kątem zgodności z tematyką i profilem czasopisma.
2. Do oceny każdego tekstu zakwalifikowanego do publikacji powołuje się co najmniej dwóch niezależnych recenzentów spoza jednostki, w której afiliowany jest autor.

3. W przypadku tekstów w języku obcym co najmniej jeden z recenzentów jest afiliowany w instytucji zagranicznej innej niż narodowość autora pracy.
4. Recenzent jest zobowiązany do złożenia deklaracji o niewystępowaniu konfliktu interesów, za który uznaje się zachodzące między recenzentem a autorem:
 - a. bezpośrednie relacje osobiste (pokrewieństwo, związki prawne, konflikt),
 - b. relacje podległości zawodowej,
 - c. bezpośrednią współpracę naukową w ciągu ostatnich dwóch lat poprzedzających przygotowanie recenzji.
5. Recenzja ma formę pisemną i kończy się jednoznacznym wnioskiem o dopuszczenie artykułu do publikacji lub jego odrzucenie.
6. Lista recenzentów współpracujących z czasopismem jest dostępna w każdym numerze czasopisma i na stronie internetowej.
7. Nazwiska recenzentów poszczególnych publikacji nie są ujawniane.

LISTA RECENZENTÓW

Tatiana Awtuchowicz (Grodno, Białoruś)
Franciszek Apanowicz (Gdańsk)
Janina Bartoszewska (Gdańsk)
Adam Bezwiński (Bydgoszcz)
Aleksandra Cieślikowa (Kraków)
Ludmiła Czernyszowa (Mińsk, Białoruś)
Feliks Czyżewski (Lublin)
Czesław Lachur (Opole)
Anna Miezienko (Witebsk, Białoruś)
Manana Mikadze (Kutaisi, Gruzja)
Ludmiła Ryczkova (Grodno)
Michał Sajewicz (Lublin)
Galina Szpilewaja (Woroneż, Rosja)

Zasady publikowania w roczniku „Studia Wschodniosłowiańskie”

1. Rocznik „Studia Wschodniosłowiańskie” przyjmuje do druku materiały nigdzie dotąd nie publikowane. Artykuły publikowane w roczniku są recenzowane.
2. Rocznik „Studia Wschodniosłowiańskie” zamieszcza materiały w językach wschodniosłowiańskich, języku polskim oraz w innych językach europejskich.
3. Oprócz artykułów Redakcja zamieszcza także:
 - a) recenzje merytoryczne, oceniające i polemiczne (objętość do 5 stron maszynopisu);
 - b) informacje o książkach (objętość do 2 stron maszynopisu);
 - c) sprawozdania z sesji i konferencji naukowych (objętość do 3 stron maszynopisu).
4. Wymogi techniczne:
 - objętość tekstów nie powinna przekraczać 20 stron znormalizowanego komputeropisu (format A4; marginesy zewnętrzne, wewnętrzne, górne i dolne: 2,5 cm; czcionka: Times New Roman 12 pkt.; interlinia: 1,5 wiersza)
 - tekst w formacie Word (doc): metryka w lewym górnym rogu: nazwisko autora (wielkość czcionki – 12 pkt., kursywa), nazwa miejscowości, którą reprezentuje autor (wielkość czcionki – 12 pkt., kursywa);
 - tytuł artykułu wyrównany do środka (wielkość czcionki – 14 pkt., pogrubiona), śródtytuły: wyrównany do lewego (wielkość czcionki – 12 pkt., pogrubiona, z numeracją arabską);
 - pod tytułem należy umieścić słowa kluczowe (3–5) w języku artykułu (wielkość czcionki – 10 pkt.);
 - kursywą wyodrębniamy wszystkie omawiane wyrazy, zwroty i zdania, ponadto tytuły artykułów, książek i ich części;
 - przypisy należy zamieszczać u dołu strony artykułu (czcionka Times New Roman 10 pkt.; interlinia: 1 wiersz);
 - odniesienia do literatury należy zamieszczać w tekście głównym, zgodnie z następującą konwencją: [Nowak 1987, 52];
 - w tekstach w języku polskim, angielskim i innych językach europejskich cytaty i przypisy w języku rosyjskim, ukraińskim i białoruskim prosimy przytaczać w oryginale (nie w transliteracji);
 - teksty w języku polskim i innych językach europejskich powinny zawierać streszczenie w języku angielskim; teksty w języku angielskim – streszczenie w języku polskim (do 0,5 strony, należy przetłumaczyć również tytuł);
 - na końcu artykułu należy podać adres mailowy autora;
 - teksty napisane na edytorze tekstów (MS Word) prosimy przysyłać w 2 egzemplarzach w postaci wydruku komputerowego wraz z nośnikiem danych na adres: Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej, Pl. Uniwersytecki 1, 15–420 Białystok
 - teksty można także przysyłać na adres mailowy Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej: studia_wschodnioslowianskie@interia.pl

5. Literatura:

- spis literatury należy podawać w porządku alfabetycznym na końcu artykułu (najpierw literatura w języku artykułu, potem pozostała); czcionka Times New Roman 12 pkt; interlinia: 1,0 wiersz;
- opis bibliograficzny dokumentów elektronicznych powinien zawierać dodatkowo informacje o typie nośnika (w nawiasach kwadratowych), np. [CD-ROM], [online];
- opis dokumentów dostępnych online powinien zawierać adres, pod którym można znaleźć pozycję w sieci oraz datę dostępu (w nawiasach kwadratowych).

Spis literatury należy podać według zamieszczonego poniżej wzorca:

Kowalski J., 1990, *Historia literatury*, Kraków.

Nowak A., 1987, *Z dziejów piśmiennictwa*, [w:] *Historia cywilizacji*, Warszawa, s. 98–105.

Nowacki J., 1963, *Teoria aktów mowy*, „Przegląd Językoznawczy” nr 7, s. 45–53.

Kopaliński W., 1988, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych* [CD-Rom], Łódź.

Przewodnik po kulturze Rosyjskiej w Polsce, cz. 3 2010, Warszawa, [online], http://www.rosyjskidom.waw.pl/prezentacja/6_Prezentacja_Piotr_Wizaemski_PL.pdf, [28.09.2011]

Teksty, które nie spełniają wymogów formalnych, nie będą przyjmowane do druku.

Требования, предъявляемые к текстам, публикуемым в ежегоднике “Studia Wschodniosłowiańskie”

1. Ежегодник “Studia Wschodniosłowiańskie” принимает в печать материалы, которые до сих пор нигде не публиковались. Статьи, помещаемые в ежегоднике, рецензируются.
2. Ежегодник “Studia Wschodniosłowiańskie” помещает материалы на польском языке, а также на восточнославянских и других европейских языках.
3. Кроме статей Редакция помещает также:
 - а) научно-аналитические рецензии, заключающие в себе оценку и полемику (объем до 5 машинописных страниц);
 - б) информацию о новых книгах (объем до 2 машинописных страниц);
 - в) обзоры, посвященные научным симпозиумам и конференциям (объем до 3 машинописных страниц).
4. Технические требования:
 - объем присылаемых текстов не может превышать 20 машинописных страниц (лист А4; поля (внешние, внутренние, верхние, нижние): 2,5 см; шрифт Times New Roman 12; межстрочный интервал: 1,5)
 - текст в редакторе Word (doc); фамилия автора (шрифт 12, курсив), название местности, которую репрезентирует автор (шрифт 12, курсив);
 - заглавие статьи выровнено по центру (шрифт 14, жирный); заглавия частей статьи выровнены по левому краю (шрифт 12, жирный, с арабскими цифрами);
 - под заглавием помещаются ключевые слова (3–5) на языке статьи (шрифт 10);
 - все приводимые в качестве примеров слова, выражения и предложения, а также заглавия статей, книг и их частей выделяем курсивом;
 - сноски внизу страницы (шрифт 10, межстрочный интервал: 1,0);
 - ссылки на источники обязательно помещать в тексте статьи, согласно следующей конвенции: [Земская 2007, 52];
 - в текстах на польском, английском и других европейских языках цитаты и примечания на русском, украинском и белорусском языках следует приводить в оригинальной версии (не транслитерации);
 - тексты на польском языке и других европейских языках должны сопровождаться резюме на английском языке, тексты на английском языке – резюме на польском языке (ок. 0,5 страницы), просьба перевести также заглавие;
 - в конце статьи просим сообщить электронный адрес автора статьи;
 - просьба присылать тексты в двух экземплярах в напечатанном виде, а также в электронном варианте (редакторе MS Word) по адресу: Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej, Pl. Uniwersytecki 1, 15–420 Białystok
 - тексты можно присылать электронной почтой по адресу: studia_wschodnioslowianskie@interia.pl

5. Литература:

- список литературы помещается в конце статьи: шрифт 12, межстрочный интервал: 1,0;
- при библиографическом описании электронных документов просьба указать информацию о типе носителя данных (в квадратных скобках): [CD-ROM];
- при описании документов, помещенных в Интернете, просьба указать адрес веб-страницы и дату доступа (в квадратных скобках).

Список литературы проиводится по образцу:

Иванов А.И., 1990, *История литературы*, Москва.

Сидоров Е., 1987, *Из истории письменности*, [в:] *История цивилизации*, Москва, с. 98–110.

Ахманова О., 1963, *Теория речевых актов*, “Вопросы языкознания”, № 7, с. 45–53.

Сборник лучших словарей русского языка, 2003, [CD-Rom], Москва.

Юрков С., *Гротеск как выражение хаоса в культуре*, [online],
<http://www.fege.narod.ru/librarium/jurkov.htm>. [14.09.2011]

Статьи, не подготовленные согласно данным техническим требованиям, не принимаются в печать.

